

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Հատորը հրատարակվում է «Հայագիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամ»-ի և
«ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ի ֆինանսավորմամբ:
Մատենադարան Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը
և «Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում աջակցության համար

The volume was published with the financial support of the
“All Armenian Foundation Financing Armenological Studies”
and “JTI ARMENIA” CJSC.

Matenadaran Mesrop Mashtots Institute
of Ancient Manuscripts and “Friends of the Matenadaran”
Benevolent Fund express their gratitude for supporting

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN

39

**10TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON
MEDIEVAL STUDIES**
(November 28-30 2024)

Yerevan – 2025

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

39

**X МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО МЕДИЕВИСТИКЕ**
(28-30 ноября 2024)

Ереван – 2025

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

39

ՄԻՋՆԱԴԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
10-ՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
(28-30 նոյեմբերի 2024)

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մուխաֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 39, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2025, 312 էջ (ներդիր 24 էջ):*

ISBN 1829-054X
DOI:10.57155/FJEB2531

ՄԻՋՆԱԴԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ 10-ՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Մատենադարանի «Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողով»-ն անցած տարիների գիտական այս միջոցառման հաջող ընթացքի գրավականն է: Այն սկիզբ է առել 2014 թ. և տասը տարի կազմակերպվել որպես «Մատենադարանի երիտասարդական գիտաժողով», և եթե նախորդող տարիներին գործադրվել են բոլոր ջանքերը, որպեսզի գիտաժողովն իր հաստատուն և ուրույն տեղը զբաղեցնի մատենադարանյան և առհասարակ հայաստանյան գիտական միջոցառումների օրացույցում, ապա այսօր, հանձնելով ժամանակի քննությունը, դիմակայելով մերօրյա գիտական մարտահրավերներին և մրցակցությունը, գիտաժողովը ձևավորում է իր նոր տեսլականը՝ լինել միջնադարագիտական տարասեռ ուսումնասիրությունների հանգուցային կարևոր հարթակ, որի նախադրյալներն ամբողջությամբ առկա են:

Իր տասնամյա գոյության ընթացքում գիտաժողովն ունեցել է ավելի քան 350 մասնակից հայաստանյան և արտասահմանյան գիտակրթական տարբեր հաստատություններից: Մասնակիցների աշխարհագրությունը նույնպես հիշատակելի է Հայաստան, Իտալիա, Հունաստան, Ֆրանսիա, Շվեյցարիա, Ռուսաստան, Իսրայել, Ավստրիա, ԱՄՆ, Թուրքիա, Իրան և այլն: Հոբելյանական 10-րդ միջազգային գիտաժողովը նույնպես նշանավորվեց տեղացի և արտասահմանցի հետազոտողների առատությունով, որը փաստվում է նաև Մատենադարանի «Բանբեր»-ի ներկա հատորով: «Բանբեր»-ի այս համարում տեղ է գտել տասնհինգ հոդված, որոնք, գիտաժողովի բովանդակությանը համահունչ, արտացոլում են միջնադարագիտության տարբեր բնագավառներ՝ բանասիրություն, պատմություն, արվեստի և ճարտարապետության պատմություն և այլն:

Լիահույս ենք, որ առաջիկա տարիներին միջազգային այս գիտաժողովը կգրանցի նոր հաջողություններ, կընդարձակի մասնակիցների աշխարհագրությունը և կունենա զարգացման նոր հեռանկարներ:

Խաչիկ Հարությունյան
Գիտաժողովի կազմկոմիտեի ղեկավար

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

PHILOLOGY

ФИЛОЛОГИЯ

ԷԼՅԱ ՀՐ. ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ*

DOI:10.57155/GAAX7186

«ՔԱՐՈՉ»-Ը ԵՎ ԱՌԱՋԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԲԱՌԵՐ

Բանալի բառեր՝ Քարոզ, քարոզակ, գաղափար, բառի ծագումը, ճառ, խրատ, գանձ, ծիսամատյան, «Կանոնագիրք Հայոց», բարամուտք, աւետաքարոզ:

Կանխաբանություն

Ցանկացած լեզվում, կախված արտաքին հանգամանքներից և ժամանակի հրամայականից, բառերի նշանակությունը երբեմն ընդլայնվում է, երբեմն էլ ընդհակառակը՝ նեղանում է: Գրավոր հուշարձաններն ուսումնասիրելիս շատ կարևոր է տեքստը ճիշտ ըմբռնելու համար դիտարկել բառիմաստի յուրաքանչյուր նրբերանգր:

Հոդվածը ներկայացնելիս նպատակ ենք ունեցել լուծել հետևյալ խնդիրները.

ա. անդրադառնալ «քարոզ» բառի՝ դարերի ընթացքում կրած իմաստային փոփոխություններին, ցույց տալ անտիկ շրջանից մինչև մեր օրերը «քարոզ» բառի կիրառության տարբեր ոլորտները,

բ. ներկայացնել ծագումնաբանությունը՝ մեջբերելով տարբեր ուսումնասիրողների տեսակետներ,

գ. ընդգծել հայ մատենագրության մեջ դրա կիրառումը և ընկալումը՝ դրանք լուսաբանելով միջնադարյան մատենագրական երկերից մեջբերվող օրինակներով (և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն),

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ., elyasaribekyan7@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 17 մայիսի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 4 հունիսի, 2025:

դ. բացահայտել քարոզի՝ որպես մատենագրական տեսակի առանձնահատկությունները՝ մատենագրական այլ միավորների (ճառ, խրատ, գանձ) համեմատությամբ,

ե. շեշտադրել միջնադարյան եկեղեցական ծիսամատյաններում «քարոզ» բառի տարանշանակ գործածությունը. մի դեպքում այն սարկավագի հնչեցրած աղոթք-մաղթանք է, մյուս դեպքում՝ Սբ Պատարագի խորհրդի ժամանակ բեմից արտասանվող քարոզխոսություն,

զ. ակնառու դարձնել «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում «քարոզ» բառի տարբեր նշանակությունների շարքում հանդիպող ևս մեկ իմաստ, այն է՝ «առաջնորդ»,

է. լուսաբանել «քարոզակ» բառի տարիմաստ ընկալումները մատենագրական օրինակների միջոցով,

ը. մասնակի խոսել «քարոզակ»-ի՝ որպես իրանիշ գոյականի հոմանիշների մասին՝ «գաւազան», «վարոց», «բարսմունք» և այլն,

թ. մեզ հասանելի մատենագրական ժառանգությունից դուրս բերել «քարոզ» արմատով կազմված մի շարք բառեր՝ ընդձելով մեր լեզվի բառակազմական ճկունությունը և բառաստեղծման լայն հնարավորությունները, որոնք յուրահատուկ ճոխություն են տալիս թե՛ շարականներին, թե՛ հիշատակարաններին, թե՛ մեկնողական գրականությունը:

«Քարոզ» բառի իմաստները, ծագումնաբանությունը

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը «քարոզ» բառը բացատրում է մի քանի իմաստով. «Կարդացող ի ձայն բարձր հրապարակաւ, ձայնատու, ազդարար, պատժիչ պատգամաց և հրամանաց Աստուծոյ, թագաւորի, զօրավարի, քաղաքապետի, մունետիկ: Երաժիշտ, նուագածու, փողար: Բան սարկավագի ի ժամասացութեան իբր ազդարարողի: Ներբողեան, գանձ տօնից, երգ: Վարդապետութիւն, յատնաբանիչ, բացատրութիւն»¹: Նախ՝ քարոզ-ը անձ է: Նա հրապարակավ, բարձր ձայնով կարդացող, հայտարարող մարդն է, մունետիկը, որն ազդարարում է թագավորի, զորավարի հրամանները: Ե դարի մատենագիր Եզնիկ Կողբացու երկի ներքոբերյալ հատվածներում «քարոզ»-ը գործածվել է

¹ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբաճօր Հ. Գաբրիէի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիրմէեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան, հտ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 999:

«քարոզիչ» իմաստով. «Այլ նախ կրթեաց քարոզովքն և մարգարէիւք....»² (այս և հետագա ընդգծումները մերն են), կամ՝ «....արձակեալ քարոզս բազումս՝ քարոզել»³: Մեկ այլ դեպքում «քարոզ»-ը երաժիշտն է, նվագածուն, փողհարը: Հետագայում բառն իմաստային փոփոխության է ենթարկվել՝ անձնանիշ գոյականից դառնալով իրանիշ գոյական: Այն դառնում է եկեղեցական ծեսի անբաժան մաս, ձեռք բերում այն իմաստը, որով, մեծավ մասամբ, գործածվում է այսօր, այսինքն՝ քարոզ՝ եկեղեցու բեմից ժողովրդին ուղղված հոգևորականի խոսք: «Քարոզ»-ը միջնադարում ձևավորվում է որպես հոգևոր-գրական առանձին տեսակ, որն ունեցել է կուռ կառուցվածք: Միևնույն ժամանակ, ծիսամատյաններում կարելի է հանդիպել նաև «քարոզ» բառի այլիմաստ գործածումների՝ աղոթք-մաղթանք:

Ըստ Հր. Աճառյանի⁴ և Հ. Հյուբշմանի⁵ «քարոզ»-ը ծագում է ասորերեն *kārōzā* (մունեստիկ, սուրհանդակ) բառից: Նույն բառահոգվածում Հր. Աճառյանը հղում անելով Հյուբշմանին, կարծես թե համաձայնում է նրա մտքի հետ. «....որոնք իրենց կարգին թերևս փոխառեալ են յն. Կիրքս (մունեստիկ, քարոզ) և Կիրսոսեւ (քարոզել) բառերից»: Հունարեն ստուգաբանական բառարաններում Կիրքս *m. (herald, messenger/héraut, messenger)*, իսկ դորիական բարբառով *ὁ* (հազվադեպ անգամ իգական սեռի հոգով՝ *ή*) Կիրքս բառի դիմաց նշվում է միայն սանսկրիտ *kārū* (singer, poet) երաժիշտ, պոետ զուգահեռները⁶:

Պատմամշակութային տեսանկյունից հայ-ասորական հարաբերությունները սերտ փոխառնչություն ունեն, ուստի հայոց լեզվի բառային ֆոնդի վրա ազդեցությունն աներկբա է: Ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ եկեղեցական բառամթերքի որոշ բառեր ևս ասորական փոխառություն են, այդ թվում խնդրո առարկա «քարոզ» բառը⁷:

² Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, էջ 494. Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, քարգմ. և ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1994, գլ. ԺԶ, էջ 188:

³ Նույն տեղում, էջ 503. նույն տեղում, գլ. Թ, էջ 216:

⁴ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հտ. Դ, Երևան, 1971, էջ 563:

⁵ Հ. Հյուբշման, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, գերմաներենից քարգմանեց Մ. Ն. Հարությունյանը, Երևան, 2004, էջ 160, 293, 409: Գալագան-ի մասին տե՛ս նույնի, էջ 88, 96, 103, 104, 171:

⁶ *Etymological Dictionary of Greek* by Robert Beekes, Brill, Leiden-Boston, 2010, 690. *Dictionnaire étimologique de la langue grecque, Histoire des mots* par Pierre Chantraine, Paris, Klincksieck, 1999, 527.

⁷ Тер-Петросян Л., *Армения и Христианская Сирия: культурные связи (IV-V вв.)*, Ереван, 2022, сс. 148, 458-459:

Հստ Հրաչ Մարտիրոսյանի՝ «հնարավոր է իրանական որևէ լեզվի միջնորդությունը ևս, ինչպես օրինակ մանիքեական պարթևերեն *kārūz* [q'rwC, q'rwz] (մունեսիկ) բառը⁸: Տեսականորեն՝ կարելի է նաև մտորել, որ «Քարոզ» բառը հայերենն ասորերենից փոխառել է իրանական որևէ լեզվի միջնորդությամբ: Բայց, այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ դրա կարիքը չկա, ու որ «Քարոզ» բառի կերպարանքն ավելի հարմար է հենց ասորական փոխառության համար: Ընդհանուր տպավորությամբ՝ ավելի հավանական է, որ «Քարոզ» բառն ուղղագծորեն ասորական փոխառություն է»⁹:

Արժևորելով բոլոր ուսումնասիրողների տեսակետները՝ չենք բացառում նաև, որ բառը հունարենից անցել է ասորերենին, որի միջոցով էլ՝ հայերենին, հատկապես որ «Քարոզ» արմատից -ակ վերջածանցով կազմված «Քարոզակ» բառը հունաբան թարգմանություններում առկա նորակազմություններից է¹⁰:

Քարոզի՝ որպես մատենագրական ժանրի ձևավորման և զարգացման պատմության ակունքները հասնում են մինչև անտիկ շրջան: Հստ Սերգեյ Ավերինցևի՝ «Քարոզ»-ը ստեղծվել է որպես «հեռտորական խոսքի ժանր, դիդակտիկ ստեղծագործություն, որը բովանդակում է բարոյական պահանջներ (սովորաբար կրոնական բնույթի)»¹¹: Նրա կարծիքով այն կյանքի է կոչվել Ք.ա. Թ-ն դարերում: Հետագայում՝ վաղ քրիստոնեական շրջանում, ժանրը զարգացում է ապրում՝ ձեռք բերելով նոր հատկանիշներ և «քրիստոնեացվում»՝ դառնալով եկեղեցական արարողությունների և հայրախոսական գրականության անբաժան և առանցքային մասը: Եկեղեցու պատմության անքակտելի բնագավառ է քարոզխոսությունը՝ ճառախոսությունը (հունարեն՝ ῥήματα — «զրույց», «ճառ»)՝¹²:

Քարոզ մատենագրական տեսակի վերաբերյալ ուսումնասիրություններն առհասարակ հայ իրականության մեջ սակավաթիվ են¹³: Միայն քարոզխոսա-

⁸ Dictionary of Manichean Middle Persian and Parthian by **Desmond Durkin-Meisterernst**, Brepols, 2004, 203a.

⁹ Հրաչ Մարտիրոսյանի կարծիքն ինձ է փոխանցվել մամականագրությամբ:

¹⁰ **Գ. Ս. Ասատրյան, Գ. Ս. Մուրադյան**, «Գրաբարի -ակ անվանական վերջածանցը», *ՊԲՀ*, 1985, 3, էջ 140:

¹¹ **С. С. Аверинцев**, «Проповедь», *Литературный энциклопедический словарь*, Москва, 1987, с. 307.

¹² **Ф. Арх. Бильченко**, «Гомилетика», *Православная энциклопедия*, т. 12, Москва, 2011, стр. 23-39.

¹³ Մարիամ Վարդանյանը, մեջբերելով *ԻՐՀԼ*-ից «հարոզ» բառի բացատրությունը, քյուտիմացաբար սխալ է բացատրում *ազգել* բառի իմաստը: Այն ընկալում է *ներազգել* իմաստով, մինչդեռ գրաբարում *ազգել*-ը *ազդարարել*, *հայտարարել*, *հրապարակել* իմաստն ունի. տե՛ս **Վարդանյան Մ.**, «Քարոզը որպես միջնադարյան հրապարակախոսության հոգևոր արտահայտություն», *Էջմիածին*, 2000, Դ, էջ 89 (87-97):

կան ժանրի շրջանակում թեմային անդրադարձել են Բաբկեն Կյուլեսերյանը¹⁴, Գարեգին Հովսեփյանը¹⁵, իսկ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն¹⁶ իր հոդվածը կազմել է, ինչպես ինքն է նշում, իր ուսուցչի՝ Էռնստ Քրիստիան Ախելիսի «Գործնական աստուածաբանություն» դասախոսություններից¹⁷:

Քարոզ, քարոզակ, գալազան

Անտիկ շրջանում որպես «քարոզ» (հուն․՝ κηρύσσω) բառի հոմանիշներ գործածվել են ἄγγελος – ավետաբեր (Սոֆոկլեսի ողբերգություններում) և ἀπόστολος – լրաբեր, դեսպան (Հերակլիտոսի երկերում, նաև Հոմերոսի ու Հեսիոդոսի պոեմներում) բառերը¹⁸: Անտիկ հունարեն բնագրերում «քարոզ»-ը, այսինքն՝ ավետաբերը, մունեստիկը, դեսպանը, անձեռնմխելի անձ է և պաշտպանված է «միջազգային» իրավունքով և օրենքներով: Հռոմեական շրջանում խաղաղության ավետաբեր մունեստիկները տարբերվում էին պատերազմ հայտարարող մունեստիկներից: Ավետաբեր մունեստիկներն ունեին ձիթենուց պատրաստված գավազան, որը և «անձեռնմխելիություն» էր տալիս նրանց այլ երկրում¹⁹:

Հայերենում «քարոզ» արմատից ունենք «քարոզակ» բառը, որի կազմությունը հար և նման է հունարեն τὸ κηρύκειον բառի կազմությանը. «քարոզակ» բառի արմատը քարոզ-ն է, որին ավելացել է -ակ վերջածանցը: Հունարենում նույնպես κηρύκειον բառը կազմվել է κηρυκ- արմատից և -ειον վերջածանցից: Այդպես է կոչվել մունեստիկի գավազանը, որը լատիներենում հանդիպում ենք caduceus ձևով: Գավազանն ունեցել է երկու իրար փաթաթված օձերի տեսք:

¹⁴ Բաբգեն ծ. վրդ. Կիսելեհան, «Քարոզելու արուեստը», «Լոյս» շաբաթաթերթ, 1905 (Ժ տարի), 3, էջ 49-54: Տե՛ս նաև Գաբեգին Ա. Կաթողիկոս ամենայն հայոց, Աստուածաբանություն, Կրոնական, աստուածաբանական եւ հայագիտական երկեր (հայերէն շարք, հտ. Գ), խմբ.՝ Վազգէն Դովասեան, Կանադա, 2005, էջ 277-283:

¹⁵ Գաբեգին վրդ. Յովսէփեան, Դեպի լոյս եւ կեանք, «Գանձասար» մատենաշար, Երևան, 1994, էջ 7-11: Տե՛ս նաև Գաբեգին Ա., Աստուածաբանություն, էջ 285-287:

¹⁶ Կարապետ Տեր-Մկրտչեան, «Քարոզի նշանակությունը եւ գործադրությունը եղանակը», Արարատ, 1895 (Ի՞նչ տարի), Բ, էջ 44-48:

¹⁷ Է. Ք. Ախելիսի դասախոսությունները տպագրվել են 1923 թվականին, իսկ 2012 թվականին վերահրատարակվել. տե՛ս Ernst Christian Achelis, *Praktische Theologie...*, Dutch edition, 2012:

¹⁸ *Greek-English Lexicon*, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, Oxford, 1996, 949.

¹⁹ Գավազանի գործածության հետ կապված խնդիրներին առավել մանրամասն կանոնադրադաճանք առաջիկայում:

Նման տեսք ունեցող գավազաններից ամենահայտնին Հերմեսի²⁰ գավազանն է: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ այդպիսի գավազաններն ունեցել են բաբելոնյան նախօրինակ²¹, ինչը հավանական է, քանի որ այդ տարածքի հետ են առնչվում աշխարհաստեղծման հնագույն ավանդությունները: Այս տարածաշրջանի հետ են կապվում նաև օձերի²² խորագիտության, խորամանկության, դրանց շար կամ բարի լինելու մասին տարբեր պատումներ: Իսկ ահա գավազանի վրա փաթաթված երկու օձերը ոմանց կարծիքով խորհրդանշում են բարու և չարի դուալիստական սկզբունքները, ոմանց կարծիքով էլ՝ արական և իգական սկիզբը: Գավազանը համարվել է հաշտության խորհրդանիշ: Քարոզը (անձը), ունենալով այն իր ձեռքին, իրավասու է եղել խոսել թագավորի անունից: Իսկ հետագայում գավազանը դարձել է դեսպանի անբաժանելի խորհրդանիշներից մեկը:

«Քարոզակ»-ը ՆԲՀՀ-ում բացատրվում է նախ «քարոզիչ» իմաստով, այսինքն՝ գործող անձի անուն (nomen agentis) է²³ և ածանցյալ է ոչ թե «քարոզ» գոյականից, այլ «քարոզեմ» բայից. «Ոչ եթե անգէտ եմ ընկուզոյդ անուան՝ ըստ քարոզակին ստացեալ...»²⁴:

«Քարոզակ»-ն ունի նաև «Ահարոնի ընկուզաբեր գաւազան», «գաւազան պատգամախօսի» բացատրությունները. «Քարոզակաւ ընկուզին յայտնեն գատելիսն»²⁵: Ակնհայտ է, որ Ահարոնի «ընկուզաբեր գավազան» բառակապակցությունը կապվում է աստվածաշնչյան բնագրի հետ (Թիւք Ժէ 8). «Եւ եղեւ վաղիւ անդր մտին Մովսէս եւ Ահարոն ի խորանն վկայութեան, և ահա դալարեցաւ գաւազանն Ահարոնի ի տանն Ղեւեայ եւ արձակեաց շառաւիղ եւ ծաղկեաց ծաղիկ եւ երեւեցոյց ընկոյզ»: Յոթանասնից թարգմանությունն այս համարում գոր-

²⁰ Լ. Ռ. Ֆարնելի կարծիքով՝ հնարավոր է, որ Հերմեսը նախահելլենական շրջանի կրոնի գործող անձ է եղել. տե՛ս **Lewis Richard Farnell**, *The Cults of the Greek States*, v. V, Oxford, 1909, pp. 1-32, 76-84 etc.:

²¹ **A. L. Frothingham**, “Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I”, *American Journal of Archaeology*, vol. 20, № 2, 1916, Apr.-Jun., pp. 175-211.

²² Քանի որ օձ սողունի հետ կապված պատումների ծագմանը, խորհրդաբանությանը, առասպելներին վերաբերող ուսումնասիրությունները, դրանց հետ կապված աստվածաշնչյան տեղիների մեկնությունները բազմաթիվ են, ուստի այստեղ չենք անդրադառնում:

²³ Այս իմաստով այն ընդգրկվում է հայերենի նորարարական բառակազմությունների շարքում. տե՛ս **Գ. Մուրադյան**, *Հունաբանությունները դասական հայերենում*, Երևան, 2010, էջ 78:

²⁴ **Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդք** ի Հայս, որ են մեկնութիւն Յննդոց եւ ելից. Ճառք ի Սամփսոն, ի Յովնան եւ յերիս մանկունս կամ ի հրեշտակս, աշխատ.՝ Հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Մխիթարեան Ազգեւանց, Վենետիկ, 1826, *Փիլոնի այնոցիկ*, որ յեւսն է խնդրոց եւ լուծմանց, ՀԶ, էջ 520:

²⁵ ՆԲՀՀ, հտ. Բ, էջ 999:

ծածուս է τὸ κάρυον բառը: Հունարեն κάρυον²⁶-ը, ինչպես նաև լատիներեն nuc (nucis f.)-ը²⁷ ընկուզեղենի տեսակի համար կիրառվող ընդհանրական բառեր են: Եբրայերեն շաֆէտ-ը²⁸, ըստ ՆԲՀԼ-ի, ունի և՛ ընկուզ, և՛ նուշ իմաստները: Սակայն եբրայերեն բնագրում Ահարոնի գավազանի համար գործածված ֆօֆօֆ - ֆօֆօֆ (Փիւք Ժէ 23, WTT) բառը նշանակում է «նուշ», ունի նաև «նշենի» իմաստը: Կարծում ենք, որ սրանով է պայմանավորված այս համարի տարալեզու թարգմանություններում կա՛մ «ընկուզ», կա՛մ «նուշ» բառերի գործածությունը:

Փորձենք ուրվագծել «քարոզակ/գավազան»-ի բովանդակային զարգացման շղթան. բաբելոնյան մշակույթից գավազանի ձևը և գործառույթը փոխանցվել է հունականին, իսկ հունական մշակույթից՝ հռոմեականին, որից էլ՝ քրիստոնեությունը: Քրիստոնեության մեջ այն ձեռք է բերել նոր նշանակություն՝ խորքում պահպանելով բուն էությունը՝ լինել Արքայի (Աստծու) մունետիկ՝ ձեռքին ունենալով «անձեռնմխելիության» խորհրդանիշը՝ գավազանը: Քիչ չեն այն խորհրդանիշները, որոնք քրիստոնեությունը փոխառել և քրիստոնեացրել է անտիկ կամ հեթանոսական շրջանից (թագ, ծիրանի). նույնը գավազանի դեպքում է: Եթե քարոզը (անձը), որը գավազան էր կրում, ներկայանում էր թագավորի (և ոչ միայն) անունից, ապա նույնն էլ քրիստոնեության մեջ է. քարոզը՝ վարդապետը (հոգևորականն առհասարակ), որ Քրիստոսի՝ երկնային Թագավորի մունետիկ-սուրհանդակն է երկրի վրա, իր ձեռքին ունենալով այդ գավազանը, դառնում է «անձեռնմխելի» և պատգամը փոխանցողը:

Հին հունարենում «գավազան» բառի համար գործածվում են տարբեր հոմանիշներ՝ τὸ κηρύκειον, ἡ ῥάβδος, ἡ βακτηρία, τὸ σκῆπτρον²⁹: Հայերենում ևս այն ունի բազմաթիվ հոմանիշներ. բարսմունք, վարիչ/վարոց, ցուպ, մական, մկպոռիոն, թմբիչ և այլն: Անդրադառնալով հայ մատենագրության մեջ հանդիպող երկու բառերի՝ «վարոց», «բարսման-բարսմունք»:

²⁶ Greek-English Lexicon, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, 881.

²⁷ Oxford Latin Dictionary, ed. by P. G. W. Glare, II ed., Oxford, 2012, 1331.

²⁸ Տե՛ս ՆԲՀԼ, հտ. Ա, էջ 781: ՆԲՀԼ-ն լատիներեն nuc-ը համահնչյուն է համարում նուշ բառին, սակայն Հրաչյա Աճառյանն այս տեսակետը չի ընդունում (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Գ, Երևան, 1926, էջ 472):

²⁹ ՆԲՀԼ-ում ենթադրվում է, որ այս բառը հայերենում գրվել է մկպոռիոն. ՆԲՀԼ, հտ. Բ, էջ 285. «Փոխանակ գրելոյ սկիպտոն կամ պակտիոն, որպէս յն. սգիբղոն կամ վագգիոն, այսինքն մական, գաւազան: Ունէր աշտիճան փառաւոր և մկպոռիոն, որ թարգմանի գաւազան իշխանական. ձ. Ա.»:

սը առավել կապված են զրադաշտականության³⁰ և հեթանոսության հետ: ՆԲՀԼ-ի «վարոց» բառահոգվածում նշվում է հունարեն ῥᾱβδος բառը: Հին և նոր Կտակարանների հունարեն բնագրում գործածված այս բառն Ընկալյալ Թարգմանության մեջ Թարգմանված է «գաւազան» և ոչ թե «վարոց», իսկ ῥᾱκτηρία բառը՝ «ցուպ» (Սաղմ. ԻԲ 4, Մատթ. Ժ 10): ՆԲՀԼ-ի «Վարոց» բառահոգվածում մեջբերում կա Օրբելյան պատմիչի երկից. «Դպիրք որք են կէս սարկաւագունք....կրել մոմեղէնս և զխաշագլուխ վարոցան»³¹: Նկատենք, որ Ստեփանոս Օրբելյանն այս ենթագլուխը ներկայացնելիս ամբողջությամբ օգտվել է Ներսես Լամբրոնացու «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին» երկից և նրանից քաղվածքը գրեթե բառացիորեն զետեղել «Պատմութեան» մեջ: Նշենք, սակայն, որ մեզ հետաքրքրող «վարոց» բառի փոխարեն Ներսես Լամբրոնացին գործածել է «գաւազան» բառը. «Դիակոնք, որք են կէս սարկաւագաց.... և զխաշագլուխ գաւազանսն կրել և զմոմեղէնսն»³²:

Եզնիկ Կողբացու երկում կարդում ենք. «....թե եւ զբարսմունսն ետ ցնա՝ առնել վասն իւր յաշտ, իբր ոչ եթե յՈրմզդի կամ ի յագելն էր գաւրութիւնն՝ այլ ի գաւազանսն»³³, կամ՝ «....որ զերկինս եւ զերկիր կարող էր առնել առանց բարսմանցն, զհայրն զիա՞րդ ոչ կարէր անհոգ առնել առանց գաւազանացն»³⁴: «Բարսմունք» բառը քանիցս օգտագործում է մատենագիրը: Հրաշյա Աճառյանը բառահոգվածի վերլուծականում նշում է, որ այն բավականին հին փոխառութիւն է, համաձայնում է ՆԲՀԼ-ի առաջարկած «պրս. պէրսէմ բառի հետ»³⁵ մտքին, սակայն միևնույն ժամանակ նշում է. «բայց սխալ է, երբ սրա հետ աւելացնում է (ՆԲՀԼ-ն) «ի ձայնիցս պէրսիյան, որ է գաւազան....»»³⁶: Ղևոնդ Ալիշանն

³⁰ Զրադաշտականության մեջ ուտենու կամ մեկ այլ բույսի նյութերի կապոցը կրակապաշտության ժամանակ եղել է մոգպետի ձեռքին, տե՛ս **M. Boyce**, *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, London, 1979, p. 85:

³¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 111: Քանի որ կիսասարկավագները գավազան կրելու իրավունք չունեն, խաշագլուխ վարոց կամ խաշագլուխ գաւազան ասելով՝ մեր կարծիքով նկատի են ունեցել խաշվառները, որոնք խաշագլուխ և ձողամբարձ դրոշակներ են: Դրանց վրա պատկերված են լինում հաշկոթյունը, տնօրինական որևէ դեպք կամ Սբ Աստվածածինը:

³² Տե՛ս Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 84:

³³ **Եզնիկ Կողբացի**, *Եղծ աղանդոց*, ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, էջ 468. «թէ և զբարսմունսն ետ նմա՝ առնել վասն իւր յաշտ, իբր ոչ եթէ յՈրմզդի կամ ի յագելն էր գործութիւնն՝ այլ ի գաւազանսն».
Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, Թարգմ. և ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, գլ. է, էջ 110:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ ՆԲՀԼ, հտ. Ա, էջ 468:

³⁶ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հտ. Ա, էջ 429-430:

իր ուսումնասիրություններում նշում է. «Պերսամ, ի գիրս մեր Բարսմունք, որ նոյն է ըստ ոմանց վարսաման բուսոյ հետ (*Tymus Serpyllum*), որոյ ճիւղերն այլ հասարակօրէն բռնելիք կ'ըլլային կրակապաշտիցն: Մոգերու գլխաւորն կամ անոնց մէկն այլ ի ձեռքն ունէր «Ուռն, որով հրամայէր», ինչպէս գրուի եւ Ս. Յիզբուզտի վկայաբանութեան»³⁷ մէջ, եւ էր **գաւազան մի փայտեղէն**, նշանակ իշխանութեան»³⁸: Քանի որ մոգպետները, որպէս իշխանութեան խորհրդանիշ, իրենց ձեռքին ունեին «Ուռն և Բարսմունք»³⁹, ենթադրաբար հայերի մոտ այն եղել է նաև հեթանոսական շրջանում, թեպետ Ղևոնդ Ալիշանը, վերլուծելով Բայազետի հեթանոսական քանդակը, նշում է, թե «հասարակ քուրմի ձեւ կրնայ ըստիւլ.... որոց մէկն՝ **գաւազանակիրն՝ թուի ներքինի**»⁴⁰:

Հին Կտակարանում, երբ Աստված Մովսէս նախամարգարեին ուղարկում է Իսրայելի ժողովրդին եգիպտական գերությունից դուրս բերելու, նրա ձեռքի **գավազանը**, որը հովվության համար էր, դարձնում է **հրաշագործության միջոց և իշխանության խորհրդանիշ** (Ելք Գ 2-3, 17, 20 և այլն): Հետագայում անապատում Մովսէսը «նշանակ»-ի⁴¹ (τό σήμειον) վրա կբարձրացնի պղնձե օձը՝ բժշկելու կիզիչ օձերի խայթոցից տառապող մարդկանց (Թիւք ԻԱ 8-9): Քրիստոնեության մեջ գավազանի գործածությունը կապվում է Մովսէս նախամարգարեի գավազանի հետ:

³⁷ Ղևոնդ Ալիշանի ուսումնասիրությունում ճիշտ տարբերակն է՝ «ուռն, որով հրամայէր», մինչդեռ Հիզբուզտի վկայաբանության մեջ՝ «զուռն որով հրամայէր». ըստ երևույթին, որովք բառի հոգնակիակերտ Բ-ն գրչագրական սխալ է: Տե՛ս **Ներսէս Ռաժիկ**, *Վկայաբանութիւն սրբոյն Յիզտիբուզտեայ*, ՄՀ, հտ. Գ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 462: Այսպես է նաև Մ. Ավգետյանի ուսումնասիրության մեջ. տե՛ս *Կապտար վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց*, հտ. Բ, Վեներիկ, 1874, էջ 125: Հիզբուզտի վկայաբանությանն ամենայն մանրամասնությամբ անդրադարձել է Շավարշ Ազատյանը, տե՛ս **Շ. Ազատյան**, «Հիզբուզտի վկայաբանությունը վաղմիջնադարյան սրբախոսական գրականության համատեմատում», *Հայագիտության հարցեր*, 2019, թիվ 1, էջ 12-34:

³⁸ **Ղևոնդ Ալիշան**, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, Վեներիկ, 1895, էջ 348-349: Ղևոնդ Ալիշանը հիշատակում է նաև Ե դարի մատենագիր Եղիշեի երկը, որտեղ ուռն իշխանության խորհրդանիշ է համարում, տե՛ս **Եղիշէ**, *Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին*, ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, էջ 654:

³⁹ **Ղևոնդ Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 353:

⁴⁰ **Ղևոնդ Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 464, ֆանդակի նկարը տե՛ս էջ 161:

⁴¹ «Նշանակ» բառի իմաստներից մեկն էլ «գաւազան»-ն է. *ՆԲՀ*, հտ. Բ, էջ 435:

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում գավազանը⁴² գործածվել է դեռևս վաղ միջնադարում, ինչի մասին ավանդել են պատմագիրները⁴³: Պատմագրական կամ վարքագրական մատենագրության մեջ հանդիպում ենք մենակյացների, ճգնավորների, ովքեր շրջել են ցուպը (գաւազան, մական և այլն) ձեռքին⁴⁴: Փավստոս Բուզանդը, նկարագրելով Սբ Գրիգոր Լուսավորչի աշակերտ Դանիել Ասորու ճգնակեցական կյանքը, ընդգծում է, որ նա անգամ գավազան չուներ. «Միահանդերձ մաշկանափորտն սանդաղաւոր, եւ կերակուր իւր արմատք բանջարոց, եւ գաւազան անգամ ընդ ինքեան ոչ ունէր»⁴⁵: Իսկ Մովսես Խորենացին, խոսելով Գրիգոր Լուսավորչի՝ եկեղեցի հիմնելու մասին, ասում է. «....փայտեղէն սեղան կազմէ, եւ նշան թողու անդ զգաւտին եւ զգաւազանն իւր»⁴⁶:

ԺԴ-ԺԵ դարի հայ մատենագիր Սբ Գրիգոր Տաթևացին «Վասն գաւազան տալոյ» քարոզում արձանագրում է գավազան շնորհելու 15 նշանակությունները⁴⁷: Կարծում ենք, այս ցանկին կարելի է ավելացնել գավազանի խորհրդին վերագրվող ևս մեկ նշանակություն, որն ականարկում է Սբ Հովհան Օձնեցին. «....այլ ամենեքին միոյ գաւթի միոյ քրիստոսական գաւազանին յարդարեսցին լինել հօտ»⁴⁸, այսինքն՝ մի եկեղեցի, մի հօտ՝ մեկտեղված Քրիստոսի գավազանի (իշխանության) ներքո:

⁴² Գավազանի նշանակության մասին տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, *Դիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր*, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 168-170, նույնը տե՛ս *Էջմիածին*, 8, 1958 (ԺԵ), էջ 6-8: Հարկ է նշել, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում օձագլուխ գավազանների գործածման առնչությամբ որևէ հստակ ժամանակաշրջան չի առանձնացվում, ուստի այս հարցի պատասխանը փորձելու ենք տալ մեր առաջիկա ուսումնասիրություններում:

⁴³ Առանձնանում են «ցուպ», «գավազան», «ասա» (այն ծիսական գործածություն չունի, զարդարանք պարզ է, ավելի բարձր, հասնում է մինչև ուտերը), «մական» հոմանիշները, սրանց մասին առավել մանրամասն տե՛ս *Պատմություն հին հայ տարագին, պատկերազարդ, հօրինեց Հ. Վարդան Վ. Հացունի*, Վենետիկ, 1923: Հայ մատենագրության էջերում հանդիպում են այդ բառերը, տե՛ս **Գրիգոր Մագիստրոս**, *Յաղագս խաչանշան գաւազանին, զոր ընծայեաց Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ խորհուրդ Խաչին*, ՄՀ, հտ. ԺԶ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 190. նույնի՝ նորին Գրիգորի փիլիսոփայի ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Քրիստոսընկալ, ՄՀ, էջ 188 և այլն: Կաթողիկոսական գավազանի մասին տե՛ս Ս. **Խաչմանյան**, «Վիշապի խորհրդարանությունը կաթողիկոսի հանդերձամբի համալիրում և նրա արտացոլումը միջնադարյան մանրանկարչության մեջ», *Վիշապ հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, 2019, էջ 351-355:

⁴⁴ **Վարդան Հացունի**, *Պատմություն հին հայ տարագին, պատկերազարդ*, էջ 416:

⁴⁵ **Փաստոս Բուզանդ**, *Պատմություն Հայոց*, Երրորդ դարութիւն, ՄՀ, հտ. Ա, Ե դար, էջ 297, աշխարհաբար տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, *Պատմություն հայոց*, քարգ., ներած. և ծանոթ. ակադեմիկոս Ստ. Մախսյանցի, Երևան, 1968, էջ 95:

⁴⁶ **Մովսես Խորենացի**, *Պատմություն Սրբոց Հռիփսիմեանց*, ՄՀ, հտ. Բ, Ե դար, էջ 2196:

⁴⁷ **Գրիգոր Տաթևացի**, *Դիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր*, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 168-170:

⁴⁸ *Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցուոյ մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1833, էջ 4:

«Գավազան» և «ցուպ» բառերի իմաստները Սբ Ներսես Շնորհալին «Բարձրացուցէք»-ի մեկնության մեջ բացատրում է այսպես. «Տէր մեր զնշան խաչիս, շարշարանաւք իւրաւք, իբր զցուպ ետ ի ձեռս Աղամա[յ] եւ կանգնեաց զնա, նաեւ գաւազան հաստատութեան, զի այլ մի անկցի: «Յուպ» զխաչս կոչէ, վասն զի սովաւ կանգնեաց զանկեալ բնութիւնս, եւ գաւազանաւ իմաստութեան մխիթարեաց զսգաւորս յանբժշկական ցաւոցն»⁴⁹: Միևնույն մեկնության մեջ նա անդրադառնում է նաև գավազանի խորհրդին՝ համեմելով աստվածաշնչյան օրինակներով. «Գաւազանիս խորհուրդ կրկին ունի ցուցանել զճշմարտութիւնն, նախ հովվական եւ ապա վարդապետական:նաեւ վարդապետական խրատու եւ իմաստութեամբ յաւրինին սովաւ ամենայն կարգ եկեղեցո[յ]. ոմանց՝ գաւազան փրկութեան եւ մխիթարութեան եւ ոմանց ստահակաց՝ բարկութեան եւ հարկանելո[յ]»⁵⁰:

Զանց չառնենք նաև «զաւրութեան գաւազան»⁵¹, «իմանալի գաւազան» բառակապակցությունները, որոնք մատենագրության մեջ գործածվում են որպես հաչի ստորոգելի⁵²: Քրիստոնեության մեջ անարգ մահվան գործիքը դառնում է փրկագործության միջոց: «Սրբոյ հաչի վերացման» կանոնում մի քանի անգամ հանդիպում ենք. «Գաւազան զաւրութեան ետուր մեզ», «Այսաւր պատուական հաչիւ քո /Որ է գաւազան զաւրութեան»⁵³, «Իսկ փայտ հաչի քո կենսատու / Գաւազան զաւրութեան կենաց մարդկան....»⁵⁴, «Հրաշակերտ եւ զաւրեղ փայտ հաչի քո, Քրիստոս, / Գաւազան զաւրութեան ի յերկրի երեւալ»⁵⁵ և այլն: Իսկ Դավիթ Անհաղթին վերագրվող «Ներբողեան ի Սուրբ Խաչն աստուածընկալ» եր-

⁴⁹ Ներսէս Շնորհալի, Պատճառ Բարձրացուցեացն եւ մեկնութիւն, ՄՀ, հտ. ԻԲ, ԺԲ դար, Գիրք Բ, Երևան, 2022, էջ 635:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 654-655: Այս միտքն ավելի վաղ արձանագրված ենք տեսնում Տիմոթեոս Վարդապետի երկում. Յառաջաբան համառատ ի Մննդոց, զոր արարեալ է Տիմոթեա լուսաւոր Վարդապետի, ՄՀ, հտ. Ժ, Ժ դար, Երևան, 2011, էջ 911-912:

⁵¹ Այս բառակապակցությունն աստվածաշնչյան հիմք ունի. «Գաւազան զօրութեան առաքեացէ քեզ Տէր ի Սիոնէ, եւ տիրեսցես դու ի մէջ թշնամեաց» (Սաղմ. ճԺ 2, հմմտ. նաև եզեկ. ԺԹ 11-14):

⁵² Քրիստոնեական այս և այլ խորհրդանիշների մասին տե՛ս Հ. Քյոսեյան, Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն, Երևան, 2021, էջ 102, 271-2, 274 և այլուր:

⁵³ Շարական. Կանոն Վերացման Սրբոյ հաչին. Առաջին ատուրն, ՄՀ, հտ. Ը, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 312:

⁵⁴ Շարական, նույն տեղում:

⁵⁵ Շարական, Կանոն Գիւտ հաչին, ՄՀ, հտ. Ը, էջ 328:

կուժ կարդում ենք. «Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, **իմանալի գաւազան....**»⁵⁶, «Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, **իմանալի գաւազան կենարար սուրբ հովուին....**»⁵⁷:

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում գործածվող գավազաններն⁵⁸ արտաքինապես ունեն տարբեր տեսք՝ խաչազուլիս (բոլորակ՝ վրան խաչ), կորագլուխ (թե՛ տերևազարդ ու ծաղկազարդ, թե՛ միագլուխ օձի տեսքով), քառազուլիս (բոլորակ՝ շուրջը շորս օձ)⁵⁹ և այլն: Վարդապետական գավազանը նկարագրվում է հետևյալ ձևով. «Վարդապետական գավազանը օձագլուխ է՝ ներքևի մասում երկու օձեր՝ գլուխները բարձր»⁶⁰: Այն իր արտաքին տեսքով նման է Հերմեսի գավազանին: Հարկ է նշել նաև, որ Հայ եկեղեցում վարդապետներին էր վերապահված քարոզելը, ազդարարելը, դավանաբանական, աստվածաշնչյան դրույթներն ուսուցանելը, աշակերտներին եկեղեցու վարդապետությունը փոխանցելու իրավունքը, որը գալիս է հաստատելու դրա՝ հնագույն արմատներից ծագումը, բնականաբար վարդապետը նույն քարոզն է (անձը, քարոզիչը):

«Քարոզ» բառի գործածությունն Աստվածաշնչում

Յոթանասնից թարգմանություն մեջ քանիցս հանդիպում ենք **κῆρυξ/κηρύσσω** բառերին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ սրանք թարգմանվել են համապատասխանաբար «քարոզ»/«քարոզ կարդալ» բառերով:

Անդրադառնանք աստվածաշնչյան մի քանի տեղիների, որոնցում հունարեն բնագրի **κηρύσσω** բայը հայերեն թարգմանված է «քարոզ կարդալ» հարադիր բայով:

- καὶ προσέταξε Μωυσῆς καὶ ἐκήρυξεν ἐν τῇ παρεμβολῇ λέγων
 եւ հրամայեաց Մովսէս քարոզ կարդալ ի բանակին եւ ասել (Ելք ԼՁ 6)
- καὶ ἐκήρυξαν
 եւ քարոզ կարդացին (Դ Թագ. Ժ 20):

⁵⁶ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրությունք եւ թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւիթ, Վեներտիկ, 1932, էջ 20:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁸ Հարկ է նշել, որ հայ իրականության պատմության մեջ գավազան կրել են նաև Կիլիկյան շրջանի արքաները. տե՛ս Վ. Թորոսյան, «Ֆրանսիական հետեր Կիլիկիայի հայոց արքաների թագադրման ծեսում», *ԲՄ*, 38, էջ 43-44:

⁵⁹ Մ. արք. Օրմանյան, *Միսական բառարան*, Երևան, 1992, էջ 63-64:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 64: Ոլորված իրաններով օձերի, վիշապների առկայությունը գավազանների վրա, ֆանդակներում և մանրանկարչության մեջ ի հայտ եկող զարդանախշերի մասին տե՛ս Ա. Իսրայելյան, «Օձի և վիշապի բարի գործառույթները հայկական հավատալիքներում», *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, Երևան, 2019, էջ 190-195:

Հինկտակարանյան այլ տեղիներում նույն նախադասության մեջ միասին գործածված հունարեն **κῆρυξ** և **κηρύσσω** բնագրային բառերը **Թարգմանելիս** նախադասությունը տրվել է «**քարոզ կարգալ**» ձևին:

➤ **καὶ ἐκῆρυξεν** ἔμπροσθεν αὐτοῦ **κῆρυξ**

եւ **քարոզ կարգայր** առաջի (Մննդ. ԽԱ 43)

➤ **καὶ ὁ κῆρυξ ἐκήρυξε** τοῖς ὄχλοις

եւ **քարոզ կարգայր** զօրոթեամբ եւ ասէր (Դան. Գ 4)

Վերոնշյալ օրինակներից չպետք է ենթադրել, որ **Թարգմանիչներն** առհասարակ զանց են առել այդ բառի **Թարգմանությունն** Ընկալյալ բնագրում.

➤ **καὶ ἀνοίξει τὸ στόμα αὐτοῦ ὡς κῆρυξ**

սակաւ ինչ տայ, եւ մեծամեծս նախատէ, եւ իբրեւ **քարոզ** բանայ զբերան իւր (Սիրաք Ի 5)

Մեկ այլ օրինակում **κῆρυγμα** - **հարոգութիւն** բառը **Թարգմանել** են «**քարոզ**»-ով (անձ) .

➤ **καὶ ἔστησαν λόγον διελθεῖν κῆρυγμα ἐν παντὶ Ἰσραήλ**

եւ հաստատեցին բան, զի անցցեն **քարոզքն** ընդ ամենայն Իսրայէլ (Բ Մնաց. Լ 5)

Հունարենն ունի **κῆρυξ** արմատով կազմված ὁ **στρατοκῆρυξ** բարդ բառը, որը Հին Կտակարանի Յոթանասնից **Թարգմանությունն** մեջ մեկ անգամ է գործածված (Գ Թագ. ԻԲ 36): Ընկալյալ **Թարգմանությունն** մեջ այն փոխադրված է «**քարոզ զօրուն**» («**զորքի քարոզը**»՝ անձը) բառակապակցությամբ:

Հատկանշական է նաև, որ **քարոզ կարդացողը/հայտարարողը** պետք է բարձր տեղում կանգնե՞ր, ձեռքին գավազան ունենար: Մովսեսն, Աստծու գավազանը ձեռքին, վերադաձավ **Եգիպտոս** (Ելք Գ 20), գավազանն Աստծու տված իշխանության խորհրդանիշ էր: Ելից ԺԷ 9-ում Մովսեսն այն անվանում է «գավազանն Աստուծոյ» և **քարոզչի** նման՝ այդ գավազանը ձեռքին, տեսնում ենք նրան բարձր տեղում կանգնած՝ որպես իշխանություն ունեցող մեկի. «....կայցեմ ի վերայ գլխոյ բլրոյն եւ գաւազանն Աստուծոյ ի ձեռին իմում» (Ելից ԺԷ 9):

Գավազանի գործածությունը հանդիպում ենք նաև Հին Կտակարանի մեկ այլ դրվագում. ուշագրավ է, որ այս անգամ գավազանը հրեշտակի ձեռքին է: Խոսքը Գեղեոնի պատմությանն է վերաբերում: Տիրոջ պատգամաբեր հրեշտակի ձեռքի գավազանը դառնում է նաև **հրաշքի** միջոց. «Եւ ձգեաց հրեշտակն Տեառն զծայր գաւազանին, որ ի ձեռին իւրումբորբոքեցաւ հուր ի վիմէ անտի եւ եկեր զմիսն եւ զբաղարջսն» (Դատ. Զ 21): Հայ ձեռագրական արվեստի հնագույն նմուշներում հանդիպում ենք գավազանը (երբեմն խաչազուլիս) ձեռքին

հրեշտակի (մեզ հանդիպած մանրանկարներում գավազանով պատկերված է միայն պատգամաբեր Գաբրիել հրեշտակապետը), հատկապես Ավետման տեսարաններում⁶¹, երբեմն էլ Դրախտից արտաքսման տեսարանում⁶²:

Նոր Կտակարանում, սակայն, «քարոզ», «քարոզել» բառերն արդեն ունեն այլ իմաստ՝ երկնային Թագավորի խոսքի հաղորդում և ուսուցանում, ավետում: Մատթեոսի ավետարանում կարդում ենք, որ Քրիստոս լեռը բարձրացավ և այնտեղից ազդարարեց, ուսուցանեց երանիները և ուղենշեց արքայություն տանող ճանապարհները: Այս հատվածը հետագա թարգմանություններում առանձնացվեց «Լեռան քարոզ» վերնագրով (Մատթ. Ե գլ.): Օրենքի ուսուցիչներն ու փարիսեցիներն ուսուցանում էին Մովսեսի աթոռին նստած (Մատթ. ԻԳ 2), սակայն Քրիստոս չնստեց աթոռին, այլ լեռը բարձրացավ՝ ուսուցանելու, քարոզելու: Աթոռին նստողները՝ օրենսգետ ուսուցանողները, մարդկանց ծանրաբեռնում էին օրենքներով, քանի որ Քրիստոս չեկավ օրենքներով ծանրաբեռնելու, այլ Օրենքի անեծքից ազատելու (Գաղ. Գ 13), ուստի ուսուցանելիս չնստեց Մովսեսի աթոռին: Մովսեսն ինքը Օրենքը ստացել էր լեռան վրա, ուստի Քրիստոս ևս նոր Կտակարանի սիրո և շնորհի օրենքը լեռան վրայից փոխանցեց: Երբ Աստված Մովսեսին Օրենքը պիտի տար Սինա լեռան վրա, ժողովրդին պատվիրեց չմոտենալ լեռանը, որ չմեռնեն, իսկ այստեղ տեսնում ենք Հիսուսի շուրջը հավաքված ժողովրդին: Օրենքը մարդուն Աստծուց հեռու է վանում և սպանում, մինչդեռ շնորհը մարդուն Աստծուն է մոտեցնում ու կյանք տալիս: Ուստի քարոզը նոր Կտակարանում սովորեցնող և արքայության ճանապարհը ցույց տվող կենսատու խոսքն է:

«Քարոզ» բառը հայերեն թարգմանական և իմֆնուրույն մատենագրության մեջ

Հայ թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրության մեջ «քարոզ» բառն իմաստային տարբեր նրբերանգներով բազմիցս է հանդիպում:

«Քարոզ» բառի իմաստներից մեկը «երաժիշտ, նուագաձու, փողար»-ն է, որի բացատրությունը լուսաբանելու համար ՆԲՀԼ-ն օրինակ է քաղում Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրություն»-ից. «Ներոն յՈղոմպիադին պսակեցաւ,

⁶¹ Sĕ'u Codex Etschmiadzin: Vollständige Faksimile-Ausgabe von Codex 2374 des Matenadaran Mesrop Maštoc' in Erevan. Kommentar./Komm.: H. Buschhausen, H. Buschhausen, A. Mat'evosyan, Graz/Austria, 2001, S. 215, 217. ՄՄ 2378, ք. 228աք:

⁶² Տ. Գրիգորյան, ««Դիվամարտիկ Քրիստոսը» և վիշապների պատկերազրական ավանդույթը միջնադարյան հայ արվեստում», Վիշապը հեթաթի և իրականության սահմանին, Երևան, 2019, էջ 376. ՄՄ 10805, ք. 9ա:

քանզի **քարոզացն** (*cerycas, tragoedos, citharistasque*) և երգեցկացն քնարահարաց և ի կառս յովանակականս և ի կատարեալսն և ի տասն յովանակեանսն յաղթեաց»։ Միայն հայերենով պահպանված մեկ այլ հատվածում ևս, որը բացակայում է ՆԲՀԼ-ի օրինակներում, հանդիպում ենք «քարոզ» բառի միևնույն իմաստին. «Դարձեալ ներոն ի Սիթմիա և ի Պիթիա և յԱկտիա և **քարոզս** և երգեցիկս և քնարահարս (*cerycas, tragoedos et citharistas*) ետ և պսակեաց»⁶³։

Մեջբերյալ հատվածը վկայում է այն մրցույթների մասին, որոնք անտիկ շրջանում կազմակերպվում էին քարոզների, շեփորահարների և երաժիշտների միջև։ Այս մասին հիշատակությունները բազմաթիվ են և տարաբնույթ⁶⁴։

Է դարի բյուզանդացի հեղինակ Գևորգ Պիսիդեսի «Վեցօրեայք» երկի հայերեն թարգմանության մեջ «քարոզ» բառը գործածվել է «մունետիկ», «սուրհանդակ» իմաստով. «մշակ երկնրնթաց՝ **քարոզ** գիշերի»⁶⁵, «**քարոզ** կենաց լինի սատակմանն»⁶⁶։

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում «քարոզ» բառն ունի տարբեր իմաստներ։ «Առաջնորդ», «ղեկավար» իմաստով գործածվում է մի քանի կանոններում. «ԼԴ.դ.եւ եղեւ անդ գլուխ եւ առաջնորդ եւ **քարոզ**, հաստատեաց զեկեղեցիս եւ կարգեաց քահանայս եւ պաշտանեայս», «ԼԴ.դ.շինեաց անդ զեկեղեցիս յառաջնորդութեան իւրում եւ եղեւ գլուխ եւ **քարոզ**, կարգեաց ի նմա քահանայս եւ պաշտանեայս», «ԼԴ.է.գի նա եղեւ առաջնորդ եւ հրամանատար, **քարոզ** եւ գլուխ, շինեաց եկեղեցիս, եւ կարգեաց ի նմա քահանայս եւ պաշտանեայս»⁶⁷, «ԼԴ. եւ յետ վախճանելոյ առաքելոցն եղեն նոքա առաջնորդք, **քարոզք** եւ հրամանատարք Աւետարանին և եկեղեցւոյ սրբոյ....»⁶⁸։

Հարկ է անդրադառնալ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հանդիպող մեկ այլ խնդրի ևս. «քարոզել» բայի բազմիմաստությունը հաշվի չառնելու պարագայում կարելի է ենթադրել, որ կանոններում հակասություններ կան, սակայն իրա-

⁶³ Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ ժամանակականք երկմասնեայ, աշխատ.՝ Հ. Մկրտիչ վարդապետի Մխիթարեան Ազգեւանք, Վենետիկ, 1818, մասն Բ, էջ 272. 2081, 2082: Փակագծերում մեջբերում ենք Ավգերյանի լատիներեն թարգմանությունը։

⁶⁴ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Al. Wolicki**, "The Heralds and the Games in Archaic and Classical Greece", *Nikephoros* 15 (2002), 69-97.

⁶⁵ Վեցօրեայք Գեորգայ Պիսիդեայ իմաստասիրի, տպագրեալ հանդերձ յոյն բնագրաւ եւ լուսաբանեալ ի Հ. Աթանաս Վ. Տիրոյեան Մխիթարեան, Վենետիկ, 1900, էջ 48-49:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 106-107:

⁶⁷ Կանոնագիրք Հայոց, Կանոնք եւ սահմանք, զոր եղին աշակերտքն Քրիստոսի ի սուրբ եկեղեցիս, յետ վերանալոյ Տեառն ժողովեալի ի վերնատունն. ԼԴ, հտ. Ա, աշխատ. Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1964, էջ 60-61:

⁶⁸ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, Կանոնք առաքելականք, էջ 54:

կանում նույն բառը տարբեր կանոններում տարբեր իմաստներով է գործածված: Օրինակ. «Երկրորդ նիկիականը» կանոնախմբում սարկավագին արգելվում է Սբ Պատարագի ժամանակ քարոզ ասել (բացառություն են եպիսկոպոսի թույլտվությամբ եզակի դեպքերը, երբ խոսքը վերաբերում է քարոզխոսությանը): «ԻԱ.նմանապէս եւ սարկաւագին՝ ո՛չ քարոզել եւ ո՛չ սպասաւորել»⁶⁹: Սակայն Սբ Սահակ Պարթևի կանոններում կարգում ենք. «Ե.եւ համարս պահանջել յերիցանց և ի սարկաւագաց ժամուցն քարոզութեանցն աղաւթիցն մատուցման»⁷⁰: Առաջին հատվածում խոսքը վերաբերում է քարոզ խոսելուն, իսկ երկրորդ հատվածում՝ ծիսական աղոթք-մաղթանքներ ասելուն, այս ամենն ի մտի ունենալով՝ հարկ է նուրբ և ուշադիր լինել նման դեպքերում: Ծեսում «քարոզ» կոչվում են նաև ծիսակատարությունների ժամանակ արվող ազդարարությունները, որոնք հնչեցնելը սարկավագի պարտականությունն է⁷¹, ինչպես Սբ Ներսես Լամբրոնացին է նշում. «Սարկաւագն յորժամ զայսչափ առատութիւնս սիրոյ և խոստմանցն Աստուծոյ ծանեալ ի սաղմոսելն ամենեքեան, ապա հրաման տայ ամենեցուն....»⁷² («հրաման տալ» = «քարոզ ասել» – է. Ա.): Ազդարարություն-քարոզների օրինակները բազմաթիվ են «Մշտոց» ծիսարանի տարբեր կանոններում կամ «Խորհրդատետր»-ում. «Սարկաւագն քարոզէ», «Սարկաւագն քարոզեսցէ»⁷³ կամ «Եւ առ մի մի սաղմոսն քարոզէ սարկաւագն»⁷⁴: Նշենք նաև, որ քարոզները կարդացվում են «ձայնիւ», իսկ պահոց օրերին՝ «թիւ»:

Հայ մատենագրության մեջ «քարոզ»-ի հետ իմաստային առնչություն ունեցող մի քանի բառ ենք առանձնացրել. առաջինը «կարապետ» բառն է, որը, ի թիվս այլ իմաստների, ունի նաև «քարոզ» նշանակությունը. «....հողիչ ճանապարհի, իբրև առաջնորդ և իբր առաջընթաց սուրհանդակ, նախընթաց, աւետաւոր, քարոզ և առաւել սեպհականեալ անուն Յովհաննու Մկրտչի»⁷⁵: Սբ Հովհան Ոսկեբերանի՝ Մատթեոսի ավետարանի մեկնության հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն Κήρυξ բառը փոխադրվել է «կարապետ» բառով՝ «Ընդէ՛ր թողեալ

⁶⁹ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, աշխատ. Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 76:

⁷⁰ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 369-370:

⁷¹ Վարդան Հացունի, Պատմութիւն հայոց աղօթամատուցին, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 95:

⁷² Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ, Մեկնութիւն Խորհրդոյ Պատարագին, էջ 244:

⁷³ Խորհրդատետր Սրբոյ Պատարագի ըստ ծիսի Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 2016, էջ 17:

⁷⁴ Մայր Մշտոց, հտ. Ա, գիրք Ա, (Ժ դար), աշխատ.՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Սբ Էջմիածին, 2012, էջ 101:

⁷⁵ ՆԲՀԼ, հտ. Ա, էջ 1064:

զթագաւորն ի կարապետն հարեալ իցես»⁷⁶: Սբ Հովհան Ոսկեբերանի սույն մեկնութեան մեջ հանդիպում ենք նաև «կարապետել» բային. «մարգարէքն ի վաղուց յառաջագոյն կարապետէին», «մարգարէքն ցնծացեալ կարապետէին»⁷⁷ և այլն, որն ունի քարոզել, նախաձայնել, կանխասել իմաստը:

«Կարապետ»-ը Հովհաննես Մկրտչի պատվանունն է. նրան կոչում են Հովհաննես Կարապետ կամ Նախակարապետ (առաջին կարապետ): Աստվածաշունչը նրան Տիրոջ ճանապարհը պատրաստողն է համարում. «Ես՝ ձայն բարբառոյ յանապատի. Ուղիղ արարէք զճանապարհն Տեառն» (Յովհ. Ա 23) «հողիչ ճանապարհի»-ն: Նա նաև երկնային Թագավորի հրամանն ազդարարողը, քարոզիչը, Աստծու պատգամը բերող մունետիկն է. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից» (Մատթ. Գ 3) «Քարոզ»-ը: Այսինքն՝ Հովհաննես Մկրտիչը և՛ առաջնորդողն է, և՛ քարոզը (սուրհանդակը):

Սբ ուշադրութիւնը գրավեց նաև «նախաքարոզ» բառը, որը Սբ Ներսես Շնորհալին գործածում է մարգարեներին բնութագրելու համար. «Փառք են սոքա ազգի մարդկան, /Եւ լուսատուք տիեզերաց, Քրիստոսի նախաքարոզք, /Որում պատիւ, փա՛ռք յաւիտեանս»⁷⁸: Մեկնաբանելով Սբ Ներսես Շնորհալուն՝ կարող ենք ասել, որ մարգարեները Քրիստոսի գալստյան առաջին կարապետները (նախակարապետներ)՝ նախաքարոզները եղան:

Հաջորդը մեր լեզվի ճկունութիւնը, բառակազմական մեծ հնարավորութիւնները ցույց տվող մի բառ է, որը հանդիպել ենք հայ մատենագրութեան էջերում՝ «աւետաքարոզ»: Ինչպես «աստվածաշունչ» բառը ստեղծվեց որպես Սուրբ Գիրքը բնութագրող բառ՝ բացահայտելով մեր սուրբ թարգմանիչների՝ հայերենի և սուրբգրային ճշմարտութիւնների նուրբ և խոր իմացութիւնն ու ըմբռնումը՝ հենվելով «ամենայն Գիրք աստուածաշունչք» (Բ Տիմ. Գ 16, հմմտ. հուն. *πᾶσα γράφῃ θεόπνευστος*) արտահայտութեան վրա, նույն կերպ էլ «աւետաքարոզ» բառն է դիպուկ բնութագրում «Քարոզ»-ը թե՛ բառիմաստային, թե՛ ժանրային առումներով, որովհետև եկեղեցու հիմնումից հետո «Քարոզ»-ի բուն նպատակը ավետելն էր և է՛: Այս բառի կազմութիւնն անգամ հուշում է իմաստը՝

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդինուպոլսի եպիսկոպոսապետի յաւետարանագիրն Մատթէոս, գիրք Ա, Վենետիկ, 1826, էջ 36, 50 և այլուր, հմմտ. հունարէն բնագիր՝ Sancti Patris nostri Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani Homiliae in Matthaeum in Patrologiae cursus completus, edited by J.-P. Migne. Series Graeca, vol. 57, Paris, 1862, pp. 183.50, 185.44, 186.20:

⁷⁸ Ներսէս Շնորհալի, Հէ. Տաղ սրբոց մարգարէիցն, ի Ներսէս կաթողիկոսէ հայոց, ՄՀ, հտ. ԻԱ, ԺԲ դար, Գիրք Ա, Երևան, 2018, էջ 812:

«Քարոզ աւետեաց, աւետաւոր»⁷⁹: Հնարավոր է, որ այն լինի Սբ Գրիգոր Նարեկացու նորակազմութիւններից.

«Ի ձայն բիւրակերպ՝ աւղինատիպ լրումն, /Աւետաքարոզ՝ տրտմականաց դասուց»⁸⁰:

Միայն թե Հրաչ Միրզոյանի կազմած Սբ Գրիգոր Նարեկացու նորակազմութիւնների ցանկում այն բացակայում է⁸¹:

Սբ Ներսես Շնորհալու երկերում այս բառը լայն կիրառութիւն ունի. «Յայր Բեթղահնմի, ի տուն Եփրաթայ, /Ի քաղաք Դաւթի հրեշտակերամ դասուց, /Ստոր իջեալ պարեն ընդ հովիւան աւետաքարոզ, ը՛, / Փա՛ռք ի բարձունս, երգով»⁸²: Նրա երկերում հանդիպում ենք նաև նույնիմաստ «աւետաբեր քարոզ» բառակապակցութեանը. «Երկիրս երկնայնոցն եղեւ տեղի եւ էջք, /Որ աւետաբեր քարոզ՝ /Ի յունկն Եւայի դըստերց գոչեն ըզձայն»⁸³:

Հայ մատենագրութեան մեջ՝ հատկապես ձեռագրերի հիշատակարաններում, այս ածականը բնութագրում է Ավետարանը. «....որք հանդիպիք այս սուրբ եւ աւետաքարոզ Աւետարանիս»⁸⁴, «Այսմ աստուածախաւս աւետաքարոզ սուրբ Աւետարանիս....»⁸⁵, «Արդ, այսմ աստուածախաւս եւ աւետաքարոզ սուրբ Աւետարանիս....»⁸⁶, «....աւետաքարոզ տիեզերահրաւէր, կենսաբեր սուրբ Աւետարանիս»⁸⁷ և այլն:

Վարդուհի Բարսեղյանը, բանասիրական քննութեան ենթարկելով Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկը, այս բառը ներկայացնում է որպէս Անանիա Սանահնեցու նորակազմութիւն⁸⁸: Քանի որ վերևում բեր-

⁷⁹ ՆԲՀԼ, հտ. Ա, էջ 395:

⁸⁰ Գրիգոր Նարեկացի, *Գանձտետր*, Տաղ Սուրբ Հոգւոյն զալստեան, Գրիգորի Նարեկացոյ, ՄՀ, հտ. ԺԲ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 674:

⁸¹ Հ. Միրզոյան, «Նարեկացու բառաշխարհը», *ԲեՀ*, 2005, № 1, էջ 85-114:

⁸² Ներսէս Շնորհալի, *ԺԸ. Տաղ [Ծննդեան]* ի Նեսիսէ կաթողիկոսէ, ՄՀ, հտ. ԻԱ, ԺԲ դար, Գիրք Ա, էջ 691:

⁸³ Ներսէս Շնորհալի, *ԽԷ. Տաղ [Յարութեան]*, ՄՀ, հտ. ԻԱ, ԺԲ դար, Գիրք Ա, էջ 752:

⁸⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն Բ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 447:

⁸⁵ Կարապետ Տէր Սարգսեան Մարգարեանց, «Աւետարան եւ հիշատակարան մի», *Արարատ*, քիւ 9, 1874 (Ե), էջ 226:

⁸⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Մասն Բ, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020, էջ 140:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 261:

⁸⁸ Վ. Բարսեղյան, «Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի նորաբանութիւնները և դրանց իմաստաբանական առանձնահատկութիւններ», *Գիտական Արցախ*, № 4 (23), 2024, էջ 125. «Աւետաբարոզ՝ քարոզելով ավետիս բերող՝ ավետ+ա+բարոզ՝ բարդ բառ»:

ված մեր օրինակը Սբ Գրիգոր Նարեկացուց է, կարծում ենք, որ նորակազմությունն Անանիա Սանահնեցուն վերագրելն այնքան էլ ճիշտ չէ: Նորակազմությունը Անանիա Սանահնեցուն վերագրելու օգտին կարող էր նպաստել նրա՝ «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանի»⁸⁹ երկասիրության պահպանված հատվածից բերված օրինակը. «Այլ զի էջ Յովհաննէս ի դժոխսն իբրեւ զկարապետ Բանին, որպէս Եղիա վերացաւ յերկինս իբրեւ **աւետաքարող վերնոցն**»⁹⁰: Սակայն նորակազմությունը Սբ Գրիգոր Նարեկացունն է, թե՛ ոչ, ևս դժվար է ասել, քանի որ բառահոգվածի օրինակներում նԲՀԼ-ն առաջինը նշում է նաև՝ «Կանոն»: Վազգեն Հակոբյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված «Կանոնագիրք Հայոց»-ում այդ բառը չգտանք, հավանական է, որ այն անտիպ կանոններում է պահպանվել:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են «քարող» արմատով կազմված որոշ բարդ բառեր ևս⁹¹, որոնք առաջին հերթին դավանաբանական-աստվածաբանական արժեք ունեն և աչքի են ընկնում կառուցվածքի կատարելությամբ, բյուրեղացված լեզվամտածողությամբ, խաչքարին բնորոշ գեղագիտությամբ. **միաքարող, նախաքարող, տիեզերաքարող, քաջաքարող, առաքելաքարող, աստուածաքարող** (հմտ. ԹԵՕԿՊՄՆ), **տիրաքարող, խաչաքարող, մարգարէաքարող, ճշմարտաքարող**⁹² և այլն: Խաչիկ Հարությունյանի՝ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-Ժն դարեր)» գրքի «Բառարան. նորահայտ բառեր և բառերի նոր վկայություններ Թ-Ժն դդ. հիշատակարաններում» բաժնում հանդիպում են հետևյալ բառերը՝ **աւետարանաքարող, բարձրաքարող, կայծակնաքարող, մակաքարող**⁹³:

⁸⁹ **Հ. Քյոսեյան**, Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրություններ. Ա. Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էլմիաժին, 2000, էջ 68-75:

⁹⁰ Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի Անանիա վարդապետի ասացեալ, ՄՀ, հտ. ԺԷ, ԺԱ դար, Երևան, 2016, էջ 241, նաև՝ **Հ. Քյոսեյան**, Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրություններ. Ա. Անանիա Սանահնեցի, էջ 168: Այս երկն աներկբայորեն պատկանում է Անանիա Սանահնեցուն կամ Հաղբատեցուն:

⁹¹ Այս բառերից մի ֆանիսը հիշատակում է Հր. Անադյանը, տե՛ս **Հ. Անադյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Դ, էջ 563:

⁹² «Ճշմարտաբարող»-ը մաս է կազմում Ափրահատի հայերեն թարգմանության նորաբանությունների, տե՛ս **Պ. Թեր-Պետրոսյան**, Армения..., сс. 183, 185:

⁹³ **Խ. Ա. Հարությունյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-Ժն դարեր), Գրք Ա, Հիշատակարանների բառապաշարը (ուսումնասիրություն և բառարան), Երևան, 2022, էջ 285, 291, 327, 347:

Քարոզ, խրատ, հառ⁹⁴

Քարոզը նաև միջնադարյան մատենագրության մեջ հաճախ հանդիպող գրական տեսակ է։ Այն իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ նմանվում է խրատին, ճառին։ Երբեմն թվում է, թե դրանք նույն իմաստն ունեն, ինչպես սկիզբը, պատճառը, նախադրությունը և այլն, սակայն միևնույն ժամանակ որոշակի են մատենագրական այդ ժանրերի տարբերությունները։ Քարոզը՝ որպես մատենագրական ժանրային միավոր, նախատեսված է ոչ եկեղեցական (որպես ուսյալ, գիտակ դասի) շրջանակի համար, որի միջոցով հասարակությանն են փոխանցվում կրոնադավանաբանական պարզ բացատրություններ, աստվածաշնչյան պատգամներ, բարոյախրատական ուսուցումներ։ Նպատակն է եկեղեցու համայնքներում արթուն պահել քրիստոնեական հիմնարար սկզբունքները։ Այն միջոց է Քրիստոսի՝ որպես երկնային Թագավորի պատգամների պահպանման ու փոխանցման շարունակականության համար։ Ծիսապաշտամունքային արարողությունների ընթացքում քարոզը խոսվում է եկեղեցու բեմից՝ բարձր տեղից, ըստ Առակաց գրքի հետևյալ խոսքի. «Իմաստութիւն յելս ճանապարհաց գովի եւ ի հրապարակս համարձակութիւն բերէ, եւ ի գլուխս պարսպաց քարոզի եւ առ դրունս հզօրաց յաճախէ» (Առակ. Ա 20-21)։ Համամ Արևելցու բնորոշմամբ՝ Իմաստությունը (Առակ. Ա 2) Քրիստոսն է. «Այս է զհարուստ եւ զհզօր զօրութիւն Աստուծոյ, որ է Բանն Աստուած, որ օրինական Սողոմոնի ի լրման ժամանակաց ծանոյց զինքն մեզ»⁹⁵, ով քարոզեց լեռան վրայից։

Ինչպես նշեցինք, քարոզն արվել է բարձր տեղերից։ Այս մասին հիշատակություն ունեն և՛ Ընդհանրական, և՛ Հայ եկեղեցու հայրերը։ Սբ Եփրեմ Ասորու երկերում ընդգծվում է բարձր տեղից քարոզ ասելը. «ի խորոց ելանէ քարոզութիւն, զոր դուքն կամիք ի բարձանց լսել զնա»⁹⁶։

Սբ Գրիգոր Տաթևացին իր ուսուցչին՝ Սբ Հովհան Որոտնեցուն նվիրված ներբողում ևս շեշտադրում է բարձր տեղ ելնելը և այնտեղից խոսելը և ուսուցանելը. «...ելեալ ի վերայ աշտարակի գերամբարձութեան, ձայնէր ի լուր ամենե-

⁹⁴ Քանի որ ուսումնասիրվող նյութը ծավալուն է և հոդվածում մեր առջև դրված խնդիրն այլ է, ուստի այն ներկայացնում ենք համառոտ, իսկ առավել մանրամասն կանդաղատումն ատաղիկայում։

⁹⁵ Համամայ ասացեալ մեկնություն, ՄՀ, հտ. Թ, Թ դար, էջ 193։ Թե ինչպես է ընկալվել Իմաստությունը հին եկեղեցական մատենագրության մեջ և այդ գաղափարի ընկալումն ինչ փոփոխություններ է կրել առհասարակ, տե՛ս Շ. Ժ. Վրդ. Անանյան, *Երկխոսություն և մեկնություն։ Դավագներ քրիստոնեական մեկնարկեստի ծագման պատմությունից*, էջմիածին, 2022, էջ 91-108, նույնի՝ «Համամ Արևելցի՝ մեկնիչ Սուրբ Գրոց», էջմիածին, Ե, 2009, էջ 56։

⁹⁶ Տե՛ս Լ. Թեր-Պետրոսյան, *Армения...*, с. 291.

ցունց»⁹⁷: Սբ Գրիգոր Տաթևացին «նորին դարձեալ քարոզ վասն երկրագործաց» քարոզում անդրադարձել է քարոզի կառուցվածքին՝ այն բաժանելով 5 մասի՝ բնաբան, նախերգան, ֆառոգ, յորդորակ, օրհնութիւն⁹⁸:

Ճառերը, ի տարբերություն քարոզների, նախատեսված են առավել ուսումնասեր խավի համար: Դրանք լինում են երկու տեսակի՝ բարոյաբանական, դավանական և դավանաբանական: Բարոյաբանական ճառական միավորի լավագույն օրինակներից է Սբ Հովհան Ոսկեբերանի՝ Մատթեոսի ավետարանի մեկնությունը: Դավանական ճառային միավորներում, ի տարբերություն բարոյաբանականի, նախ շարադրվում են գաղափարական հակառակորդի տեսակետները, այնուհետև՝ այդ տեսակետների աստվածաբանական ժխտումը: Սրա լավագույն օրինակներից են Սբ Աթանաս Ալեքսանդրացու, Սբ Գրիգոր Նազիանզացու ճառերը:

Հակոբ Քյոսեյանը, անդրադառնալով Եսայի Նչեցու գրական ժառանգությանը, իրավամբ նշում է. «...ճառերը խոսվել են նախ համալսարանական լսարաններում՝ մասը կազմելով «Աստվածաշնչական մեկնություն եւ աստուածաբանություն» առարկայի»⁹⁹: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում առաջմ չենք հանդիպել որևէ տեղիի, որը կբացատրեր ճառերի կառուցվածքային բնույթը: Այդուհանդերձ, ելնելով մատենագրական տվյալներից, կարելի է եզրակացնել, որ ճառերը հիմնականում ունեն հետևյալ կառուցվածքը. բնաբան, որը հնարավոր է ներառի աստվածանշյան, աստվածաբանական կամ փիլիսոփայական ընդհանուր տեղեկություն, որին հաջորդում է երկարաշունչ բացատրություն-մեկնություն, և հորդորակ, որը ոչ բոլոր ճառական միավորներին է հատուկ: Վերջինս ենթադրում է բարոյախրատական ամփոփում, պատգամ:

Հայ մատենագրության մեջ խրատն¹⁰⁰ արտացոլում է բարոյական աստվածաբանության տեսական ու գործնական սկզբունքները: Բազմաթիվ են խրատների գործածության ոլորտները:

Մատենագրության մեջ հաճախ ճառ, քարոզ, խրատ եզրույթները միահյուսված են գործածվում. օրինակ՝ Տիրատուր Կիլիկեցու կամ Եսայի Նչեցու ճառերի վերնագրերն սկսվում են «քարոզ» բառով: Մեկ ուրիշ առանձնահատկություն

⁹⁷ Նորին Գրիգորի ներբողեան ողբերգաբար ոգեալ ի թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 712:

⁹⁸ Նորին դարձեալ ֆառոգ վասն երկրագործաց..., Ամառան, էջ 114:

⁹⁹ Եսայի Նչեցի, Ճառք, աշխատ. Յակոբ Քէոսէեանի, Երևան, 2024, էջ 7:

¹⁰⁰ Նշենք նաև, որ «խրատ»-ը «Պիտոյից գրում» նախասանական վարժության տեսակ է, տե՛ս Գիրք պիտոյից, աշխատ. Գ. Մուրադյանի, Երևան, 1993, էջ 44:

ևս. մեկնություններում և լուծմունքներում երբեմն տեղ են գտնում քարոզներ, օրինակ՝ Սբ Գրիգոր Տաթևացու Հոբի գրքի լուծմունքում¹⁰¹, իսկ Հովհան Ոսկեբերանի դեպքում մեկնությունը բաղկացած է ճառային միավորներից, կամ՝ Բարսեղ Մեծի Վեցօրյա արարչությունը նվիրված մեկնությունը կոչվում է ճառ և այլն: Մեկ այլ դեպքում գանձը վերնագրվում է «քարոզ» բառով¹⁰². «Քարոզ սրբոց հրեշտակապետացն»¹⁰³, որոնց երբեմն կցված են լինում տաղեր: Արմենուհի Քյոշկերյանը դրանք համեմատելի է համարում ձեռագրերում Բարսեղ Կեսարացու անվամբ պահպանված «Քարոզ զատկաց» երկի հետ¹⁰⁴:

Դավանաբանական երկերում «քարոզեմ» բայը գործածված է ազդարարել, հայտարարել, հռչակել իմաստներով. «Աստուածածին դաւանեմք, /Ջծնեալդ Աստուած քարոզեմք. /Հնդ հրեշտակին քեզ գոչեմք, /Զուրախութիւնն աւետեմք»¹⁰⁵ կամ՝ «երկուս ըստ բնութեան, եւ մի ըստ միաւորութեան զՔրիստոս քարոզել»¹⁰⁶:

Արդի հայերենում «քարոզ» բառը հիմնականում գործածվում է մեկ իմաստով: Այսօր արդեն «քարոզ» ասելով՝ հասկանում ենք միայն Սբ Պատարագի ընթացքում պատարագիչ հոգևորականի խոսքը բեմից: Քարոզխոսության նյութն Աստվածաշունչն է, մասնավորաբար Ավետարանը, Քրիստոսի վարդապետությունն ու մարդկությանը փոխանցված բարոյական սկզբունքները: Քրիստոնեական վարդապետության հիմքը կազմող բանաձևումները, դավանաբանական հաստատումները՝ դոգմաները, կազմվել են դեռևս Դ-Ե դարերում իմացաբանական բարդ եզրույթներով, իմաստասիրական եզրաբանությամբ, որոնք քարոզխոսության ժամանակ անհրաժեշտություն են, և դրանք զուգադրվում են հավատի, քրիստոնեական կենցաղավարության, բարոյական սկզբունքների հետ:

¹⁰¹ Գրիգոր Տաթևացի, *Լուծմունք Յոբայ*, աշխատ. է. Սարիբեկյանի, Երևան, 2023, էջ 24-35, 36-49:

¹⁰² Այս գանձ-փառգների փոխառնչությունը նկատել է Արմինե Քյոշկերյանը, տե՛ս **Ներսէս Շնորհալի**, *Տաղեր և Գանձեր*, աշխատ. Ա. Քյոշկերյանի, Երևան, 1987, էջ ԺԵ, Ա. Քյոշկերյան, «Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու գանձարանների սկզբնավորումը», *ԲՄ*, 10, 1971, էջ 55-68:

¹⁰³ **Ներսէս Շնորհալի**, *ՃԵ. Քարոզ սրբոց հրեշտակապետացն*, արարեալ Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի, ՄՀ, հտ. ԻԱ, ԺԲ դար, Գիրք Ա, էջ 884:

¹⁰⁴ Ա. Քյոշկերյան, նշվ. աշխ., էջ ԺԸ. տե՛ս ՄՄ 2061, ք. 2ա-6բ:

¹⁰⁵ **Ներսէս Շնորհալի**, *Տաղեր և Գանձեր*, աշխատ. Ա. Քյոշկերյանի, էջ 22:

¹⁰⁶ **Յովհան Աւծնեցի**, *Նորին ընդդէմ երեսութեանաց*, ՄՀ, հտ. է, Ը դար, Յաւելուած, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 51:

Եզրակացություններ

Հոգվածում ներկայացրինք և ուղենշեցինք «Քարոզ» բառի՝ դարերի ընթացքում կրած իմաստային փոփոխությունները, բառօգտագործման զանազան դրսևորումները: Հատկապես վաղ թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրություն մեջ «Քարոզ»-ն ընկալվել է իր նախնական իմաստով՝ մարդ, որը կա՛մ հայտարարող անձն է, կա՛մ երաժիշտը, կա՛մ ավետաբերը, մունետիկը: Բառիմաստի պատմական զարգացման նախնական փուլում այն գործածվել է որպես անձնանիշ գոյական՝ անձ, ով հայտարարել, ազդարարել է որևէ բան: Վաղ միջնադարում այն լայն կիրառություն է ունեցել:

Զարգացման հետագա փուլերում «Քարոզ»-ը ստանում է իրանիշ գոյականի իմաստ: Քարոզի միջոցով փոխանցվում են կրոնադավանաբանական ճշմարտություններ, աստվածաշնչյան պատգամներ, բարոյախրատական ուսուցումներ: Հաճախ կարող է միաժամանակ օգտագործվել ճառ, խրատ, գանձ բառերի հետ: Կան մատենագրական միավորներ, որոնք անվանվում են քարոզ, որոնք կառուցվածքային հստակ ձև ունեն, և քարոզողը կամ քարոզ կազմողը պարտավոր է պահպանել դրա ենթամիավորների հերթագայությունը:

Հայ մատենագրության մեջ կիրառվում են «Քարոզ» արմատով կազմված բազմաթիվ բարդ բառեր, որոնք հայերենին ճոխություն և հարստություն պարգևելուց զատ՝ կրում են նոր լեզվամտածողության կնիքը:

Միսական ժողովածուներում գործածված «Քարոզ»/«Քարոզել» բառի տարբեր իմաստները չիմանալու դեպքում հնարավոր են սխալ ընկալումներ կամ թյուրըմբռնումներ:

«Քարոզ» արմատով կազմված «քարոզակ» բառի հոմանիշներ են համարվում գալազան, վարոց, բարսմունք, ցուպ և այլ բառեր, որոնք գործածության տարբեր ոլորտ և իմաստային նրբերանգներ ունեն:

Աստվածաշնչում միևնույն նախադասության մեջ գործածված «քարոզ» և «քարոզ կարգալ» բառերի հոլնարեն տարբերակների փոխարեն թարգմանիչները հաճախ նախընտրել են օգտագործել միայն «քարոզ կարգալ» հարադիր բայը՝ դրանում միավորելով ենթական ու ստորոգրյալը:

ELYA SARIBEKYAN

K'AROSZ (SERMON) AND RELATED WORDS

Keywords: K'aroz (“herald”, “sermon”), k'arozak (ֆարոզակ, “preacher”), staff (զաւազան), origin of the word, char (հաւ, homily), khrat (խրատ), gandz (գանձ, “spiritual poem/song”), “liturgical book”, Armenian Book of Canons, “rod” (բարսմունք, barsmunk’, “staff”), awetak'aroz (աւետաւֆարոզ, “evangelical sermon”).

This article outlines the semantic changes that the word *k'aroz* (քարոզ, sermon) has undergone in the course of centuries, exploring its various manifestations and use in medieval Armenian literature. The study reveals that the term *k'aroz* originally signified a person who served as an announcer, musician, herald or messenger, particularly in the context of early translations and indigenous literature. During the early medieval period, it was used extensively.

Subsequently, the word *k'aroz* acquired the meaning of a simple noun and began to be used in literature to denote a dogmatic theological interpretation or explanation. In this sense, it frequently occurs alongside terms such as *char* (հաւ, “homily”), *khrat* (խրատ, “admonition”) and *gandz* (գանձ, “hymn”). There are separate treatises entitled *k'aroz* with a clearly defined structure, to which the homilist or author is expected to adhere.

There are many compound words in Armenian that are derived from *k'aroz*, and these words enrich the language while reflecting evolving linguistic thought. A lack of awareness of the various meanings of the word *k'aroz* (ֆարոզ, “sermon”), as recorded in liturgical books, can lead to misinterpretations, since in one case it refers to the deacon's prayer-blessing, in another—a sermon delivered from the altar during the Divine Liturgy, and in canonical texts the term also appears in the sense of a “leader”.

The derivative *k'arozak* (ֆարոզակ, “preacher”), a *nomen agentis* formed from the verb քարոզել, means “preacher.” It also donates an object, namely a rod which has diverse contextual usage and semantic nuances.

When translating the Bible, if both κηρύξ and κηρύσσω appear in the same sentence, translators often opted for the compound verb *k'aroz kardal* (քարոզ կարդալ synonymous to the verb քարոզել), combining the subject and predicate into a single expression.

ЭЛЯ САРИБЕКЯН

Կ՛ԱՐՕԶ (ПРОПОВЕДЬ) И НЕКОТОРЫЕ ПРОИЗВОДНЫЕ ОТ НЕГО СЛОВА

Ключевые слова: Կ՛արօզ (furnq, «глашатай», «проповедь»), Կ՛արօզակ (furnqul, «проповедник», «жезл»), Կ՛ար (furn, «речь»/«проповедь»), Խրատ (furnun, «поучение», «наставление»), Գանձ (qun, «духовная поэма»/«песнь»); ритуальные книги, «Армянская книга канонов», Բարսմունկ՝ (furnun, «жезл», «посох»), Բարսմունկ՝ (furnun, «благовестие»).

В статье представлены и охарактеризованы семантические изменения, которые претерпело слово «furnq» на протяжении веков, равно как и различные формы его употребления и примеры применения в армянской книжности. Показано, что в ранней переводной и оригинальной армянской литературе термин «furnq» воспринимался преимущественно в своем первичном смысле — лицо, провозглашающее, возвещающее, музыкально исполняющее текст, т. е. глашатай. В период раннего средневековья это слово имело широкое распространение.

На следующих этапах семантической эволюции слово «furnq» приобрело абстрактное значение и стало употребляться как обозначение богословского поучения. В этом контексте оно нередко функционирует параллельно с такими словами, как «furn» (речь, проповедь), «furnun» (поучение, наставление), «qun» (духовное стихотворение, песнь). Имеются текстовые единицы, озаглавленные как «furnqun» (проповеди), обладающие четкой *структурой*, которую проповедник или автор должен строго соблюдать, следуя определенной последовательности составных частей.

В средневековой армянской литературе встречается также множество сложных слов, содержащих корень «furnq», которые не только свидетельствуют о богатстве языка, но и отражают особенности нового языкового мышления.

Неосведомлённость относительно различных значений слова «furnq», зафиксированных в литургических сборниках, может привести к ошибкам интерпретации, поскольку в одном случае речь идет о молитвенном благопожелании, произносимом дьяконом, в другом — о проповеднической речи, произносимой с алтаря во время Божественной литургии, а в церковных канонах этот термин встречается и в значении «глава».

Производное от глагола «furnqun» слово «furnqul», представляющее собой *nomen agentis*, означает «проповедник». Наряду с этим «furnqul»

обозначает предмет, а именно «жезл», демонстрируя разнообразие сфер употребления и смысловых оттенков.

В армянском переводе Библии, в тех случаях, когда в одном и том же предложении греческого оригинала встречаются слова κήρυξ («вестник», «проповедник») и κηρύσσω («возглашать», «читать проповедь»), переводчики зачастую отдавали предпочтение составному глаголу «*բարոզ կարդալ*» (синонимичному глаголу *բարոզել*).

LORENZO COLOMBO*

DOI:10.57155/XDUM5169

PHILOLOGICAL OBSERVATIONS ON THE ARMENIAN TRANSLATION OF PSEUDO-NONNOS' COMMENTARY TO GREGORY OF NAZIANZUS

Key words: *Pseudo-Nonnos, Greek Mythology, Յունաբան Դպրոց, Gregory of Nazianzus, Translations from Greek, Philology, Textual Criticism.*

Pseudo-Nonnos' *Commentary* on the *Discourses* of Gregory of Nazianzus is an important witness to the reception of Greek culture in the Byzantine era. Its original version, redacted in Greek, probably in the Syro-palestinian area in the early 6th century, consists in an exegesis to some erudite references to pagan culture – mostly mythological – found in Gregory's *Discourses* n. 4, 5, 39 and 43.¹ This work had a great success in the Byzantine and Near Eastern Middle Ages, as it is transmitted by

* Doctoral assistant, Université de Genève (lorenzo.colombo@unige.ch). Հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 3 մայիսի, 2025:

¹ After an outburst of interest in the Greek text of Pseudo-Nonnos in the late XIX – early XX centuries, the text remained long neglected until recent times, with few exceptions. See e.g. **Edwin Patzig**, “De Nonnianis in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentariis”, *Jahresbericht der Thomasschule in Leipzig über das Schuljahr 1889-1890*, 1890, p. 1-30; **Jan Sajdak**, *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, Cracoviae – Varsoviae, 1914; **Tadeusz Sinko**, “De expositione Pseudo Nonniana historiarum, quae in orationibus Gregorii Nazianzeni commemorantur”, *Charisteria Casemiro Morawski oblata*, ed. **Societas Philologa Polona**, Cracoviae – Lipsiae, 1922, p. 122-148; **Francesco Trisoglio**, “Mentalità ed atteggiamenti degli scoliasti di fronte agli scritti di S. Gregorio di Nazianzo”, *II Symposium Nazianzenum. Louvain-la-Neuve, 25-28 août 1981, Actes du colloque international*, ed. **J. Mossay**, Paderborn, 1983, p. 187-251; **Domenico Accorinti**, “Sull'autore degli scoli mitologici alle orazioni di Gregorio di Nazianzo”, *Byzantion*, 60, p. 5-24; **Caroline Macé**, “Les ‘Histoires mythologiques’ du Pseudo-Nonnos et la tradition des ‘Discours’ de Grégoire de Nazianze: À propos du manuscrit Sélestat, Bibliothèque municipale, 105”, *Byzantion* 71, 2001 p. 110-130.

over 150 Greek manuscripts and was translated into Syriac,² Armenian³ and Georgian.⁴ In this article I will focus on some philological aspects of the Armenian version, dated around 7th century and belonging to the cultural environment of the so-called “Hellenising School” (“Յունաբան Դպրոց”).⁵ The existence of this Armenian version, even before its publication, was already known among scholars, since it had been listed in Somalean’s *Quadro*⁶ and in Zarbhanalean’s *Մատենադարան Հայկական թարգմանություններ*⁷, included in the Mekhitarist *Նոր Բառգիրք*’s⁸ textual database, and extensively quoted by Ant’imosean in his translation of Francesco Soave’s *Institutions*.⁹ Nonnos’ Armenian text became

² Edited in **Pseudo-Nonnos**, *The Syriac Version of the Pseudo-Nonnos Mythological Scholia*, ed. **S. Brock**, Cambridge, 1971.

³ Edited in **Nonnos**, *Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz*, Hrsg. **A. Manandian**, Marburg, 1903.

⁴ Edited in **Pseudo-Nonnos**, *Pseudo-Nonniani In IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii, versio iberica*, ed. **Thamar Otkhmezuri**, Turnhout, 2002. See also **Jennifer Nimmo Smith**, **Tamar Otkhmezuri**, “The Georgian Versions of the Pseudo-Nonnos Mythological Commentaries and their Greek Originals”, *Le Muséon*, 106, p. 289-308.

⁵ On the Hellenising School there is a rich bibliography: see e.g. **Yakob Manandean**, *Յունաբան Դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները* [The Hellenizing School and the Periods of its Development], Vienna, 1928; **Arusyak N. Muradyan**, *Հունաբան դպրոցը և նրա դերը Հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում* [The Hellenizing School and Its Role in the Creation of Armenian Grammatical Terminology], Yerevan, 1971; **Charles Mercier**, “L’école hellénistique dans la littérature arménienne”, *REArm*, 13, 1978-1979, p. 59-75; **Abraham Terian**, “The Hellenizing School. Its Time, Place and Scope of Activities Reconsidered”, *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. Dumbarton Oaks Symposium*, 1980, ed. **N. G. Garsoïan**, **T. F. Mathews**, **R. W. Thomson**, Washington, 1982, p. 175-186; **Valentina Calzolari**, “L’École Hellénisante”, *Agés et usages de la langue arménienne*, ed. **Marc Nichanian**, Paris, 1989, p. 110-142; **Գոհար Մուրադյան**, *Հունաբանությունները դասական հայերենում*, Երևան, 2010 (English translation: **Gohar Muradyan**, *Grecisms in Ancient Armenian*, Leuven – Paris – Walpole (MA) (Hebrew University Armenian Studies 13), 2012); **Irene Tinti**, “Problematising the Greek Influence on Armenian Texts”, *Rhesis. International Journal of Linguistics, Philology and Literature*, 7.1, 2016, p. 28-43; **Valentina Calzolari**, “Les traductions arméniennes de l’École Hellénisante et l’introduction des arts du trivium en Arménie”, *Les arts libéraux et les sciences dans l’Arménie ancienne et médiévale*, ed. **V. Calzolari** (Textes et Traditions 36), Paris, 2022, p. 19-52.

⁶ **[Սոմֆաս Սոմալեան]**, *Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno*, Venezia, 1825, p. 18:

⁷ **Գաբելին Զարեհանալեան**, *Մատենադարան Հայկական թարգմանություններ նախնեաց (Դար Դ-ԺԳ)*, Վենետիկ, 1889, էջ 634-646:

⁸ **Գաբրիել Աւետիքեան**, **Խաչատուր Սիրմելեան**, **Մկրտիչ Աւգերեան**, *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Հեգուի*, ի Վենետիկ, 1836, էջ 16:

⁹ **Francesco Soave**, *Արուեստ բանական կամ տրամաբանություն* [Istituzioni di logica], translated into Armenian by **Arsēn v. Ant’imosean**, Venice, 1825, p. 67-73:

accessible to scholars after Manandian's *editio princeps*,¹⁰ which was soon followed by an extensive review by Akinyan¹¹. The text remained understudied for a long time afterwards, with the exception of the collations made by Brock and Coulie, respectively, for the edition of the Syriac¹² and Greek¹³ texts of the same author, and Latteur's short article¹⁴. Fortunately, there has been a remarkable outburst of interest in this intriguing text over the past few decades, especially thanks to the efforts of G. Muradyan,¹⁵ who focused on the importance of Ps.-Nonnos for

¹⁰ **Nonnos**, *Die Scholien zu fünf Reden*, Hrsg. **A. Manandian**. This edition, from which I will be quoting, is in fact a separated reprint of two articles by Manandian: **Agop Manandian**, "Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz", *Zeitschrift für Armenische Philologie*, 1.3, 1902, p. 220-272, and 1.4, 1903, p. 273-300.

¹¹ **Ներսիս Աղիմեան**, «Նոննոսի մեկնությունները Գրիգորի Աստուածաբանի հինգ հատից», *ՀԱ*, 18, 1904, էջ 139-146, 165-173.

¹² **Pseudo-Nonnos**, *The Syriac Version*, ed. **S. Brock**; see also **Sebastian Brock**, "The Armenian and Syriac Versions of the Ps.-Nonnus Mythological Scholia", *Le Muséon*, 79, 1966, p. 401-428.

¹³ **Pseudo-Nonnos**, *Pseudo-Nonniani in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii*, ed. **J. Nimmo Smith** (Corpus Christianorum Series Graeca 27), Turnhout 1993; this edition was translated in **Jennifer Nimmo Smith**, *A Christian's Guide to Greek Culture* (Translated Texts for Historians 37), Liverpool, 2001. See also **eadem**, "A revised List of the Manuscripts of the Pseudo-Nonnos Mythological Commentaries on four Sermons by Gregory of Nazianzus", *Byzantion*, 57, 1987, p. 93-113; **eadem**, "The Reception of the 'Catalogue of Inventors' in Gregory of Nazianzus' Sermon 4, 107-109 in Pseudo-Nonnus' Commentary on Sermon 4 and Beyond: An End or a Beginning?", *The Literary Legacy of Byzantium: editions, translations and studies in honour of Joseph A. Munitiz*, ed. **B. Roosen**, **P. van Deun**, Turnhout, 2019, p. 333-355; **eadem**, "Magic at the Crossroads in the sixth Century", *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. **E. M. Jeffreys**, University of Oxford, 2012, p. 224-238. Regarding the Armenian version see also **Bernard Coulie**, "Les versions orientales des commentaires mythologiques du Pseudo-Nonnos et la réception de la mythologie classique", *La diffusione dell'eredità classica nell'età tardoantica e medievale: il «Romanzo di Alessandro» e altri scritti. Atti del seminario internazionale di studio (Roma-Napoli, 25-27 settembre 1997)*, ed. **R. B. Finazzi**, **A. Valvo**, Alessandria, 1998, p. 113-123.

¹⁴ **Dominique Latteur**, "Les scholies arméniennes au Discours XXIV sont-elles du Pseudo-Nonnos?", *II Symposium Nazianzenum. Louvain-la-Neuve, 25-28 août 1981. Actes du colloque international*, ed. **J. Mossay**, Paderborn, 1983, p. 253-257.

¹⁵ **Gohar Muradyan**, "The Reflexion of Foreign Proper Names, Theonyms and Mythological Creatures in the Ancient Armenian Translations from Greek", *REArm*, 25, 1995, 63-76; **eadem**, "Greek Authors and Subject Matters in the Letters of Grigor Magistros", *REArm*, 35, 2013, p. 29-77; **eadem**, *Ancient Greek Myths in Medieval Armenian Literature* (Armenian Texts and Studies 5), Leiden-Boston, 2022, *passim*. See also **Federico Alpi**, "The Cauldron of the Titans. Quotations from Clement of Alexandria in the Letters of Grigor Magistros Pahlawuni (990-1058)", *Armenia through the Lens of Time. Multidisciplinary Studies in*

the reception of Greek mythology in the Armenian *milieu*, and of E. M. Shirinyan, who studied its aftermath in medieval Armenia, with particular regard to its presence in the *Գիրք Պատճառաց*.¹⁶ Of course, much work is still to be done on this text, starting from a critical edition which must take into account all known manuscripts transmitting the *Commentary*. The need for a revision of Manandian's text was first pointed out by Coulie in a note in Nimmo Smith's edition, where he listed the non-collated manuscript witnesses preserved in the Matenadaran, in Venice (S. Lazzaro) and Jerusalem (St. James).¹⁷ In fact, the printed text often leaves the reader unsatisfied: the first to observe this was Manandian himself, who reported having discovered another important codex, now M598 (d. 1303), in his seminal work on the *Hellenising School*, and described it as having «մեծ թուով ընտիր ու նոր ընթերցուածները»¹⁸. G. Muradyan, in her recent work on the reception of Greek mythology in Armenia, made use of this same manuscript to point at variant readings in some passages of Ps.-Nonnos' text, which may improve Manandian's edition. For instance, in a passage of *history* 1.1 of Manandian's edition (*hist.* 39.1 of Nimmo Smith's edition)¹⁹ where the concealing of Zeus from his father Kronos is discussed, we read ποῦ κέκρυπται «where (the child) was hidden» in the Greek original; M598, that has ուր է մանուկն թաղուցեալ «where the child was hidden», is closer to the Greek than Manandian's two manuscripts, that have զթաքուստ մանկանն «the child's hiding place»²⁰. In another passage of the same *history*, where the Greek has οἱ θεολόγοι «the theologians», M598 has աստուածաբանքն հեղինացոյ «the pagan theologians», while Manandian's manuscripts have առասպելաբանքն հեղինացոյ «the pagan mythologists», a clear example of anti-pagan interpolation.²¹

Honour of Theo Maarten van Lint, ed. **F. Alpi, R. Meyer, I. Tinti, D. Zakarian** (Armenian Texts and Studies 6), Leiden – Boston, 2022, p. 185-212.

¹⁶ See e.g. **Erna Manea Shirinian**, “The *Liber Causarum*: a Mediaeval Armenian Isagogical Collection”, *Le Muséon*, 130, 2017, p. 139-176; **eadem**, “*Vitae Homeri*, Pseudo Nonnos’ *Commentary* on Sermon 4 by Gregory of Nazianzus and the Armenian ‘Book of Causes’”, *Armenian, Hittite, and Indo-European Studies. A Commemoration Volume for Jos J. S. Weitenberg*, ed. **U. Bläsing, J. Dum-Tragut, T. M. van Lint** (Hebrew University Armenian Studies 15), Leuven – Paris – Bristol (CT), 2019, p. 323-345.

¹⁷ **Pseudo-Nonnos**, *Pseudo-Nonniani commentarii*, ed. **J. Nimmo Smith**, p. 31-32, n. 81.

¹⁸ **Յակոբ Մանանդեան**, *Յունաբան Դպրոցը*, էջ 236-237.

¹⁹ From now on I will be referring to the “chapters” of Pseudo-Nonnos’ *Commentary* as “histories” (*hist.*), a term the ancient author himself makes use of.

²⁰ See **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 43, n. 11.

²¹ See **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 44, n. 13; the reading աստուածաբանքն is confirmed also by ms. M621. Anti-pagan interpolations are ubiquitous through all traditions of Nonnos’ text: see

In addition to the use of new manuscripts, it is sometimes necessary that philologists intervene on the text *ope ingenii*, when an error shared by the whole tradition (and thus possibly belonging to a lost archetype²²) is spotted. For instance, the need for an intervention on the received text was felt by Muradyan while commenting on the *history* 2.5 (*hist.* 43.1.74 in Nimmo Smith's edition): all known witnesses share the reading *կարծրագոյն* «stiff» in front of Greek ἔνδοξος «renowned, most famous», which leads Muradyan to hypothesize the conjectural emendation of *կարծրագոյն* «sturdiest» into **կարծագոյն* «most famous», possibly a neologism from the root of *կարծեմ* «think, suppose» created by the Armenian translator to render ἔνδοξος «renowned, most famous».²³

I will now discuss some passages where I think the text of Manandian's edition might be improved by recurring to other manuscripts (section 1) or by conjectural emendation (section 2), taken from section 1 of the Armenian edition,²⁴ that is the *Commentary* to Gregory's *Discourse* n. 39. Here is a list of the manuscripts I have been able to consult so far, and which I will be referring to²⁵:

- Ⲙ (Manandian's A) : M1672, XII c. ;
- Ⲡ (Manandian's B) : M2101, d. 1223 ;
- ⲡ : M621, XVII c. ;
- Ⲣ : M598, d. 1303 ;
- Ⲕ : V873 (*olim* 511), d. 1206 .

e.g. **Pseudo-Nonnos**, *Pseudo-nonniani commentarii*, ed. J. Nimmo Smith, p. 41, and **Pseudo-Nonnos**, *The Syriac Version*, ed. S. Brock, p. 26.

²² I am not yet able to provide a stemma codicum for the manuscript tradition; however, since all witnesses share some errors, as will be shown in part 2 of this paper, it is possible that they all stem from a lost archetype.

²³ **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 159, n. 161.

²⁴ **Nonnos**, *Die Scholien zu fünf Reden*, Hrsg. A. Manandian, p. 3-13.

²⁵ I wish to express my utmost gratitude to the Matenadaran digitalisation department and to prof. A. Topchyan for providing digital reproductions of the manuscripts necessary to my ongoing work; the same goes for Father Ohanyan with respect to the manuscripts hosted in Venice, San Lazzaro. I deem these manuscripts as independent witnesses of the text.

1. New manuscript readings

1.1. *hist.* 1.1 arm. (p. 3, ll. 9-10 Manandian = *hist.* 39.1.5-6 Nimmo Smith)²⁶

ed. Nimmo Smith, mss. IF	ὅτε οὖν ἐγέννησε τὸν Δία, φοβουμένη μήπως καὶ τὸ βρέφος τοῦτο καταποθὲν ἀπόληται...	So, when she gave birth to Zeus, fearing that this baby too would be swallowed and perish...
mss. S E n Cosmas of Jerusalem	ὅτε οὖν ἐγέννησε τὸν Δία ἡ Ῥέα φοβουμένη μήπως καὶ τοῦτο τὸ βρέφος καταποθὲν ἀπόληται...	So Rhea, when she gave birth to Zeus, fearing that this baby too would be swallowed and perish...
ed. Manandian, mss. ԱԲ	արդ՝ յորժամ զԱրամազդ ծնաւ, երկուցեալ, թե գուցէ եւ զայս կլանիցէ եւ կորուսցէ...	So, when she gave birth to Aramazd, fearing that he may swallow and destroy this one, too...
ms. Գ	արդ՝ յորժամ զԱրամազդ ծնաւ, երկուցեալ Ռէի, թե գուցէ եւ զայս երախայս կլանիցէ եւ կորուսցէ...	So Rhea, when she gave birth to Aramazd, fearing that he may swallow and destroy this baby, too...
ms. Դ	արդ՝ յորժամ զԱրամազդ ծնաւ, երկուցեալ Ռիայ, թե գուցէ եւ զայս երախայս կլանէ եւ կորուսեալ լինիցի...	So Rhea, when she gave birth to Aramazd, fearing that he may swallow this baby too and he would be destroyed...
Syr (ed. Brock)	<i>kd dyn yldt hd' l'zws, 'l ddhl' hwt ddlm' 'p hn' 'wl' kd mtbl' n'bd</i>	Now when she bore Zeus, in fear lest this child too would, being swallowed up, perish... ²⁷

The Armenian translation, as usual, is true to the content of its Greek model, apart from the syntactical reorganization of the subordinate. What catches the eye, however, is the apparent omission of τὸ βρέφος «the baby» in the Armenian edited text; what might instead be the correct reading, *զայս երախայս* «this baby» was

²⁶ See also **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 42-44. I will first make reference to the passages according to the Armenian edition of Manandian (“*history*”, followed by page and line(s)), and then according to the Greek edition of Nimmo Smith. The text of Cosmas of Jerusalem, an 8th-century commentator of Gregory of Nazianzus, is quoted from **Cosma di Gerusalemme**, *Commento ai Carmi di Gregorio Nazianzeno*, ed. **G. Lozza**, Napoli, 2000. The Syriac text is taken from **Pseudo-Nonnos**, *The Syriac Version*, ed. **S. Brock**.

²⁷ The translations of the Syriac text, here and *infra*, are taken from Brock’s edition.

transmitted by mss. ԳԴ. The word *երախայս* was probably dropped by mss. ԱԲ because of a *saut du même au même* (*զայս Երախայս*).

ԳԴ also share another variant reading, the explicitation of the name of Rhea as the genitive subject of *երկուցեալ*. This variant reflects the Greek reading ἡ Ῥέα φοβουμένη «Rhea, fearing», which is attested by the majority of Greek manuscripts and by Cosmas of Jerusalem, the most important witness of Ps.-Nonnos' indirect tradition; just a few Greek manuscripts, along with the Syriac translation and ԱԲ, do not have ἡ Ῥέα «Rhea». This suggests that the omission of ἡ Ῥέα might have taken place independently at various stages of the tradition, and that the original reading might be ἡ Ῥέα φοβουμένη, which was translated into Armenian as *երկուցեալ Ռէի* (v. l. *Ռիայ*), a reading preserved by ԳԴ, but omitted by ԱԲ, and thus not printed in Manandian's edition. On the basis of this restored reading in the Armenian version and the agreement with the majority of the Greek tradition and Cosmas one may be tempted to accept ἡ Ῥέα φοβουμένη «Rhea, fearing» as the original text. This text might seem redundant – which is why the Syriac and some Greek and Armenian manuscripts preferred to omit it, as the subject is already obvious –, but fits perfectly in Ps.-Nonnos' style, which mostly tries to be as clear as possible, even at the cost of seeming pedantic.

The omission of the very same name, that of the goddess Rhea, is attested also in another passage: at *hist.* 1.2 arm (p. 4, ll. 14-15 Manandian = *hist.* 39.2.1 Nimmo Smith). Let us compare the texts:

ed. Nimmo Smith, mss. S n, Cosmas of Jerusalem	Ἐν τῇ Φρυγίᾳ ἔσεβάσθη Ῥέα ἡ μήτηρ τῶν θεῶν	In Phrygia was worshipped Rhea, the mother of the gods
mss. m	Ἐν τῇ Φρυγίᾳ ἔσεβάσθη ἡ μήτηρ τῶν θεῶν	In Phrygia the mother of the gods was worshipped
ed. Manandian, mss. ԱԲ	ի Փռիւզիա (Փռիւզիեայ Բ) պաշտեալ եղեւ մայր աստուածոցն	In Phrygia the mother of the gods was worshipped
ms. Գ	ի Փռիւզիայ պաշտել (lege պաշտեալ) եղեւ Ռէ՝ մայր շաստուածոցն	In Phrygia was worshipped Rhea, the mother of the non-gods
ms. Դ	ի Փռիւզիայ պաշտեցեալ եւ Ռէ մայր աստուածոցն	In Phrygia was worshipped Rhea, the mother of the gods
Syr (ed. Brock)	bprwgy' mstgd' hwt r'', 'm' lm d'lh'	In Phrygia there was worshipped Rhea, the mother, that is, of the gods

In this passage mss. Գ and Դ agree with the *n* family, S and Cosmas, as well as the Syriac, in transmitting the name of the «mother of the gods», Rhea, which this time is necessary to fully understand the text. Mss. ԼԲ and the Greek family *m* omit the name of the goddess, but it must be noted – as has already been discussed by Shirinyan²⁸ and Nimmo Smith²⁹ – that the Armenian version derives from the Greek family *n*, and this case would be no exception if the reading of ԳԴ were to be supplied in the edited text, as I suggest.

1.2. *hist.* 1.3 arm. (p. 5, ll. 2-3 Manandian = *hist.* 39.3.4 Nimmo Smith)³⁰

ed. Nimmo Smith, codd. graeci, Cosmas of Jerusalem	ἡ οὖν Δημήτηρ περιήει ζητοῦσα τὴν Κόρην	Demeter then travelled around looking for Kore
ed. Manandian, ms. Բ	Արդ՝ Դեմետեր շրջելով խնդրէր զԱղջիկն	Demeter then looked for the Maiden (= Kore) travelling around
ms. Լ	Արդ՝ Դեմետեր շրջ խնդրելով զԱղջիկն	Demeter then, looking around (?) for the Maiden
ms. Գ	Եւ մայրն Դեմետր շրջէր խնդրելով զԱղ- ջիկն	And the mother, Demeter, travelled around looking for the Maiden
ms. Դ	Արդ Դեմետր քանզի մայր էր՝ շրջէր ընդ եր- կիր խնդրելով զԱղջիկն	Demeter then, for she was the mother, travelled around the world looking for the Maiden
Syr (ed. Brock)	<i>dymtyr dyn mtkrk' hwt</i> <i>wb 'y' lilyt'</i>	But Demeter, going around and looking for the maid

Here the comparison between the Greek and the four independent Armenian manuscripts proves that the original translation of περιήει ζητοῦσα «travelled around looking for» is the one transmitted by ԳԴ and (although partially corrupted) by Լ, where the imperfect περιήει «travelled around» is rendered with the imperfect շրջէր

²⁸ Shirinian, “Vitae Homeri”, p. 329.

²⁹ Nimmo Smith, *A Christian's Guide*, p. xlv.

³⁰ See also Muradyan, *Greek Myths*, p. 76.

«travelled around», and the participle ζητοῦσα «looking for» is translated with the instrumental infinitive ἰνύηται «looking for».

1.3. *hist.* 1.20 arm. (p. 12, ll. 20-21 Manandian, = *hist.* 39.20.7 Nimmo Smith)³¹

ed. Nimmo Smith, Cosmas of Jerusalem	ἐπὶ τοῦ ἀγάλματος αὐτῆς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κέρατα βοὸς ἐγγλύφουσιν	they carve a cow's horns on the head of her statue
ed. Manandian, ms. <i>Բ</i>	<i>ի վերայ (ի վերա Բ) գլխոյ պատկերին եղ- ջիւրս արշառոյ նկարեն</i>	they depict a cow's horns on the head of the image
ms. <i>Ա</i>	<i>ի վերայ գլխոյ պատկե- րի՝ նոր եղջիւրս արշառոյ նկարեն</i>	they depict an ox's new horns on the head of the image
mss. <i>ԳԴ, Գիրք Պատճառաց</i>	<i>ի վերայ գլխոյ պատկե- րի նորա եղջիւրս արշա- ռոյ նկարեն</i>	they depict an ox's horns on the head of her image
Syr (ed. Brock)	<i>ʾl ryšh dglyph, qmnt' dtwr' glpyn</i>	on the head of her statue they carve bull's horns

Manandian chose to print the text of *Բ* *ի վերա<յ> գլխոյ պատկերին* «on the head of the image», and for this reason in Nimmo Smith's edition (p. 239 *in app.*) it is noted that the Armenian version omits αὐτῆς ἐπὶ «(on) her». By collating *ԳԴ*, which agree with the text of the *Գիրք Պատճառաց* quoted by Manandian in his *apparatus criticus*, we can instead restore the correct reading *ի վերայ գլխոյ պատկերի նորա* «on the head of her image». It is now evident that *Ա*'s reading *նոր* «new», which has become the adjective of the following word *եղջիւրս* «horns», is in fact a corruption of *նորա* «her», as probably is the article *-ն* of *Բ*'s *պատկերին* «the image».

³¹ Cfr. also Muradyan, *Greek Myths*, p. 116.

2. Some conjectures to the text

2.1. *hist.* 1.2 arm (p. 4, ll. 18-19 Manandian = *hist.* 39.2.6-7 Nimmo Smith)

ed. Nimmo Smith, Cosmas of Jerusalem	καταθέλγοντες αὐτοὺς καὶ παρεγείροντες περὶ τὴν ἐκτομήν	beguiling them and inciting them to mutilation
ed. Manandian, mss. <i>ԱԲԳ</i>	հրճուեցուցանելով զինքեանս եւ յարուցանե- լով կայտառագոյն ի հա- րուածսն	subduing themselves by enchantments, and raising themselves swiftly towards the blows ³²
ms. <i>Դ</i>	հրճուեցուցանով զնոսա եւ յարուցանելով կայտա- ռագոյն լինել ի հարուածսն	subduing (?) them by enchantments, and making them rise swiftly towards the blows
Syr (ed. Brock)	<i>dmhṭḥtyn lhwn wmlbṭyn lwt pwsq'</i>	(some pipes) which allured them and aroused them to the cutting

The Armenian text slightly differs from the Greek; while some minor differences may be viewed as free translation, as the addition of the adverb *կայտառագոյն* «swiftly, very rapidly»; on the contrary, the rendering of ἐκτομή «cutting, mutilation», from the root of τέμνω «to cut», with *հարուած* «blow, beating, punch» is quite puzzling. Therefore, I propose to emend *հարուածսն* into *հատուածսն* «cutting, cuts»; since the reading *հարուածսն* is found in all manuscripts, it is possible that this corruption took place in an *erkat'agir* archetype, where the majuscule forms of the letters *Բ* and *Տ* would look a lot alike, especially if *Տ* were to be written with an almost vertical median stroke. In the title of this very *history* (p. 4, l. 13 Manandian = *hist.* 39.2.tit.1 Nimmo Smith), too, the word ἐκτομή «cutting» is translated by *հատուած* «cutting»; similarly, the same Greek word is rendered by *հատում* «cutting» at *hist.* 3.81 arm (p. 62, l. 5 Manandian = *hist.* 4.88.tit.1 Nimmo Smith).

³² Tr. **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 363, with adaptations.

2.2. *hist.* 1.3 arm (p. 5, l. 18 Manandian = *hist.* 39.3.21 Nimmo Smith)

ed. Nimmo Smith, codd. graeci, Cosmas of Jerusalem	καὶ ταύτην δὲ εὖ ποιῆσαι τοὺς περὶ τὸν Κελεὸν τῷ δοῦναι τὰ σπέρματα καὶ τελέσαι τὰ μυστήρια	and that she granted benefits to those of the house of Keleos by giving the seeds and performing the mysteries
ed. Manandian, mss. ԱՐԳԴ	<i>եւ ինքն բարի առնէր կրեւեացն վասն տալոյն զսերմանիսն եւ կատարե- լոյն զմիւստերիոնսն (զմեստութիոնքն Դ)</i>	and she granted benefits to those who carried a weight by giving the seeds and performing the mysteries
Syr (ed. Brock)	<i>ʿp hy dyn ʿbdt špyr lhnwn dbyr qlʿws, bhy dyhbt zr ʿ wšmlyt rʿzʿ</i>	and in that she did good to those of the house of Keleos in that she gave them seeds and initiated mysteries

The Armenian manuscripts share the reading *կրեւեացն* «to those who carry a weight», while the Greek has τοὺς περὶ τὸν Κελεόν «to those of the house of Keleos/ to those who followed Keleos». I suggest correcting *կրեւեացն*, which may be an archetypal error, into *կեղեանցն* «to the “Keleians”/ to those of the house of Keleos», a *hapax* created *ad hoc* by the translator. The corruption was perhaps facilitated by the recurrence of the verb *կրեմ* «to carry a weight/ to suffer/ to endure» (gr. πάσχω «to suffer/ to endure»).

The same pattern of translation, whereby Greek οἱ περὶ τὸν δεῖνα «those of the house of x» is translated by a name suffixed in *-եանք*, can be found e.g. at *hist.* 3.1 arm (p. 25, ll. 17-18 Manandian = *hist.* 4.1.10 Nimmo Smith), where οἱ περὶ τὸν Τροφώνιον καὶ Ἐμπεδοτίμον καὶ Ἀρισταῖον «those of the house of Trophonius and Empedotimus and Aristaeus»³³ is rendered with *Տրոփոնեանքն եւ Եմպեդոտիմեանքն եւ Արիստեանքն* «the “Trophonians” and “Empedotimians” and “Aristaeans”/ those of the house of Trophonius, Empedotimus and Aristaeus».³⁴

2.3. *hist.* 1.4 arm. (p. 6, l. 25 – p. 7, ll. 1-2 Manandian = *hist.* 39.4.35-37

³³ Translation mine; Nimmo Smith translates «Trophonius, Empedotimus and Aristaeus» (Nimmo Smith, *A Christian's Guide*, p. 3).

³⁴ I give here the reading of mss. **ԴԵ**; mss. **ԱՐ**, and thus also Manandian's edition, omit *եւ արիստեանքն* «and the “Aristaeans”», which was probably dropped because of a *saut du même au même*.

Nimmo Smith)³⁵

ed. Nimmo Smith, fere codd. graeci	Ἡ κεφαλὴ τοῦ Διὸς γέγονε κεφαλὴ ὠδίνων, ὥσπερ καὶ ὁ μηρὸς αὐτοῦ γέγονε μηρὸς ὠδίνων	The head of Zeus became a head of labour pains, just as his thigh became “a thigh of labour pains” ³⁶
ed. Manandian, mss. ԱՐԳԴ	Գլուխն Արամազդայ գլուխ ասի երկնից, որպէս եւ բարձքն՝ բարձք երկնի	The head of Aramazd is said “head of the sky”, as his thighs “thighs of the sky”
Syr (ed. Brock)	<i>ryšh dzws hw’ ryšh dhbl’</i> , <i>’ykn’ d’p’ ἴmh</i>	The head of Zeus became a head (full) of travail, as was also his thigh

Here the error is quite easy to explain. Some scribe must have confused *երկն* (gen. sg. *երկան*, gen. pl. *երկանց*) «labour pain» with *երկին/երկինք* (gen. sg. *երկնի*, gen. pl. *երկնից*) «sky», because Zeus (identified with Aramazd in the pagan Armenian pantheon) is the god of the sky, and the expression *գլուխ երկանց* «head of labour pains» seemed somewhat odd, even after the explication of the birth of Dionysus from Zeus’s thigh in the previous lines of the same chapter. The comparison with the Greek κεφαλὴ ὠδίνων «head of labour pains» and μηρὸς ὠδίνων «thigh of labour pains» allows us to suggest the conjectural emendations of *գլուխ երկնից* «head of the sky» in *գլուխ երկանց* «head of pain labours», and of *բարձք երկնի* «thighs of the sky» in *բարձք երկանց* «thighs of pain labours».

These are just some examples of the work that should be done to achieve a full revision of Nonnos’ text; of course, a new edition, apart from a more reliable critical text which takes into account all known manuscripts, should include a comprehensive study of the *Commentary*, starting e.g. from its translation technique and its reception in Medieval Armenia.

³⁵ See also **Muradyan**, *Greek Myths*, p. 63.

³⁶ Translation is min.

ԼՈՐԵՆՅՈ ԿՈԼՈՄԲՈ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԿԵՂԾ-ՆՈՆՆՈՍԻ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՉԱՑՈՒ ՃԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Բանալի բառեր՝ Կեղծ-նոննոս, հունական դիցաբանություն, հունաբան դպրոց, Գրիգոր Նազիանզացի, թարգմանություն հունարենից, բանասիրություն, բնագրագիտություն:

Կեղծ-նոննոսի՝ Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի Մեկնության հին հայերեն թարգմանության բնագիրն արժանի է հետագա բանասիրական քննության: Այն հրատարակության պատրաստելիս՝ Հակոբ Մանանդյանը ոչ բոլոր ձեռագրերն է օգտագործել: Այդ անտիպ ձեռագրերի և հունարեն սկզբնագրի, երուսաղեմի Կոսմասի վկայության ու հնագույն ասորերեն թարգմանության բաղդատությունը թույլ են տալիս են բնագրային որոշ ուղղումներ առաջարկել Մանանդյանի հրատարակության մեջ. էջ 3.9-10՝ կարդալ **երկուցեալ Ռէի** (փխ. «երկուցեալ»), էջ 4.14-15՝ կարդալ **եղեւ Ռէ** (փխ. «եղև»), էջ 5.2-3՝ կարդալ **շրջէր խնդրելով** (փխ. «շրջելով խնդրէր»), էջ 12.20-21՝ կարդալ **պատկերի նորա** (փխ. «պատկերի (նոր)»): Հայերեն թարգմանության մեջ որոշ առաջարկվող ուղղումներ պայմանավորված չեն նոր տարրնթերցումների ի հայտ գալով, այլ դրանք հուշում են հունարեն սկզբնագիրն ու պարզ տրամաբանությունը. էջ 4.18-19՝ կարդալ **ի հատուածսն** (փխ. «ի հարուածսն»), էջ 5.18՝ կարդալ **Կելեանցն** (փխ. «կրելեանցն»), էջ 6.25 – 7.1-2՝ կարդալ **երկանց** (փխ. «երկնից»):

ЛОРЕНЦО КОЛОМБО

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ОТНОСИТЕЛЬНО
ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ПЕРЕВОДА КОММЕНТАРИЯ
ПСЕВДО-НОННА К РЕЧАМ ГРИГОРИЯ НАЗИАНЗИНА**

Ключевые слова: Псевдо-Нонн, греческая мифология, грекофильская школа, Григорий Назианзин, перевод с греческого, филология, критика текста.

Текст древнеармянского перевода комментария Псевдо-Нонна к речам Григория Назианзина нуждается в дальнейшем филологическом исследовании. При подготовке его к изданию Акоб Манандян использовал не все рукописи. Сопоставление текста с новыми списками, а также с греческим оригиналом, свидетельством Козьмы Иерусалимского и древним сирийским переводом позволяет предложить некоторые исправления в издании Манандяна: на с. 3.9-10 следует читать **երկուցեալ Ռէի** (вм. «երկուցեալ»), на с. 4.14-15 следует читать **եղև Ռէ** (вм. «եղև»), на с. 5.2-3 следует читать **շրջեալ խնդրելով** (вм. «շրջելով խնդրել»), на с. 12.20-21 следует читать **պատկերի նորա** (вм. «պատկերի (նոր)»). Некоторые предлагаемые эмендации армянского текста не обусловлены новыми разночтениями, а подсказаны греческим оригиналом и простой логикой: на с. 4.18-19 следует читать **ի հատուածն** (вм. «ի հարուածն»), на с. 5.18 следует читать **Կելեանցն** (вм. «կրկեացն»), и на с. 6.25 – 7.1-2 следует читать **երկանց** (вм. «երկնից»):

ՄԻՆԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՂԱՐՇԿԵՐՏՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ, ԳՐԻՉ ԵՎ ՔԱՐՈՉՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿ

Բանալի բառեր՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցի, Մինաս արքեպիսկոպոս, Գևորգ եպիսկոպոս, մատենագիր, միաբան, նվիրակ, գրիչ, ձեռագիր, Քարոզգիրք, քարոզ, տաղ:

Հոգվածի նպատակն է քննել Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունը, որն ընդօրինակված է ՄՄ 3830 ձեռագրում, պարզաբանել կենսագրական որոշ տեղեկություններ:

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մասին կենսագրական տվյալները կցկտուր են. ՄՄ 3830 ձեռագրի՝ 1780 թ. գրչության ժամանակի գլխավոր հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ նա այդ ժամանակ էջմիածնի միաբան և Կոստանդնուպոլսի ծայրագույն նվիրակ¹ է եղել: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ «Մինաս Վաղարշկերտցի» անուն-ազգանունով արքեպիսկոպոս հայտնի չէ: Գյուտ Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան» հատորներում՝ նշված ժամանակաշրջանում² գրված նամակներում բազմաթիվ են «Մինաս վարդապետ», «Մինաս եպիսկոպոս», «Մինաս արքեպիսկոպոս» բնորոշմամբ անձինք, սակայն «Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցի» ձևակերպում մեզ չհաջողվեց գտնել: Նույնը կարելի է ասել նաև Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի էջերում հանդի-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող, hiritsyan@gmail.com, հոգվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոգվածը գրախոսելու օրը՝ 8 հունիսի, 2025:

¹ Նվիրակն այն հոգևորականն է, ով կաթողիկոսը որևէ կարևոր հանձնարարությամբ կամ դրամական նվիրատվություն հավաքելու նպատակով որոշ ժամանակով ուղարկում է այլ երկիր:

² Մինաս Վաղարշկերտցու ապրած մոտավոր ժամանակը ճշտելու համար հիմք ենք ընդունել 1780 թվականը՝ կենսագրական այլ տվյալ ձեռքի տակ չունենալու պատճառով: Վերցրել ենք ժամանակային ամենալայն հատվածը, որում հնարավոր է, որ նա ապրած ու գործած լինե: 1780-ից հանել ենք 100 տարի, եթե ենթադրենք, որ կարող էր ապրած լինել մինչև 100 տարեկան, ինչը փչ հավանական է, բայց բացառված չէ, և 2-րդ տարբերակը՝ 1780-ին գումարել ենք 80 տարի, եթե ենթադրենք, որ այդ ժամանակ եղել է առնվազն 20 տարեկան (որը կրկին փչ հավանական է՝ 20 տարեկանում լինել հոգևոր հայր և ուսուցիչ, նաև արքեպիսկոպոս): Այսպիսով՝ աղբյուրներում Մինաս Վաղարշկերտցուն փնտրել ենք մոտավորապես 1680-1860 թթ. ժամանակաշրջանում:

պող բազմաթիվ «Մինաս» անունով անձանց մասին՝ իրենց վարդապետական աստիճաններով հանդերձ, որոնցից ոչ մեկը չունի «Վաղարշկերտցի» մականունը:

Պարզ է, որ Գյուտ Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան» հատորներում և Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի՝ նույն ժամանակաշրջանում հիշատակվողներից մեկը պետք է որ լինի խնդրո առարկա Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին, ինչը կփորձենք որոշ տեղեկությունների և պատմական փաստերի համադրմամբ մանրամասնել հոգւվածում: Ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներում ևս «Վաղարշկերտցի» մականունը չի հանդիպում. հիշատակվում են հիմնականում «Մինաս վարդապետ» բնորոշմամբ միաբաններ կամ նվիրակներ, և ներկայացվում է վերջիններիս գործունեությունը:

Սույն հոգւվածի հիմնական նպատակն է ներկայացնել Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցուն իբրև մատենագրական նյութերի՝ հիմնականում քարոզների հեղինակի, ձեռագրական նյութերի ժողովողի, դասակարգողի, գրչի: Եթե նույնիսկ նա նույնանում է վերը նշված որևէ անձի հետ, միևնույն է՝ Մինաս վարդապետի, Մինաս եպիսկոպոսի կամ Մինաս արքեպիսկոպոսի հեղինակությամբ մատենագրական ժառանգության մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ: Ժամանակաշրջանի գրագրություններում վերը նշված անձինք հիշատակված են որպես միաբան կամ նվիրակ, ովքեր լուսաբանվում են պատմական իրադարձությունների համատեքստում՝ իրենց աշխատանքային պարտականությունների առիթով միայն: Ուստի չափազանց հետաքրքիր ու անչափ կարևոր է վերհանել այդ անձանց՝ նաև մատենագրության բնագավառում արված աշխատանքներն ու ներդրումները, ցույց տալ նրանց գործունեության նաև այդ կողմը: Այսինքն՝ նրանք վարչարարական աշխատանքներին զուգահեռ կարողացել են ժամանակ գտնել ու զբաղվել նաև մատենագրական գործունեությամբ: Ավելին՝ նրանց ունեցած ներդրումը մատենագրության մեջ ևս փաստում է, որ նվիրակներից շատերը պատահական մարդիկ չէին. նրանք ժամանակի գրագետ և բազմակողմանի զարգացած անձինք էին, և երբեմն նրանց էր պատկանում որևէ հարցի վերջնական լուծման բանալին:

ՄՄ 3830 ձեռագրում ընդօրինակված են Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու բազմաթիվ գործեր: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ ՄՄ 3830 ձեռագրի պատվիրատուն հենց ինքը՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին է, իսկ գրիչն իր աշակերտ Գևորգ սարկավազը, որի հայտնած տեղեկությունների հիման վրա էլ պարզ են դառնում պատվիրատուին վերաբերող համառոտ տեղեկությունները: ՄՄ 3830 ձեռագրում կան պատվիրատուի՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու հեղինակությամբ գործեր՝ հիմնականում քարոզներ՝ «Նորին Մինասայ» ձեռկերպմամբ: Հավելենք, որ ՄՄ 3830 ձեռագրում ևս բացակայում է «Վաղարշկերտցի» մականունը. որպես քարոզների և այլ բնագրերի հեղինակ՝ վերջինս բնորոշվում է միայն որպես «Նորին Մինասայ...», իսկ գրչության ժամանակի

գլխավոր հիշատակարանում՝ «Մինաս արհիեպիսկոպոս և աստուածաբան վարդապետ»։ ՄՄ 3830 ձեռագրի քարոզների հեղինակին այլ ձեռագրական աղբյուրներում գտնելու փնտրտուքների արդյունքում պարզվեց, որ ՄՄ 2808 ձեռագրում ևս պահպանված են նույն հեղինակի քարոզներն՝ էլ ավելի մեծ թվով (այլ գրչի՝ Բրաբիոնի ընդօրինակմամբ)։ ավելին՝ ձեռագիրն ունի տիտղոսաթերթ, որտեղ որպես քարոզների հեղինակ նշված է՝ «Մինաս Վաղարշկերտցի»։ Հեղինակի հիշատակարաններից մեկը ևս նույնությամբ կրկնվում է նշված երկու ձեռագրերում։

ՄՄ 3830 ձեռագրում եղած՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մնացած նյութերը (քարոզները ներառյալ) Մատենադարանի հավաքածուի այլ ձեռագրերում գտնելու ակնկալիքով փորձեցինք փնտրել մի քանի սկզբունք հաշվի առնելով՝ հեղինակի անվան արձանագրում, բնագրերի համեմատություներ և այլն, ինչի արդյունքում Մինաս Վաղարշկերտցու գործերն ընդգրկող ձեռագրերի թիվը հասավ 10-ի։ Նշենք կարևոր մի հանգամանք ևս, որ տվյալ ձեռագրերից մի քանիսում ընդհանրապես չի հիշատակվում Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին՝ իբրև այդ գործերի հեղինակ։ Այդ գործերի մեծ մասը նրա անվան բացակայությամբ պատճառով հաճախ համարվել է Անանուն հեղինակների գործեր։

Ներկայացնենք այդ ձեռագրերի ցանկը³։

Մինաս Վաղարշկերտցի, ձեռագրեր

1. ՄՄ 828 – Ժողովածոյ, 1770, 1777 թթ., Ամիթ, էջմիածին։ Գրիչ՝ եղիա տրց. Տիարպէքրցի (1770 թ.), Բարսեղ սրկ. (1777 թ.)։ Ստացող՝ Գրիգոր վրդ. (1777 թ.)։

2. ՄՄ 1002 – Մինաս արքեպիսկոպոս, Յաղագս արարողութեան եւ հիմնարկութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, ԺՁ դար (= ԺԸ դար), էջմիածին (գրիչ նշված չէ)։

3. ՄՄ 1258 – Ժողովածոյ, ԺԸ դար (տեղ և գրիչ նշված չեն)։

4. ՄՄ 1837 – Ժողովածոյ, ԺԸ դար (1740-ից յետոյ), էջմիածին (գրիչ նշված չէ)։

5. ՄՄ 2227 – Մինաս Վաղարշկերտցի, Քարոզք, ԺԸ դար (տեղ և գրիչ նշված չեն)։

6. ՄՄ 2228 – Մինաս Վաղարշկերտցի, Գիրք քարոզութեան, Հատոր երկրորդ, 1799 թ., էջմիածին։ Գրիչ, ստացող՝ Գէորգ եպս.։

³ Ձեռագրերի արտաքին նկարագրության տվյալներն՝ ըստ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի» («Ընդարձակ ցուցակ»), իսկ վերջին երեքը («Ընդարձակ ցուցակ»-ում դեռևս անտիպ)՝ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի» («Համառոտ ցուցակ») հատորների։ Ուղղագրությունը պահպանել ենք։

7. ՄՄ 2808 – Մինաս Վաղարշկերտցի, Քարոզք, 1781-1782 թթ., Կոստանդնուպոլիս: Գրիչ՝ Բրաբիոն:

8. ՄՄ 3830 – Ժողովածոյ, 1780 թ., Կ. Պոլիս: Գրիչ՝ Գէորգ սրկ.: Պատվիրատու⁴ Մինաս արքեպս.:

9. ՄՄ 6412 – Մինաս Վաղարշկերտցի, Քարոզգիրք, 1788 թ., Կ. Պոլիս (գրիչ նշված չէ):

10. ՄՄ 9644 – Մինաս Վաղարշկերտցի, Քարոզգիրք (Հատոր Բ), 1799-1800 թթ., Կ. Պոլիս: Գրիչ՝ Գէորգ արքեպս.: Ստացող՝ Յօհաննէս Ակնեցի:

Հիմք ընդունելով ՄՄ 3830 ձեռագրի 1780 թվականը, երբ Մինաս Վաղարշկերտցին նվիրակ և արքեպիսկոպոս է եղել Կոստանդնուպոլսում, նաև վերը թվարկած ձեռագրերի հիշատակարաններից որոշ հուշող բնորոշումներ՝ փորձեցինք նախ պարզել, թե Գյուտ Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան» հատորներում և Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ում հիշատակված նույնանուն անձանցից ո՞ր մեկը կլինի Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին:

Գյուտ Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան» մեջ ոմն Մինաս արքեպիսկոպոսի ուղղված նամակներից մեկի խորագրում շեշտվում է վերջինիս աստվածաբան վարդապետ լինելը՝ «Տեառնդ Մինասայ սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ աստուածաբան վարդապետի. Ողջոյն կարօտալի...»⁵, ինչը նշանակում է, որ վերջինս մեծ հավանականութամբ կարող է լինել մատենագրական ժառանգություն ունեցող Մինաս արքեպիսկոպոս Վաղարշկերտցին: ՄՄ 2228 ձեռագրում կա լրացուցիչ այսպիսի մի տեղեկություն. գրչության ժամանակի գլխավոր հիշատակարանում (1799 թ.) Գեորգ եպիսկոպոսը գրում է, որ Մինաս Վաղարշկերտցին արդեն ծեր էր, երբ գրում ու սրբագրում էր քարոզները (294բ): Այս տեղեկությունը համադրելով Գյուտ Աղանյանցի հատորներում ներառված նամակներից մեկում ոմն Մինաս արքեպիսկոպոսի մահվան մասին ծանուցման հետ, պարզում ենք նաև Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մահվան հստակ թվականը: Այսպես՝ նամակներից մեկը վերնագրված է «Թուղթ երկրորդ

⁴ Տվյալը «Համառոտ ցուցակ»-ի նկարագրության համեմատ հավելյալ է. ՄՄ 3830 ձեռագրի գրչության ժամանակի հիշատակարանում Գեորգ սարկավազը գրում է, որ բնագրերն ընդօրինակելու հարցում իրեն մեծապես օժանդակել է Մինաս արքեպիսկոպոսը. «... եթէ ոչ եւ տուեալ ձեռն օգնականութեան մերումս տկարութեան մերս հոգեւոր հայր եւ մշտաշխատ, անձանձիր ուսուցիչ տէր Մինաս առատիմաստ վարդապետն եւ արհիեպիսկոպոսն, որ կարի հոգացաւ ի ժողովումն աստուածային բանիս եւ ետ մեզ ի գրել յաւելեալ ի վերայ եւ գորս յիւրմէ ըստ տուելոյն իւրեան շնորհաց յԱստուծոյ Հոգոյն... » (437բ. այստեղ և այսուհետ՝ մեջբերումների ընդգծումները մերն են՝ Հ. Ի.):

⁵ Գ. Աղանեանց, Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Ե., Դանիել կաթողիկոս (1800-1808), Թիֆլիս, 1902, էջ 23, նույն նամակը ներառված է նաև՝ Գ. Աղանեանց, Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Թ., Յովսէփ կաթողիկոս Արղուսեան (1778-1800), Թիֆլիս, 1911, էջ 315:

առ Յովսէփի կաթուղիկոսն ի գործակալաց Սրբոյ Աթոռոյս յիշումն յառաջ գրեալ թղթոյն հրաւիրանաց եւ ծանուցումն զմահուանէ Մինաս արքեպիսկոպոսին, եւ խնդիր ստիպաւ անյապաղ գալ ի Սուրբ Աթոռ»⁶, որում նշվում է. «... զհոգևոր Հայրն մեր՝ զՄինաս ծերունափայլ արքեպիսկոպոսն, զոր թողեալ էաք ի թեթև հիւանդութեան, գտաք յայնժամ ի տագնապի ծանրագոյն ցաւոց... և ինքն երանելին ևս իբրև իմացաւ զհրաւէր մահուն, պատրաստեցաւ խոստովանութեամբ և հաղորդութեամբ: Եւ յամսոյս ԻԲ. ի չորրորդ ժամու ցերեկին աւանդեաց զսրբասնեալ զհւր հոգին առ Աստուած...»: Որպէս այս նամակի գրութեան ժամանակ նշված է 1800 թվականը. «Գրեցաւ յամի Կենարարին՝ 1800 և ի հոկտեմբերի Ա. ի Սուրբ Էջմիածին», ինչը նշանակում է, որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին մահացել է 1800 թ. հոկտեմբերի 22-ին⁷: Նույն այդ նամակում խոսվում է նաև նրա՝ աշխատասեր և իմաստուն վարդապետ լինելու մասին. «Արդ, Տէր մեր սրբազան զկնի վախճանման հոգելոյս Հայրապետին երկու պատուական ծերք էին աստանօր ի սուրբ գահին՝ աշխատաւորք և օգտախոհք և բարեջանք. առաջին սոյն այս յիշատակեալս՝ խոհական բանաւոր և իմաստուն վարդապետ...»: Մեկ այլ նամակում՝ վերնագրված «Թուղթ Մինասայ արքեպիսկոպոսի առ Դանիէլ»⁸, առավել հստակեցվում է նամակագրի Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու հետ նույնացումը, քանի որ Մինաս արքեպիսկոպոսը խոսում է իր աշակերտ Գևորգ վարդապետի մասին, որը վերը բազմիցս հիշատակված Գևորգ եպիսկոպոսն է: Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին այս նամակը գրել է մահից ամիսներ առաջ՝ 1800 թ. ապրիլի 23-ին՝ «... և այս փոքր գրութիւն, մեծ երևեսցի առաջի մեծութեանդ, և ընդ յարգանս եղիցի՝ նաև յանձն առնեմ քեզ զԳէորգ վարդապետ որդեակն իմ. ողջ լեր ի յողջ գլուխն Քրիստոս և ի սէր ծերացեալ Մինաս վարդապետիս...» (էջ 48)⁹:

⁶ Գ. Աղանեանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Ե., Դանիէլ կաթողիկոս (1800-1808), էջ 54-58, նույն նամակը ներառված է նաև՝ Գ. Աղանեանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Թ., Յովսէփի կաթողիկոս Արդուբեան, (1778-1800), էջ 338-341:

⁷ Քանի որ 1799 թ. նա ծեր էր, շատ հավանական է, որ 1800 թ. մահացած Մինաս արքեպիսկոպոսը հենց Վաղարշկերտցին է: Այսպիսով՝ մասամբ հստակեցվում է Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու ապրած ժամանակը՝ [≈1710]-1800 թթ.:

⁸ Գ. Աղանեանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք Ե., Դանիէլ կաթողիկոս (1800-1808), էջ 46-48:

⁹ Առավել մանրամասն ուսումնասիրությունների և պրպտումների արդյունքում պարզվեց նաև, որ Գ. Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան» հատորներից մեկում 1778 թ. կատարված իրադարձությունների շարքում առկա է այսպիսի խորագիր՝ «Յղէն սրբազան վեհին զվաղարշկերտցի Մինաս վարդապետն ի նուիրակոսին մեծին Պօլսոյ, և ընդ նմա բազում թողոք» (Գ. Աղանեանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գիրք ԺԱ., Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը (1777-1779), Թիֆլիս, 1913, էջ 227), որով հստակեցվում է, որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին 1778 թ. (մահվանից 22 տարի առաջ) է ուղարկվել Կոստանդնուպոլիս որպէս նվիրակ: Իսկ մինչ այդ, ըստ Գ. Աղանյանցի մեկ այլ հիշատակության, հավանաբար

Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի «Անձնանունների ցանկ»-ում (ցանկերը կազմվել են հետագայում) առանձնացված է էջմիածնի երկու Մինաս եպիսկոպոս՝ 1. «եպիսկոպոս եւ էջմիածնի նուիրակ ի Կ. Պոլիս», 2. «եպիսկոպոս էջմիածնի եւ կաթողիկոսական տեղապահ»¹⁰: Առաջին Մինաս եպիսկոպոսի առիթով «Ազգապատում»-ում¹¹ ասվում է, որ 1781 թ. էջմիածնից ինչ-որ թուղթ են ուղարկում Կ. Պոլսում գտնվող նոր նվիրակ Մինաս եպիսկոպոսին (էջ 3633), կամ այլ առիթներով պարզապես շեշտվում է նրա՝ Կ. Պոլսում նվիրակ լինելը (էջ 3688, 3733): Երկրորդ Մինաս եպիսկոպոսը «Ազգապատում»-ի էջերում հիշատակված է իբրեւ կաթողիկոսական տեղապահ (էջ 3747, 3769, 3783): Ուշագրավ է, որ 1799 թ.՝ Ղուկաս Ա. Կարնեցու մահից հետո, նոր կաթողիկոսի թեկնածուների թվում հիշատակվում է նաև կաթողիկոսական տեղապահ Մինաս արքեպիսկոպոսը, սակայն տեսողության խնդրի պատճառով նրա հարցը վերանայում են. «... կաթողիկոս ըլլալն ալ անհնար էր, աչքի տեսութիւնը կորուսած էր» (էջ 3739): Մաղաքիա Օրմանյանի նշած տվյալները համադրելով ենթադրում ենք, որ «Անձնանունների ցանկ»-ում առանձնացված երկու տարբեր Մինաս եպիսկոպոսները, ամենայն հավանականութեամբ, նույն մարդն են՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին՝ սկզբում որպէս Կոստանդնուպոլսի նվիրակ, հետագայում՝ էջմիածնի կաթողիկոսական տեղապահ: Մաղաքիա Օրմանյանն ավելի ուշ այլ առիթով անդրադառնում է Մինաս արքեպիսկոպոսի մահվանը ևս՝ հղում անելով Գլուտ Աղանյանցի «Դիւան Հայոց պատմութեան»՝ վերը նշված նամակին. «... ետքը գրուած պիտի չ'ըլլայ, վասնզի իբր կենդանի յիշուած Մինաս տեղապահը վախճանած է հոկտեմբեր 22-ին, ի չորրորդ ժամու ցերեկին (Դի. Թ. 339)» (էջ 3770):

Ինչ վերաբերում է ձեռագրերի վերոբերյալ ցանկին, Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունն ընդգրկող ձեռագրերից հստակ թվագրված վաղագույնը ՄՄ 1837-ն է (1740-ից հետո), իսկ ամենատույնը՝ ՄՄ 9644-ը (1799-1800 թթ.): Մնացած ձեռագրերն ունեն մոտավոր թվագրում՝

Մինաս Վաղարշկերտցուն նվիրակության են ուղարկել Բայազետ: Այսպես՝ «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը (1763-1767)» խորագիրը կրող բնագրում առկա է հետևյալը. «Պատրաստեաց ապա սրբազան Վեհն զորեսին նուիրակունս ի յառաքել: ԶԱշտարակեցի Ռեթնս վարդապետն ի յԱպահան, զՋուղայեցի Ստեփաննոս վարդապետն ի Գիլան, զԿալակերտցի Յակոբ վարդապետն ի Նախիջևան, և զՎաղարշկերտցի Մինաս վարդապետն ի Բայազետ...» (Գ. Աղանեանց, Դիւան հայոց պատմութեան, Գիւթ Գ., Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 318):

¹⁰ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ., Յանկեր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2002, էջ 348 (Յանկ անձնանուններ): Անուղղակի հղումների էջերն այսուհետ կից՝ փակագծերում:

¹¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001 (վերահրատարակություն):

ԺԸ դար: Ցավոք, այդ ցանկի որևէ ձեռագրում Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին նշված չէ իբրև գրիչ: Տվյալ ձեռագրերն ունեն կամ այլ գրիչներ, կամ ընդհանրապես բացակայում է գրչի անունը: Այնուամենայնիվ, չենք բացառում, որ գրչի անվան հիշատակություն չունեցող այդ ձեռագրերից մեկը կարող է գրված լինել հենց Մինաս Վաղարշկերտցու ձեռքով¹²:

Չնայած նրան, որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու ձեռքով ամբողջական ձեռագիր գրված լինելու որևէ փաստ առայժմ չունենք, այնուհանդերձ ձեռագրերից մի քանիսում առկա են **հեղինակի և գաղափար օրինակի** հիշատակարաններ, որոնց շնորհիվ կարելի է պատկերացում կազմել, թե ինչպիսի գրիչ է նա եղել: Այսպես՝ ՄՄ 3830 և ՄՄ 2808 ձեռագրերում պահպանված է նրա այս հիշատակարան-ցուցումը. «Տե՛ս, ո՛ր բարեմիտ վարդապետ, զի այս յետին բաներս համառօտ գրեցի, որոց միտքն ընդլայնելն քեզ դիւրին է, ուրեմն զմեզ անբանբաս թողլով աշխատեաց, եղբայր, քանզի մեք միայն զբառսն կարճեցաք, իսկ միտքն ընդարձակ է. եւ ո՛ղջ լեր՝ ի սէր եղբօր քոյ՝ Մինասայ՝ բանիցս շարօղ վարդապետի» (ՄՄ 3830, 381բ և ՄՄ 2808, 102ա):

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունը ներառում է քարոզներ (նաև՝ «առաջաբանություն քարոզից»), ճառեր, տաղեր, ողբեր, աղոթքներ, զանազան այլ չափածո և արձակ բնագրեր: Ընդ որում, եթե ավելի վաղ թվագրում ունեցող ձեռագրերում գերակշռում են միմյանց հետ բովանդակային ընդհանրություն չունեցող առանձին բնագրեր՝ տաղեր, ողբեր, աղոթքներ և այլն (որոնք ընդօրինակվել են հիմնականում ժողովածուներում), ապա ավելի ուշ թվագրում ունեցող ձեռագրերում ընդօրինակված են միայն քարոզներն ու ճառերը (այս դեպքում ամբողջ ձեռագիրը ներառում է միայն Մինաս արքեպիսկոպոսի գործերը)¹³:

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու հեղինակությամբ՝ վերը նշված ձեռագրերում շատ են նաև տաղերը: Հեղինակը «Համառոտ ցուցակ»-ի «Անձնանունների ցանկ»-ում հենց այդպես էլ բնորոշված է՝ «ԺԸ դարի տաղերգու»¹⁴: Սա-

¹² Վերը թվարկած ցանկի ձեռագրերում երևում է նաև Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու և Գևորգ եպիսկոպոսի հոգևոր (նվիրապետական) աստիճանների աճը ժամանակի ընթացքում՝ Մինաս արքեպիսկոպոսի մինչև Մինաս արքեպիսկոպոս և Գևորգ սարկավագից մինչև Գևորգ եպիսկոպոս:

¹³ Քանի որ սույն հոդվածի նպատակը Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունն ընդհանուր գծերով ներկայացնելն է, նաև նրան առնչվող որոշ ուշագրավ իրողությունների վերհանումը, բարոյների և ճառերի բովանդակային հարցերին կանոնադաշտնաբեր ավելի ուշ առանձին հոդվածով, իսկ բնագրերը կպատրաստենք հրատարակությամբ:

¹⁴ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 1539:

կայն, բացի այս աղբյուրից, որևէ այլ տեղ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու՝ տաղերգու լինելու կամ գոնե որոշ տաղերի հեղինակ լինելու մասին արձանագրում առկա չէ¹⁵:

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու անունը («Նորին Մինասայ... » ձևով) տաղերին կից առկա է ՄՄ 3830 ձեռագրում. տաղերը ներառող այլ ձեռագրերում (որոնք, ինչպես նշեցինք, մեծ մասամբ ժողովածուներ են) վերջիններս ընդօրինակված են հիմնականում առանց հեղինակի անվան արձանագրման, ըստ այդմ էլ՝ տաղերի գերակշիռ մասը համարվել է Անանուն հեղինակների գործեր կամ երբեմն վերագրվել այլ հեղինակների: Նշված տաղերի համեմատությունը ՄՄ 3830 ձեռագրի՝ խորագրում հեղինակի անունը կրող տաղերի հետ ցույց տվեց, որ դրանք նույնպես Մինաս Վաղարշկերտցու գործերն են: Ըստ այդմ՝ այդպես ևս ընդլայնվեց ձեռագրերի այն ցանկը, որոնցում ընդօրինակված են Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու բնագրերը: Նույնը կարելի է ասել նրա այլ գործերի մասին: Այսպես՝ ձեռագրերից մեկը (ՄՄ 1002), որտեղ առկա է ոմն Մինաս արքեպիսկոպոսի հետևյալ բնագիրը՝ «Յաղագս արարողութեան եւ հիմնարկութեան սրբոյ եկեղեցւոյ», «Ընդարձակ ցուցակ»-ում թվագրած է ԺՁ դարով¹⁶, սակայն բնագրի համեմատությունը ցույց տվեց, որ այն միանշանակ Մինաս Վաղարշկերտցուն է, ինչը նաև նպաստեց ձեռագրի ժամանակը ճշգրտելուն՝ ԺԸ դար¹⁷:

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու տաղերի մեծ մասը աստվածաբանական, խոհական բնույթի է. ըստ բովանդակության կարելի է առանձնացնել աղոթքներ, ողբեր և այլն (ընդհանուր բնորոշմամբ՝ «բանք չափաւ», ինչպես ընդունված է խմբավորել ձեռագրերում նմանատիպ գործերը, որ նշանակում է՝ «չափածո նյութեր»):

Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին, որպես տաղերգու, ուշագրավ նորամուծություն է արել. նա իր տաղերի մեծ մասում կիրառել է բանաստեղծական չափատողերը դասավորելու յուրօրինակ մի հնարք: Տաղերի քառատողերը գրված

¹⁵ Փորձեցինք նրան փնտրել նաև հետևյալ հրատարակություններում՝ *Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.)*, Երկու հատորով, աշխատասիրությամբ՝ Հ. Սահակյանի, Երևան, 1986 (հ. առաջին), 1987 (հ. երկրորդ) և Պ. Մ. Խաչատրյան, *Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԷ դդ.)*, Երևան, 1969, բայց քանի որ այդ ուսումնասիրությունները հասնում են մինչև 17-րդ դարը ներառյալ, ուստի Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մասին որևէ այլ տեղեկություն գտնել չհաջողվեց:

¹⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաքեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քչի. *Հայրապետեանի*, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երևան, 2008, էջ 12:

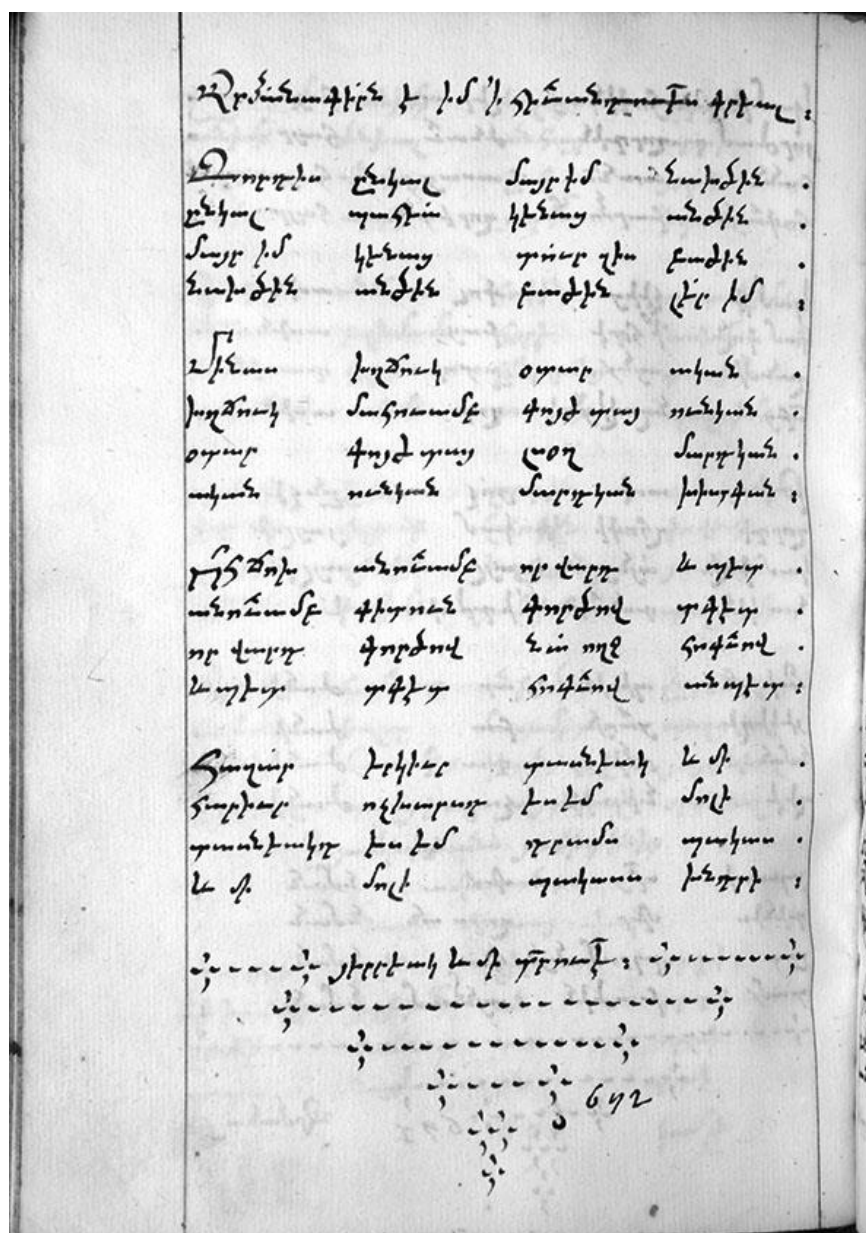
¹⁷ «Համառոտ ցուցակ»-ում տվյալը ճիշտ է. տե՛ս *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հ. Ա., էջ 457:

են հետևյալ օրինաչափություններով: այսպես՝ քառատողի 1-ին տողը (հորիզոնական) և քառատողի 4 տողերի առաջին բառերը (ուղղահայաց) նույնն են, սա վերաբերում է նաև 2-րդ՝ հորիզոնական տողին և քառատողի 4 տողերի երկրորդ բառերին, և այս տրամաբանությունը՝ մինչև վերջ: Այսինքն՝ տաղերի բառերը գրված են սյունակատիպ, որտեղ և՛ հորիզոնական, և՛ ուղղահայաց կարդալու դեպքում ստանում ենք նույն կապակցություն-միտքը:

Առավել հասկանալի լինելու համար ստորև առանձնացնենք նրա՝ այդպիսի գրված տաղերից մեկը, որն ինքնին Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու հիշատակարան կարելի է համարել: Այս հնարքի առանձնահատկությունները տեսանելի դարձնելու նպատակով պահպանել ենք ոչ միայն բնագրի ուղղագրությունը, այլև կետադրությունը (ընդգծումները և շեղումները մերն են՝ Հ. Ի.):

Առձանագիրն է իմ ի հիւանդութեանս գրեալ (ՄՄ 3830, 337բ. տե՛ս նկ. 1)

Ջորգիս ընկալ մայր իմ նախծին	ընկալ պահեա՛ կենաց անծին	մայր իմ կենաց տո՛ւր զիս բաժին	նախծին. անծին. բաժին. լե՛ր իմ:
Մինաս խղճուկ օտար ական	խղճուկ մահուամբ գոյժ տայ ունկան	օտար գոյժ տայ լսօղ մարդկան	ական. ունկան. մարդկան. խիստ գան:
Ո՛հ ճոխ անուամբ որ վարդ և պետ	անուամբ գիտուն գործով տգէտ	որ վարդ գործով նա՛ ողջ հոգւով	և պետ. տգէտ. հոգւով. անպէտ:
Հագար հարիւր տասնեակդ և մի	երկիր ոչխարսդ ես եմ մոլի	տասնեակ ես եմ դրամս պակասս	և մի. մոլի. պակաս. խնդրի:

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը քառատողերի միայն առաջին բառերն է գրել մեծատառով, քառատողի մնացած 3 տողերի սկզբները գրել է փոքրատառերով, որպեսզի ուղղահայաց ընթերցումը ևս խնդիր չլինի: Նաև՝ քառատողերի հորիզոնական տողերը տրոհել է միջակետերով, միայն վերջին տողը՝ ավարտել վերջակետով: Քանի որ այս հնարքը պահանջում է հստակ օրինաչափություն, միտքը տեղ-տեղ արհեստական է ստացվել: Մինաս Վաղարշկերտցին հարմարեցրել է բառերը և հանգերը, ուստի նրա այս և նմանատիպ մյուս տաղերի շարադրանքը երբեմն փոքր-ինչ անհասկանալի ու կցկտուր է: Նշված տաղ-հիշատակարանում հստակ պահպանված են այս հնարքի օրինաչափությունները՝ քառատողերի բոլոր տողերը՝ և՛ հորիզոնական, և՛ ուղղահայաց, բառացի նույնն են, միայն վերջին քառատողում «Հազար երկիր տասնեակ և մի» տողի փոխարեն գրված է՝ «Հազար հարիր տասնեակդ և մի» ուղղահայաց տարբերակը¹⁸: Նաև՝ այս հնարքի արդյունքում ոչ միայն քառակուսակերպ է ստացվում կապակցություն-միտքը՝ հորիզոնական և ուղղահայաց, այլև քառատողերի բառերը կրկնվում են նաև անկյունագծով. այսպես՝ յուրաքանչյուր քառատողի 4-րդ տողի սկզբի բառը կրկնվում է որպես 1-ին տողի վերջին բառ, նաև կրկնվում են 3-

¹⁸ Ինչպես տեսնում ենք, տարբեր են միայն «հարիր» և «երկիր» բառերը, հնարավոր է՝ շփոթի հետևանքով: Իսկ եթե ենթադրենք, որ դա միտումնավոր է արված, առաջին տողը (հորիզոնական) կարող է լինել նաև տաղ-հիշատակարանի գրչության թվական՝ «Հազար երկիր տասնեակ և մի» (1211) + 551 (չնայած բացակայում է «Հայոց թվական» նշումը) = 1762: Ձի բացառվում, որ Մինաս Վաղարշկերտցին այդ թվականին գրած լինի տաղը: Իսկ երկրորդ տողը՝ «Հարիր ոչխարդ ես եմ մոլի», վերաբերում է ավետարանական հարյուրերորդ «մոլորյալ ոչխարի» փրկության առակին (Մատթ. 18, 12-14, Դուկ. 15, 3-7): Այս հատվածը գրչության թվի և հոգևոր ժամանակներում՝ մինչ երկրորդ Գալուստը մարդու ապաշխարությանն առնչվող խորհրդական թվերի՝ 100-ի, 10-ի և 1-ի ներհյուսման շատ հետաքրքիր օրինակ է: Հեղինակը սրանով, ամենայն հավանականությամբ, փորձում է իր երկի ստեղծումը՝ գրչության թվականը կապել հավերժության մեջ իր փրկության հետ: Առակի բովանդակությունը, որտեղ խոսվում է, թե մի՞թե հովիվը մեկ ոչխար միայն կորցնելով, չի թողնի մնացյալ 99-ին՝ այդ մեկին գտնելու ու վերադարձնելու համար, և գտնելուց հետո չի կանչի բարեկամներին ու հարևաններին, ուրախանալու համար, դարձյալ՝ Քրիստոս ինքը մեկնում է իր առակը՝ 99-ը արդարների համար այնպիսի ուրախություն չի լինելու երկնքում, ինչպես մի ապաշխարող մեղավորի համար: Հաջորդ երկու տողերն էլ վերաբերում են տասը և մեկ թվերի խորհրդական մեկնությանը՝ ըստ Ավետարանական պատումի (Դուկ. 15, 8-10): Քրիստոս ասում է՝ կինը երբ տասը դրամ ունենա և մեկը կորցնի, արդյո՞հ որագ չի վառի, չի մաքրի տունն ավելով՝ այն գտնելու համար, և գտնելով, չի կանչի բարեկամներին ու հարևաններին՝ ուրախանալու համար իր կորցրած դրամի վրա. այդպես հրեշտակների ներկայությամբ ուրախություն է լինելու մեկ ապաշխարող մեղավորի փրկության համար («Հարիր ոչխարդ ես եմ մոլի») տողի՝ ավետարանական հարյուրերորդ «մոլորյալ ոչխարի» փրկության առակի հետ կապելու մեր վարկածի հաստատման, նաև բերված լրացուցիչ տեղեկությունների համար շնորհակալ ենք Հայ միջնադարյան երաժշտության ուսումնասիրման խմբի ղեկավար Արուսյակ Թամրազյանին):

րդ տողի 2-րդ և 2-րդ տողի 3-րդ բառերը (բնագրի մեջ 1-ին քառատողի օրինակով կրկին ընդգծել ենք):

Այս կաղապարով Մինաս Վաղարշկերտցին գրել է բազմաթիվ տաղեր, որոնցից յուրաքանչյուրում կիրառված են այս հնարքի օրինաչափությունները: Ինքը՝ հեղինակը, հետևյալ ձևակերպումներով է բնորոշել իր նմանատիպ տաղերը. «Նորին Մինասայ Բան ինչ չափեալ ոտիւք քառակուսի կերտմամբ յիսկ մեք փառաւորեսցուքն» (ՄՄ 3830, 336ա), «Ու՛ր որ նիրհեսդ ի խոր թմրութեան մեղաց՝ ուշիւ ընթերցի՛ր դու զայս անկիւնաւորս: Նորին Մինասայ շարուածք տաղից և տողից՝ ի ցոյց իւրումն ըղձից և ի փառս առ ոյս մտաւոր բան քո» (ՄՄ 3830, 334ա) և այլն: Այս հնարքի կիրառության դեպքեր փորձեցինք գտնել այլ ձեռագրական աղբյուրներում ևս, սակայն «քառակուսի կերտմամբ» և «անկիւնաւոր» բնորոշումներով խորագիր ունեցող տաղերի համեմատությունները ցույց տվեցին, որ դրանք բոլորը Մինաս Վաղարշկերտցու տաղերն են՝ ընդօրինակված հիմնականում առանց հեղինակի անվան հիշատակության: Այս հնարքի կիրառման դեպքեր այլ հեղինակների անվամբ՝ ո՛չ տպագրական, ո՛չ ձեռագրական աղբյուրներում մեզ չհաջողվեց գտնել¹⁹:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգության գրի առնվելու և պահպանման գործում չափազանց մեծ է նրա աշակերտ Գևորգ սարկավագի (ավելի ուշ՝ եպիսկոպոս) դերը:

¹⁹ Այս հնարքի կիրառություններ չհաջողվեց գտնել ո՛չ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.) նախորդիվ հիշատակված աշխատության մեջ, ո՛չ ավելի ուշ շրջանի (Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու ժամանակակից) հեղինակներ Հակոբ Նայյանի ու Պետրոս Բերդույան-Աղամալյանի գործերում: Այս հնարքի հետագա կիրառության դեպքեր չկան նաև հետևյալ հրատարակության մեջ՝ Գ. Գասպարյան, Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Երևան, 1979: Ըստ այդմ, մեր ունեցած տվյալների և ուսումնասիրությունների վրա հիմնվելով, կարող ենք փաստել, որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին հայ պոեզիայի մեջ միակն է, որ կիրառել է այս հնարքը: Հնարավոր է, որ նա կարող էր ազդված լինել արևելյան պոեզիայի (մասնավորապես՝ օսմանյան) նմանատիպ օրինակներից, որտեղ հեղինակները, ձգտելով ավելի հնարամիտ երևալ, սպառնելով արդեն եղած հնարքները, փորձում էին կաղապարային ձևերով նոր շունչ հաղորդել տաղերի կառուցվածքին (այս տեղեկության համար շնորհակալ ենք Արևելագիտության բաժնի գիտաշխատող Անի Ժ. Ավետիսյանից), որը, սակայն, արհեստական ու անշունչ է դարձրել այսօրինակ պոեզիան: Դա, ըստ էության, չի բացառվում, քանի որ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին Կոստանդնուպոլսում նվիրակ էր, իսկ նրա ՄՄ 3830 ձեռագրում կան հայատառ թուրքերեն տաղեր ևս: Մինաս Վաղարշկերտցու (որպես ոմն Մինաս վարդապետի) այդօրինակ մի քանի տաղ տպագրվել են ավելի ուշ «Արարատ» ամսագրում (Վաղարշապատ, 1893, թիվ Դ, էջ 355-356, 2, թիվ Ե., էջ 419-421), նույնը տե՛ս նաև «Արարատ»-ի ժառանգությունը Ժ., «Արարատ»-ի բնագիրներ, հ. Բ., Չափածոյք եւ շարականք, Սուրբգրական (անկանոնք), Հատակոտորք ի գրոց հարց եկեղեցւոյ, Կանոնականք, Վարք-վկայաբանութիւնք, Դաւանաբանական-չատագովականք, Թուղթք, Նկարագրութիւնք եւ յիշատակարանք ձեռագրաց, Գրականք, Ալլեւալլք, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Ս. Նահապետեան, դասակարգումը, խմբագրումը եւ առաջաբանը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 94, 96:

Ինչպես երևում է տարբեր ձեռագրերում եղած հիշատակարաններից (և՛ Մինաս Վաղարշկերտցու, և՛ Գևորգ սարկավագի), վերջինս է խնդրել իր ուսուցչին գրի առնել մասնավորապես քարոզները և ճառերը: Այսպես՝ ՄՄ 2808 ձեռագրում առկա գաղափար օրինակի հիշատակարանում Մինաս Վաղարշկերտցին նշում է, որ այդ Քարոզգիրքը գրել է իր աշակերտի խնդրանքով հօգուտ «... դեռավարժ և ուսումնասէր մանկանց սրբոյ և մեծի շնորհածաւալ Աթոռոյն էջմիածնի... Որոց և մեր աշակերտաբար գհետ երթեալ ըստ ըղձից մերոց՝ ի խնդրոյ հոգեւոր որդւոյն մերոյ և ուսումնատենչ աշակերտի՝ Գէորգեայ սարկաւագի արարաք զայս գիրքս քարոզից... Զորս նպաստութեամբ բանից հարց սրբոց, ըստ յաջողելոյ ժամանակին և ըստ կարողութեան մերում, իբրև զկաթիլ մի յովկիանոս ծովէ յաստվածային սուրբ գրոց առեալ՝ որպէս զբաժակ մի ջուր ցուրտ յանուն աշակերտի մատուցաք պասքելոց» (ՄՄ 2808, 7աբ): Իսկ արդեն ավելի ուշ՝ 1799 թվականին գրված ձեռագրում (ՄՄ 2228, Մինաս Վաղարշկերտցի, Գիրք քարոզութեան), Գևորգ եպիսկոպոսը (ձեռագրի գրիչն ու ստացողը հենց ինքն է), մանրամասն գրում է, թե ինչպես է իր ուսուցչին խնդրել գրի առնել քարոզները, երբ Մինաս Վաղարշկերտցին Կոստանդնուպոլսում նվիրակ էր: Նա էլ, անսալով իր աշակերտին, կատարել է խնդրանքը՝ չնայած բազմազբաղ և արդեն ծեր լինելուն. «Քանզի հեղինակի գրքոյս, տեսաւնս իմոյ՝ տեսաւն Մինասայ աստուածաբան արքեպիսկոպոսին հոգեւոր որդիս եւ սխալոտ ծառայս՝ մինչ էրն նա ի գործ ծայրագոյն նուիրակութեան Սրբոյ աստուածեան Աթոռոյս էջմիածնի ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, գոլով ի սպաս նորին, վասն անկիրթ գոլոյս ի քարոզութիւն ժողովրդեանն. յիւրաքանչիւր ժամանակս թախանձէի զնա՝ առնել ըստ աստուածատուր շնորհացն իւրոց զՔարոզս ի կրթութիւն եւ ի լուսաւորութիւն մտացս, եւ ի շահ եւ յօգուտ աստուածասէր ժողովրդոց: Որ եւ ըստ հայրական զթոյն եւ բարեսէր կամացն իւրոց, բացասելով բազմադիմի զբաղանաց մեծի գործոյն եւ անկարութեան ծերութեանն իւրոյ, կատարէր զհայցուածս եւ գրէր անխափան զցայգ եւ զցերեկ զքարոզս իւրաքանչիւր ժամանակի զպատշաճեալս ի փառս միոյն Աստուծոյ» (ՄՄ 2228, 294աբ):

Հետաքրքիր են նաև վերը տրված ցանկի ձեռագրերում նույն բնագրերի վերնագրերում Մինաս Վաղարշկերտցու անձի բնորոշումները: Ավելի վաղ թվագրված ձեռագրերում Մինաս Վաղարշկերտցին (ինչպես հատուկ է գրիչներին) նվաստացուցիչ մակդիրներով է բնորոշել իրեն, օրինակ՝ «Առաջաբանութիւն քարոզից՝ ի յամենայն դեռավարժ քարոզչաց ասելի, մինչ քարոզն ըստ ուրին յաստուածեանս այս սքանչելանուն գահոյի ասել հանդիպեսցի, յումեմնէ թմրամիտ Մինաս արեղայէ, սրբոյ գահոյս բնիկ ծառայէ... » (ՄՄ 1837, 121ա), իսկ ավելի ուշ ընդօրինակված ձեռագրերի նույն վերնագրում Մինաս Վաղարշկերտցին բնորոշվել է արդեն այսպես՝ «Առաջաբանութիւն քարոզից՝ ի յամենայն դեռավարժ քարոզչաց ասելի, մինչ քարոզն ըստ ուրին ի յատենի աստուածեանն սքանչելանուն Աթոռոյն Սրբոյ էջմիածնի ասել հանդիպեսցի, տեսաւն Մինասայ

գերիմաստ եւ աստուածաբան վարդապետի ասացեալ» (ՄՄ 2808, 8ա): Այս ամենը կատարվել է Գևորգ եպիսկոպոսի ձեռքով, ընդօրինակելով բնագրերն անմիջապես հեղինակից՝ ի պատիվ իր ուսուցչի, նա արել է նմանատիպ փոփոխությունները, իսկ հետագա ընդօրինակողները պահպանել են այդ ձևակերպումները: Գևորգ եպիսկոպոսը բնագրերի վերնագրերում հետևյալ բնորոշումներով է հիշատակել իր ուսուցչին՝ «Տեառն Մինասայ քաղցրասնոյց վարդապետիս...», «Նորին Մինասայ մեծախորհուրդ վարդապետիս...», «Նորին Մինասայ յոգներախտ վարդապետիս...», «Նորին Մինասայ գորովագութ և յոգնաշխատ վարդապետիս...», «Նորին Մինասայ քաղցրագութ վարդապետիս...», «Նորին Մինասայ քաղցրասիրտ վարդապետիս...» և այլն: Ձեռագրերի մեծ մասի հիշատակարաններում Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին և Գևորգ եպիսկոպոսը բազմիցս են միմյանց բնորոշում իբրև «հոգևոր հայր» և «հոգևոր որդի», ինչը ցույց է տալիս ուսուցիչ-աշակերտ անխզելի կապը:

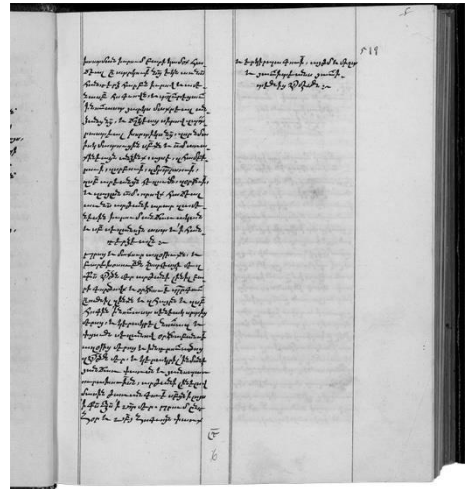
Պետք է նշել, որ Մինաս Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունն ընդգրկող ձեռագրերի հետագա ընդօրինակությունների գործում կրկին մեծ դեր է ունեցել Գևորգ եպիսկոպոսը, քանի որ դրանց մի մասի գրիչն ու ստացողը հենց ինքն է: Հաճախ նա կարևոր ցուցումներ է տվել նաև հետագա ընդօրինակողներին: Այսպես՝ ՄՄ 2228 ձեռագիրը, որ Մինաս Վաղարշկերտցու Քարոզգիրքն է, սկսվում է կիսատ բնագրով ու ԼԳ. պրակով (ՄՄ 2228, 6ա)²⁰ և ունի այսպիսի ցուցում-հիշատակարան. «Գիտութիւն լիցի բարեմիտ ընթերցողացդ, զի հատորիս ի սկզբէն մինչև ցայս վայր եղեալ բանքն ի յայլ տուփ մտին եւ կազմեցան յաղագս փոքրագիր լինելոյ տետրիցս, զի եթէ ի միասին կազմեալ լինէին, գրութիւն գրքոյս ըստ թանձրութեան անյարմար լինելոց էր: Ուստի, եթէ ոք կամիցի օրինակել զգիրքս՝ պարտի ի վերայ մեծագիր տետրից գրել, զի չափաւոր լիցի գրութիւն գրքոյս ըստ երկայնութեան եւ լայնութեանն եւ թանձրութիւնն, եւ ի մի տուփ մտցեն յերկուսին տուփսն եղեալ տետրից բանքն: Զի յերկուսին տուփսն եղեալ բանքն անբաժ ի միմեանց, ի միասին մի գիրք են եւ մի հատոր՝ որպէս բանքն ինքնին յայտ առնեն մեզ ըստ բաժանման գլխոցն եւ ըստ տետրաթուոց եւ թղթահամարից եւ ըստ ցանկին» (ՄՄ 2228, 5բ): Այսինքն՝ քարոզները շատ էին, իսկ ձեռքի տակ եղած ձեռագիրը փոքրագիր, ուստի որոշել են կազմել երկու առանձին ձեռագրով, քանի որ մեկ ձեռագրում ընդօրինակելու դեպքում վերջինս շատ հաստ լինելու պատճառով անհարմար կլինէր կիրառելը: Ի վերջո, բնագրերի մի մասը (առաջին կեսը) ընդօրինակվել է այլ ձեռագրում, իսկ երկրորդ կեսը՝ ներկա ՄՄ 2228 ձեռագիրն է (մեծություն՝ 23 × 19): Մինաս Վաղարշկերտցու քարոզներն ընդօրինակվել են բազմիցս (առկա են այդ հատորների մասերի առանձին ընդօրինակություններ), և այդ ցուցում-հիշատա-

²⁰ Գրչի էջակալումը ևս 519-ից է:

կարանը նույնությամբ կրկնվում է մի քանիսում, այնուամենայնիվ, փորձեցինք ցուցում-հուշումներով, նաև ՄՄ 2228 ձեռագրի էջակալումը, գրչության առանձնահատկությունները և ամենակարեւորը, բնագիրը հաշվի առնելով գտնել բուն առաջին հատորը (առաջին կեսը): Պարզվեց, որ այն ՄՄ 6412 ձեռագիրն է, որում ևս առկա է վերը բերված նմանատիպ ցուցում-հիշատակարան այն մասին, որ վերջինս նույն հատորի առաջին կեսն է (և որ երկրորդ մասն այլ ձեռագրում է գրվել), ու նշված է միևնույն վերը բերված պատճառը (մեծություն 23 × 18): Երկու ձեռագրերը բնագրերի հաջորդականության առումով մեկ ամբողջություն են կազմում (տե՛ս նկ. 2 և 3):

Նկ. 2. ՄՄ 6412, 263բ

Նկ. 3. ՄՄ 2228, 6ա

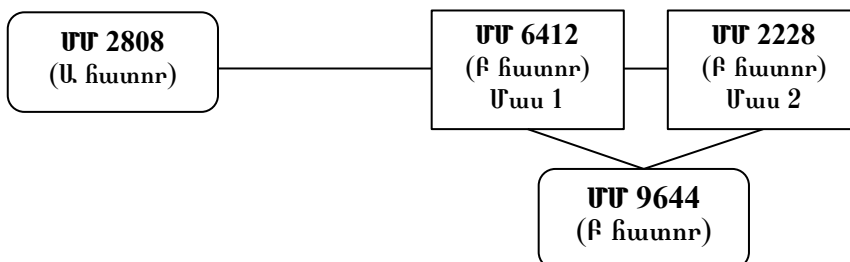

Նկ. 5. ՄՄ 9644, 203բ-204ա

Երկու ձեռագրի ցուցում-հիշատակարաններում Գևորգ եպիսկոպոսը նշելով Քաղաքի՝ երկու ձեռագրով ընդօրինակելու պատճառը, խնդրում է ապագա գրիչներին, որ հետագայում մեկ մեծագիր ձեռագրի մեջ ընդօրինակեն, քանի որ դրանց բնագրերը մեկը մյուսի շարունակությունն են, անբաժանելի են միմյանցից՝ «մի գիրք են ու մի հատոր»։ Եվ ինչն է առավել ուշագրավ, որ ժամանակ անց հենց ինքն էլ կատարել է այդ երախտապարտ աշխատանքը, որը նույնպես մեզ հաջողվեց գտնել Մատենադարանի հավաքածուում։ Դա ՄՄ 9644 ձեռագիրն է (տե՛ս նկ. 4), որը և՛ մեծագիր է (29,5 × 19,5), և՛ շքեղ կազմովյալ մ. ձեռագիրն ունի ճոխ մանրանկարչություն, ծաղկային դրոշմներով շքեղ լուսանցակողեր, գրված է չափազանց կոկիկ ձեռագրով, ներառում է ՄՄ 6412 (առաջին կես) և ՄՄ 2228 (երկրորդ կես) ձեռագրերի բնագրերն ամբողջությամբ՝ ունի ցանկեր և գրչության ժամանակի հիշատակարան (գրչի, ստացողի)։ Երկու ձեռագրերի հատման կետը ՄՄ 9644 ձեռագրում էջ 203բ-ում է (տե՛ս նկ. 5)։

Նախապես թվում էր, որ ՄՄ 6412 և ՄՄ 2228 ձեռագրերը երկու առանձին հատորներ են՝ Առաջին և Երկրորդ, սակայն ՄՄ 6412 ձեռագրի (որ առաջին կեսն է) տիտղոսաթերթին նշված է՝ Երկրորդ հատոր, այսինքն՝ ՄՄ 6412 և ՄՄ 2228 ձեռագրերը դեռևս Երկրորդ հատորի մասեր են, ու որ պիտի գոյություն ունենա նաև Առաջին հատոր (դա հաստատվում է նաև նրանով, որ նրանցից ընդօրինակված ՄՄ 9644 մեծագրի ձեռագրի տիտղոսաթերթին ևս նշված է՝ Երկրորդ հատոր)։ Գևորգ եպիսկոպոսն այս մասին գրել է ՄՄ 2228-ի գրչության ժամանակի գլխավոր հիշատակարանում. «Իսկ այլ ամենայն քարոզքն եւ որք յառաջմէ եղեալ ասութիւնքն ի մի տուփ ժողովեցեալ, եղեն յատուկ մի Գիրք քարոզութեան, որ կոչեցաւ Հատոր առաջին» (294բ. սկզբնապես թվում էր, թե բուն առաջին կեսը նկատի ունի, այսինքն՝ ՄՄ 6412 ձեռագիրը)։ Փորձեցինք գտնել նաև այդ՝ իրական Առաջին հատորը, որը պարզվեց՝ ՄՄ 2808 ձեռագիրն է (որի տիտղոսաթերթին ևս կարդում ենք՝ Առաջին հատոր)²¹։

Ըստ այնմ՝ այդ ձեռագրերի գծապատկերը կլինի հետևյալը.

²¹ Գևորգ եպիսկոպոսը նշում է, որ այդ երկու հատորներն էլ գրվել են Մինաս արքեպ. Վաղարշկերտցու անմիջական հսկողությամբ։

Ամփոփում. այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ ի դեմս Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցուն՝ ունենք մի նոր հեղինակ, որը լինելով էջմիածնի միաբան ու Կոստանդնուպոլսի ծայրագույն նվիրակ, իր բազմազբաղ վարչարարական գործունեության ընթացքում կարողացել է ժամանակ գտնել ու թողնել մատենագրական հարուստ ժառանգություն (Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու դեպքում մեծ էր նրա աշակերտ Գևորգ եպիսկոպոսի դերը): Այդ մատենագրական հարուստ ժառանգությունը ներառում է քարոզներ, ճառեր, տաղեր, ողբեր, աղոթքներ, զանազան այլ կարևոր բնագրեր: Ավելին՝ Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին՝ որպես ժԸ դարի հեղինակ-տաղերգու, կարողացել է չափածոյում հմտորեն կիրառել մի նոր հնարք, որով ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծության մեջ առաջիններից է, եթե ոչ առաջինը և դեռևս միակը:

Այսքանով սահմանափակում ենք Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու անձին ու գործունեությանը վերաբերյալ պրպտումները՝ հույս ունենալով, որ այլ աղբյուրներից հետագայում ի հայտ կգան նրա մասին նոր տվյալներ (հենց «Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցի» բնորոշմամբ), որոնք առավել կամբողջացնեն ժԸ դարի՝ այս արդյունաշատ արքեպիսկոպոսի մասին տեղեկությունները:

Նաև՝ հերթական անգամ կարող ենք փաստել ևս մեկ շատ կարևոր հանգամանք, այն, որ Զեռագրագիտության բնագավառը նոր ու շուտամասիրված աղբյուրների անծայրածիր շտեմարան է, և նույնիսկ մեկ ձեռագրի գիտական նկարագրությունը կարող է վերը նշված բազմաթիվ հարցերի ու քննարկումների սկիզբ դառնալ: Դա կարող ենք արձանագրել ՄՄ 3830 ձեռագրի գիտական նկարագրության²² օրինակով: Այդ և հարակից բոլոր ձեռագրերի ուսումնասիրությունից կարելի է առանձնացնել մի քանի ուղղվածություն, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում ենք այժմ.

1. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին՝ որպես միաբան և նվիրակ. ուսումնասիրել նրա վարչարարական գործունեությունը և նրա ունեցած դերը էջմիածնի միաբանության մեջ:

2. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունը. ուսումնասիրել նրա թողած ժառանգությունն առանձին ճյուղերով՝ քարոզները, ճառերը, դրանց առնչություններն իրենից առաջ և հետո եղած նույնաբնույթ երկերի հետ, նրա այլ՝ ոչ պակաս կարևոր բնագրեր:

3. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցուն ուսումնասիրել իբրև գրչի, ձեռքերի համեմատությամբ գտնել նրա ընդօրինակած ձեռագրերը, տալ դրանց անցած ճանապարհը:

4. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցին՝ իբրև ժԸ դարի տաղերգու:

²² ՄՄ 3830 ձեռագրի գիտական երկրորդ նկարագրությունն արել ենք «Ընդարձակ ցուցակ»-ի ժԲ հատորի պատրաստման աշխատանքների ընթացքում՝ մեր անելիք հետքական շարքի՝ Հ⁴⁶ 3801-3850 ձեռագրերի կազմում:

5. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու մատենագրական ժառանգությունը ներառող ձեռագրերի օրինակով ցույց տալ ձեռագրաստեղծման պատմության, ընդօրինակությունների, պատվիրատու-ստացող կապի, նույն բնագրի տարբեր խմբավորումների և այլ իրողությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ:

6. Մինաս արքեպս. Վաղարշկերտցու և նրա աշակերտ Գևորգ եպիսկոպոսի օրինակով ցույց տալ ուսուցիչ-աշակերտ անքակտելի կապը, որն ընդհանրապես մեծ դեր է ունեցել ձեռագրաստեղծման պատմության մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալ թեմաները դուրս են գալիս Ձեռագրագիտության սահմաններից, և դրանց ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել նաև պատմագիտության, աստվածաբանության, բանասիրության՝ մասնավորապես գրականագիտությանը զբաղվողների համար:

HASMIK IRITSYAN

ARCHBISHOP MINAS VAGHARSHKERTTS'I - SCRIBE, AUTHOR OF SERMONS AND OTHER WORKS

Key words: Archbishop Minas Vagharshkertts'i, Archbishop Minas, Bishop Geworg, author, monk, ecclesiastical figure, scribe, manuscript, Sermon book, sermon, ode.

The article discusses important information regarding Archbishop Minas Vagharshkerttsi's life and literary legacy. Biographical details about him are sparse because there is no archbishop known by the name "Minas Vagharshkertts'i." In printed sources, there are many references to individuals described as "Priest Minas," "Bishop Minas" or "Archbishop Minas," but "Archbishop Minas Vagharshkertts'i" is not mentioned anywhere. The article attempts to clarify this issue by comparing information from manuscript and printed sources, as well as historical facts. According to this information, Archbishop Minas Vagharshkertts'i was a monk of Etchmiadzin and a representative of the Pontifical Legate of the Mother See of Holy Etchmiadzin in Constantinople in the 18th century. Despite his busy administrative activities, he has left behind a rich literary heritage. It includes sermons, orations, odes, laments, prayers, and other important writings in prose and verse. He was one of the first, if not the first, to apply in his poems a specific technique of "quadratic" composition of quatrains: all the words of the first verse are repeated in the initial position of the three subsequent verses, and the same principle is applied up to the end.

A significant role in recording and later copying the literary works of Archbishop Minas Vagharshkertts'i was played by his disciple, Bishop Geworg.

АСМИК ИРИЦЯН

**АРХИЕПИСКОП МИНАС ВАГАРШКЕРТЦИ - ПИСЕЦ, АВТОР
ПРОПОВЕДЕЙ И ДРУГИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

Ключевые слова: Архиепископ Минас Вагаршкертци, Архиепископ Минас, епископ Геворг, автор, монах, церковный деятель, писец, рукопись, Книга проповедей, проповедь, духовные песнопения.

В статье рассматриваются сведения, касающиеся личности и литературного наследия архиепископа Минаса Вагаршкертци. Биографические данные о нём обрывочны, поскольку архиепископ с именем «Минас Вагаршкертци» в известных источниках не упоминается. В печатных источниках часто встречаются имена «вардапет Минас», «епископ Минас», «архиепископ Минас», однако обозначение «архиепископ Минас Вагаршкертци» нигде не зафиксировано. В статье предпринимается попытка прояснить этот вопрос посредством сопоставления сведений, содержащихся в рукописных и печатных источниках, с историческими фактами. Согласно этим данным, архиепископ Минас Вагаршкертци был монахом Эчмиадзина и патриаршим легатом Первопрестольного Святого Эчмиадзина в Константинополе в XVIII веке. Несмотря на активную административную деятельность, он оставил богатое литературное наследие. Оно включает проповеди, речи, духовные песнопения, плачи, молитвы и другие прозаические и поэтические произведения. Он был одним из первых, если не первым, кто применил в стихах своеобразный прием «квадратного» построения четверостиший: все слова первого стиха строфы (по горизонтали) повторяются в начале следующих трех стихов (по вертикали); этот принцип соблюдается до конца произведения.

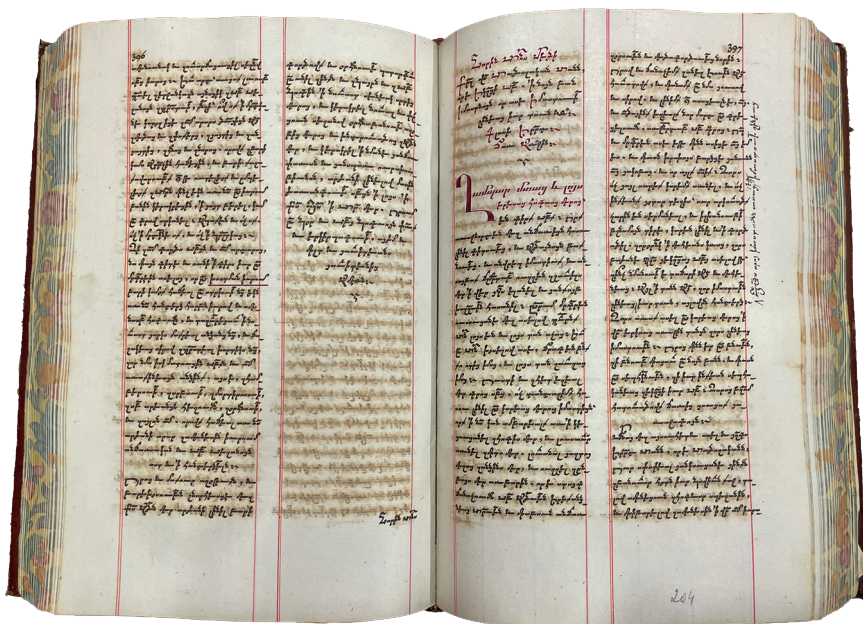
Особая роль в записи и дальнейшем переписывании литературного наследия архиепископа Минаса Вагаршкертци принадлежит его ученику — епископу Геворгу.

ՀԱՍՄԻԿ ԻՐԻՑՅԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՀԱՐՇԿԵՐՏՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ, ԳՐԻՉ ԵՎ ՔԱՐՈՉՆԵՐԻ ՀԵԿԻՆԱԿ

Նկ. 4. ՄՄ 9644

Նկ. 5. ՄՄ 9644, 203բ-204ա

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՄԲԵԹԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Նկ. 1. Տաթևի վանքի Ս. Առաքելոց եկեղեցին և
զանգակատունը՝ արևմուտքից
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2024 թ.)

Նկ. 2. Ս. Առաքելոց եկեղեցու
գմբեթը
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2024 թ.)

Նկ. 3. Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի թմբուկը,
7-րդ դար, 17-րդ դար
(լսնկ.՝ Ա. Ղազարյանի, 2011 թ.)

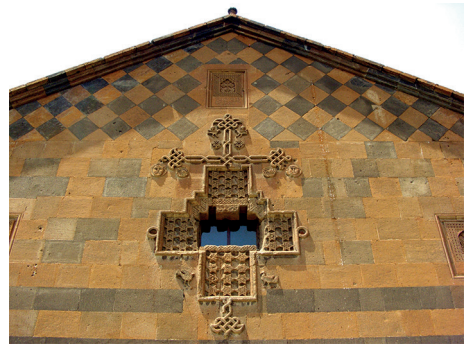
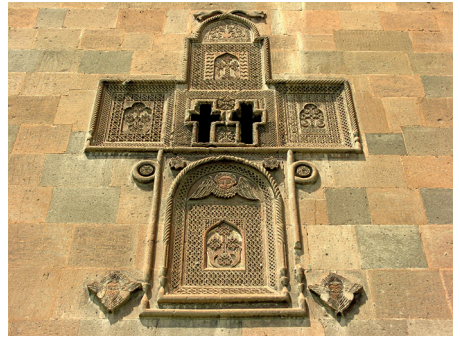
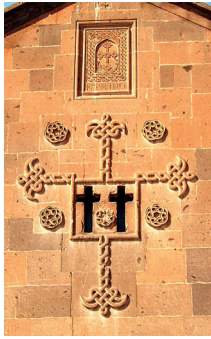
Նկ. 4. Փրկչի գերեզմանի գմբեթավոր կառույցի փղոսկրե պատկերահանդակը, Հոռմ, 5-րդ դար
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2023 թ.)

Նկ. 5. Արևելյան կրկնախաչ լուսամուտ,
Տաթևի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 1295 թ.
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2024 թ.)

Նկ. 6. Արևելյան կրկնախաչ լուսամուտ,
Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1321 թ.
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2020 թ.)

Նկ. 7.-14. Եկեղեցական հյուսածո որմնախաչեր՝ խաչակենտրոն կամ
խաչանիմֆում լուսամուտներով, 17-րդ դարի երկրորդ կես
(7՝ Տաթև գյուղի Ս. Մինաս, 8՝ Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ,
9՝ Քանափեռի Ս. Հակոբ, 10՝ Երևանի Զորավոր Ս. Աստվածածին,
11-12՝ Քանափեռի Ս. Աստվածածին, 13՝ Մուղնիի Ս. Գևորգ, 14՝ Նորազավիթի Ս. Գևորգ)

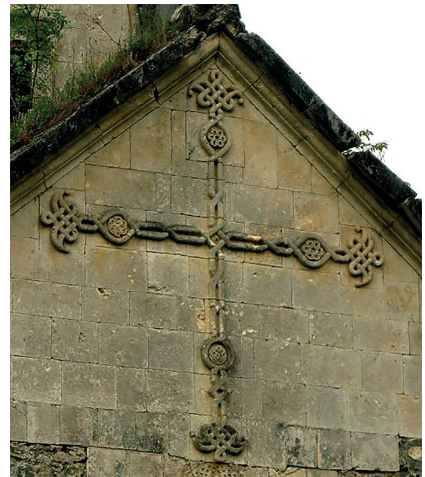
Նկ. 15. Գարաշամբի Ս. Ստեփանոս
Նախավկա վանքի գլխավոր եկեղեցու
թմբուկը, 17-րդ դարի կեսեր
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Նկ. 16.ա-ժ. Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի
հարթաֆանդակները
(լսնկ.՝ Ն. Խաչատրյանի, 2024 թ.)

Նկ. 20. Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկը, 18-րդ
դարի սկիզբ
(լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2024 թ.)

Նկ. 21. Հյուսածո ումնախաչ-
Երից մանկանց վանք, 1691 թ.
(լսնկ. Հ. Պետրոսյանի, 2009 թ.)

Նկ. 22. Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի
արծվաֆանդակը, 12-13-րդ դդ.
(լսնկ.՝ Ա. Աղիգյոզալյանի, 2021 թ.)

ՀՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՊՈՂՈՍ ԿԻՒԿԵՅԻՆ ԵՎ ԿԻՒԿՅԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՂՈՒՄԸ ՎԱՅՈՅ ՁՈՐԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ (13-14-րդ դդ.)

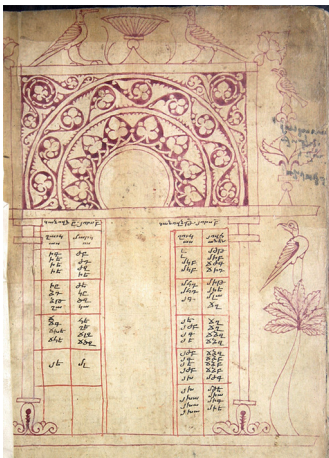
Նկ. 1. ՄՄ 5563, 1278 թ.,
անվանաբեր Մարկոսի
Ավետարան, 69ա

Նկ. 2. ՄՄ 5563, 1278 թ.,
անվանաբեր Ղուկասի
Ավետարան, 128ա

Նկ. 3. ՄՄ 5563, 1278 թ.,
անվանաբեր Հովհաննեսի
Ավետարան, 235ա

Նկ. 4. ՄՄ 7842, 1313 թ.
Ավետարան, 1ա,
խորան

Նկ. 5. Վիեն. 460, 1315 թ.
Ավետարան, 7բ
խորան

Նկ. 6. ՄՄ 4096, 1280 թ.
Ավետարան, 2ա
խորան

Նկ. 7. ՄՄ 7842, 1313 թ.,
անվանաբեր Մատթեոսի
Ավետարան, 5ա

Նկ. 8. ՄՄ 7842, 1313 թ.,
անվանաբեր Մարկոսի
Ավետարան, 99ա

Նկ. 9. ՄՄ 7842, 1313 թ.,
անվանաբեր Հովհաննեսի
Ավետարան, 262ա

Նկ. 10. ՄՄ 4171, ժԳ դ.,
անվանաբեր Մատթեոսի
Ավետարան, 11ա

Նկ. 11. ՄՄ 4171, ժԳ դ.,
անվանաբեր Մարկոսի
Ավետարան, 108ա,

Նկ. 12. ՄՄ 4171, ժԳ դ.,
անվանաբեր Հովհաննեսի
Ավետարան, 272ա

Նկ. 13. ՄՄ 4096, 1280 թ.,
անվանաբեր Մատթեոսի
Ավետարան, 6ա

Նկ. 14. ՄՄ 4096, 1280 թ.,
անվանաբեր Մարկոսի
Ավետարան, 93ա

Նկ. 15. ՄՄ 4096, 1280 թ.,
անվանաբեր Հովհաննեսի
Ավետարան, 254ա

Նկ. 16. ՄՄ 9150, 1314 ք.
Ավետարան, 1բ-2ա, ընծայագիր-խորան

Նկ. 17. Վնակ. 1917, 1307 ք.,
ընծայագիր-խորան
Ավետարան, 12ա

**«ՍԱՄՈՒՅՐ»՝ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԶԳԵՍՏ. ՄՐԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԻ ՇՈՒՐՋ**

Նկ. 1. Մրենի Կաթողիկե եկեղեցին Հայաստանի Հանրապետությունից,
639 թ., լուս.՝ Զարունի Հակոբյանի

Նկ. 2. Մրենի Կաթողիկե եկեղեցի, 639 թ.,
արևմտյան շխմուտքի բարավոր, Ներսես
Կամսարական, Դավիթ Սահառունի,
լուս.՝ Զավեն Սարգսյանի

Նկ. 3. Դավիթ Սահառունու հանդերձանի գրաֆիկական վերակազմություն, գծագիրը Ինգա Դոպոլցյանի

Նկ. 4. Մծխեթա, Ջվարի, արևելյան պատի բարձրաքանդակ, Դեմետրե, լուս.՝ Պատրիկ Տոնապետյանի (P. Donabédian, L'âge d'or de l'architecture arménienne (VIIe siècle), Marseille: Éditions Parenthèses, 2008) տախ. 344

Նկ. 5. Ատենի Սիոն եկեղեցին (է դ. երկրորդ կես), բարձրաքանդակը Ժ դ., արևելյան ճակատ, կախոր, լուս.՝ Արմեն Ղազարյանի (А. Ю. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции. Т. 2. Москва: Локус Станди, 2012), տախ. 415

Նկ. 6. Ջավախք, Կումուրդո, 964 թ., Աբխազաց թագավոր Լևոն Գ, լուս.՝ Ջարուհի Հակոբյանի անձնական արխիվից

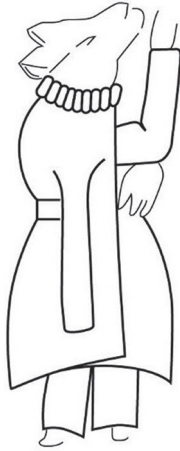
Նկ. 7. Վաղմիջնադարյան բառակող կոթող (Վրաստան, Զ-է դդ.), Դմանիսի շրջան, լուս.՝ Գեորգի Ջավախիշվիլու (Г. А. Джавахишвили, Грузинские стелы раннефеодального периода, Тбилиси, 1998), տախ. LV (1)

Նկ. 8. Վաղմիջնադարյան բառակող կոթող (Զ-է դդ. Ուջան), լուս.՝ Գրիգոր Գրիգորյանի (Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան բառանիստ կոթողները, Երևան, ՀՊԹ, 2012, տախ. 57, էջ 133)

ա.

բ.

Նկ. 9. ա. Թալին, Բառակող կոթող, կենդանագլուխ Ս. Քրիստափորի պատկերը, լուս.՝ Գրիգոր Գրիգորյանի (Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան Բառանիստ կոթողները, Երևան, ՀՊԹ, 2012, տախ. 109, էջ 151),
բ. գրաֆիկական վերակազմություն,
գծագիրը Ինգա Դուրուկյանի

ա.

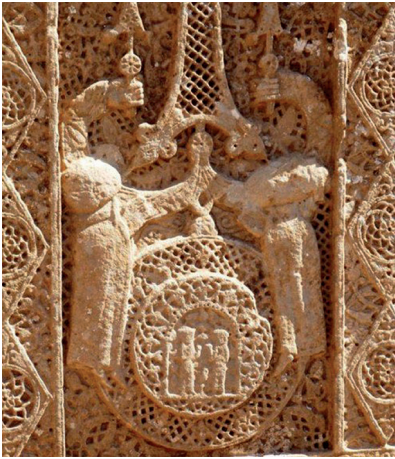

բ.

Նկ. 10. ա. Հառին, Բառակող կոթող, լուս.՝ Գրիգոր Գրիգորյանի (Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան Բառանիստ կոթողները, Երևան, ՀՊԹ, 2012, տախ. 222, էջ 203)
բ. գրաֆիկական վերակազմություն,
գծագիրը Ինգա Դուրուկյանի

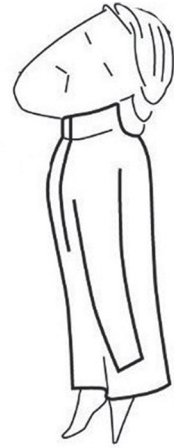
Նկ. 11. Պարոն Բռնավորը և Տղատիկինը, մանրանկար, ԺԳ դ., ծաղկող Իգնատիոս (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. 36), լուս.՝ Ժան-Միշել և Նիկոլ Թիերինների, Պատրիկ Տոնապետյանի (J.-M. Thierry, N. Thierry, P. Donabedian, Armenian Art, English translation, New-York, H.N. Abrams, Incorporated, 1989, p. 133)

ա.

բ.

Նկ. 12. ա. Նորավանք, ԺԳ դ., Մոմիկի դպրոցին պատկանող խաչքարի դրվագ,
յուս.՝ Հրայր Բագէ հաչերյանի
բ. գրաֆիկական վերակազմություն, գծագիրը Ինգա Դուդուկչյանի

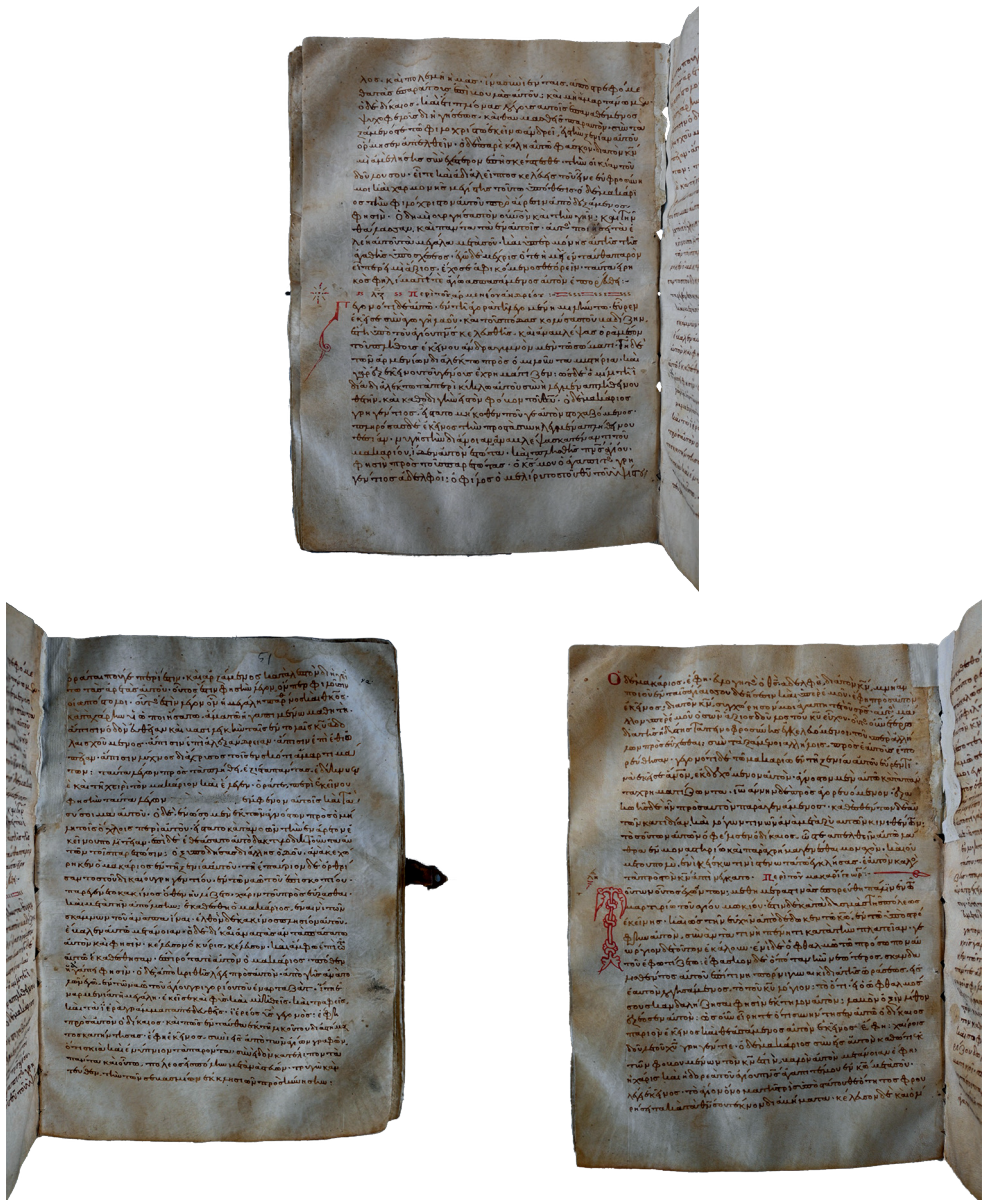

Նկ. 13. Մարերի պատվիրակությունը
կանդիս վերնագգեստով,
բարձրաբանդակ, Պերսեպոլիս,
Ապադանա (արևելյան մաս),
մ.թ.ա. 550 – 330,
յուս.՝ Զարուհի Հակոբյանի

Նկ. 14. Պատվիրատունը,
բարձրաբանդակ, Մշկավանքի
Ս. Աստվածածին եկեղեցի, ԺԲ-ԺԳ դդ.,
յուս.՝ Հրայր Բագէ հաչերյանի

Ե-Է ԴԱՐԵՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ՎԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԲՅՈՒՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մինայավանքի gr. 541 ձեռագրի (1180 թ.) 50բ, 51ա, 51բ էջերը:
Լուսանկարների համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Մինայավանքի
մատենադարանի գրադարանավար հայր Հուստինոս արեղային,
ինչպես նաև հայր Անանիա արքիմանդրիտ Կրիպպախին

ARCHITECTURE AND LANDSCAPE OF THE HISTORICAL
PROVINCE OF TASHIR IN NORTHERN ARMENIA

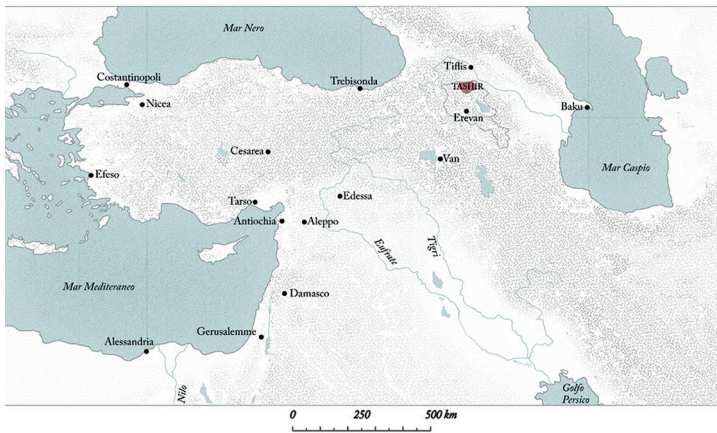

Fig. 0. Historical province of Tashir within a large geographical framework. Drawn by the author.

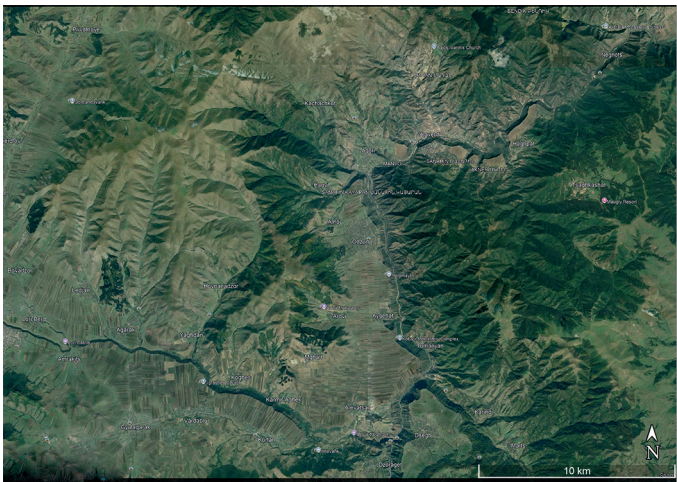

Fig. 1. Aerial photo of part of Lori region, Northern Armenia. Specifically the area occupied by the Dzoraget and Debed rivers. Source: Google Earth.

Fig. 2. Lori berd, castle. Entrance on the left and view from the Castle to the valley on the right. Photo taken by the author in 2022.

Fig. 3. Akht'ala Monastery. The photo shows the older fortress and the religious building inside.

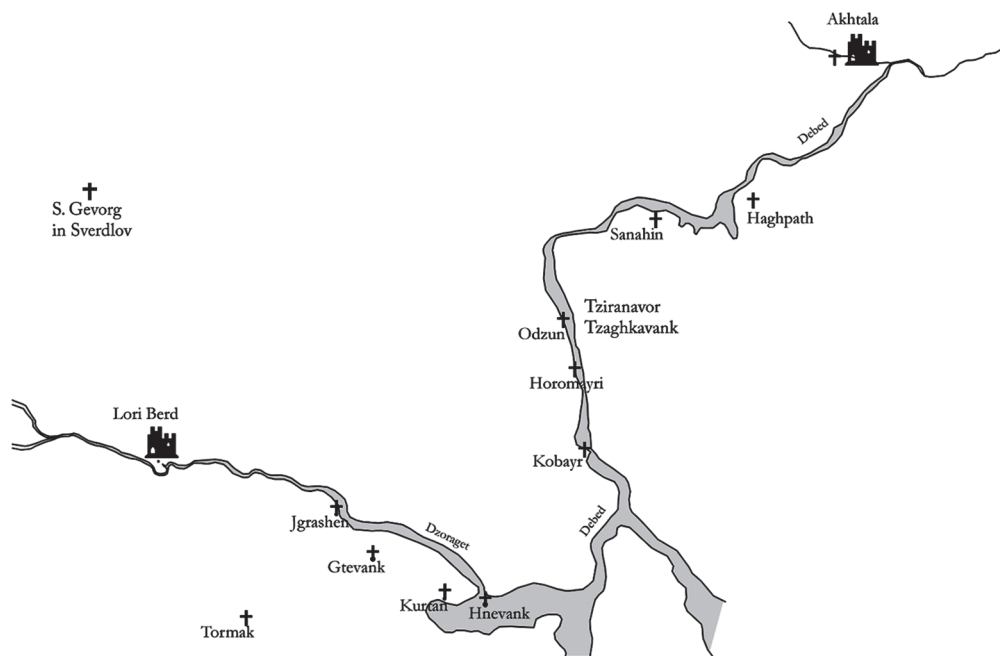

Fig. 4. Map of Tashir religious buildings along the rivers from Lori Berd to Akht'ala Monastery. Drawing by the author.

Single nave churches with porch (VI-VII century) in historical northern region of Tashir

3 Ojun Ciranavor Calkavank. Tumanyan, VI sec.

9 Kurtan. Stepanavan, V-VI sec.

5 Gtevank. Stepanavan, VI sec.

10 Tormak, Gyulagarak. Stepanavan, VI sec.

7 Jgrashen. Stepanavan, VI sec.

Fig. 6. — Saint-Guivert de Sverdlov. Vue du nord-est.

14 Sverdlov. Stepanavan, VI sec. Photo in "Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du Haut Moyen Age de l'Arménie" by M.Hasratian, 1977, Revue des études arméniennes Paris.

8 Hobardzi. Stepanavan, VI sec.

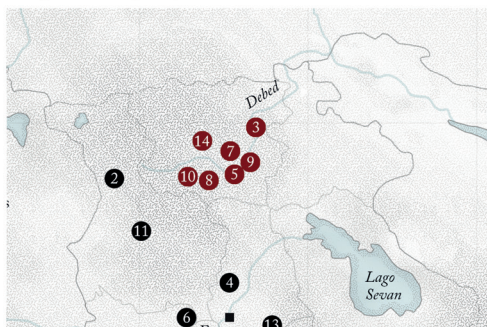

Fig. 5. Seven churches from the 6th century in the historical region of Tashir, northern Armenia.

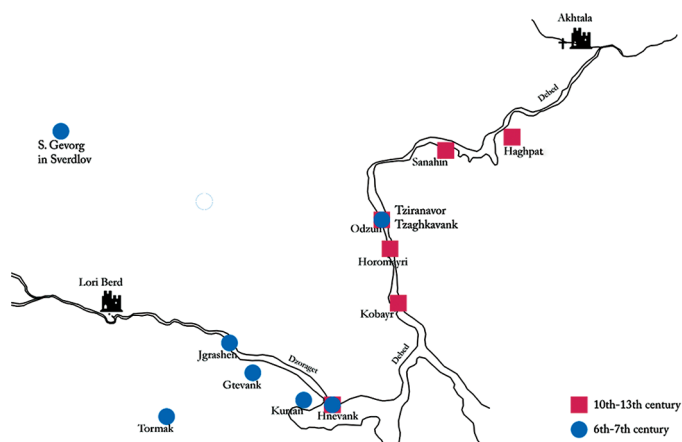

Fig. 6. Diagram of Tashir religious buildings along rivers, with distinctions between the older (6th - 7th century) and the more recent ones (8th-13th century).

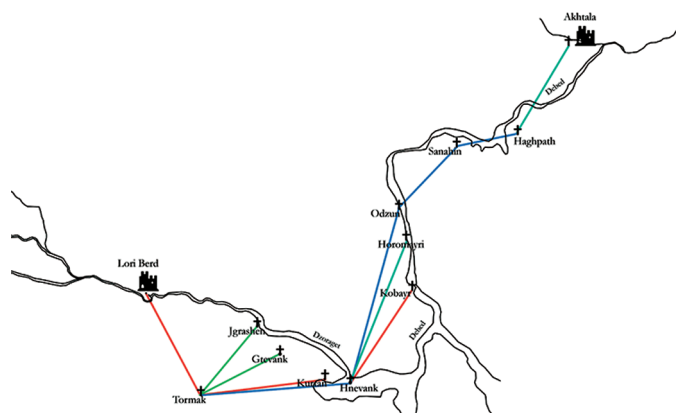

Fig. 7. Isochronous relationships between the religious buildings of the Tashir region along the Dzoraget and Debed rivers.

Fig. 8. Building within the territory of Hnevank⁴. Outside and inside photographed by the author. 2022.

ST. SION OF ARATES ALONG THE MARTUNI STREAM
IN VAYOTS' DZOR

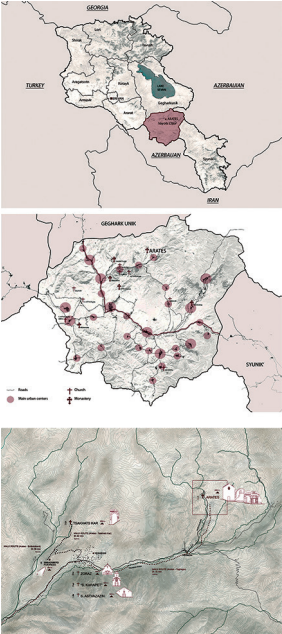

Fig. 1. The geographical framework of Arates Monastery in the Vayots' Dzor region.

Fig. 2. The Land of Arates Monastery and the evidence thereof.

Fig. 3. The Land of Arates Monastery and the evidence of it.

Fig. 4. Arates Monastery.
The image is oriented towards the west.

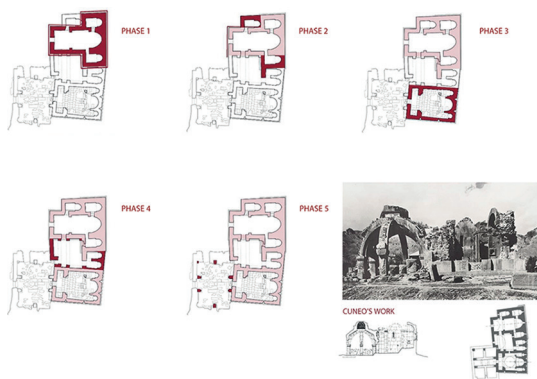

Fig. 5. Historical frame of Arates Monastery.

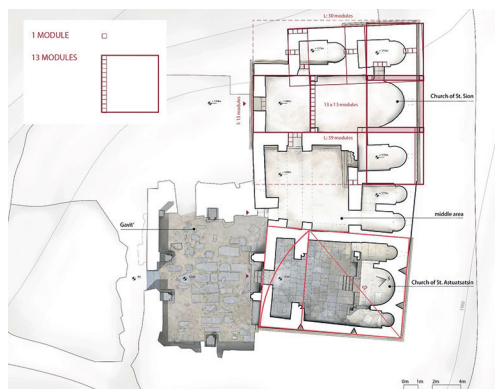

Fig. 6. Arates Monastery. Geometric Relations.

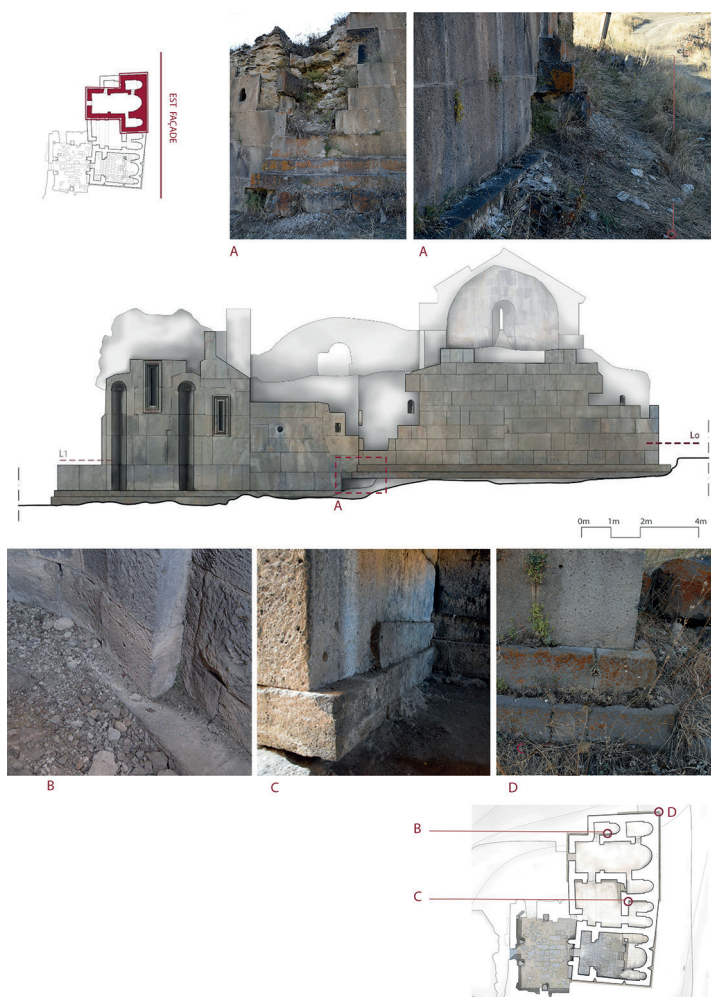

Fig. 7. The subject of the Crepidoma. The foundation area is identified according to a square scheme.

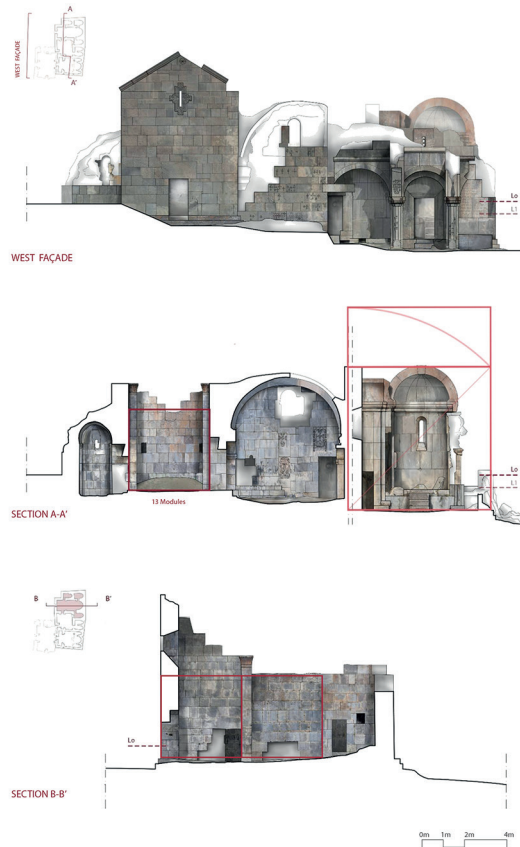

Fig. 8. Arates Monastery. Geometric Relations.

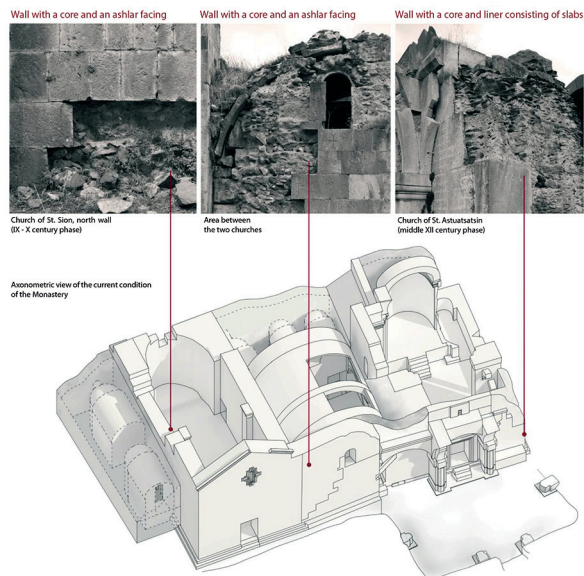
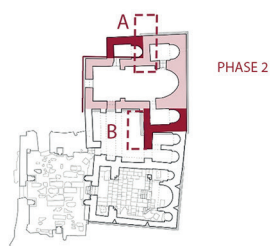

Fig. 9. Arates Monastery. The subject under discussion is that of masonry technology.

A- west side

A- east side

B

Fig. 10. Arates Monastery. Anomalies of the side chapels.

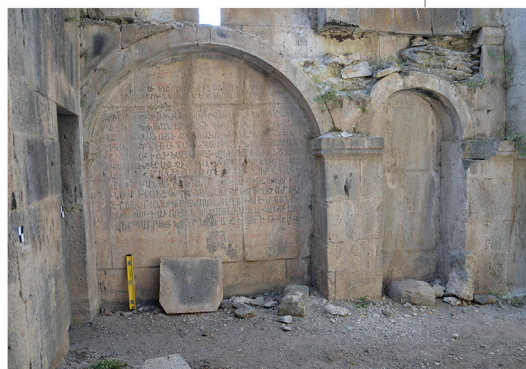
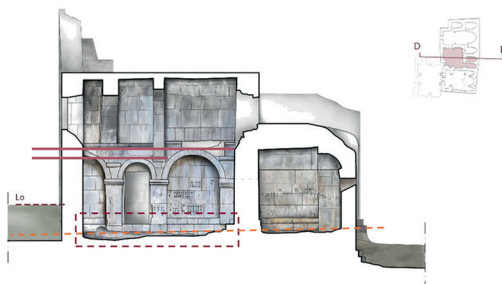

Fig. 11. Arates Vank. Anomalies.

Fig.12. Anomalies is evident in the layout of the south façade of the St. Sion church.

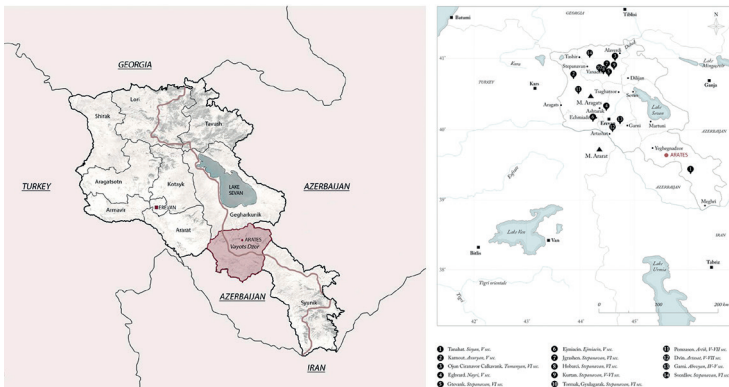

Fig.13. Hypothesis of the portico of the St. Sion church was formulated from the outset.

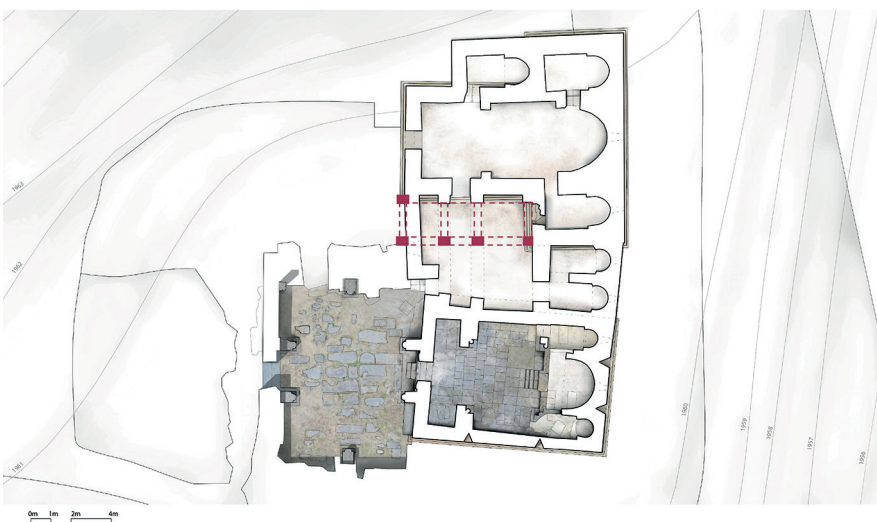

Fig.14. The image depicts longitudinal churches with porticoes, which were constructed between the 4th and 7th centuries in Armenia.

ԱՐՎԵՍ ART ИСКУССТВО

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*

DOI:10.57155/RKTP8614

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՄԲԵԹԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Բանալի բառեր՝ Տաթևի վանք, Ս. Առաքելոց եկեղեցի, գմբեթ, թմբուկ, հյուսածո խաչ, լուսամուտ, հարթաքանդակ, վիմագիր, հիշատակագրություն:

Սյունյաց հոգևոր-մշակութային կենտրոն Տաթևի վանքը թեև մշտապես եղել է հայ և օտարազգի հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն վանքի պատմության հետ կապված առանցքային մի շարք խնդիրներ դեռևս առկա են մնում: Դրանք առավելապես վերաբերում են հուշարձանախմբի շինարարական փուլերի լուսաբանմանը, որին վերջերս հատուկ անդրադառնալու առիթ ենք ունեցել¹: Այս առումով սույն հրապարակումը, թերևս, նախորդի տրամաբանական շարունակությունն է, որտեղ փորձելու ենք հստակեցնել վանքի կաթողիկե Ս. Պողոս-Պետրոս կամ աղբյուրներում առավել հայտնի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթի վերակառուցման ժամանակը՝ հիմնական կռիվների փուլերում թմբուկի՝ ցարդ պատշաճ ուշադրության չարժանացած քանդակային-հորինվածքային լուծումներն ու սկզբնաղբյուրներում վկայված տեղեկությունները:

Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս առաքյալներին նվիրված գլխավոր եկեղեցին կառուցվել է վաղմիջնադարյան խարխուլ եկեղեցու տեղում՝ Սյունյաց առաջ-

* ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Վիմագրության բաժնի վարիչ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., ars.vimagraget@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 26 մայիսի, 2025:

¹ Ա. Հարությունյան, «Տաթևի վանքի շինարարական փուլերը (ըստ երկրաշարժերի տարեգրության)», ԼՀԳ, 2022, № 2, էջ 250-267:

նորդ Տեր Հովհաննես եպիսկոպոսի տեսիլքի համաձայն՝ 895-906 թթ.²: 930 թ. Սյունյաց առաջնորդ Հակոբ եպս. Դվինեցու պատվերով եկեղեցու ներսույթը որմնանկարազարդվել է «ի հեռաւոր աշխարհէ Ֆռանգ ազգաւ» պատկերագործ-վարպետների մասնակցությամբ³, իսկ արտաքուստ այն հարդարված է հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ հարդարատարրերով, որոնք հիմնականում արտահայտված են արևելյան խորշերի և լուսամուտների պարակալների կենտրոնում դիմաքանդակների և դրանց հետ համակցված վիշապ-օձերի հորինվածքային լուծումներով, մի երևույթ, որն իր արտահայտման եղանակով նորույթ էր հայկական միջնադարյան քանդակային արվեստում: Եթե արվեստի պատմության ուսումնասիրողներն այդ քանդակներին քանիցս անդրադարձել ու պատկերագրությունը մեկնաբանելու փորձեր են արել⁴, ապա եկեղեցու ձգված, գլանաձև թմբուկի արտաքին քանդակային հարդարանքը դուրս է մնացել մասնագիտական քննությունից, ինչն էլ դարձել է հիմնական պատճառը գմբեթն անհիմն 13-րդ դարով թվագրելու համար⁵:

Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթի գլանաձև թմբուկն առաջին հայացքից հարդարված է եռամաս հիերարխիկ հորինվածքով, մասնավորապես՝ ստորին գոտում երկճյուղ, ելնդավոր հյուսքազարդով կամ, այսպես կոչված, «սելջուկյան շղթայով»⁶ երիզված և միմյանց հաղորդակցված տասներկու ուղղանկյունաձև

² Պատմութիւն նահանգին Սիսական՝ արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց (այսուհետ՝ Ստեփաննոս Օրբէլեան), Թիֆլիս, 1910, էջ 224: Մեզ է հասել նաև եկեղեցու կառուցման 895 թ. շինարարական արձանագրությունը (A. Harutyunyan, *The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev*, Yerevan, 2024, p. 201):

³ Ստեփաննոս Օրբէլեան, էջ 256:

⁴ А. Якобсон, «Из истории армянской средневековой архитектуры. Татевский монастырь», *Советская археология*, т. IX, Москва-Ленинград, 1947, с. 311, Ստ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 206-207, Յ. Акопян, «Изображение масок в средневековой скульптуре Армении», *Актуальные проблемы теории и истории искусства, сборник научных статей*, вып. 5, под ред. С. Мальцевой и др., СПб, 2015, с. 267, Լ. Միխայելյան, «Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X-XIV դդ. ֆանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը բրիտոնեական մշակույթի համատեքստում», *Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին*, խմբ.՝ Ա. Բորիսյան և այլք, Երևան, 2019, էջ 399:

⁵ А. Якобсон, «Из истории армянской средневековой архитектуры. Татевский монастырь», с. 307-308, Ստ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 104:

⁶ Սելջուկյան արվեստի առանձնահատկություններից մեկը համարվող շղթան լայն տարածում է գտել նաև զարգացած միջնադարի հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների արտաքին ֆանդակային հարդարանքում և, գոյատևել մինչև 17-18-րդ դդ. ներառյալ (Անիի Ս. Փրկիչ (1035 թ.), Սանահինի Ս. Աստվածածին (1211 թ.), Գեղարդավանի Ս. Աստվածածին (13-րդ դ.), Եղվարդի Ս. Աստվածածին (1311-1321 թթ.), Նորավանի Բուրբեղաշեն Ս. Աստվածածին (1339 թ.), Մուղնիի Ս. Գևորգ (1669 թ.), Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա (17-րդ դ.), Յղնայի Ս. Աստվածածին (17-րդ դ.) և այլն):

նեղ լուսամուտներն են, որոնց արտաքին սրագագաթ եզրակալներից հորինվածքը միևնույն ռիթմով տեղափոխվում է թմբուկի կենտրոնական գոտի՝ կազմելով տասներկու հյուսածո խաչերից բաղկացած մի յուրօրինակ կենացծառային շղթա: Հորինվածքի մասն են կազմում նաև հյուսածո խաչերի շարքում՝ ուղղանկյուն շրջանակների մեջ ներառված, գծային մշակմամբ կամ անավարտ դրվագավորմամբ սրբերի ռելիեֆային տասներկու հարթաքանդակները⁷, իսկ վերին՝ երրորդ գոտում, հովհարաձև վեղարի ներքո, հավասարաթև մանրախաչերից կազմված շղթայաձև քիվն է, որին զուգահեռ, դարձյալ գծային եղանակով, մեջընդմեջ պատկերված են վեցթևանի տասներկու սերովբեներ, որոնցից միայն յոթն են պահպանվել: Հորինվածքը լրացնում են նաև խաչազարդ մեծ շղթայի վերին խաչաթևերին պատկերված կիսադեմ թուշուններն ու նույն խաչաթևերից ծլարձակած նունենու պտուղները՝ ընդգծելով խաչի կենացծառային բնույթը (նկ. 1, 2)*: Նախ փորձենք մեկնաբանել թմբուկի քանդակային հորինվածքի գաղափարական-խորհրդաբանական հենքը, որից հետո կանդրադառնանք գմբեթի թվագրման խնդրին:

Ա. Եկեղեցական թմբուկների հարդարման խորհրդաբանությունը

Առհասարակ, Սուրբ Գրքում եկեղեցու վերին դասն անուղղակիորեն համեմատվում է Երկնային թագավորության՝ «Երկնից երկինք»-ի հետ. «Թէ բնակիցէ՞ Աստուած ընդ մարդկան, որ ի վերայ երկրի. եթէ երկինք եւ երկնից երկինք չեն քեզ բաւական, արդ զիա՞րդ տունս զոր շինեցի» (Գ. Թագ. Ը. 27), կամ այն Աստծո գահն է, որն ըստ եկեղեցական պատմագիր Եվսեբիոս Կեսարացու՝ երկնականմարից ավելի վեր է գտնվում. «Այսպիսի է հրաշակերտն այն տաճար, զոր ընդ ամենայն տիեզերս, որ ի ներքոյ Արեգականս, մեծ արարչագործն ամենայնի՝ բանն կառուցեալ կանգնեաց, և զայն խորանացն գերակայից, քան զերկնային կամար...»⁸, այսինքն՝ եկեղեցու ավագ խորանին համարժեք՝ վերին գոտին ևս ընկալվել է իբրև սրբազան տիրույթ՝ խորհրդանշելով Երկնային Երուսաղեմն ու Փրկչի Երկրորդ գալստյան վայրը, իսկ կենտրոնագմբեթ եկեղեցին ինքնին դի-

⁷ Պատկերաֆանդակներից միայն տասն են պահպանվել, իսկ կորած համարվող երկուսի փոխարեն 1980-ականներին գմբեթը վերականգնող հարտարապետները համապատասխան հատվածներում պարզապես ուրվագծել են դրանց շրջանակները:

* Նկարները տե՛ս ներդիրում:

⁸ **Եսեբիոսի Կեսարացու Պատմության եկեղեցույ**, յղեալ յասորոյն ի հայ ի ճինգերոյ դարու, պարզաբանեալ նոր թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէն ի ձեռն Հ. Աբրահամ վրդ. Ճարեան ի Մխիթարեանց, ի Վենետիկ, 1877, էջ 743:

տարկվել է իբրև տիեզերքի մանրակերտը երկրի վրա⁹: Հետազոտողները հենց այս պատկերացումներով են մեկնաբանում միջնադարյան եկեղեցիների «սրբազան» թմբուկների քանդակային լուծումները, որոնց առանցքում սպասվող երկնային պատարագի մատուցման և Տիրոջ երկրորդ գալստյան գաղափարն է¹⁰:

Հայ միջնադարյան քանդակային արվեստում եկեղեցական թմբուկների արտաքին հարդարման վաղագույն օրինակներից մեկը Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի թմբուկի՝ շրջան-մեղալիոնների մեջ ներառված առաքյալների պատկերաքանդակներով հարդարանքն է (7-րդ դար) (նկ. 3)¹¹, որպիսիք հայտնի են դեռևս վաղբյուզանդական արվեստում¹² և, ինչ-որ տեղ նաև, մտորելու տեղիք են տալիս երոսաղեմի Ս. Հարության տաճարի երբեմնի համանման հարդարանքի շուրջ¹³:

Զարգացած միջնադարի եկեղեցական քանդակագործության մեջ ևս թմբուկներն առանձնակի ուշադրության են արժանացել ու, եթե սկզբում հորինվածքն ավելի զուսպ էր՝ արտահայտված հիմնականում Անիի ճարտարապետական դպրոցին բնորոշ խուլ կամարաշարերով (Անիի Ս. Փրկիչ, Աբլղարիպ Պահլավունու Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Տիգրան Հոնենցի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և այլն), ապա Զաքարյան իշխանապետության շրջանում դրանց արտաքին հարդարանքը երբեմն հասնում է քանդակագործական արվեստի կատարելության (Հառիճավանք, Գանձասար, Հովհաննավանք և այլն)¹⁴:

⁹ Г. Вагнер, «Византийский храм как образ мира», *Византийский временник*, т. 47, Москва, 1986, с. 173-179.

¹⁰ А. Казарян, *Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII вв.*, Москва, 2007, с. 103, Л. Дурново, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, с. 42, 52, Թ. Ավետիսյան, «Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների ֆանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերագրական ավանդույթները», *ԲՄ*, 2018, № 25, էջ 356:

¹¹ А. Казарян, *Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII вв.*, сс. 78-79, 90.

¹² Լավագույն նախօրինակը Մյունխենի Բավարական ազգային թանգարանում ցուցադրվող փղոսկրյա սալիկի՝ երոսաղեմում Փրկչի գերեզմանին կառուցված շինությունը ներկայացնող ոտտոնդայի հորինվածքն է, որի թմբուկի վրա դարձյալ մեղալիոններ են՝ առաջյալների պատկերներով (նկ. 4) (I. Bauer, B. Borkopp et al., *Bayerisches National museum*, edited by R. Eikermann, Munchen, 2009, p. 15):

¹³ Զ. Հակոբյան, *Հայկական վաղմիջնադարյան քանդակը (4-7-րդ դարեր)*. Դասախոսություններ, Երևան, 2016, էջ 110:

¹⁴ Թ. Ավետիսյան, «Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների ֆանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերագրական ավանդույթները», էջ 258-264:

**Բ. Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի
 ֆանդակային-հորինվածային զուգանեոները
 Խաչով պսակված լուսամուտները**

Տաթևի վանքի Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի բոլոր տասներկու լուսամուտներն արտաքուստ հարդարված են երկգլանաձև զարդագոտով, իսկ վերնամասում՝ նույն շղթայի շարունակությունը կազմող հյուսածո խաչով: Նշենք, որ արևելաքրիստոնեական, ի մասնավորի՝ հայ և վրաց եկեղեցական ճարտարապետության մեջ խաչահիմքը լուսամուտի հետ համակցելու ավանդույթը լայն տարածում է ունեցել զարգացած միջնադարում (Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Հառիճավանք, Կեչառիս, Մշկավանք, Գանձասար, Աստվածընկալ, Նոր Վարազավանք, Ուրբնիսի, Սամթավիսի, Գուգարեխի, Քվաթախեի, Մետեխի և այլն) և դա բնավ պատահական չէ: Ավելի վաղ, Նորագավրթի Ս. Գևորգ եկեղեցու օրինակով, այս երևույթը մենք պայմանավորել ենք աստվածային լույսի խորհրդաբանությամբ, քանի որ լույսը, լինելով ոսկի-լույս-արև հիերարխիայի անքակտելի մասը, խորհրդանշում է Քրիստոսին որպես աշխարհի լույսի ու արդարության Արեգակի¹⁵: Սրա վառ օրինակը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հայտնի տեսիլքում լույսի իդեալականացված՝ ոսկու տեսքով երևալն է, որը խորհրդանշում է աստվածային էությունն ու զորությունը¹⁶: Տեսիլքում ուշագրավը նաև եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքի նկարագրությունն է, երբ Աստծո հրամանով նախ կանգնեցվում է վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողի նախօրինակը հանդիսացող ոսկե խարսխի վրա լուսե խաչով պսակված հրեղեն սյունը: Վաղարշապատի արքունի ապարանքի մոտ հայտնվում է. «խարսխաձև, ճախարակաձև խարսխ ոսկի, մեծությամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, և ի խաչն լուսոյ և ի վերայ նորա»¹⁷:

Կարևոր է նկատի առնել նաև քրիստոնեական տաճարների ծավալատարածական առանցքների ուղղությունը. ուղղաձիգ կառուցվածքով տաճարի ամենասրբազան տիրույթը խաչով պսակված գմբեթն է, իսկ երկայնական հորինվածքի դեպքում՝ ավագ խորանը՝ արևելյան լուսամուտով: Այս երկուսի միասնությունն է, որ ցուցում է ինչպես երկինքը, որպես լույս-Աստծո մշտական հանգրվան, այնպես էլ արևելքը՝ արդարության Արեգակի՝ Քրիստոսի երկրորդ գալուստը¹⁸: Խաչահիմքում լուսամուտի հանդես գալը մենք պայմանավորում

¹⁵ Ա. Հարությունյան, «Նորագավիթ բնակավայրը և Ս. Գևորգ եկեղեցու վիմագրերը», ՊԲՀ, 2017, № 2, էջ 125:

¹⁶ Հ. Պետրոսյան, «Ոսկին հայ միջնադարյան աշխարհընկալման համակարգում», Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազարամյակ-մ.թ. XIV դար), Երևան, 2007, էջ 64-65:

¹⁷ Ագաթանգեղոյ պատմութիւն, ֆմնական բնագիրը՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանայեանցի, ՄՀ, հ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1657:

¹⁸ Հ. Պետրոսյան, «Ոսկին հայ միջնադարյան աշխարհընկալման համակարգում», էջ 66:

ենք խաչքարային հորինվածքի հիերարխիկ տրամաբանությունը՝ իբրև հիմք-վարդյակ, որը խորհրդանշում է նաև խաչի կամ Քրիստոսի լուսային-աստղային գալուստը, այսինքն՝ հիմքում սրբազան լույսի, արդարության Արեգակի և Երկրորդ գալստյան գաղափարն է:

Խաչի և լուսամուտի միասնաբար հանդես գալու առավել հայտնի օրինակներինց են Վայոց ձորում գործած շնորհաշատ Մոմիկ վարդապետ-ճարտարապետի կերտած կրկնախաչ լուսամուտները՝ պահպանված Տաթևի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1295 թ.) և Արենիի Ս. Աստվածածին (1321 թ.) եկեղեցիների արևելյան որմերին¹⁹ (նկ. 5, 6): Հորինվածքային այս լուծումը լայնորեն տարածվեց նաև հետագա դարերում, առավելապես՝ 17-րդ դարի եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, երբ խաչաձև լուսամուտը ներառվեց կամ հյուսածո, ելնդազարդ խաչի հորինվածքում՝ իբրև խաչակենտրոն Ակն (Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ, Երևանի Զորավոր Ս. Աստվածածին, Քանաքեռի Ս. Հակոբ, Ս. Աստվածածին, Տաթև գյուղի Ս. Մինաս և այլն), կամ էլ լուսամուտը դարձավ խաչահիմք (Նորագավիթի Ս. Գևորգ, Մուղնիի Ս. Գևորգ, Տաթևի Ս. Առաքելոց և այլն) (նկ. 7-14): Այսինքն, մենք գործ ունենք որմնախաչի հորինվածքում լուսամուտի տեղակայմամբ պայմանավորված աստվածային լույսի խորհրդաբանության հետ: Խաչակենտրոնը կամ խաչահատումը դեռևս վաղխաչքարային օրինակներում գրեթե մշտապես շեղում էլ է քառանկյուն բլթակի, կիսագնդի, երբեմն էլ՝ բուսազարդի միջոցով (այս վերջինը հատկապես բնորոշ է Տաթևի վաղխաչքարային մշակույթին), որն իբրև լույսի աղբյուր՝ Ակն է կոչվում՝ հիմքում ունենալով խաչի լուսային գործառույթը՝ Քրիստոսի արևային-լուսային գալուստը²⁰, իսկ Ակնին տվյալ դեպքում փոխարինում է խաչաձև լուսամուտը: Նույնը պիտի ասել նաև խաչահիմք հանդիսացող վարդյակ-լուսամուտի դեպքում, երբ երկնային Գողգոթան ու ողջ տիեզերքը խորհրդանշելուց զատ, երկնային լուսատուներով հարդարված վարդյակը, որը փորձում ենք զուգադրել նաև լուսատու պատուհանի հետ, կարող էր ցուցել «Քրիստոսի և խաչի լուսային-աստղային գալուստը»²¹:

Գ. Սրբերի հաբաբանդակներ

Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի քանդակային հարդարանքին ամենամոտը, մեր համոզմամբ, դրա ավելի կատարյալ օրինակը հանդիսացող Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի (Մաղարդավանք) գլխավոր եկեղեցուն՝ հովհարաձև վեղարով պսակված թմբուկն է, որի լավագույն նախօրինակը, անշուշտ, Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարն է: Այստեղ նույնպես բոլոր նիստերը հարդարված

¹⁹ Կ. Մաթևոսյան, Մոմիկ, Երևան, 2010, էջ 30, 32:

²⁰ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերազրույթները, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 269-270:

²¹ Նույն տեղում, էջ 284:

են շրջանակներում ներառված սրբերի պատկերաքանդակներով, հյուսածո զարդագոտիներով, ագուցված խաչքարերով, վեցաթև սերովբեներով, թռչնաքանդակներով և այլ մանրամասներով (նկ. 15)²²: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու թմբուկի տասնվեց նիստերին տեղ են գտել տասներկու առաքյալների, գահակալ Քրիստոսի, Աստվածամոր, ս. Գրիգոր Լուսավորչի և ս. Հովհաննես Մկրտչի պատկերաքանդակները՝ համապատասխան անվանագրերով: Արվեստաբան Թագուհի Ավետիսյանի բնորոշմամբ՝ շարքում պատկերվածները երկնային պատարագի մասնակիցներն ու կատարողներն են, քանզի. «...Աստծո խոսքը տարածողները հենց առաքյալներն են»²³:

Ս. Առաքելոց եկեղեցու թմբուկի արտաքին քանդակային հարդարանքը ևս լրացնում են միջխաչային հատվածներում՝ ուղղանկյուն շրջակալներում պատկերված սրբերի հարթաքանդակները: Ա. Յակոբսոնը դրանք բնութագրում է իբրև գծային եղանակով արված ռելիեֆային «մարդապատկերներ» և թվագրում 13-րդ դարով²⁴: Ինչպես վերը նշեցինք, թմբուկների արտաքին հարդարանքում առաքյալներին պատկերելն ընդունված է եղել միջնադարում (Ս. էջմիածնի Մայր տաճար, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս), սակայն արդյո՞ք Տաթևում ևս պատկերվել են առաքյալները: Նախ ասենք, որ Տաթևի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու՝ ցարդ պատշաճ ուշադրության չարժանացած թմբուկի տասներկու հարթաքանդակները, որոնցից միայն տասն են պահպանվել, տարբերվում են իրենց մշակման եղանակով, գծային, ոչ խորը մանրամասներով, ինչը բարդացնում է նաև հողմահարված մի շարք քանդակների պատկերագրությունը պարզելուն (նկ. 16): Հստակ ընկալելի մի քանի պատկերաքանդակների առկայությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ Տաթևի հարթաքանդակներն առաքյալների հետ որևէ կերպ չեն առնչվում: Ի տարբերություն միայն գլուխն ու կրծքավանդակը պատկերող սրբաքանդակների նախօրինակների, Տաթևում նրանք ներկայացված են հիմնականում հասակով մեկ կանգնած կամ նստած դիրքով: Որոշ պատկերներ ունեն թույլ արտահայտված լուսապսակ, մի քանիսը ներկայացված են հոգևորականի հանդերձանքով, խուլորով, սաղավարտով և գավազանով, երբեմն նաև կից, ավելի փոքր խորհրդանիշ-պատկերներով, որոնք օգնում են հարթաքանդակը պարզելուն: Մեզ հաջողվել է թմբուկի քանդակաշարում հստակեցնել պահպանված տասը պատկերաքանդակներից առնվազն հինգը: Այսպես, թմբուկի հարավարևմտյան հատվածում բավականին լավ է պահպանվել «Տիրամայրը Մանկան հետ» հարթաքանդակը՝ «Խանդավառաբան»

²² Ա. Հախնազարյան, Արտագի երեք վանքերը, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 15, Երևան, 2012, էջ 267-268:

²³ Թ. Ավետիսյան, «Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների ֆանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերագրական ավանդույթները», էջ 358:

²⁴ А. Якобсон, «Из истории армянской средневековой архитектуры. Татевский монастырь», с. 307-308.

պատկերագրական տարբերակով (նկ. 16ա), որին նախորդում է հոգևորականի հանդերձանքով պատկերված ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ծնրադիր Տրդատի հետ՝ վերջինիս մկրտելիս ու դարձի բերելիս (նկ. 16բ)։ Այս տեսարանը կարծես կրկնվում է քանդակաշարի հարավակողմյան պատկերաքանդակում, ուր դարձյալ ս. Գրիգոր Լուսավորչն է, միայն թե խոգակերպ Տրդատի հետ, այսինքն՝ նախքան դարձի գալը (նկ. 16գ)։ Թմբուկի հյուսիսարևմտյան գոտում քանդակաշարը լրացնում է նաև ս. Ստեփանոս նախավկային պատկերող հարթաքանդակը, որտեղ երիտասարդ սարկավազը պատկերված է կրծքավանդակից վեր, գլխին ունի խաչակիր սաղավարտ, աջ ձեռքին՝ բուրվառ, ձախին՝ արմավենու ճյուղ։ Այս հորինվածքում հետաքրքրական են նաև ս. Ստեփանոսի պատկերագրության հնագույն՝ քարկոծման տեսարաններում հանդիպող գնդաձև քարերը՝ պատկերված լուսապսակի տեղում (նկ. 16դ)²⁵։ Պակաս որոշակի չէ նաև արևելյան կողմում նկատելի Ավետման տեսարանը ներկայացնող հարթաքանդակը, ուր ծնրադիր Մարիամի դիմաց հասակով մեկ կանգնած է Գաբրիել հրեշտակապետը (նկ. 16ե)։ Բացառված չէ, որ թմբուկի քանդակաշարում հանդիպող խուլրով ու գավազանով պատկերված կերպարներից մի քանիսն առնչվելու են նաև Հայ եկեղեցու տիեզերական տասներկու վարդապետների հետ, որոնցից չորսը՝ Աթնաս Ալեքսանդրացին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Աստվածաբանը (Նազիանզացին), գերագույնն են վարդապետաց շարքում²⁶։ Ի դեպ, եկեղեցու հայրերի՝ հասակով մեկ կանգնած մեծադիր բարձրաքանդակներով են հարդարված նաև Ս. Թադեի վանքի՝ 19-րդ դարով թվագրվող եկեղեցու արտաքին որմերը²⁷։

Թմբուկի մյուս հինգ հարթաքանդակները, ցավոք, առայժմ չեն որոշակիացվում, սակայն կերպարներից առնվազն չորսն ունեն թույլ արտահայտված լուսապսակ, երբեմն կից խորհրդանիշ-պատկերներ և կարող են ուղղակի ավետարանիչները լինել։ Պարզվում է, որ թեպետ Տաթևի վանքի Կաթողիկե եկեղեցին նվիրված էր սուրբ առաքյալներին՝ ի դեմս ս. Պողոսի և ս. Պետրոսի, սակայն թմբուկը բոլորող տասներկու հարթաքանդակները բոլորովին այլ պատկեր են ներկայացնում։ Փաստելի է, որ պահպանված և վերծանելի օրինակներն իմաստաբանական որևէ կապ առայժմ չեն ստեղծում և դա, թերևս, պիտի պայմանավորել դրանց ստեղծման ժամանակաշրջանով, որ, ինչպես կտեսնենք, 17-18-րդ դարերն են, երբ խորհուրդն այլևս պատկերագրական կանոնից դուրս էր։

²⁵ Дж. Холл, *Словарь сюжетов и символов в искусстве*, перевод с английского и вступительная статья А. Майканара, Челябинск, 2022, с. 410, հմմտ. Կ. Մաթևոսյան, Ա. Ավետիսյան, Ա. Զարյան, Ք. Լամուրե, *Դադիվանք. վերածնված հրաշալիք*, Երևան, 2018, էջ 52։

²⁶ Գ. Տէր-Վաղդանեան (ստորագրված Հունանյան), «Կարգ վարդապետաց հայոց», էջմիածին, 1980, Բ-Գ, էջ 20-22։

²⁷ Ա. Հախնազարյան, *Արտազի երեք վանքերը*, էջ 136-137, 142։

Դ. Սերովբեներն ու թռչունները

Ինչ վերաբերում է վեցաթև սերովբեների և թռչնաքանդակների պատկերա-գրությունը, ապա եկեղեցական թմբուկների քանդակային հարդարանքի վերին գոտում դրանք բավական տարածված են եղել (Աղթամար, Թանահատ, Նորավանք, Խորանաշատ, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս և այլն), որտեղ սերովբեները պատկերվում են որպես հրեշտակներ՝ ընդգծելով երկնային ուժերի ներկայու-թյունը²⁸, իսկ ծաղկած, պտղակալած կենացծառային խաչն ու թռչունները խորհրդանշում են եղեմական այգին՝ կապվելով նաև Ս. Հոգու մասին քրիստոն-յաների ունեցած պատկերացումների հետ²⁹։ Ինչպես նկատեցինք, Տաթևի Ս. Առաքելոց եկեղեցու վեցաթև սերովբեներն ու թռչնաքանդակները նույնպես պատկերվել են թմբուկի վերին՝ երկնային գոտում, որտեղ հրեշտակներին մարմ-նավորող տասներկու սերովբեները բոլորում են «երկնակամարը», իսկ կիսա-դեմ, փոքր թռչունները տեղ են գտել խաչազարդ մեծ շղթայի վերին խաչաթևե-րին՝ դրախտային միջավայրում՝ սրբազան պտուղների հետ հաղորդակցվելիս (նկ. 20)։ Խաչի, թռչունների ու սրբազան պտուղների այսօրինակ համադրումը ևս բնորոշ է բյուզանդական և արևելաքրիստոնեական, ի մասնավորի՝ հայկա-կան միջնադարյան արվեստին³⁰, ուր թռչունները պատկերվում են ոչ միայն քանդակային արվեստում, ինչպես, օրինակ, խաչքարային հորինվածքում³¹, այլև՝ մանրանկարներում՝ հատկապես ավետարանական խորանների գլխա-զարդում ու մեծադիր խաչերի շուրջը, ինչպես նաև՝ խճանկարչության մեջ³²։ Ի դեպ, Համլետ Պետրոսյանը խաչքարային հորինվածքի վերնամասում տեղ գտած թռչունների խորհրդաբանությունը պայմանավորում է նաև խաչի փրկա-գործական գաղափարով հիմք ընդունելով եկեղեցական գմբեթների և թռչուն-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 360։

²⁹ Թ. Ավետիսյան, Ն. Հովհաննիսյան, «Թռչնափառակր հայկական միջնադարյան եկեղեցիներ թմբուկների հարդարանքում», Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Գ, հանրապետական գիտաժողով նվիրված ճանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չոբան-յանի ծննդյան 70-ամյակին, Երևան, 2017, էջ 9։

³⁰ Մրա լավագույն օրինակներից մեկը պահպանվել է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի հյուսիսային ումիին, որն ունի հունարեն արձանագրություն և թվագրվում է 4-5-րդ դդ. (Ա. Հարությունյան, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի քարե տարեգրությունը, Երևան, 2025, էջ 18)։

³¹ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, էջ 294-299։

³² Մեկնությունք խորանաց, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Ղազարյանի, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 217-235, M. Stone, "A Reassessment of the Bird and the Eustathius Mosaics", *Armenians in Jerusalem and the Holy Land*, editors: M. Stone, R. Ervine, and N. Stone, Louvain, 2002, pp. 204-219, Y. Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology of the Holy Land: Armenian, Georgian and Albanian Communities between the 4th and 11th Centuries CE*, Leiden-Boston, 2018, pp. 72-73, 79, Re'em et al., "New Archaeological Study of the Armenian "Birds Mosaic" Chapel in Jerusalem", *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region*, Collected Papers, vol. XIV, editors: Y. Zelinger et al., Jerusalem, 2021, 120-123։

ների համադրմամբ քանդակներն ու մանրանկարները, որտեղ առաքյալներին խորհրդանշող թռչուններն ավետում են Երկնային պատարագի ավարտն ու երկնքի արքայության դռների բաց լինելը, ուր պիտի ուղեկցեն արդարության Արեգակ-Քրիստոսին³³:

Ե. Գմբեթի վերակառուցման հավանական ժամանակը

Դառնանք թվագրմանը: Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթն իր ծավալային համաչափություններով և քանդակային հարդարանքով առաջին հայացքից բնորոշ է ուշմիջնադարյան, այսպես կոչված, նորջուղայական ճարտարապետական նորամուծություններին, որ առավել լայն տարածում էին գտել 17-րդ դարի երկրորդ կեսին և 18-րդ դարում՝ պայմանավորված հայ իրականության մեջ մեկենասության մի նոր դպրոցի ձևավորվամբ, որի առանցքում խոշա-վաճառականներն էին: Սա մի ժամանակըրջան էր, երբ շահական արքունիքն էր արտոնում եկեղեցիների վերականգնումն ու նորոգումը, ինչով պայմանավորված՝ պարսից շահերի անունները հաճախ տեղ էին գտնում նաև շինարարական վիճաբերում (Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատուն, Երևանի Զորավոր Ս. Աստվածածին, Ս. Կաթողիկե, Շինուհայրի Կուսանաց անապատի Ս. Աստվածածին, Երից մանկանց վանք և այլն): Հետաքրքիրն այն է, որ նոր եկեղեցիները տարբերվում էին ոչ միայն իրենց ճարտարապետական լուծումներով, այլև՝ քանդակային արվեստով: Անգամ խաչքանդակների և ագուցվող խաչքարերի մի նոր խումբ ձևավորվեց, որոնց խաչախորանում պատկերվում էին բացառապես հյուսածո խաչը, արմավազարդը, իսկ խաչասալը երիզվում էր դարձյալ հյուսքազարդով ստորին մասում երբեմն ունենալով նաև համառոտ հիշատակագրություն³⁴: Ծիշտ է, թեև հյուսքազարդը հայտնի էր դեռևս անտիկ ու վաղմիջնադարյան շրջանից, որի լավագույն օրինակները պահպանվել են խճանկարներում³⁵, իսկ հյուսածո խաչն արդեն տարածում էր գտել 10-12-րդ դդ. մանրանկարչության

³³ Հ. Պետրոսյան, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, էջ 298, հմմտ. Հ. Հակոբյան, *Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ.*, Երևան, 1989, էջ 89-91:

³⁴ Ա. Հարությունյան, «17-18-րդ դարերի եկեղեցիների որմերին ագուցված խաչաքարեր. հորինվածք, գործառույթը, հիշատակագրությունը», «Վէմ» համահայկական հանդես, 2017, № 3, էջ 118-132:

³⁵ Y. Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology of the Holy Land: Armenian, Georgian and Albanian Communities between the 4th and 11th Centuries CE*, pp. 57, 69, 72, Ս. Գրիգորյան, «Արտաշատի նորահայտ խճանկարները», Հայկական որմնանկարչություն, գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, կազմող և խմբագիր՝ Կ. Մաթևոսյան, Երևան, 2019, էջ 292-294, 395-397:

ու քանդակագործության մեջ³⁶, սակայն հարկ է իրարից տարբերել 11-րդ, 13-14-րդ և 17-18-րդ դարերի խաչային հորինվածքների հյուսքագարդը, այսինքն՝ զարդատարրի հանգուցավորման եղանակը: Պարզվում է՝ չնայած թվացյալ արտաքին նմանություններին, երբեմն անգամ նույնական մանրամասներին, 17-18-րդ դարերի հյուսածո խաչն ունի իրեն բնորոշ առանձնահատկությունը, որը հիմնականում արտահայտվում է խաչաթևերի զարդահյուսքի՝ արտաքուստ շեշտված սրածայր զույգ ելուստների ավարտով: Այս տեսանկյունից Տաթևի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթն իր ծավալային, ձգված համաչափություններով և արտաքին քանդակային հարդարանքով թվագրելի է 17-18-րդ դդ., որի հյուսածո խաչաքանդակներն իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն Արցախի երից մանկանց, Գարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի, Ս. Թադեի վանքերում, Երևանի Զորավոր Ս. Աստվածածին, Նորագավիթի Ս. Գևորգ, Քանաքեռի Ս. Աստվածածին, Վաղարշապատի Ս. Շողակաթ եկեղեցիներում, ինչպես նաև Արարատյան դաշտի, Նախիջևանի, Իրանի և հարակից շրջանների հատկապես կոթողային մշակույթում՝ հյուսածո խաչերի տեսքով (նկ. 21, հմմտ. նկ. 8-15):

Մատենագրությունից հայտնի է, որ տաճարի գմբեթը քանիցս վերակառուցվել է: Առաջին անգամ այն, թերևս, Գանձակի 1139 թ. երկրաշարժի հետևանքով է վնասվել, երբ խոնարհվել են Սյունյաց Փրլիպպե իշխանի՝ 848 թ. կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Ս. Առաքելոցի գմբեթը և, ըստ ամենայնի, եկեղեցուն հարավից կից գավիթ-սրահը. «...դողաց երկիր ի հիմանց և գմբեթն մեծ եկեղեցւոյն ի Տաթև բոլորապոյր շրջեկան թռեաւ և անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն եւ գաւթին, որ ի դրանն կայր ու փլոյց առ հասարակ...»³⁷: Հայտնի է, որ Տաթևի վանքում մեծածավալ շինարարական-նորոգչական աշխատանքներ են իրականացվել երկրաշարժից միայն տասնամյակներ անց, մասնավորապես՝ Ֆախր էլ Մսեհ (Քրիստոսասեր) մականվամբ Ստեփանոս Գ. եպիսկոպոսի առաջնորդության օրոք (1168/70-1216). «...նորոգեաց զխախտեալ եկեղեցին ի Տաթև զՍուրբ Առաքեալքն, եւ եդ դնել զգմբեթն ի ձեռն հօրն Յակոբայ ճահկեցոյ»³⁸: Այն վավերացվում է նաև վանքի հարավային կողմում պարսպակից տնտեսական կառույցի նախասրահի արևմտյան պատին ագուց-

³⁶ Այդպիսի տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ 3784, ՄՄ 5547, ՄՄ 10359, եղմ. 1924 ձեռագրերի նկարագրումներում, ինչպես նաև Թալինից, Հավուց քաղից և այլ հուշարձաններից հայտնի խաչաքային հորինվածքներում (10-13-րդ դդ.) (Հայ ձեռագրային զարդանկարչություն, կազմեց՝ Լ. Դուռնովա, Երևան, 1978, № 46, [Ս. Շահինյան], Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, նկ. 92, 97, Գ. Իզմայլովա, *Армянская миниатюра XI века*, Москва, с. 219, В. Казарян, С. Манукян, *Матенадаран, Армянская рукописная книга VI-XIV веков*, т. 1, Москва, с. 41, 53, К. Matevossian, E. Vardanian, *La Miniature Arménienne Matenadaran*, Album publié à l'occasion du XVIIe Sommet de la Francophonie à Erevan, Erevan, 2018, p. 56):

³⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 340-341:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 342-343:

ված խաչքարի 1187 թ. վիմագրով, ըստ որի՝ հիշյալ թվականին. «...նորոգեցաւ Սբ եկեղեցիս...»³⁹:

Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանի համոզմամբ՝ պատմագրի հիշատակած Հակոբ Ճահկեցին, ըստ ամենայնի, տաճարի գմբեթը վերականգնած շինարար վարպետն է⁴⁰, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի պատմագիրքն աշխարհաբարի փոխադրած Աշոտ Աբրահամյանը Հակոբ Ճահկեցուն համարում է տեղի վանահայրը՝ հիմք ընդունելով նրա անվանը նախորդած Հայր Բառը⁴¹: Շարադրանքից դատելով՝ մենք ևս հակված ենք Հակոբին գիտարկելու իբրև գմբեթի վերականգման գլխավոր ճարտարապետը կամ, առնվազն, շինարարական աշխատանքների վերակացուն, որին Օրբելյանը Հայր է կոչում, թերևս, հասակավոր լինելու կամ պատվի արժանացնելու համար: Անկախ նրանից, թե ում ղեկավարությամբ են կատարվել գմբեթի վերականգնման աշխատանքները, հստակ է, որ այն տեղի է ունեցել 12-րդ դ. երկրորդ կեսին, ապա դարձյալ նորոգվել 13-րդ դ. կեսերին՝ Սյունյաց Հայրապետ եպիսկոպոսի օրոք. «Պատուեալ և պատուական ծերունին Տէր Հայրապետ՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց, յետ շինութեան սրբոյ ուխտին Տաթևոյ նորոգէ զխախտեալ և զծակոտեալ

Նկ. 17-19 Հարթաֆանդակներից երեքը՝ նախան գմբեթը վերականգնելը
(լսնկ.՝ Ա. Բաղիշյանի, 1980-ական թթ.)

գլուխս սրբոյ եկեղեցւոյն, որ ի շարժմանէ և ի վաղ ժամանակաց հնութենէ ապականեալ էր: Եւ ի ձեռն մեծահնար ճարտարաց քերածոյ քարամբք և կրաշաղախ

³⁹ A. Harutyunyan, *The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev*, p. 39.

⁴⁰ Մ. Մագիստրոս արք. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 10:

⁴¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 284:

ձուլմամբ յօրինէ զսալայարկս ծածկութի գմբէթին և ստորակայ սագիցն և գաւթին, որ ի դրանն»⁴²:

Նշված աղբյուրներին հետևելով Ստեփան Մնացականյանը 13-րդ դարի նորոգչական աշխատանքներին է վերագրում Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթի վերակառուցումը, որը, ըստ նրա, խոնարհվել է միայն 1931 թ. երկրաշարժից. «1274 թ. Հայրապետ եպիսկոպոսի ժամանակ, վերականգնվեց նրա գմբեթը և Սբ Գրիգոր եկեղեցին: Տաճարը կանգուն մնաց մինչև 1931 թ., երբ մի նոր, էլ ավելի ուժեղ երկրաշարժից նորից կործանվեց...»⁴³: Սակայն հարկ է փաստել, որ թմբուկի համաչափություններն ու քանդակային հարդարանքը բնավ չեն համապատասխանում զարգացած միջնադարի ավանդույթներին, բացառությամբ՝ թմբուկի հյուսիսարևմտյան վերնամասում ագուցված արծվաքանդակի, որն իր ծավալային և հորինվածքային լուծումներով լիովին տարբեր է ընդհանուր քանդակաշարից (նկ. 22)⁴⁴: Այն «ճանկող արծիվ» պատկերագրության հերթական օրինակներից է, որի գլխամասը, ցավոք, կոտրված է, սակայն հստակ է, որ դիմահայաց է պատկերվել, թևերը փակ են, ոտքերը ձգված, ճանկերը բաց, կարծես որսի պատրաստվելիս, սակայն առանց որսի: Ճանկող արծիվ՝ անորս տարբերակներից մեկ էլ պահպանվել է Անիի Մայր տաճարի արևելյան պատին (1001 թ.), որը նախկինում նաև Արծրունիների զինանշան է գիտարկվել⁴⁵, մեկ այլ օրինակ էլ հայտնի է Անիի Ս. Գրիգորի Լուսավորիչ (Տիգրան Հոնենց, 1215 թ.) եկեղեցուց: Վերջերս խնդրին հանգամանորեն անդրադարձած պատմաբան Կարեն Մաթևոսյանը, այս և տապանաքարային քանդակում վկայված բազմաթիվ օրինակների համադրմամբ՝ ժխտել է արծվաքանդակի՝ մինչ այդ շրջանառվող հերալդիկ պատկերներ համարվող թեզը և հայտնել մի նոր տեսակետ՝ կապված Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ժամանակ հանգուցյալների փրկության գաղափարի հետ, որտեղ արծիվը խորհրդանշում է հրեշտակին, որսը՝ փրկություն ակնկալողին⁴⁶: Որս չունեցող արծվաքանդակները, որպիսին նաև Տաթևի օրինակն է, մեր համոզմամբ՝ խորհրդանշում են աստվածային զորությունն ու Քրիստոսին ընդհանրապես: Նկատի առնելով պահպանված քանդակաշարում խնդրո առարկա արծվաքանդակի կատարողական և ոճային տար-

⁴² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 433-434:

⁴³ Ստ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 104:

⁴⁴ 1931 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթը վերականգնվել է 1980-ականներին: Վերականգնող-հարտարապետ Ամիրան Բաղիշյանի բանավոր հաղորդմամբ՝ թմբուկի վերականգնումն ամբողջությամբ իրականացվել է չափազրված մանրամասների և պահպանված զանգվածեղ բեկորների հիման վրա, լրացումները նոր ֆաբրեռվ բավականին փչել են և հանդիսանում են կրկնօրինակ (նկ. 17-19):

⁴⁵ Ռ. Մաթևոսյան, Հայկական զինանշաններ. Բազրատունիներ, Զաքարյաններ, Մամիկոնյաններ, Երևան, 1994, էջ 37:

⁴⁶ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 81:

բերությունները և այն, որ արծվաքանդակը որևէ կերպ չի համադրվում քանդակային մյուս մանրամասների հետ, չենք բացառում, որ այն թվագրմամբ շատ ավելի վաղ է (12-13-րդ դդ.) և օգտագործվել է գմբեթի հետագա վերակառուցման ժամանակ:

Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթը 17-18-րդ դդ. թվագրելու մեր տեսակետը հաստատվում է նաև գրավոր աղբյուրներով, մասնավորապես՝ տաճարի հյուսիսային պատի արևելյան կողմում՝ արտաքուստ պահպանված 1705 թվակիր վիմագրով, ըստ որի՝ թերևս վանքի շինարարական աշխատանքների վերակացու Տեր Միքայելի նախաձեռնությամբ Ս. Առաքելոց եկեղեցին նորոգվել է ծագումով Մեղրիի Տաշտուն գյուղից խոջա-վաճառական Անտոնի մեկենասությամբ. «Ես՝ Խումարի որդի Խօճա Անտոն, ի յերկրէն Ղափանու, ի գեղջէն Տաշտունու, յ(ի)շ(ե)ց(է)ք: Ի թվին ՌՃԾԴ. Ն (1705) նորոգեցաւ ձեռամբ Տ(է)ր Միքայելի»⁴⁷: Վիմագիրը, սակայն, չի պարզում, թե ստույգ ինչն է նորոգվել, ուստի առավել որոշակի են Սյունյաց պատմագրքի վաղագույն ձեռագրի կամ առավել հայտնի Տաթևի Քոթուկի մասը կազմող զույգ հիշատակագրությունները (ՄՄ 6271), որոնցից մեկն արձանագրվել է 1719 թ. Տաթև ուխտի եկած ոմն Մանուել վարդապետի անունից, երբ տեղի առաջնորդներ Կիրակոս վրդ. Աղվերձեցու և Առաքել վրդ. Կալերեցու օրոք, նախաձեռնությամբ Գաբրիել աստվածաբան վարդապետի՝ «շինէին վանքիս կաթուղիկէն»⁴⁸: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս հիշատակարանը ևս վերոհիշյալ վիմագրի նման շատ ընդհանրական է հաղորդում նորոգման փաստը, իսկ վանքիս կաթուղիկէն ասելով՝ նկատի ունի գլխավոր եկեղեցին առհասարակ, մինչդեռ վանքի առաջնորդների գահացանկում արդեն եպիսկոպոս դարձած Կիրակոսին բնութագրող տողերը խնդիրը լիովին հստակեցնում են. «Տէր Աղուերձեցի Կիրակոս եպիսկոպոս... նոր նորոգեաց զմեծ կաթողիկէն սրբոյ տաճարիս՝ օժանդակութեամբ Գաբրիէլ վարդապետին և շինեաց զպարիսպն եւ զթաւայն (ախոռը – Ա. Հ.) ի հիւսիսային կողման...»⁴⁹, այսինքն՝ «կաթուղիկէն» բառն այս դեպքում վերաբերում է տաճարի գմբեթին⁵⁰, որը նոր նորոգվել՝ վերակառուցվել է 18-րդ դարի առաջին քառորդին՝ բոլորովին նոր ոճով ու քանդակային հարդարանքով:

Այսպիսով, բերված վիմագրական և մատենագրական աղբյուրների, ինչպես նաև Տաթևի վանքի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գլանաձև թմբուկի արտաքին քանդակային հարդարանքի հնարավոր քննությունը պարզում է, որ քանիցս վե-

⁴⁷ A. Harutyunyan, *The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev*, p. 48¹³.

⁴⁸ Ա. Յարութիւնեան, «Ստեփանոս Օրբէլեանի «Պատմութեան» յաւելածն իբրեւ Տաթևի վանքի Քօթուկ», «Միտն» կրօնական, գրական, բանասիրական պաշտօնաթերթ՝ երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան, 2023, թիւ 8-12, սիւն 376:

⁴⁹ Ստեփանոս Օրբէլեան, էջ 529:

⁵⁰ Կաթողիկէի իմաստներից մեկը հենց գմբեթն է. «4. եկեղեցիների գմբեթը» (Հայերէն բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944, էջ 363):

րաշինված գմբեթը նախքան 1931 թ. երկրաշարժից խոնարհվելը, վերաշինված է եղել 18-րդ դարի առաջին քառորդին: Նշված դարաշրջանին համահունչ են ոչ միայն բուն թմբուկի գլանաձև, ձգված համաչափությունները, այլև քանդակաշարի մի շարք մանրամասներ, ինչպիսիք են՝ խաչի հյուսքազարդը, անարվեստ, կանոնից հեռացած սրբաքանդակները, թռչնաքանդակներն ու սերովբեները, նեղ, ձգված լուսամուտները և այլն: Նշված հարգարատարերով հանդերձ՝ Տաթևի վանքի Կաթողիկե Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթն իր ուրույն տեղն ունի հայկական ուղմիջնադարյան ճարտարապետության և քանդակագործության պատմության մեջ:

ARSEN HARUTYUNYAN

THE SCULPTURAL DECORATION AND DATING OF THE DOME OF THE HOLY APOSTLES CHURCH OF TATEV MONASTERY

Keywords:

Tatev Monastery, Holy Apostles Church, dome, drum, woven cross, window, relief carving, epigraphy, memorial record.

The sculptural decoration of the dome of the Holy Apostles Church at Tatev Monastery, a spiritual and cultural centre of Syunik, has not yet received due attention, as a result of which its dating has been presented in the literature with severe contradictions. The sculptural decoration of the drum in question can be interpreted as a cohesive three-layered composition, where, through the dynamic development of the so-called “Seljuk chain”, a remarkable hierarchical image has been formed. This image can be described as follows: encircling the twelve narrow, elongated windows located in the lower zone of the drum, the interlaced ornament transitions with the same rhythm into the central zone, creating twelve interconnected woven crosses in the form of the Tree of Life. In the upper, celestial zone of the composition, seraphim and another smaller cross-adorned chain have been placed, while, corresponding to the central chain, are twelve relief carvings, of which only five have definite iconography: the Mother of God with the Child, St. Gregory the Illuminator with Trdat (a converted king), St. Stephen the Protomartyr, St. Gregory the Illuminator with boar-shaped king Trdat, and the Annunciation.

The iconographic parallels of the drum, the craftsmanship of the sculptures, as well as epigraphic and literary sources, directly testify that the dome of the Holy Apostles Church, prior to its collapse during the 1931 earthquake, had been reconstructed in the first quarter of the 18th century. In terms of its compositional structure, parallels can be identified in a number of contemporaneous monuments, both in the Ararat Plain (a central Armenian region) and within the broader context of Armenian cultural heritage in Nakhichevan and Iran.

АРСЕН АРУТЮНЯН

**СКУЛЬПТУРНОЕ УБРАНСТВО И ДАТИРОВКА КУПОЛА
ЦЕРКВИ СВЯТЫХ АПОСТОЛОВ ТАТЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ**

Ключевые слова: Татевский монастырь, церковь Святых Апостолов, купол, барабан, плетеный крест, окно, рельеф, эпиграфика, памятная запись.

Скульптурное убранство купола церкви Святых Апостолов Татевского монастыря – духовно-культурного центра Сюника – до сих пор не удостоивалось должного внимания, вследствие чего его датировка представлена в литературе крайне противоречиво. Рассматриваемое скульптурное убранство барабана можно условно интерпретировать как трехуровневую цельную композицию, где посредством динамичного развития так называемой «сельджукской цепи» сформирована примечательная иерархическая картина: опоясывающая узкие, вытянутые двенадцать окон в нижнем поясе барабана, плетеный орнамент в том же ритме переходит в центральный пояс, образуя двенадцать взаимосвязанных плетеных крестов с мотивом древа жизни. В верхнем, небесном поясе композиции расположены серафимы и еще одна малая крестообразная цепь, а в соответствии с центральной цепью – двенадцать рельефных изображений, из которых определенно идентифицируется иконография только пяти: Богоматерь с Младенцем, Св. Григорий Просветитель с Трдатом (новообращенный царь), Св. Стефан Первомученик, Св. Григорий Просветитель с Трдатом в облике вепря, и Благовещение.

Иконографические параллели рельефов барабана, исполнительское мастерство скульптора, а также эпиграфические и письменные источники напрямую свидетельствуют о том, что купол церкви Святых Апостолов до его разрушения землетрясением 1931 года был восстановлен в первой четверти XVIII века. В композиционном отношении он имеет параллели в ряде близких по времени памятников как в Араратской долине, так и в контексте армянского культурного наследия Нахичевани и Ирана.

**ՊՈՂՈՍ ԿԻԼԻԿԵՑԻՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ
ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ (13-14-ՐԴ ԴԴ.)**

Բանալի բառեր՝ Պողոս Կիլիկեցի, Պողոս Ակներցի, Կիլիկիա, Վայոց ձոր, Գլաձոր, ընծայական, ոսկեդրամ, մանրանկարչություն, զարդանկարչություն:

13-րդ դարի երկրորդ կեսից 14-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը Վայոց ձոր գավառում հատկանշվեց տնտեսական և մշակութային ոլորտների առաջընթացով, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանների սերտ համագործակցությամբ: Օրբելյան և Պոռշյան իշխանների, նաև երկրամասի եպիսկոպոսների ու մետրոպոլիտների անմիջական հովանավորությամբ ու խրախուսմամբ հնարավոր դարձավ մի շարք գրչության կենտրոնների գործունեությունը: Կարևոր իրողություն էր 1282 թ. նշանավոր ուսումնագիտական հաստատության՝ Գլաձորի սկզբնավորումը, որ շուրջ կես դար համահայկական կրթական առաջնակարգ կենտրոն դարձավ: Սյունյաց եպիսկոպոսներից Ստեփանոս Օրբելյանը, Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս Տարսայիճը հենց այդ համալսարանի սաներ էին: Ներսես Մշեցու հիմնադրած համալսարանը, որի ղեկավարումը 1284 թ. ստանձնեց նրա աշակերտ Եսայի Նչեցին, կարճ ժամանակում մեծ ճանաչում ստացավ, և այդտեղ կրթվելու համար սկսեցին գալ Հայաստանի տարբեր շրջաններից, նաև՝ Կիլիկիայից: Տարաշխարհիկ ուսումնականների համաժամանակյա կեցությունը նույն վայրում հնարավոր դարձրեց տարբեր ավանդույթների համատեղ գոյությունը, ինչի հետևանքով Վայոց ձորում ստեղծված ձեռագրերն աչքի են ընկնում իրենց բազմաբնույթ գեղարվեստական սկզբունքներով:

Կիլիկյան մանրանկարչության ազդեցությունը ինչպես Գլաձորի համալսարանի, այնպես էլ Վայոց ձորի մյուս գրչակենտրոնների ձեռագրերում տեղ է գտել հիմնականում զարդանկարչության մեջ՝ խորանների, անվանաթերթերի և լուսանցքների նկարազարդումներում: Կերպարային տեսարանների համար Վա-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող, lusine.matenadaran@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 26 մայիսի, 2025:

յոց ձորի նկարիչները նախընտրում էին հետևել տեղական մանրանկարչական ավանդույթներին, մշակել էին ուրույն ոճ, հաճախ ներկայանում էին ինքնատիպ հորինվածքներով:

Կրիկիրայից Գլաձոր եկած ուսումնականներից էին Վարդան Կրիկեցին, Մատթեոս Կրիկեցին, Տիրատուր Կրիկեցին: Նրանց շարքում էր նաև շնորհալի գրիչ-մանրանկարիչ Պողոս Կրիկեցին կամ Ակնեցին: Հայտնի է, որ Պողոսի պատվերով նշանավոր գրիչ, բանաստեղծ և գիտնական Խաչատուր Կեչառեցին, որ կապ է ունեցել Գլաձորի համալսարանի հետ, գրել է «Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքյալներին նվիրված գանձը», որտեղ Պողոսը հիշվում է որպես «Բաջ գրչապետ»¹:

Գարեգին Հովսեփյանին, Արամ Ավետիսյանին և Լևոն Խաչերյանին հայտնի են եղել Պողոսի երկու ձեռագրերը միայն՝ ստեղծված Գլաձորում 1313 թ. և 1314 թ., և դրանց հեղինակները հակիրճ են անդրադարձել²: Նորայր արք. Ծովականը Պողոսի ստեղծագործական շրջանը համարել է 1267-1321 թթ.³ Նրան վերագրել ուժ ձեռագիր և կազմել դրանց համառոտ ցանկը⁴: Աստղիկ Գևորգյանն այդ ցանկը լրացրել է՝ Պողոսի ձեռագիր ժառանգությունը նույն ժամանակահատվածում հասցնելով տասնչորսի⁵: Մենք ուսումնասիրել ենք Պողոսին առնչվող ինը ձեռագիր⁶, արել մեր գիտարկումները, որոշակի փաստերից ելնե-

¹ Ժողովածու, ՄՄ 7853, ԽԳ «Գանձ սրբոց առաքելոցն Թաղէոսի եւ Բարդղղիմէի, Յուդայի Յակոբեան եւ Շմատոնի նախանձանոյգ. Ասացեալ ի խնդրո հեգի եւ Բաջ գրչապետի վարդապետ Պաւղոսի ի նահանգէն Կիլիկեայ», տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 176-177, 256: Հովսեփյանը ձեռագիրը հիշատակում է Երևանի թանգարանի թվահամարով՝ 37/383:

² Գ. Յովսէփեան, նշվ., աշխ., էջ 177, 265-267, 270, Ա. Ավետիսյան, *Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը*, Երևան, 1971, էջ 80-83, Լ. Խաչերյան, *Նալիկ Նեցին և Գլաձորի համալսարանը (1280-1340 թթ.)*, Լոս Անճելես, 1988, էջ 209-210, նույնի՝ *Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները. դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ձեռարանները, ակադեմիաները և համալսարանները միջնադարյան Հայաստանում և Կրիկիրայում (V-XVI դդ.)*, հ. 2, Լիզպոն, 1998, էջ 75-77, տե՛ս նաև Կ. Մաքսևսյան, «Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները», *ԲՄ*, 36, Երևան, 2023, էջ 25-26, նույնի՝ *Գլաձորի համալսարանի պատմությունից*, Երևան, 2025, էջ 200-201:

³ Ն. արք. Ծովական, «Հայ նկարողներ», *Սրոն*, է-թ, Երուսաղեմ, 1986, էջ 178-179:

⁴ Ա. Գևորգյան, *Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտություն 9-17-րդ դդ.*, Երևան, 1998, էջ 620-622, նույնի՝ *Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը 13-17-րդ դդ.*, Երևան, 2003, էջ 113-125:

⁵ Բացառություն են կազմում հինգ ձեռագիր, որոնցից մի ֆանիսի գտնվելու վայրն այժմ հայտնի չէ կամ էլ անհասանելի է ուսումնասիրության համար: Դրանք նկարագրադրամներն, ըստ ձեռագրացուցակների նկարագրության, հիմնականում պարզունակ են: Այդ ձեռագրերի հիշատակարաններում Պողոս անվան առկայությունը, կարծում ենք, բավարար հիմք չէ դրանք նույն հեղինակին վերագրելու համար, ինչպես ենթադրել է Ա. Գևորգյանը՝ հիմնվելով միայն ձեռագրացուցակների տեղեկությունների վրա: Դրանք նրա կազմած ցանկի 1, 2, 3, 6, 14 ձեռագրերն են, տե՛ս Ա. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

լուվ նրան վերագրել ևս մի ձեռագրի գրչությունն ու մասնակի նկարազարդումը, որոնց մասին կներկայացվի ստորև:

13-րդ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում՝ մասնավորապես Հովհաննես Արքաեղբոր մանրանկարչական դպրոցում, գրքի գեղարվեստական ձևավորման մեջ ի հայտ է գալիս մի ուղղություն, որ հատկանշվում է պարզ, համեստ ու զսպված հորինվածքներով, ամբողջական էջ զբաղեցնող և բնագրային մանրանկարներն անհետանում են, շեշտվում է զարդանկարչությունը, զուգահեռ տարածում են ստանում միագույն նկարազարդումները⁶:

Պողոսի աշխատանքները հարում են հենց այս ուղղությանը: Կիլիկիայի Հովհաննես անապատում 1278 թ. գրել ու նկարազարդել է մի Ավետարան (ՄՄ 5563), որ պարունակում է ավետարանիչներ Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի անվանաթերթերը (նկ. 1-3)* և մի քանի լուսանցազարդ ու զարդագիր: Դրանցում տեսնում ենք 12-րդ դարից կանոնիկ տեսք ստացած կիլիկյան անվանաթերթերին բնորոշ կառուցվածք: Երեք անվանաթերթում էլ առկա է II-աձև կամ ուղղանկյուն գլխազարդ՝ ձևավոր բացվածքով, իսկ գլխազարդի դաշտը լցված է բուսածաղկային հյուսվածքներով ու պարույրներով: Զարդանախշերի մեծ մասը՝ երեքնուկներ, հնգաթերթ ծաղիկներ, ոճավորված ականթի ժապավեններ, ձևավորվել էին 11-րդ դարի հայկական ձեռագրերում, ապա փոփոխվեցին ու կիրառվեցին նաև կիլիկյան նկարիչների կողմից⁷: Հորինվածքի պարտադիր տարրերից է գլխատառը: Մարկոսի անվանաթերթում Ս գլխատառը կենդանագիր է՝ ավետարանչի խորհրդանիշ առյուծի տեսքով՝ թևավոր, լուսապսակով, գիրք բռնած: Ղուկասի անվանաթերթի Ք գլխատառը զարդագիր-հանգուցագիր է, իսկ Հովհաննեսի Ի գլխատառը անսովոր ձևավորում է ստացել՝ ավետարանչի խորհրդանիշ արծվի փոխարեն ընդունելով սիրամարգի տեսք⁸, որպես Քրիստոսի հարության և անմահության խորհրդանիշ, քանզի Հովհաննեսի Ավետարանում շեշտվում է Քրիստոսի աստվածային էությունը և հավիտենական կյանք

⁶ В. Казарян, С. Манукян, Матенадаран, Армянская рукописная книга VI-XIV веков, т. I, Москва, 1991, с. 175.

* Նկարները տե՛ս ներդիրում:

⁷ S. Der-Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to Fourteenth Century*, vol. I, Washington, 1993, p. 4.

⁸ Սիրամարգի տեսքով Ի գլխատառ հանդիպում է նաև Մումիկին վերագրվող, տեղն ու ժամանակն անհայտ մի ձեռագրում (Մոսկվա, Ռուսական պետ. գրադ., 439.23.5), նաև եղեգիսի մանրանկարիչ Բարդղիմեի 1315 թ. Ավետարանում (ՄՄ 9721), տե՛ս Ի. Դանիելյան, «Մումիկի մանրանկարչությունը Ռուսաստանի պետական գրադարանի թիվ 439.23.5 ֆոնդի ձեռագիր Ավետարանում», *ՎԷՄ*, 2016, էջ 168, նույնի՝ «Армянское Четвероевангелие из Российской государственной библиотеки (ф. 439.23.5): К вопросу атрибуции миниатюр рукописи», *Актуальные проблемы теории и искусства*, сборник научных статей, VII, СПб, 2017, с. 281-282:

ունենալու հնարավորությունը: Հովհաննեսի Ավետարանի բնագրի առաջին տողերը ոսկեգիր են, ինչն Աստծո և արքայության խորհուրդն ունի: Մինչդեռ Մարկոսի և Ղուկասի Ավետարանների սկզբնատողերը զարդագրերից են կազմված: Այս անվանաթերթերի բաղկացուցիչ մաս է նաև ամբողջ էջի բարձրությունը զբաղեցնող, ընթերցվածի սկիզբը նշող խաչով պսակված աջ լուսանցազարդը, որ բարձրանում է ծաղկամանի կամ անոթի միջից⁹: Պողոսի նկարազարդած անվանաթերթերը ներդաշնակ կառուցվածք ունեն, և դրանցում գերիշխում է կապույտ երանգավորումը՝ ոսկու նրբաճաշակ գործածությամբ: Կիլիկիայում ստեղծված՝ Պողոսին վերագրվող երկու ձեռագրին կանդրադառնանք վայոցձորյան աշխատանքների հետ համեմատության շրջանակում:

Պողոսի՝ Վայոց ձորում լինելու ամենավաղ հիշատակումները վերաբերում են 1307 թ.: Այդ տարի Դավիթ վարժապետի պատվերով նա ընդօրինակել է մի Ավետարան Գլաձորում (Վնտկ. 1917)¹⁰, որ նկարազարդել է Թորոս Տարոնացին, ստացել՝ Եսայի նշեցին. «ստացալի Սուրբ եւ կենսաբեր Աւետարանիս՝ սուրբ եւ տիէգերալոյս րաբունապետին եւ աստուածախաւս վարդապետին Եսայեայ... եւ աշխատաւղի սորա՝ Պաւղոսի...» (149 ք)¹¹: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք Պողոսի օգնական, Եսայի նշեցու աշակերտ Տիրացուի մասին. «...յիշեցէ՛ք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զմեծ րաբունապետին Եսայի, եւ զհաւազատ աշակերտն՝ զՏիրացու, եւ ծնաւոք նորա, որ ամենայն յաւժար սրտի եւ սիրով սպասաւորեաց սրբոյ Աւետարանիս նկարաւղին եւ գրաւղին...» (293ա)¹²:

Նույն թվականին Պողոսն աշխատել է Մոմիկի հետ Նորավանքում: 1307 թ. Հովհաննես Օրբելի պատվերով գրված Ավետարանում¹³ տասնամյակներ անց՝

⁹ Կիլիկյան ձեռագրերում լուսանցազարդերի ստորին մասը փոխվում է, և դրանք սկսում են հենվել ռեալիստական առարկաների և կենդանակերպ ձևերի վրա կամ բարձրանում են անոթների և ծաղկամանների միջից, տե՛ս С. Манукян, «Формирование титульного листа в армянской рукописной книге», *Կրթեր*, 4, 1991, էջ 106-107, նույնի՝ «Киликийские заглавные листы в свете бифункциональности армянского Евангелия», *Հայ արվեստի հարցեր*. գիտական հոդվածների ժողովածու, 3, Երևան, 2010, էջ 211-214, նույնի՝ «Орнамент в системе иллюминирования армянских рукописных Евангелий», *Studia Religiosa Rossica: Russian Journal of Religion*, 3, Москва, 2023, сс. 99-100:

¹⁰ S. Der-Nersessian, *Manuscripts Arméniens illustrés de XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, vol. I, Paris, 1937, p. 112.

¹¹ Յ. Քիրտեան, «Դարձեալ Թորոս Տարոնեցի», *Բազմավէպ*, Վեհեաթիկ, 1947, 9-10, էջ 218-219, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ՛ի դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 135-136, 377 (այսուհետև՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., Ժ՛ի, Ա.):

¹² Նույն տեղում:

¹³ Յեյլի համալսարան, Բեյնեֆե գրադ., Arm. MSS 3, մինչև 2005 թ.՝ Հարթֆորդ, Քեյս Մեմորիալ գրադ.:

1331 թ., սյունյաց նոր մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճի պատվերով Մոմիկն ավելացրել է գլխավոր հիշատակարանը՝ ներկայացնելով մատյանի ստեղծման պատմությունը, որտեղ նշում է, որ 1307 թ. ինքն ու Պողոս վարդապետը երկու ձեռագիր գրելու հրաման են ստացել Հովհաննես Օրբելից. «...ես՝ Մոմիկ գրիչ եւ Պաւղոս վարդապետն երկու Աւետարան սկսեալ հրամանաւ տէր Օրպէլ Յովանիսի կատարեցաւ...» (299ա)¹⁴: Պողոսն այստեղ հիշատակվում է արդեն որպէս վարդապետ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ Եսայի Նեցոց է վարդապետական աստիճան ստացել: Հնդօրինակված երկու ձեռագրերից մյուսը վերը հիշատակված Ավետարանն է:

1310 թ. Պողոսին տեսնում ենք Արատեսում, որտեղ նա Տերունական քահանայի պատվերով գրչագրում է մի Ավետարան (ՄՄ 4446), որի հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Պողոսը տարիքն առած էր արդեն. «Եւ ետուն գրել զսա իմոյ՝ մեղաւ լցեալ հոգոյ՝ Պաւղոսի սոսկանուն վարդապետի... ետու զանձն յաշխատութիւն, եւ [ի] ծերացեալ ժամանակի /// ձեռաւ գրեալ աւարտեցի զսա» (134բ), «...ես նուաստ աշխատաւ սորա՝ Պաւղոս» (135բ)¹⁵: Արատեսի վանքը ևս, 13-րդ դարից սկսած մշակութային կենտրոն է եղել: Ստեփանոս Օրբելյանի նախաձեռնությամբ Արատեսի վանքը հաստատվեց որպէս նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստավայր¹⁶: Ինչպէս Պողոսը, այնպէլ էլ շատ գրիչներ ու մանրանկարիչներ շրջել են վայոցձորյան վանքերով, որոնք ակտիվ կապերի մեջ են եղել իրար հետ, քանի որ հովանավորվել են նույն իշխանական տներին՝ Օրբելյանների և Պռոշյանների կողմից:

Արատեսի ձեռագիրը թերի է (135 թերթ), կազմությունը՝ խախտված, պահպանվել են միայն Մատթէոսի անվանաթերթը (1ա), Դուկասի պատկերը (31բ), նրա տիտղոսաթերթից չնչին մի հատված և որոշ զարդագիր, թռչնագիր տառեր ու լուսանցազարդեր՝ միագույն կամ գունավորված:

Այս ձեռագրին սերտորեն առնչվում է 1315 թ. մի Ավետարան (Վիեն. 460)¹⁷: Այն պարունակում է գրաֆիկական յոթ խորաններ, գունազարդ չորս անվանաթերթեր, Մարկոսի պատկերը և միագույն լուսանցազարդեր ու զարդագ-

¹⁴ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, by A. Sanjian, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, pp. 81-89, Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Ա, էջ 133-134, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան 2020, էջ 100 (այսուհետև՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Բ):

¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Ա, էջ 171-172:

¹⁶ Կ. Մաթևոսյան, «Դրուագներ նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի պատմությունից (Արատես եւ Վերին նորավանք)», Նորավանք, հոդվածների ժողովածու, Բ, Մոմրեալ-Երևան, 2001, էջ 62:

¹⁷ Զուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց՝ Վ. Տաշեան, Բ. Ա. Վիեննա, 1895, էջ 934:

րեր¹⁸: Դժվար չէ տեսնել երկու ձեռագրերի ավետարանիչների պատկերներն իրար կապող հատկանիշները՝ դիմագծերը, մազերի միատիպ մշակումը, հագուստի մոդելավորումը, ճարտարապետական ֆոնը: Սակայն դրանց նկարագարումն ոճը, ինչպես և անվանաթերթերի ձևավորումը, տարբերվում են Պողոսի աշխատանքներից և աղերսվում Օրբելյաններին պատկանող՝ Եղեգիսի գրչության կենտրոնին բնորոշ ոճապատկերագրական հատկանիշներին: Մարկոսի պատկերը ձեռագրում նախապես անջատված թերթ է եղել, 1975 թ. վերականգնման ժամանակ կարվել է ձեռագրին¹⁹: Չի բացառվում, որ ավետարանիչների այս երկու պատկերները միևնույն ձեռագրից անջատված թերթեր լինեն կամ առնվազն պատկանեն մի հեղինակի, քանզի կրում են նույն միջավայրի ազդեցությունը²⁰: Վիեննայի ձեռագիրը գլխավոր հիշատակարան չունի, սակայն հետագայի հիշատակագրությունից տեղեկանում ենք ձեռագրի թվականի և հետագա ստացողի մասին, համաձայն որի, 1315 թ. Շահի որդի Սարգիսը ձեռագիրը 50 դահեկանով գնել է Պողոս վարդապետից, որը կարծում ենք, մեզ ծանոթ Պողոսն է. «Կատարեցաւ սուրբ Ավետարանս այս ի թվականութեան Հայոց ԶԿԴ (1315): Ես Սարգիս Շահիս որդին, որ ստացայ զսայ ի հալալ արդեանց եւ գնեցի զսայ ի Պողոս վարդապետէ Ծ. (50) դկ (դահեկան)...» (327բ): Այս ձեռագրի և Պողոսի 1313 թ. Ավետարանի (անդրադարձը՝ ստորև) միագույն խորանների, լուսանցազարդերի և գրի համեմատությունը թույլ է տալիս մտածել, որ դրանց հեղինակը նույն Պողոսն է (նկ. 4-5, աղյուսակ 1ա-բ):

1311 թ. Պողոս վարդապետը Եսայի նշեցու հոգևոր զավակ Տիրացուի պատվերով (նույնանում է վերոնշված 1307 թ. հիշատակարանի Տիրացուի հետ) մի ձեռագիր է ընդօրինակում Արատեսից ոչ հեռու գտնվող Հերմոնի վանքում. «Արդ, գրեցաւ ըստ իմում կարի, վատեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զաւուրեմէ, հրամանաւ սուրբ Երիցս երանեալ նախասարկաւագին՝ Տիրացուին՝ սպասաւորին եւ հոգեւոր որդեկի սուրբ եւ երանաշնորհ րաբունապետի աստուածախաւս եւ տիեզերալոյս վարդապետի Եսայեայ... ձեռամբ յոգնամեղ հոգւոյ Պաւղոսի սոսկանուն վարդապետի»²¹: Հերմոնի վանքը ևս արդյունավոր գրչակենտրոն է եղել, որ գործել է Օրբելյանների հովանու ներքո: Դլաձորի

¹⁸ Շնորհակալություն եմ հայտնում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հ. Պողոս Գոնանեանին ձեռագրի անհրաժեշտ էջերի թվային տարբերակը մեզ ուղարկելու համար:

¹⁹ Հ. և Հ. Բուշնալզեմ, Հայ ձեռագիրներ Մխիթարեան Մատենադարանի Ի վիեննա, Վիեննա, 1978, էջ 29:

²⁰ Ժամանակին այդ պատկերները վերապահությամբ վերագրել եմ Պողոսին, տե՛ս Լ. Բարսեղյան, «Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչության կենտրոնները», ՀԱ, 2013, 1-12, էջ 368-369:

²¹ «Սահմանի Խմաստասիրի Դապի», Ժողովածու, Ա (ձեռագիրն այժմ կորսված է) տե՛ս, Յուզակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Քարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, կազմեցին՝ Ս. Մուրատեան, Ն. Մարտիրոսեան, խմբ.՝ Ա. Գալաճեան, Երուսաղեմ, 1967, էջ 17, Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Ա, էջ 192-193:

գործունեության դադարումից հետո Տիրատուր Կիլիկեցին 1338 թ. համալսարանը տեղափոխել է Հերմոնի վանք և ղեկավարել այն մինչև 1356 թ.:

1313 թ. Պողոսը կրկին Գլաձորում էր, որտեղ ստեղծում է մի Ավետարան (ՄՄ 7842). «Արդ, ես՝ տկարս ի զարեղս եւ ապիկարս ի վարդապետս, չնչինս ի յիմաստս եւ փանափիս ի քերթոսն՝ Պաւղոս վարդապետ, ծրեցի իմով տկարութեամբս զսուրբ Աւետարանս յոլով աշխատանամ եւ քրտնաջան տառապանամ» (335բ)²²: Ձեռագրում համադրվել են գծանկարային ոճով կատարված յոթ խորանները (անկանոն հերթականությամբ), լուսանցազարդերն ու զարդատառերը (բացառությամբ մեկի) և Մատթեոս, Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչների գեղանկարչական ոճով անվանաթերթերը (նկ. 7-9): Դրանց զարդանկարչությունը հետևում է անվանաթերթերին բնորոշ հայկական մանրանկարչության ավանդական ու տարածված ձևերին: Ղուկասի Ավետարանի տիտղոսաթերթը մայր ձեռագրի մաս չէ և հետագայում է լրացվել: Ձեռագրի ողջ հարդարանքից իրենց կատարման եղանակով և գունային ընտրությամբ ակնհայտորեն առանձնանում են նաև որոշ պարզունակ լուսանցապատկերներ (97բ, 296բ), որոնք իրականացրել է մեկ այլ նկարիչ:

Միայն գծանկարային, հասարակ նկարազարդումներով հայկական ձեռագրեր հանդիպում են դեռևս 10-11-րդ դարերում: Սակայն 13-րդ դարից սկսած Կիլիկիայի և Բարձր Հայքի ձեռագրերում աստիճանաբար ձևավորվում և կայուն համակարգի են վերածվում միազույն զարդային հարդարման սկզբունքները՝ հաճախ զուգորդված գունազարդ էջերի հետ: Արդեն 14-րդ դարի սկզբի հայկական մի շարք ձեռագրերում տարածված հատկանիշ է դառնում գրաֆիկական և գեղանկարչական ձևերի զուգահեռ համադրությունը, որի կազմավորման և տարածման շարժառիթները լիովին պարզաբանված չեն: Ըստ է. Կորխմազյանի՝ նմանօրինակ նկարազարդումը պայմանավորված էր այն հանգամանով, որ Բարձր Հայքում գրված ձեռագրերին՝ հարդարված միայն գրաֆիկական տարրերով, հետագայում ավելացվել են գեղանկարչական եղանակով արված թերթեր: Երբ այդ ձեռագրերը ընդօրինակում էին, նոր ստեղծված մատյանները զարդարում էին այդ երկու նկարեղանակով²³:

Գլաձորի կապը Բարձր Հայքի հետ պատահական չէր, քանի որ հատկապես երզնկայից գալիս էին ուսանելու նպատակով (Հովհաննես, Մխիթար, Կիրակոս երզնկացիներն աշխատել են Գլաձորում): Բարձր Հայքի Ավագ վանքում էր գտնվում Գրիգոր Լուսավորչի դամբարանը, որտեղ ուխտի էին գնում Հայաստա-

²² Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԳ, Ա, էջ 232:

²³ Է. Կորխմազյան, «Բարձր Հայքի XIII դարի վերջի և XIV դարի սկզբի մանրանկարչության առանձնահատկություններ», էջմիածին, 2003, Ը, էջ 94, նույնի՝ Բարձր Հայքի մանրանկարչությունը ԺԱ-ԺԴ դդ., Երևան, 2015, էջ 57:

նի տարբեր վայրերից, այստեղով էին անցնում ճանապարհները դեպի Կիլիկիա²⁴: Բացի այդ, 14-րդ դարում հատկանշական է դառնում կիլիկյան ձեռագրերի նվիրաբերումը Հայաստանի վանքերին ու հոգևորականներին²⁵: Այդ ձեռագրերին մանրանկարիչները ծանոթանում էին նաև Կիլիկիայում կրթվելու անձնական փորձի միջոցով²⁶: Այս ամենը նպաստում էր մշակութային կենտրոնների փոխկապակցված զարգացմանը, և Գլաձորի նկարիչները հնարավորություն են ստանում ծանոթանալու և կիրառելու նմանօրինակ ձեռագրերի հարդարման համակարգի սկզբունքները: Դրա հետևանքով 14-րդ դարի սկզբում Գլաձորի մանրանկարչության մեջ ի հայտ է գալիս կիլիկյան զարդանկարչության ազդեցությունը:

Պողոսի 1313 թ. Ավետարանի հետ ունեցած ընդհանրություններից ելնելով Ա. Գևորգյանը նրան է վերագրել Կիլիկիայում ստեղծված երկու Ավետարան՝ մեկը 1280 թ. (ՄՄ 4096), մյուսը՝ 13-րդ դար (ՄՄ 4171)²⁷: Այդ ձեռագրերի ուսումնասիրությունն ու համեմատությունը ցույց տվեց, որ դրանց գրչությունը պատկանում է նույն հեղինակին և նույնանում Պողոսի մյուս գրչագրերին (աղյուսակ 1բ): ՄՄ 4171 Ավետարանում պահպանված չորս անվանաթերթերն ու լուսանցազարդերն իրենց ոճով, գունազարդման համակարգով և գեղարվեստական միջոցների ու մոտիվների կիրառմամբ հնարավորություն են տալիս Պողոսին համարել դրանց հեղինակը (նկ. 10-12): ՄՄ 4096 ձեռագրի միագույն գրաֆիկական խորանները ևս շատ մոտ են Պողոսի 1313 թ. ձեռագրի համաձայնության տախտակներին (նկ. 6): Սակայն անվանաթերթերը, չնայած զարդանկարչական որոշակի նմանողության, ակնհայտ տարբերություններ ունեն: Դրանք կատարված են ավելի հմուտ ծաղկողի կողմից. գծանկարն առավել նուրբ է ու հստակ (նկ. 13-15):

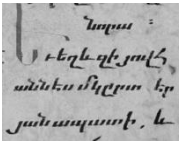
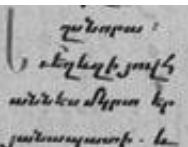
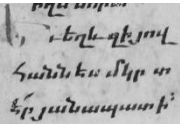
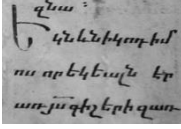
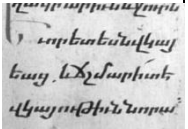
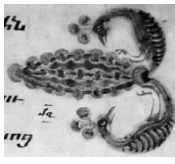
Վերոնշյալ ձեռագրերի բնագրում Քրիստոսի խաչից իջեցման և թաղման հատվածը (Հովհ. ԺԹ 38) սկսվում է հիմնականում թռչնագիր 3 գլխատառով (աղյուսակ 1գ): Ուշագրավ է, որ որոշ ձեռագրերում բազում գլխատառերից գունազարդված է միայն հենց այդ մեկը:

²⁴ Ս. Մանուկյան, «Անվանաթերթերը Մովսիկի ծաղկած ձեռագրերում», *Մամիկ 750*. Զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 52, ծանոթ. 8:

²⁵ В. Казарян, С. Манукян, укр., соч., с. 187.

²⁶ S. Der-Nersessian, *The Chester Beatty Library, A Catalogue of the Armenian Manuscripts*, vol. I, Dublin, 1958, p. xxix.

²⁷ Ա. Գևորգյան, նշվ., աշխ., էջ 116, 119:

	ՄՄ 5563 1278թ., Ավ.	ՄՄ 4096 1280թ., Ավ.	ՄՄ 4171 ԺԳ դար, Ավ.	ՄՄ 7842 1313թ., Ավ.	Վիեն. 460 1315թ., Ավ.
ա					
	ՄՄ 5563 1278թ., Ավ.	ՄՄ 4096 1280թ., Ավ.	ՄՄ 4171 ԺԳ դար, Ավ.	ՄՄ 4446 1310թ., Ավ.	ՄՄ 7842 1313թ., Ավ.
բ					
գ					

Ա. Գևորգյանը Պողոսին է վերագրել ժամանակին ու տեղին անհայտ մեկ այլ ձեռագիր *ևս*²⁸: Ձեռագրի որոշ էջեր ունեն միագույն պարզ գրաֆիկական զարդանկարներ: Ձեռագրի գրիչը Պողոսն է, ստացողը՝ Հովհաննեսը: Լ. Խաչիկյանը հիշատակված Հովհաննես պատվիրատուին նույնացրել է Հովհաննես Որոտնեցուն և հիշատակարանը դրել 1386 թ. տակ²⁹: Ա. Գևորգյանը հավանական է համարում ձեռագրի ստեղծումը Հովհաննես Օրբելի պատվերով՝ 1307-1310 թթ. միջև³⁰: Սակայն քննությունն առնելով Հովհաննես Օրբելին առնչվող շուրջ տասնհինգ ձեռագիր, որոնցում նա հիշվում է որպես գրիչ, պատվիրատու կամ երկրամասի հոգևոր առաջնորդ, տեսնում ենք, որ դրանց հիշատակարաններում մշտապես շեշտվում է Հովհաննեսի՝ մետրոպոլիտ կամ Օրբելի (Օրբելյաններից սերված) լինելու հանգամանքը: Օրինակ, վերը հիշատակված 1310 թ. ձեռագրում Պողոսը գրում է. «...ի վերադիտողութեան...տեսուն Յովանիսի մականուն Ուրպելի՝ արհիական եպիսկոպոսի...»³¹: Մինչդեռ անթվակիր այս ձեռագրում Հովհաննեսը հիշվում է «գերանաշնորհ րաբունապետ» (58ա, 276բ), «զտիեզերալոյս վարդապետն» (105բ) մակդիրներով, ինչը կասկածի տակ է դնում նրան Հովհաննես Օրբելի հետ նույնացնելը և հետևաբար, այս ձեռագիրը Պողոսին վերագրելը:

1314 թ. դարձյալ Գլաձորում Ստեփանոս Տարսայիճ Օրբելյանը Պողոսին պատվիրում է մի Ավետարան, որից պահպանվել է միայն ստացողին նվիրված ընծայագիրը՝ ամփոփված երկու խորանների մեջ և հիշատակարանը (ՄՄ 9150)³²: Գլխավոր հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Պողոսը Կիլիկիայի Ակներ վանքից հատուկ եկել է Գլաձոր՝ ուսանելու և հմտանալու եսայի Նեցու մոտ: Պողոսն արդեն բավականին ծեր էր, քանի որ խոստովանում է տկարացած աչքերի և դողդոջուն ձեռքերի մասին. «...ես Պաղոս, ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ, աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սուրբ ուխտէն Ակներ կոչեցեալ, ըստ տատանման մտաց արդարեւ հողմով մ[ա]նգութեան

²⁸ ՄՄ 185, Մատնիմ Հնոց կտակարանի (բաղ. 2 ձեռագրից), ԺԳ դար, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեթունյան, Փ. Անթապյան, Երևան, 1984, էջ 767-768:

²⁹ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 55:

³⁰ Ա. Գևորգյան, նշվ., աշխ., էջ 122-123:

³¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԳ, Ա., էջ 171:

³² Ձեռագրից պահպանված այդ պատառիկները ժամանակին վարդապետ Խաչիկ Դադյանի սեփականությունն են եղել, տե՛ս 3. Թօփեան, *Յուցակ Ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի*, Վաղարշապատ, 1900, մասն Բ, էջ 29-30: Գլխավոր հիշատակարանին, որի հեղինակը Պողոսն է, հաջորդում է Հակոբ Թագորցու չափածո հիշատակարանը (7ա-բ, 8ա)՝ նվիրված ձեռագրի պատվիրատու Ստեփանոսի ուսուցիչ Սարգիս րաբունուն, որի սկզբնատառերը մեկընդմեջ կազմում են «Տէր Սարգիս է Աւետարանս» գրությունը, տե՛ս նույն տեղում, նաև Հայերեն ձեռագրերի. հիշ., ԺԳ, Ա., էջ 253-254:

խմոյ, նաեւ յաղագս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխա[r]նիկ եղեալ ի կայս...եկեալ բնակեցայ...ի վանս Գլաձոր, առ ոտս սուրբ երիցս երանեալ ռաբունապետին Եսայեայ...գրեցի զսուրբ Աւետարանս իմով ձեռամբ, վատեալ ի լուսոյ եւ պակասեալ ի զարութենէ, դողդոջեալ ձեռամբ եւ մտամբ...» (3բ-4ա)³³: Վկայություններ կան նաեւ Ստեփանոս Տարսալիճի՝ Գլաձորի համալսարանում ուսանելու մասին, 1314 թ. նա արդեն քահանա էր և պատրաստովում էր վարդապետական և եպիսկոպոսական պատիվ ու աստիճան ստանալ Եսայի Նչեցուց³⁴:

Ընծայականը զբաղեցնում է հանդիպադիր երկու էջ՝ խորանի ձևավորում ստացած սյունազարդ շրջանակների մեջ (նկ. 16): Այն գրված է ոսկե խորքի վրա կապույտ երկաթագրով՝ կարմիր տողերի արանքում.

1բ Ով յանսկիզբն ծոցոյ բան,
Նոյնդ ծաղկեալ յազգ մարդկան
Որ գայսմ առեն Աւետարան,
Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան,
Ահա գոյս առել քեզ տամ,
Բարձեալ ի ձեռ առաջի գամ.//
2ա Առ գայս նուէրս բարէխնամբ
Եւ յիս հայեա՛ Տէր հաշտ ակամբ
Դու զպննողս քո բանի,
Եւ զստացող այսմ տառի՝
Զտէր Ստ[ե]փանո[ս հո]վի բարի, հայրենի³⁵:

Ընծայականի ուղղանկյուն գլխազարդերից յուրաքանչյուրի կենտրոնում գետեղված է քառաթերթ բացվածքի մեջ առված ոսկեդրամ, իսկ մնացած դաշտը լցված է երեքնուկների, արմավազարդերի և ոլորապտույտ ցողունների համակցված նախշով: Գլխազարդերի վրա բացված պոչով մեկական սիրամարգ է, իսկ սյուների կողքին բարձրանում է ծառ՝ վրան նստած թռչունով: Այն, որ ընծայագիր-խորանը նկարազարդել է Պողոսը, վկայված է հիշատակարանում. «...գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յընդիր ընդիր երանգոց եւ ի յոսկոյ սրբոյ...» (5ա), «...ըստ կարի իմում մեծաւ աշխատութեամբ...գրեցի զսա եւ ընծայեցի իբր գակն անգին եւ պատուական...» (6բ)³⁶:

³³ Նույն տեղում, էջ 251:

³⁴ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 441, 450, նույնի՝ Տարսալիճ Օրբէլեանի եւ Մինա Խաթունի սերունդը, Անթիլիաս-Լիբանան, 1947, էջ 15:

³⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Ա, էջ 254:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 252:

Ընծայագիր-խորանի՝ Գլածորում ստեղծված առաջին օրինակը հանդիպում է վերը հիշված 1307 թ. Եսայի Նչեցու Ավետարանում (Վնտկ. 1917, 12ա), որի գրիչը Պողոսն է։ Ընծայականն այստեղ զբաղեցնում է մեկ էջ և որոշակի տարբերակիչ գծերով հանդերձ՝ ունի գրեթե նույն կառուցվածքը (նկ. 17)³⁷։ Զարդարուն գլխազարդը հենվում է սյուների վրա, որոնց վրա տեղադրված մեկական ոսկեդրամները խոյակի դեր են կատարում։ Ընծայագիրն ուղղված է ձեռագրի ստացող Եսայի Նչեցուն։

12ա Տէր իմ Քրիստոս Փրկիչ մարդկան,
Պետ հովուքեան կարգիս ամման,
Որ մեզ զշնորհս Քո շղթան,
Հեղեր արհմնայոյ յախտեան:
Դու ես զպննողս Քո բանին,
Եւ ըզստացող այսմ տառի
Ըզեսայի սուրբ բաբունի
Ընգալ ի փառսդ հայրենի, ամէն³⁸։

Ընծայական-խորանը 12-րդ դարի կիրիկյան մանրանկարչության նորամուծություններից էր, որտեղ համաձայնության կանոններն ամփոփող խորաններին հաջորդում էր ձեռագրի պատվիրատուին նվիրված խորանաձև ևս մեկ էջ։ 13-րդ դարի առաջին կեսին Հռոմկլայի դպրոցի ձեռագրերում զարգանում է այդ կառուցվածքը, որտեղ ընծայագրին հատկացվում էր արդեն երկու էջ³⁹։ Դրանք հայտնվում են հիմնականում Կոստանդին կաթողիկոսի անմիջական հրամանով և հովանավորության ստեղծված ձեռագրերում՝ գրված արքայական ընտանիքի անդամների կամ բարձր դասի հոգևորականների համար⁴⁰։ Պահպանված առաջին օրինակը 1248 թ. Բարձրբերդի Ավետարանում է⁴¹։ Ընծայականները

³⁷ Վնտկ. 1917 ձեռագրից անհրաժեշտ էջերի թվային տարբերակը շնորհակալությամբ ստացել ենք Վենետիկի Միխրայան միաբանության անդամ Հայր Վահան Օհանյանից։

³⁸ Նույն տեղում, էջ 136, 378։

³⁹ S. Der-Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, 1963, p. 22, նույնի՝ *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1973, p. 8, 28, B. Казарян, С. Манукян, укл., соч., с. 90, 103, I. Rapti, « La voix des donateurs: pages de dédicaces dans les manuscrits arméniens de Cilicie », *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, ed. by J.-M. Spieker, É. Yota, Paris, 2012, pp. 309–326.

⁴⁰ Գ. Յովսէփեան, «Կոստանդին Ա. կաթողիկոս», *Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմութեան*, պրակ Բ, Նիւ Եորք, 1943, էջ 6-44։

⁴¹ Անթիլիաս, ձեռ. Հ^մ 8, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց, Բ. Բ. կազմեց՝ Ար. արք. Սիրմէան, Հալէպ, 1936, էջ 6ա, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց՝ Ա. վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 90, S. Agémian, *Manuscripts Arméniens Enluminés du Catholicossat de Cilicie*, Antelias-Liban, 1991, pp. 13-14, Pl. E։

Կիլիկիայում գրվում էին երկաթագիր, ոսկե խորքի վրա կապույտ գույնով կամ հակառակ համադրությամբ՝ հաճախ կարմիր տողերի արանքում: Այդ խորաններին բնորոշ էր ճոխ ու նրբագեղ հարդարանքը: Փաստորեն, կիլիկյան մանրանկարչությունը հատուկ այս ձևավորումը տեղ է գտել գլաձորյան երկու ձեռագրերում: Համեմատելով շուրջ տասներկու ընծայագրերի չափածո հիշատակարանները, տեսնում ենք, որ դրանք հիմնականում կաղապարային որոշակի ձև են ունեցել, որ փոխանցվել է ձեռագրից ձեռագիր (աղյուսակ 2): Դրանցում կիրառվող «պճնող» բառը վերաբերում է ձեռագրի պատվիրատուին և կիրառվել է այն իմաստով, որ այդ անձն է հոգ տարել ձեռագրի նկարազարդման համար⁴²:

Կիլիկյան ձեռագրերից փոխառված մանրամասն է մանրանկարներում ոսկեդրամների պատկերումը: Կիլիկիայի նկարիչների համար հատուկ նշանակություն է ունեցել հենց ոսկեդրամ պատկերելը, որի պատճառաբանությունն, ըստ Ալեքսանդր Հակոբյանի և Իսեսա Դանիելյանի, հիմնավորվում է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքով», որը Կիլիկյան Հայաստանում 13-րդ դարում օրենքի ուժ ստացավ: Դրա նախավերջին՝ «նվիրատվությունների մասին» հոդվածում, Մխիթար Գոշի խորհրդապաշտական վերլուծության համաձայն՝ ոսկե դահեկանը Քրիստոսի աստվածության խորհրդանիշն է⁴³: Հենց այս գաղափարն է մղել կիլիկյան նկարիչներին ձեռագրերում վերարտադրել իրական ոսկեդրամների պատկերներ⁴⁴:

13-րդ դարի կեսին կիլիկյան ձեռագրերում հայտնված այս նորարարությունը արտացոլվել է Վայոց ձորի մի շարք՝ հիմնականում Օրբելյան իշխանների պատվիրած ձեռագրերում, մի քանիսը՝ վարդապետ Պողոսի գործակցությամբ, ինչպես վերոնշյալ գլաձորյան երկու ընծայական-խորաններում:

1302 թ. Նորավանքում Հովհաննես Օրբելի գրած և Մոմիկի նկարազարդած Ստեփանոս Օրբելյանի Ավետարանը (ՄՄ 6792) Վայոց ձորից պահպանված առաջին ձեռագիրն է ոսկեդրամների պատկերներով: Դրանք երեքն են՝ տեղադրված Հովհաննես ավետարանի տիտղոսաթերթի գլխազարդի մեջ (15ա): Այս Ավետարանի ձևավորումն, ընդհանրապես, կապվում է կիլիկյան մանրանկարչական ավանդույթների՝ վայոցձորյան գեղարվեստական համակարգ ներթափանցելու սկզբնական շրջանի հետ⁴⁵:

⁴² Ա. Գևորգյան, «Սարգիս ծաղկող (ԺԳ դ.)», *ԲՄ*, 10, 1971, էջ 152:

⁴³ А. Акопян, И. Даниелян, «Идеи, монеты и художники: об изображении монет и печатей в армянских рукописях в XIII-XVI вв.», *Graphosphera*, vol. 3 (2), Москва, 2023, с. 248-249, 254.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 255:

⁴⁵ Կիլիկիայի մանրանկարչության հետ են աղերսվում 1302 թ. Ավետարանի սկզբնաթերթերի բոլոր տարրերի ոսկով ուրվագծումը, խառնվ պսակված աչ լուսանցազարդը՝ բաղկացած իրար վրա հավաքված սրտաձև զարդամոտիվներից, Լազարդի առաջին անկյունների նախազարդերը և այլն, տե՛ս Ա. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-58:

Անթիլիաս, ձեռ. Հ ^մ 8, 1248 թ., Ավ., Կիլիկիա	Զեսթեր Բիթի, ձեռ. Հ ^մ 558, 13-րդ դ., Ավ., Կիլիկիա	Վնակ. ձեռ. Հ ^մ 1917, 1307 թ., Ավ., Գլաձոր	ՄՄ 9150, 1314 թ., Ավ., Գլաձոր
Ով յանսկիզբն ծոցդ բան, Որ ծաղկեցար յազգս մարդկան, Եւ մեզ շնորհս քո շղթան, Հեղեր արհնեալդ յավիտեան, Արդ առեալ զքոյս քեզ տամ, Բարձեալ ի ձեռս առաջի գամ, Ընկալ զնուէրս բարեխնամ, Եւ յիս հայեա Տէր հաշտ ակամբ*, Տէր իմ Յիսուս Փրկիչ մարդկան Պետ հովութեան կարգիս աւծման Որ զայս մատեան Աւետարան Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան Ահա զքոյս առեալ քեզ տամ, Բարձեալ ի ձեռս առաջի գամ Առ զայս նուէր Սուրբ բարէխնամ Եւ յիս հայեայ Տէր հաշտակամ: Ով յանսկիզբն ծոցդ բան Նոյն եւ ծաղկեալ յազգս մարդկան Որ մեզ զշնորհս քո շրթան Հեղեր արհնեալդ յաւիտեան Դու զպճնողս քո բանի Եւ զարդարող այսմ տառի Զտէր Ստեփաննոս հովիւ բարի Նստոյ աթոռ ընդ Պետրոսի:	Տէր իմ Քրիստոս Փրկիչ մարդկան, Պետ հովութեան կարգիս աւծման Որ զայս մատեան Աւետարան Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան Ահա զքոյս առեալ քեզ տամ, Բարձեալ ի ձեռս առաջի գամ Առ զայս նուէր Սուրբ բարէխնամ Եւ յիս հայեայ Տէր հաշտակամ: Ով յանսկիզբն ծոցդ բան Նոյն եւ ծաղկեալ յազգս մարդկան Որ մեզ զշնորհս քո շրթան Հեղեր արհնեալդ յաւիտեան Դու զպճնողս քո բանի Եւ զարդարող այսմ տառի Զտէր Կոստանդին հովիւ բարի Յաթոռ նստոյ ընդ Պետրոսի:	Տէր իմ Քրիստոս Փրկիչ մարդկան, Պետ հովութեան կարգիս աւծման, Որ մեզ զշնորհս Քո շրթան, Հեղեր արհնեալդ յաւիտեան: Դու ես զպճնողս քո բանի Եւ ըստացող այսմ տառի Ըզեւսայի սուրբ բարեունի Ընգալ ի փառս հայրենի, ամէն:	Ով յանսկիզբն ծոցոյ բան, Նոյնդ ծաղկեալ յազգ մարդկան Որ զայսմ ատեն Աւետարան, Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան, Ահա զքոյս առեալ քեզ տամ, Բարձեալ ի ձեռ առաջի գամ.// Առ զայս նուէրս բարէխնամբ Եւ յիս հայեա՝ Տէր հաշտ ակամբ Դու զպճնողս քո բանի, Եւ զստացող այսմ տառի՝ Զտէր Ստ[ե]փանո[ս հո]վիւ բարի, հայրենի:

* Ընծայական-հիշատակարանների (թվով 12) համեմատությունը ցույց տվեց, որ «հաշտ ակամբ» (հաշտ աշխով) եզրը կիրառվել է միայն 1248 թ. Բարձրբերդի Ավետարանում (Անթիլիաս, ձեռ. Հ^մ 8) և 1314 թ. Գլաձորում ընդօրինակված ձեռագրում (ՄՄ 9150): Մյուս օրինակներում կիրառվել է «հաշտական» (հաշտություն կամեցող) ձևը: Այդ կաղապարային բառի մասին տե՛ս նաև, **Խ. Հարությունյան**, «Հաշտ ակա՛մբ, քե՛հ հաշտա-կամ», Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-ԺԵ. դարեր), գիրք Ա, Երևան, 2022, էջ 226-227:

Հովհաննես Օրբելի պատվիրած 1307-1331 թթ. Ավետարանում (ծանոթ. 12) ոսկեգօծ երկու կնիք հայտնվում է Մատթեոսի անվանաթերթի ճակատազարդի ներքևում (14ա): Աջակողմյանի ներսում բոլորածև գրված է «Տ[Է]Ր ՕՐ-ՊԷԼ ԻՈՎԱ[ՆԷ]», իսկ կենտրոնական մասի փոքր բոլորակի մեջ՝ իրար տակ «Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ»: Զախակողմյան կնիքը և նրա վրայի գրությունը քայքայված են, բայց նշմարելի են «ԹԵ» տառերը (ԲԻԻՐԹԵՆ)¹: Նշենք, որ ձեռագիրը գրվել է Բուրթեյ իշխանի համար:

Հիշատակված ձեռագրերի դեպքում ոսկեդրամները նկարվել են ոչ թե անմիջապես իրական դրամներից, ինչպես կիլիկյան ձեռագրերում, այլ արտանկարվել են մանրանկարներից, ինչի մասին վկայում են դրամների և նմանակած կնիքների կոպիտ մշակումները և սխալ վերարտադրությունը²:

Ոսկեդրամների երեք պատկեր առկա է Հովհաննես Օրբելի պատվիրած 1300 թ. ձեռագրի (Նոր Զուղա, 477/35) Մատթեոսի Ավետարանի տիտղոսաթերթում (16ա)³: Դրանք արդեն իրական դրամներից արված ընդօրինակություններ են և ավելացվել են 1323 թ. հետո⁴: Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակի նկարագրության համաձայն՝ Ավետարանի ստեղծման վայրը Տաթևի վանքն է⁵: Դա պատճառ է դարձել, որ ձեռագիրը հաճախ վերագրեն Տաթևի մանրանկարչական դպրոցին: Սակայն, ինչպես Հ. Քյուրտյանն է նշում, Ավետարանը նվիրվել է Տաթևի վանքին, գրվել՝ հավանաբար Գլաձորում⁶: Ձեռագրի հիշատակարանում Հովհաննես Օրբելը ուղղակի պատգամում է զգուշությամբ պահել Ավետարանը և այն չհանել Տաթևի Ս. եկեղեցուց. «...Ի վերայ այս ամենայնի պատուի տամք ձեզ զկնի եկեղոցդ մեծաւ զգուշութեամբ պահել զսուրբ Աւետարանս եւ չհանել զսա ի սուրբ եկեղեցոյս Տաթևոյ...ԹՎԻՄ ԶԽԹ (1300) Էր, ես նուսատ Աւրպել Իովանէ Իմու ձեռամբս գրեցի զյիշատակարանս» (317ա-բ):

¹ Գրությունները վերծանել է Կ. Մաթևոսյանը, տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 215:

² И. Акопян, И. Даниелян, укр. соч., с. 229-234.

³ Շնորհակալություն եմք հայտնում Հրայր Բագե Խաչեղյանին և Ինեսսա Դանիելյանին այս ձեռագրից որոշ էջերի թվային տարբերակը արամադրելու համար:

⁴ Տիտղոսաթերթի ոսկեդրամների պատկերների ֆնությամբ պարզվել է, որ դրանցից երկուսը վերարտադրում են Աբու-Սաիդի մետաղադրամների այն տեսակը, որ սկսել է հատվել 1323 թ. սկսած և հետևաբար, դրանց արտանկարումը ձեռագրում հետագա լրացման արդյունք է, И. Акопян, И. Даниелян, укр. соч., с. 235-237:

⁵ Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա., կազմեց՝ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 51:

⁶ Յ. Քիւրտեան, «Օրբելեան ձեռագիր մը 1300-էն», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, 1949-1950, Բ, էջ 112, A. Harutyunyan, The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev. An illustrated Investigation, Yerevan, 2024, pp. 154-155:

Ի մի բերելով Հովհաննես Օրբելի գրչագրած կամ պատվիրած ձեռագրերը, տեսնում ենք, որ դրանք կապվում են Նորավանքի, Գլաձորի, մեկն էլ՝ Վերին Նորավանքի հետ: Գիտենք, որ նա ուսանել է Գլաձորում՝ Եսայի Նչեցու մոտ: Հովհաննես Օրբելը, որպես Ստեփանոս Օրբելյանի կանխակոչված հաջորդ (1300-1324 թթ.) և օգնական, նրա հետ բնակվում էր մետրոպոլիտների ավտո-ռանիստ Նորավանքում, որտեղ նրա պատվերով 1302 թ. գրեց մի Ավետարան (ՄՄ 6792): Մենք հավանական ենք համարում, որ 1300 թ. ձեռագիրը գրվել է Նորավանքում⁷, նկարազարդվել՝ Նորավանքում կամ Գլաձորում, հետո նվիրվել Տաթևի վանքին⁸: Իսկ ոսկեդրամների պատկերները, թերևս, լրացվել են Տաթևի վանքում:

Հովհաննես Օրբելի 1300 թ. Ավետարանն իր հարուստ ձևավորմամբ, գույ-ների ու մոտիվների ընտրությամբ, ոսկու նուրբ գործածությամբ առնչվում է կի-լիկյան ձեռագրերին⁹: Դրա համաձայնության կանոնների և անվանաթերթերի զարդանկարչությունը սերտորեն աղերսվում է Պողոսի գրչագրած, Թորոս Տա-րոնացու նկարազարդած 1307 թ. Ավետարանին (Վնտկ. 1917): Այս երկու ձե-ռագրում էլ ընդօրինակություններ կան՝ շատ մոտ Դրազարկի վանքում (Գիլի-կիա) Թորոս փրկիսոփայի ծաղկած 1290 թ. Ավետարանին¹⁰: Թորոս փրկիսոփան 1290 թ. մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում (ՄՄ 5736, 311բ-312ա) նշում է, որ իր հայրը ծնունդով Տարոնից է և նրա հիշատակի համար է ինքը գրել ու նկարազարդել Ավետարանը և նվեր մատուցել Մշո Ս. Կարապետ վանքին: Հաշ-վի առնենք, որ Գլաձորի համալսարանի ուսումնականներից շատերը Տարոնից էին, նաև կիլիկյան ձեռագրերի նվիրաբերման դեպքերն էին տարածված 14-րդ դարում: Հետևապես ենթադրելի է, որ Թորոս փրկիսոփայի այս ձեռագիրը կամ դրա օրինակով ստեղծված մի ուրիշ մատյան նախօրինակ է հանդիսացել Հով-հաննես Օրբելի 1300 թ. և Եսայի Նչեցու 1307 թ. Ավետարանների համար: Այդ փաստի օգտին է վկայում այժմ անհայտ տեղորոշմամբ ձեռագրի հիշատակա-

⁷ Ձեռագրի կատարման վայրը Նորավանքն են համարում նաև Թ. Մեթյուսն ու Ա. Սանջյանը, տե՛ս, **T. Mathews, A. Sanjian, Armenian Gospel Iconography, The tradition of the Gladzor Gospel**, Washington, 1991, p. 62:

⁸ Հիշենք, որ իր արքունակության շրջանում Ստեփանոս Օրբելյանը 1287 թ. միավորեց և իր իշխանության տակ առավ Տաթևի և Նորավանքի արքունիքը, 1295 թ. հովանավորեց Տաթևի Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցումը:

⁹ Այս ձեռագրին և կիլիկյան մանրանկարչության հետ ունեցած առնչություններին կանոնա-դառնա՞նք առանձին հոդվածով:

¹⁰ Սանկտ-Պետերբուրգ, Էմիսաժ, V3-835, տե՛ս **Т. Измайлова, «Киликийская рукопись 1290 года и ее мастер Торос Философ», Сообщения Государственного Эрмитажа, XXIII, Ленинград, 1962, с. 45-49, նույնի՝ Армянские иллюстрированные рукописи Госу-дарственного Эрмитажа, каталог, Ленинград, 1969, с. 110-114, S. Der-Nersessian, A. Mekhitarian, Armenian Miniatures from Isfahan, Antilias, 1986, p. 73:**

րանն այն մասին, որ Ստեփանոս Տարսայիճը 1331 թ. ստացել է Թորոս փիլիսոփայի նկարազարդած մի Ավետարան. «[Աւետարանս] ի ձեռն ուրումն եբեր յաշխարհէն Հայոց, գրեալ ոսկեզաւծ որակաւ ի Դրագարկն, ձեռամբ Թորոս փիլիսոփային, զոր տեսեալ տեսոն Ստեփաննոսի Տարսայիճ՝ հզաւր և իմաստուն գիտնականի, վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայոյ տիեզերաբարոզ լուսաւորչին... տէր և վերատեսուչ գահերէց և գլուխ արհիերից արքունոց Սիւնեաց Տաթևոյ եւ Նորավանից եւ Յախացաբոյ... ուրախ եղել իբրեւ ընծայ ի վերուստ առաքեալ...»¹¹:

Այսպիսով, 14-րդ դարում Վայոց ձորի նկարիչները տարբեր ուղիներով առնչվում էին կիլիկյան պատկերազարդ ձեռագրերին, փոխառում ու կիրառում կիլիկյան մանրանկարչության ձեռքբերումները: Այդ հաղորդակցմանը օժանդակեցին նաև հատկապես Գլաձորում կրթվող կիլիկյան վարպետները, որոնցից գեղազիր-զարդանկարիչ Պողոս Ակներցին ստեղծագործական վերջին շրջանն անցկացրեց Վայոցձորյան մի շարք վանքերում:

LUSINE BARSEGHYAN

POGHOS OF CILICIA AND REFLECTION OF CILICIAN MINIATURE TRADITIONS IN THE MANUSCRIPTS OF VAYOTS' DZOR (13TH-14TH CENTURIES)

Keywords: Poghos of Cilicia, Poghos of Akner, Cilicia, Vayots' dzor, Gladzor, dedicatory, gold coin, miniature, decoration.

From the 14th century onward, the artistic principles of Cilician miniature painting were reflected in certain manuscripts from Vayots' Dzor. Cilician manuscripts for imitation appeared in Vayots' Dzor both through donations and thanks to scholars who came from Cilicia to Gladzor University, among whom was the scribe-miniaturist Poghos of Cilicia (or Poghos of Akner). The earliest mention of Poghos's presence in Vayots' Dzor dates to 1307, when he copied manuscripts in Gladzor and Noravank'. In Gladzor, he received the rank of vardapet from Esayi Nch'ets'i. In 1314, he copied and illuminated a Gospel commissioned by Tarsayich Orbelean. He also worked in the monasteries Arates and Hermon.

The influence of Cilician miniature painting in manuscripts from both Gladzor University and other scriptoria of Vayots' Dzor is found primarily in decorative elements borrowed from Cilician illuminations which include the dedicatory pages

¹¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշ., ԺԴ, Բ, էջ 98-99:

in the shape of canon-tables devoted to the commissioners and depictions of gold coins.

The article surveys nine manuscripts related to Poghos's name (M185, M4096, M4171, M4446, M5563, M7842, V1917, Beinecke lib. Arm MS 3, Arak'elots' monastery of Mush, 14) and presents some observations on them. It is possible to assert that he is the scribe and one of the illustrators of MS W460.

ЛУСИНЕ БАРСЕГЯН

**ПОГОС КИЛИКЕЦИ И ОТРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИЙ КИЛИКИЙСКОЙ
МИНИАТЮРЫ В РУКОПИСЯХ ВАЙОЦ ДЗОРА (13-14 ВВ.)**

Ключевые слова: Погос Киликеци, Погос Акнерци, Киликия, Вайоц дзор, Гладзор, золотая монета, посвящение, миниатюра, убранство.

Начиная с XIV века художественные принципы киликийской миниатюрной живописи нашли отражение в ряде рукописей из Вайоц Дзора. Киликийские рукописи, предназначенные для копирования, появлялись в Вайоц Дзоре как в результате пожертвований, так и благодаря ученым, прибывшим из Киликии в Гладзорский университет, среди которых был писец-миниатюрист Погос Киликеци или Акнерци. Самое раннее упоминание о пребывании Погоса в Вайоц Дзоре относится к 1307 году, когда он переписывал рукописи в Гладзоре и Нораванке. В Гладзоре он получил степень вардапета от Есаи Нчеци. В 1314 году он переписал и проиллюстрировал Евангелие, заказанное Тарсаичем Орбеляном. Он также работал в монастырях Аратес и Гермон.

Влияние киликийской миниатюрной живописи в рукописях как Гладзорского университета, так и других скрипториев Вайоц Дзора проявляется главным образом в декоративных элементах, заимствованных из киликийских иллюстраций (в том числе в оформленных в виде канонической таблицы посвящений заказчикам и изображения золотых монет). В статье дается обзор и некоторые наблюдения над декором девяти рукописей (M185, M4096, M4171, M4446, M5563, M7842, V1917, Библ. Бейнеке, Arm. MS 3, Монастырь Апостолов Муша, 14), связанных с именем Погоса. Есть основания утверждать, что он также является писцом и одним из иллюстраторов рукописи W 460.

«ՍԱՄՈՒՅՐ» ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԶԳԵՍՏ. ՄՐԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԻ ՇՈՒՐՁ

Բանալի բառեր՝ *Մրեն, Մրենի կաթողիկե, Դավիթ Սահառունի, Ներսես Կամսարական, քանդակ, հագուստ, երկարաթևք վերնազգեստ, սամույր, մորթի, է դար:*

Մրենի Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան շքամուտքի պատկերաքանդակի միջոցով մեզ է հասել իշխանական հանդերձանքի վաղագույն օրինակներից (եթե ոչ ամենավաղը), այսպես կոչված «Սամույր» վերնազգեստը: Այս պատկերաքանդակը նաև ամենամանրամասն ներկայացված նմուշներից է ոչ միայն հայ միջնադարյան, այլև հարավկովկասյան արվեստում և մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես արվեստի, այնպես էլ հագուստի պատմության տեսակետից:

Բոլոր ժամանակներում հագուստը սերտորեն կապված է եղել ազգային, հոգևոր ու նյութական արժեքների ընկալումների հետ, արտացոլել ժամանակի քաղաքական և մշակութային իրականությունը: Այս տեսանկյունից Մրենի եկեղեցու իշխանական պատկերները բացառիկ նշանակություն ունեն: Վաղ միջնադարյան քանդակը, որը այդ շրջանի կերպարվեստի առավել լավ պահպանված և մեզ հասած ճյուղերից է, ի հայտ է բերում վերնախավի հանդերձանքով պատկերների մի ամբողջ շարք, որտեղ շատ լավ արտացոլված են ժամանակաշրջանին հատուկ մշակութային ավանդույթներն ու փոխառնչությունները:

Մրենի Կաթողիկե եկեղեցին, որը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս, Ախուրյանի կիրճի մյուս կողմում՝ պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արշարունիք գավառի¹, իսկ ներկայումս՝ Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում, 639 թ.² կառուցել է իշխանաց իշխան Դավիթ

* Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան (ՃՀՀԱՀ), դասախոս, inga_du1979@yahoo.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 26 մայիսի, 2025:

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Սա. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2 (Գ-Կ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1988, 877 էջ:

² А. Ю. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции. Т. 2. Москва: Локус Станди, 2012, сс. 170-172, Ch. Maranci,

Սահառունին (նկ.1)*: Այդ մասին է վկայում շինարարական արձանագրությունը, որտեղ հիշատակված են ինչպես Սահառունյաց և Կամսարական տան ներկայացուցիչները, այնպես էլ Հերակ կայսրը՝ որպես գերագույն կառավարիչ³: Եկեղեցու արևմտյան մուտքը հարդարող մոնումենտալ քանդակային հորինվածքում Քրիստոսի, Պողոս ու Պետրոս առաքյալների⁴, ինչպես նաև երկու Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետերի կողքին ներկայացված են կառույցի պատվիրատուները՝ աշխարհիկ և հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ Ներսես Կամսարականը ձախից, Եպիսկոպոս Թեոփիլոսը և իշխանաց-իշխան Դավիթ Սահառունին՝ աջից⁵: Բոլորն ուղղված են դեպի հորինվածքի կենտրոնը՝ Քրիստոսի պատկերը (նկ. 2):

Մեենի եկեղեցու կառուցման ժամանակը է դարի առաջին կեսը, պատմաքաղաքական առումով հագեցած շրջան էր: Քրիստոնյա աշխարհում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձություններից հետո, երբ պարսիկների առևանգած Կենարար խաչը Հերակ կայսեր և նրան միացած հայ, ապա նաև վրաց իշխանների ջանքերով վերադարձվեց սկզբում Կոստանդնուպոլիս, հետո՝ Ներսեսի⁶, Հայաստանի կառավարիչ նշանակվեց Դավիթ Սահառունին (635–638 թթ.), և Հայաստանը հայտնվեց քաղաքական տեսանկյունից կարճատև, բայց բավականին հանգիստ և բարենպաստ վիճակում⁷: Սերբեսը գրում է. «Սահա-

“Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon,” *The Art Bulletin*, 2006, n. 4, pp. 663-664.

* Նկարները տե՛ս ներդիրում:

³ И. А. Орбели, “Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века”, *Избранные труды*, Ереван, 1963, сс. 395-401.

⁴ Ներկայացված է «Քրիստոսը՝ օրենքներ տվող» (Traditio legis) խորհրդանշական պատկերազրական տեսարան: J-M Thierry, N. Thierry, « La cathédrale de Mren et sa décoration », *Cahiers Archéologiques* 21, 1971, p. 57, Յ. А. Акопян, «“Даяние Закона” в армянской раннесредневековой иконографической традиции (VII век)», *Искусство христианского мира, сборник статей*, вып. XII, Москва, Изд. ПСТГУ, 2016, с. 99-101, Ch. Maranci, “Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon”, p. 666:

⁵ Մ. Ս. Սարգսյան, «Մեենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաբանականները», *ՊԲՀ*, 1966, № 4, էջ 249, Զ. Ա. Հակոբյան, Հայկական վաղմիջնադարյան քանդակը (4-7-րդ դարեր), Երևան, 2016, էջ 114-115:

⁶ Հայ ժողովրդի Պատմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ, հ. 24, խմբ. կոլեգիա, Երևան, 1984, էջ 296-302: Զ. Ա. Հակոբյան, «Կողբի բարավորի պատկերազրական առանձնահատկություններն ու թվագրությունը», *Էջմիածին*, 2010, ժԲ, էջ 70-74, И. М. Усачёва, *Страны Закавказья в системе восточной политики Византии (560-620-е гг.)* // Автореф. канд. дис., Ереван, 1990. с. 19-21., В. А. Арутюнова-Фиданян, “Армения и Византия в VII веке: Синтезная контактная зона”, *Византийский Временник*, т. 61 (86), 2002, сс. 64-65:

⁷ Հստ պատմական տեղեկությունների՝ Ստեփանոսի Տարոնեցու, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 86, Սեբեոսի, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Գ. Կ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 132-133. Ա. Տեր-Ղևտնդյան, «Հայոց իշխան տիպոլոգիա ծագումը և Հայոց տեռու-

ռունին Հերակլ կայսրի կողմից կյուրոպաղատ⁸ է նշանակվում և անվանվում «իշխան ամենայն աշխարհացն»»։ Այդ նույն աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ վերջինս եկեղեցին կառուցել է կայսեր պատվերով⁹։

Ինչպես նշեցինք, Մրենի քանդակների այս շարքը հայկական և հարավկովկասյան միջնադարյան արվեստում դոնատորական պատկերի վաղագույն և ամենամոտմենտալ օրինակն է։ Պատկերված իշխանական դասի ներկայացուցիչները կրում են ժամանակաշրջանին հատուկ իշխանական հանդերձանք։ Ընդ որում, դարաշրջանի մյուս պատվիրատուների քանդակների համեմատ, Մրենի ֆիգուրները և նրանց հանդերձանքը պատկերված են յուրահատուկ մանրամասնությամբ։

Նշենք, որ Մրենի եկեղեցու քանդակները եղել են տարբեր հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում¹⁰։ Այդ քանդակներին հպանցիկ կամ որոշակի տեսանկյունից անդրադարձել են Գարեգին Հովսեփյանը, Թորոս Թորամանյանը, Վարդան Հացունին, Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը, Ժան-Միշել և Նիկոլ Թիերինները, Մինաս Սարգսյանը, Քրիստինա Մարանցին, Զարուհի Հակոբյանը, որոնց արժեքավոր դիտարկումները դրված են մեր ուսումնասիրության հիմքում։

Մրենում պատկերված իշխանների հագուստի պատկերագրության վերաբերյալ առկա են տարբեր ուսումնասիրողների մի շարք դիտարկումներ։ Այսպես, 1892–1893 թթ. Նիկողայոս Մառը արևմտյան շքամուտքի բարձրաքանդակի վերաբերյալ գրում է, որ այստեղ պատկերված են «... հասարակ աշխարհա-

բյուր VII դարում», 1969, Բեշ, ք.1, էջ 245-247, Հայ ժողովրդի Պատմություն, հ. 24, էջ 301։ Տե՛ս նաև՝ **Զ. Ա. Հակոբյան**, «Կողբի բարավորի պատկերագրական առանձնահատկություններն ու թվագրությունը», էջ 74։

⁸ «Կյուրոպաղատ» (հուն. *κουροπαλίτης*) բյուզանդական բարձրաստիճան տիտղոս, որն առավելապես շնորհիվ էր կայսերական ընտանիքի անդամներին և օտարերկրյա իշխաններին՝ մասնավորապես հայկական և վրացական իշխանական տների ներկայացուցիչներին։ **A. P. Kazhdan**, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. V. 2, Oxford and New York: Oxford University Press, 1991, col. 1157։

⁹ **Սեբեոս**, Պատմություն, արևելահայերեն թարգմանություն՝ **Գ. Խաչատրյանի**, Վ. Եղիազարյանի, Զանգակ-97, Երևան, 2005, էջ 195։ Տե՛ս նաև՝ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխնակերացայ**, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 80։

¹⁰ Մրենի նորագույն շրջանի ուսումնասիրություններից են, որտեղ նաև ուշադրության կենտրոնում է եկեղեցու պահպանության հարցը՝ **Ս. Կարապետյան**, «Մրենը և նրա հուշարձանները», Վարձք, 2012, թիվ 7, էջ 31–63, **Ա. Ղազարյան**, **Կ. Մաթևոսյան**, «Մրենի եկեղեցու շինարարական առանձնահատկությունները, վարպետները և որոշ վիմագրեր», ՊՔՀ, 2015, № 3, էջ 125–144, **Ch. Maranci**, “Holiness Befits Your House, A Preliminary Report on the Apse Inscription at Mren,” *REArm*, vol. 36, 2014–2015, pp. 243–263, **А. Ю. Казарян**, *Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции*, т. 2, с. 165։

կաններ՝ մեկը գլխաբաց, մյուսը՝ գլխարկով»¹¹: Իսկ ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը առանձնացնում է վերնազգեստի տեղային բնույթը, նշելով, որ «... հետաքրքիր է դիտել սույն մահականացուների հագած տարազը, թերևս իսկական ձև յոթերորդ դարու հայ ազնվականի», նաև, որ «Այս քանդակներու մեջ աշխարհական տարազը շատ բնորոշ է իբրև ազգային տարազ: Հունական և պարսկական տարազներեն բոլորովին անկախ ձև ունի, և հավատացած եմ, որ այդ պատկերի մեջ ներկայացող աշխարհականները նույն իսկ եկեղեցին կանգնեցնող Կամսարական իշխաններն են՝ իրանց սեփական ազգային տարազով»¹²: Իսկ Մինաս Սարգսյանը, մասնավորապես նշում է, որ վերոհիշյալ բարձրաստիճան իշխանները, կրելով բյուզանդական տիտղոս, բյուզանդական հագուստ չեն կրում¹³:

Հարցի վերաբերյալ կարևոր է նաև Վարդան Հացունու տեսակետը. «Յիշված չէ՞ թե որ և է հանդերձ կամ զարդ ընդունեցաւ Դավիթ կայսերէն, որ արդէն ակամայ տուած էր իրեն յիշեալ պատիւը, իբրև երկիւղալի դաւակցի մը իւր դէմ տարազը ժամանակակից հայ իշխանականն է»¹⁴:

Մրենի հուշարձանն ուսումնասիրել է նաև Քրիստինա Մարանցին: Նա համակողմանի դիտարկել է Մրենի շուրջ պատմական համատեքստը և առանձնահատուկ կարևորել եկեղեցու ռելիեֆների վերլուծությունը, սակայն հագուստի հարցերին անդրադարձել է հպանցիկ՝ կիսելով Ժան-Միշել և Նիկոլ Թիերինների, ինչպես նաև Պատրիկ Տոնապետյանի հեղինակավոր կարծիքը, ըստ որի աշխարհականները, ամենայն հավանականությամբ, տեղային՝ անդրկովկասյան ազնվականների հագուստով են պատկերված¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր առմամբ, Մրենի իշխանական հանդերձանքը դիտարկվել է որպես տեղային հագուստ, սակայն այդ անդրադարձներն ընդհանրական բնույթ ունեն և չեն շոշափում հանդերձանքի ձևի, գործառույթի և տարածվածության հարցերը:

Մրենի քանդակային հորինվածքում առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում իշխանների հանդերձանքի ձևը՝ փեղկավոր, փիլոն հիշեցնող ծավալուն վերնազգեստը, որի ուսերից կախված են անհամաչափ երկար թևքերը, իսկ

¹¹ Н. Я. Марр, *Дневник*, рукопись 1892, ц. 109, ГАИМК, Ленинград, Մ. Ս. Սարգսյան, «Մրենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաքանդակները», էջ 241:

¹² Թ. Թորամանյան, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության*, Երևան, 2013, էջ 367-368, Մ. Ս. Սարգսյան, «Մրենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաքանդակները», էջ 241:

¹³ Նույն տեղում, էջ 246:

¹⁴ Հ. Վարդան Վ. Հացունի, *Պատմություն հին հայ տարազին*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1923, 113 էջ:

¹⁵ Ch. Maranci, «Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon», p. 661, P. Donabédian, *L'âge d'or de l'architecture arménienne (VIIe siècle)*, Marseille: Éditions Parenthèses, 2008, p. 557.

բազուկները ազատ են թողնված (նկ. 2): Վերնագգեստի պարանոցի հատվածը պարզ ձևվածքով է, առանց օձիքի, առանջամասում՝ ուսագոտու հատվածում ամրացված է շրջանաձև ֆիբուլա՝ ճարմանդ: Վերնագգեստը պարեգոտից քիչ երկար է: Պատկերը թույլ է տալիս տեսնել նաև ներքին հագուստի մանրամասները՝ երկարավուն պարեգոտը միջին լայնությամբ է, թևերը երկար են, բազուկների հատվածում առատ ծալապատ, իսկ առջևամասի, փեշի, օձիքի եզրագոտիների հատվածում շքեղ զարդարված լայն երիզազարդով (ըստ ամենայնի՝ «սկարամանգիոն» (σκαραμάνγιον) տեսակն է): Պարեգոտը նկատելի նեղանում է գոտկատեղի հատվածում՝ հավանաբար գոտու առկայության պատճառով: Թեպետ պատկերում արտահայտված չէ, բայց հայտնի է, որ միջնադարում պարեգոտի տակից կրում էին ներքին շապիկ, իսկ ընդհանուր հանդերձը լրացնում էր տաբատը. հագուստի բազմաշերտ հագնելաձևը ընկալվում էր որպես բարձր խավի պատկանելություն: Ուտնամանները ընդգծված չեն, ենթադրաբար երկարաճիտք մուկներ են:

Պատկերագրությունից տեսնում ենք, որ իշխանների արտաքին տեսքը նույնանման է, ինչը նաև հորինվածքին կայուն և համաչափ տեսք է հաղորդում: Միակ տարբերությունը գլխի հարդարանքն է, որը ներսես Կամսարականի մոտ բացակայում է: Նրա վարսերի սանրվածքը և անմորուս լինելը կարող են խոսել բյուզանդական ավանդույթի ազդեցության մասին¹⁶, ինչպես նաև Սահառունու դիրքի հետ համեմատած ավելի ցածր լինելու (հնարավոր է նաև երիտասարդ տարիքի) մասին¹⁷: Ի տարբերություն՝ Դավիթ Սահառունին գլխարկով է և մորուսավոր: Յավոք, հուշարձանի վնասված լինելը թույլ չի տալիս հստակ տեսնել ծավալները:

Վերնագգեստի, որպես բարձրաշխարհիկ հագուստի կարևոր ցուցիչ է նաև հումքը, որից այն պատրաստված է: Կարծիք կա, որ այն թավշյա էր՝ «ծալ-ծալ արված»: Առաջին հայացքից իսկապես հիշեցնում է մզդակաձև¹⁸ տեսակ, սակայն իշխանների վերնագգեստի պատկերման ձևից կարելի է ենթադրել, որ այն մորթյա է: Հօգուտ այս տեսակետի արտահայտվել են նաև Ժան-Միշել և Նիկոլ

¹⁶ Փ. Փ. Комиссаржевский, *История костюма*, Минск: Современная литература, 1999, с. 113. Վաղբյուզանդական շրջանում տղամարդիկ ըստ հոռմեական ավանդույթի՝ կարճ սանրվածք էին կրում և սափրվում էին, իսկ ավելի ուշ միջին բյուզանդական շրջանում (610-1025 թթ.) արդեն ի հայտ են գալիս ավելի երկար մազեր, որոնք ծածկում էին ականջները, արմատներից հարթ թափվում էին, ծայրերը գանգրանում, իսկ խոպուպները ծածկում էին կիկերը:

¹⁷ Նմանօրինակ պատկերներ հանդիպում են մի շարք վաղ շրջանի փառակող կոթողների վրա (Թալինի, Ուշանի, Ապարանի, Դերեկի և այլն):

¹⁸ Եռաշերտ մշակում է. երկշերտ գործվածքի միջև տեղադրվում է բամբակյա, բրդյա և այլ ներդիր, այնուհետև վրադիր կարվում խոշոր կոպերով (ռուս. *стеганый*):

Թիերրիները և Պատրիկ Տոնապետյանը¹⁹: Մասնավորապես, դա են հուշում բարձրաքանդակի ծավալային լուծումները՝ շեշտակի ընդգծված հավասարաչափ հորիզոնական և ուղղաձիգ գծային խորությունները նման են մորթու մշակման եղանակի²⁰: Նկատելի է նաև, որ հագուստի արտաքին մասի տեսքը տարբերվում է հարթ աստառից:

Վաղ միջնադարում, որպես կրողի բարձր կարգավիճակի ցուցիչ, մորթու ամենահարգի տեսակներից էին սամուրենին և կուղբենին²¹: Հայաստանում մորթու և հատկապես սամուրենու կիրառությունը ավանդական է եղել: Այսպես, Ագաթանգեղոսի և այլ պատմիչների վկայությամբ Արշակունիները, երբ արքունիքից դուրս էին կամ հանդիսական արարողությունների ընթացքում, սասանյան պատմուճանի փոխարեն կրում էին սամուրենուց մուշտակ: Պատմության մեջ հայտնի են նաև սամուրյրի նվիրատվությունների փաստեր²²:

Հագուստի նկարագրություններում պատմիչները որակում են հագուստը որպես «արքայական», կրելու բնորոշ ձևը՝ թիկունքին գցած²³: Ուստի, առավել

¹⁹ J.-M. Thierry, N. Thierry, P. Donabedian, *Armenian Art*, English translation, New-York, H.N. Abrams, Incorporated, 1989, p. 79.

²⁰ Քրիստինա Մարանցին հիմնավորելով այն, որ պատկերված է մորթյա վերնագգեստ, զուգահեռներ է տեսնում տիմպանին պատկերված հրեշտակների թևերի և վերնագգեստի հատվածների ֆանդակային լուծումներում: Ch. Maranci, “Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon,” p. 661:

²¹ Մորթու տեսակների վերաբերյալ պահպանվել են պատմիչների մի շարք հիշատակություններ: Եզնիկ Կողբացին գրում է. «*կիսոցն մորթքն պատսպարան մերկութեան մերոյ լինի*» կամ «*զմորթն զգեռումք*»: Փավստոս Բուզանդը հիշատակում է «*հանդերձ գինուորաց*», զինվորական հանդերձի մասն էին կազմում «*սամուրենիք, կնգմենիք (պհլ. Կտկումտ), աքիս սպիտակ արմատից, գայլենիք և աղուեսենիք*», անշուշտ նշվածը սպաների հագուստ էր և կրում էին ձմռանը, տնից դուրս: Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, հ. Ա, ՄՏԿԿ, 2003, էջ 449, Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, հ. Ա, ՄՏԿԿ, 2003, էջ 409, 419, Հ. Վարդան Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարագին, էջ 120:

²² Հատկապես հարկ է նշել նվիրատվությունների փաստը՝ պատմության մեջ նշվում է Մանվել Մամիկոնյանի «*սամուրյր կը լրացնէր Մանուելի ստացած պարգևաց թիւր*», Հ. Վարդան Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարագին, էջ 107:

²³ Ագաթանգեղոսը Տրդատին նկարագրելիս գրում է, որ արժունիքում արքայի հագուստը համարված էր պատմունհանով: Ագաթանգեղոս, Պատմություն, Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, հ. Բ, ՄՏԿԿ, 2003, էջ 1396: Նաև նկարագրվում է, որ Արշակ Բ-ն Նավասարդի մեծ տոնին Բագավան էր գնացել և, երբ Ս. Ներսեսը եկավ անմեղ Գնելի կյանքը փրկելու խնդրանով, նա չլսելու համար «*սամուրյն զգլխովն ածեալ*», Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, հ. Ա, ՄՏԿԿ, 2003, էջ 342: Հացունին կարծիք է հայտնում, որ եթե սամուրյր հնարավոր էր գլխին գցել, ուրեմն այն անթեզան էր, այսինքն չունեի թևեր, և նույնականացնում է Պարսկական ձևի հետ՝ «*հավանորեն հաստատված ուսին՝ շիզղ կոչված նոխ հարմանդով*»: Քանի որ ամառ էր, ուստի մորթյա հագուստ կրելը Արշակի համար ոչ թե անհրաժեշտություն էր, այլ հանդիսականության պահանջ, կարգավիճակի ցուցիչ: Հագուստի այս տեսակը բոլորին չէր հաստ, այլ միայն թագավորներ

հավանական է, որ Մրենի իշխանների վերնահագուստը մորթուց էր և ենթադրաբար՝ հենց սամուրենուց:

Դավիթ Սահառունու վերնահագուստը ուշադիր գննելու և հատկապես վերջինիս մեր պատրաստած գծային վերակազմության արդյունքում (նկ. 3), ի հայտ են գալիս նաև դրա մշակման որոշ մանրամասներ: Մասնավորապես, մուշտակը աստառով էր՝ հավանաբար առանձնահատուկ մշակված գործվածքից: Վերնազգեստը ամբողջ եզրագոտիների շրջանակով երիզով էր մշակված, որը նույնպես հագուստի ձևավորման ընդունված եղանակ էր տարածաշրջանում: Հատկապես արտահայտիչ են թևքերի երիզները: Անդրադառնալով քննվող հագուստի աշխարհագրությանը, հետաքրքիր է դիտարկել Մծխեթի Ջվարի եկեղեցու (է.դ. սկիզբ) պատկերաքանդակները, որտեղ հագուստը՝ ձևվածքի և մշակման առումով կարծես Սահառունու հագուստի ճիշտ կրկնօրինակ է, ինչը զարմանալի չէ, քանի որ հուշարձանները կառուցվել են միևնույն տասնամյակում: Հատկանշական է, որ հայ իշխանների պես բյուզանդական տիտղոս կրող վրաց իշխանները՝ Ստեփանոս Ա պատրիկոսը, Ադրներսեհ և Դեմետրե պատրիկոսները, որոնց պատկերները քանդակված են Ջվարի եկեղեցու արևելյան պատին (պատվիրատուների շարքը)²⁴ (նկ. 4), ըստ Շավա Ամիրանաշվիլու՝ պատկերված են հենց պատրիկոսական հագուստով²⁵: Մասնավորապես, նմանություն է նկատվում Դավիթ Սահառունու և վրաց Ադրներսեհ իշխանի ոչ միայն դիրքի և կեցվածքի, այլև նրանց հագուստի ձևի միջև:

Յայտուն օրինակ են նաև Ատենի Սիոնի մի քանի իշխանական կերպարներ: Թեև եկեղեցին կառուցվել է է.դ., դիտարկվող ռելիեֆները, որոնք ավելի ուշ են ագուցվել եկեղեցու ճակատային մասում և թվագրվում են Ժ դ. (նկ. 5)²⁶, ի ցույց են դնում նմանատիպ արտահայտիչ երկարաթևք ձևվածքով հանդերձներ: Մոտավորապես նույն ժամանակահատվածին են վերաբերում Ջավախքում գտնվող Կոմուրդո տաճարի (964 թ.) պատվիրատուների՝ Աբխազաց թագավոր

րին կամ նրանց փոխանորդներին: Օրինակ՝ մարզպան Վասակ Սյունին (387-452) հագին ուներ «զսամույրն զթիկամբը», որ կրկնոցի ոճով էր գցած ուսերին, «ամուր ի պաշտոնե կրվարէ» և, ծածկելով ամողջ թիկունքը, նման էր արհայական զարդի: Հացունին այս տեսակը բնութագրում է որպես «հայ արհայականի»: Հ. Վարդան Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայ տարազին, էջ 101, 111:

²⁴ Н. А. Аладашвили, Монументальная скульптура Грузии, Фигурные рельефы V-XI веков, Москва: Искусство, 1977, с. 32-36.

²⁵ Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, Москва: Искусство, 1950, с. 128, Մ. Ս. Սարգսյան, «Մրենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաքանդակներ», էջ 244:

²⁶ Г. В. Абрамишвили, «Два строительных периода», Мацне (Вестник), Тбилиси, 1972, № 1, сс. 32-55; G. V. Abramishvili, Les portraits en sculptures des artisans, 1997, p. 97-103; Н. А. Аладашвили, Монументальная скульптура Грузии, Фигурные рельефы V-XI веков, Москва: Искусство, 1977, с. 42, 46; А. Ю. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья VII в., т. 3, с. 397, 401-403.

լևոն Գ-ի պատկերը (նկ. 6), ինչպես նաև Տբեթի (Ժ դար) եկեղեցու պատվիրատու Աշոտ Բ Կուխը, որը նույնպես ուներին գցած երկարաթևք վերնազգեստով է:

Հատկանշական է նաև, որ նման հագուստ տեսնում ենք նախաարաբական շրջանի (Զ-է դդ.) Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից հայտնի քառանիստ կոթողներին: Վրաստանում դրանք Բոլնիսի, Դմանիսիի, Ուկանգորիի օրինակներն են (նկ. 7)²⁷: Իսկ Հայաստանի տարածքից հայտնի կոթողներն են Ավանի, Գառնահովիտի, Ուշանի, Թալինի, Հառիճավանքի պատվիրատուների պատկերներով օրինակները (նկ. 8)²⁸: Մասնավորապես, Թալինի կոթողը (նկ. 9), որտեղ ըստ նորագույն մեկնաբանությունների՝ կենդանագլուխ Սուրբ Քրիստափորի պատկերն է²⁹ ուներին գցված վերնազգեստով, որը ամրացված է միայն օձիքի հատվածում, իսկ անհամաչափ երկար թևքերը ազատ են թողնված: Կարևոր մանրամասն է այն, որ համաձայն իր վարքի, Քրիստափորը ազնվական ծագում ունեցող երիտասարդ էր³⁰, ինչն էլ կարող էր հիմք տալ նման հանդերձանքի ընտրության: Առանձնահատուկ է հագուստի հետևամասի ձևվածքը. օձիքի և առաջամասի եզրագոտիների ռելիեֆային շեշտադրումներից կարելի է ենթադրել, որ այն հակառակ կողմից, աստառի եղանակով, կա՛մ ամբողջովին մորթյա է, կա՛մ մորթու հատվածային համադրությամբ, ինչը տվյալ ժամանակաշրջանում ընդունված ձև էր: Ի տարբերություն այլ տարածաշրջանների, այդպիսի վերնազգեստերի հայկական այս օրինակները թիկունքից կիպ գրկող գոտի ունեն: Հետաքրքիր օրինակ է նաև Հառիճի քառակող կոթողը (նկ. 10)³¹, որտեղ տեսնում ենք նմանատիպ հագուստների համադրություն: Այս օրինակը վկայում է տվյալ ժամանակաշրջանում ընդունված՝ վերնախավի հագուստի ձևավորված տեսակի մասին: Վերնազգեստը առաջին հայացքից նույնն է, միայն ձևվածքն

²⁷ Г. А. Джавахишвили, *Грузинские стелы раннефеодального периода*, Тбилиси: Изд. Тбилисского университета, 1998, таб. XVIII (1), LV (1), XXXVI (2).

²⁸ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, ՀՊԹ, 2012, էջ 107, 112, 133, 151-152, 203:

²⁹ Փ. Ի. Тер-Мартиросов, *Храм в крепости Гарни – героон, мартырий*, Ереван, Армянский центр стратегических и национальных исследований, 1995, с. 80, Զ. Ա. Հակոբյան, Հայկական վաղմիջնադարյան քանդակը (4-7-րդ դարեր), Երևան, հ. 253, 2016, էջ 71, Զ. Ա. Հակոբյան, «Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների կենդանագլուխ պատկերները», *Անտառ Ծննդոց, հոգիվածների ժողովածու*, խմբ. Զ. Ա. Հակոբյան, Լ. Շ. Միքայելյան, Երևան, 2015, էջ 269:

³⁰ Մ. Ալգեբեան, *Կրակատար վարք եւ վկայաբանությունն սրբոց որք կան ի հին Տօնացույցի եկեղեցուց Հայաստանեայց*, Վենետիկ, հ. Դ, 1810, էջ 406-420, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Τ. Ε΄. Ἀθήναι, 1967, σ. 224; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd V. Rom-Freiburg-Basel-Wien, 1973. S. 499-500; *Христианство. Энциклопедический словарь*, т. 3, Москва, Большая Российская энциклопедия, 1993. с. 175; О. Нестерова, *Мифы народов мира*, «Христофор», т. 2. Москва, Сов. Энциклопедия, 1982, с. 604:

³¹ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, էջ 203:

ավելի լայն է և հետևամասից գոտի չունի: Այն թիկնոցի պես պարզապես շեղակի գցված է ուսերին, թույլ տալով աջ ձեռքը ազատ երևա, իսկ առաջամասում ամրացված է ճարմանդով:

Վերը բերված օրինակները է, ինչպես նաև Ժ-ԺԱ դարերի ժամանակահատվածում վերնախավի՝ նման ձևվացքով հագուստ կրելու հստակ վկայություն են: Ավելին, ուշ շրջանի օրինակները ևս հուշում են, որ նմանատիպ հանդերձանքը երկար է կիրառվել, առնվազն մեր տարածաշրջանում: Դրա վառ օրինակ է ԺԳ դ. ծաղկող Իգնատիոսի մանրանկարում (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. 36) Պարոն Բռնավորի վերնազգեստը (նկ. 11): Իր տեսակով բացառիկ է Մոմիկի դպրոցին պատկանող՝ Նորավանքի ԺԴ դ. խաչքարի վրա պատկերված իշխանների արտահայտիչ կանգունակ օձիքով և երիզազարդ լանջազարդով հանդերձանքը, որտեղ զգացվում է դեռ վաղ ժամանակներից եկած սկզբունքը՝ որքան երկար է հագուստը, այնքան բարձր է կրողի կարգավիճակը³² (նկ. 12): Ավելի ուշ շրջանի (1559 թ.) ևս մեկ նմուշ է Նոր Զուղայում Տեր Սամվելի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի պատկերը:

Հատկանշական է, որ մեզ հասած հուշարձանները և պատմական աղբյուրները վկայում են տվյալ հանդերձանքի տարածման ավելի լայն աշխարհագրություն և ժամանակագրության մասին: Այսպես, պարսիկ իշխանները կրում էին կաշվե ու մորթյա թեզանավոր վերնազգեստ, որ հասնում էր մինչև ծնկները և կրծքի մասում ճարմանդվում, հույն հեղինակների երկերում այն կոչվում էր «կանդիս» (ΚΑΝΔΥΣ): Որոշ աղբյուրներում այն անվանում էին «պարսկական հագուստ» կամ «մարական ստոլա»³³, նաև՝ «gaunaka»³⁴: Կանդիսի հիշատակում-

³² Л. Кибалова, О. Гербенова, М. Ламарова, *Иллюстрированная энциклопедия моды*, Прага: Артгиз, 1988, с. 47.

³³ Այն, հավանաբար, եին պարսիկերեն *կանդու*-ն է՝ թիկնոց, պատմունք, որի «կան» մասնիկը իր հերթին նշանակում էր՝ ծածկել, գցել ուսերին: Մյուսը մարերեն՝ «կանձու-կա», էլամերեն՝ «կան-սուկա» բոլոր այս լեզուներով «կան» մասնիկը նշանակում էր՝ ծածկել, գցել ուսերին: Նաև ավանդական երկարաթև վերնազգեստ՝ «gaunaka», էլամերեն. «kam-na-ak-ka», ավեստ. «gaona», նույն բուն. «kandys»-ն է: Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/candys-gk> (pb. 1990), 01.19.2025:

³⁴ L. Llewellyn-Jones, "The Royal gaunaka: Dress, Identity, Status and Ceremony in Achaemenid Iran," *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia*, ed. by S. Pankova and St J. Simpson, Oxford: Archaeopress, 2021, pp. 251-252.

ներ կան Քսենոփոնի (մ.թ.ա. 6 դ.)³⁵ և Պոլլուքսի (Բ դ.) երկերում³⁶։ Նշվում է, որ այն երբեմն երիզված կամ ամբողջովին մորթուց էր, ենթադրաբար՝ կուղբենուց³⁷։

Նշենք, որ բացի գրավոր աղբյուրներից, կան նաև երկարաթևք կանդիսի պահպանված իրեղեն նմուշներ։ Կանդիսի պատկերման վաղագույն օրինակ է մ.թ.ա. Թ դ. Թեփե Հասանլույում հայտնաբերված բրոնզե տախտակը։ Գտնվել է նաև կանդիսի իրեղեն նմուշ Սկյութական դամբարանից (մ.թ.ա. Դ-6 դդ.), որի թևքերը չափազանց նեղ էին կրելի լինելու համար՝ հավանաբար այն ուսերին էին գցում³⁸։

Առաջին հայացքից միջնադարյան թվացող վերնազգեստի այս տեսակը պահպանված է նաև Անտիոք Ա-ին մարմնավորող՝ Նեմրուծ-Դագ, Կոմմագենե դամբարանաբլուր-սրբավայրի (մ.թ.ա. Ա դ.), ինչպես նաև Պերսեպոլիսի Ապահանա (մ.թ.ա. 550–330) բարձրաքանդակների վրա, վերջինում պատկերված են մարեր՝ կանդիսը ուսերին գցած (նկ. 13)։ Պատկերից երևում է, որ կանդիս կրողներն ազնվականներ են³⁹։ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ

³⁵ Քսենոփոնը *Անաբասիս* 1.5.8-ում, որտեղ հանդիպում է բառի վաղագույն կիրառությունը, նկարագրվում է կանդիսը՝ բոսորագույն վերնահագուստ, որ հագնում էին Կյուրոս կրտսերին շրջապատող պարսիկ բարձրաստիճան ալբերը։ Կանդիսի տակից կրում էին թանկագին փափուկներ (χιτῶνας), գունավոր տաբատներ (ἀναξυρίδας), զարդեր, օրինակ՝ վզնոցներ և ապահանջաններ։ Այս հագուստը պատմիչը բնորոշում է նաև որպես այսպես կոչված «մարական ստոլա»։ Հիշատակվում է, որ Կյուրոսը հրամայում է կրել վառ կարմիր (δλοπόρφυρον) կանդիս, կարմիր փափուկ համադրված սպիտակի հետ և կարմիր տաբատ (8.3.13)։ Հագուստի այս հավաքածուն տիպիկ արաբական զգեստ էր։ Քսենոփոնը մեկ այլ հետաքրքիր մանրամասն է ընդգծում (8.3.10)։ «հեծյալները հագնում էին թևքերը միայն այն պահին, երբ արքան վերստուգում էր իրենց», **Քսենոփոն**, *Անաբասիս*, թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 21, 31։

³⁶ **Pollux** (*Onomasticon* 7.58), նշվում է, որ կանդիսը «թևավոր» է (χειριδωτός) և «ամրացվում է ուսերին» (κατὰ τοὺς ὤμους ἐναπτόμενος)։ **Pollux Julius**, *Onomasticon*, Leipzig: Kuehn, vol. I, 1824, pp. 74-75.

³⁷ Այս հագուստի տեսակը պարզ երևում է Պերսեպոլիսի հարթաֆանդակներում։ Կանդիսը հիշատակել են Պլուտարխոսը, Արրիանոսը Լուկիանոսը, Սոպայի և Հեսիփոսի բառարանները՝ Plutarch, *Artaxerxes* 5.3; Arrian, *Alexandri anabasis* 2.11.5, 7; Lucian, *Deorum Concilium* 9.5, Suda, alpha, 1001.2, Hesych., kappa 646.1։ Հեսիփոսը գրում է, որ դա «պարսկական փափուկ է, որը զինվորներն ամրացնում են հարմանդով»։ Տե՛ս նաև **Rüdiger Schmitt**, “Candyst”, *Encyclopaedia Iranica*. Retrieved 3 October 2013-
<https://www.iranicaonline.org/articles/candys-gk>.

³⁸ **С. И. Руденко**, *Второй Пазырыкский курган. Результаты работ экспедиции Института истории материальной культуры Академии наук СССР в 1947 г. Предварительное сообщение*, Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа. 1948, сс. 35, 36.

³⁹ **J. Burnett Grossman**, *Looking at Greek and Roman Sculpture in Stone: a Guide to Terms, Styles, and Techniques*, Los Angeles, Calif.: J. Paul Getty Publications, 2003, p. 60.

այն կիրառվում էր առավել որպես թիկնոց քան վերարկու⁴⁰, իսկ արքայի ներկայությամբ ձեռքերը թևքերի մեջ պետք է լինեին՝ ի նշան⁴¹ հարգանքի, հնարավոր է նաև ապահովության համար՝ որպես հարձակման փորձի կանխարգելիչ միջոց⁴²:

Նշենք, որ ֆունկցիոնալ թևքերով կանգիս կրում էին նաև հույն կանայք Աթենքում, մ.թ.ա Դ-ե դդ.: Հատկանշական է, որ Հունաստանում այս շրջանի նորաձևությունը Արևելքի ազդեցության հետևանք էր⁴³: Այն, որ կանայք կրում էին նման վերնազգեստ, վկայում է նաև Ե-է դդ. Սասանյան արծաթյա մի պնակի պատկերը: Հայաստանում ավելի ուշ շրջանի՝ ԺԲ-ԺԳ դդ., Մշկավանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու բարձրաքանդակին ևս տեսնում ենք կնոջ թիկունքին նույնանման վերնազգեստ (նկ. 14):

Ակնհայտ է, որ նման պատմաաշխարհագրական տարածում ունեցող հագուստը չէր կարող չենթարկվել որոշակի միջմշակութային փոխազդեցության, և հանդերձանքի գործառույթի և կարգավիճակի վերաբերյալ հարցադրումներ չառաջացնել: Օրինակ՝ «Դրվագներ Տարսոնի Սուրբ Պողոսի վարքից»⁴⁴ փղոսկրյա դիպտիրիսի (Բարջելլո, Ֆլորենցիա, 400 թ.) հորինվածքում պատկերված քննվող վերնազգեստը նկատելի փոխառություն է: Փոխառություն կարելի է համարել նաև Հին Ռուսիայում ավելի ուշ կիրառվող ֆերյագը (*фeрyаgъ* < արաբ. *fārāğā*), որը կարվում էր թանկարժեք գործվածքից, աստառով էր, երեսի հակառակ կողմը՝ երբեմն մորթյա⁴⁵: Վերնազգեստի ձևվածքի առանձնահատուկ բնորոշիչ մասը երկար՝ հատակին հասնող թևքերն էին: Այդ հագուստը կրելը ազնվականների արտոնությունն էր: Այն ընդգծում էր պատկանելիությունը բարձր խավին և ֆիզիկական աշխատանքի հանդեպ քամահրական վերաբերմունքը⁴⁶:

⁴⁰ H. R. Kemper, *A History of Costume*, New York: Newsweek Books, 1977, p. 40.

⁴¹ С. А. Яценко, *Костюм древней Евразии*, Москва: “Восточная литература” РАН, 2006, с. 36.

⁴² J. Burnett Grossman, *Looking at Greek and Roman Sculpture in Stone: a Guide to Terms, Styles, and Techniques*, p. 60.

⁴³ M. C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century B.C.: a Study in Cultural Receptivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 165–168.

⁴⁴ Խոսքը Պողոս առաքյալի մասին է, որն ըստ Գործք Առաքելոցի, ծնունդով Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքից էր:

⁴⁵ Е. В. Киреева, *История костюма. Европейские Костюмы от античности до XX в.*, Москва: “Просвещение”, 1976, с. 54.

⁴⁶ А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко, *Фразеологизмы в русской речи, Словарь*, Москва: Русские словари, Астрель, 2001. сс. 623, 624. այդ տեսակի հագուստի շնորհիվ է առաջացել «*работать спустя рукава*» արտահայտությունը:

Ինչպես նշում է բյուզանդական հագուստի ուսումնասիրող Մարիա Պարանին, Բյուզանդիայում այս տեսակ վերնազգեստը արևելյան ազդեցությունն էր, իսկ արևելքում այն անշուշտ ավելի վաղ պատմություն ուներ⁴⁷:

Ամփոփում

Եվ այսպես, Մրենը որպես հայկական միջնադարյան առավել նշանակալի հուշարձաններից մեկը, կարևոր պատկերագրական աղբյուր է, որի միջոցով հնարավոր է մասամբ պատկերացում կազմել վաղ միջնադարյան հագուստի մասին: Ուսումնասիրության հիմք հանդիսացած Մրենի եկեղեցու առավել տեսանելի՝ արևմտյան շքամուտքի բարձրաքանդակները մեզ հասած եզակի օրինակներ են, որտեղ պատկերված են իրական պատմական անձինք, իշխանական դասի ներկայացուցիչներ՝ ակնհայտ հանդիսական և վայելուչ տեսքով, ինչը արտահայտված է հատկապես հանդերձանքի միջոցով:

Մրենի իշխանների՝ Դավիթ Սահառունու և Ներսես Կամսարականի հագուստի ուսումնասիրության նախնական արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ հայկական միջնադարյան իշխանների քննվող վերնազգեստի հիմնական նախանշված կիրառման ակունքները տանում են Հարավային Կովկաս, Բյուզանդիա, Պարսկաստան: Այս տեսակի հագուստի կիրառումը ունեցել է տարածաշրջանային բնույթ:

Ակնհայտ է, որ Մրենի իշխանների հանդերձանքի ձևվածքը (անհամաչափ երկար, ոչ գործածական թևերը և ընհանուր վերնազգեստի երկարությունը), նյութը, որից այն պատրաստված է (ծավալուն սամույրի մորթի), նաև ոչ պակաս կարևոր՝ ուսին գցած հագնելաձևը պատահականություն չէ. այստեղ հագուստը ցույց է տալիս կրողների կարգավիճակը՝ բարձր խավի ներկայացուցիչ լինելը, հեղինակությունը, նաև ժամանակի գեղագիտական նախասիրությունները, որոնք մի կողմից պայմանավորված էին ձևավորված ավանդույթների, մյուս կողմից՝ ժամանակի հասարակական ու քաղաքական թելադրանքով: Այս առումով երկարաթև սամույրե վերնազգեստը հատկապես խորհրդանշական է և Մրենի բարձրաքանդակում ներկայացված է առանձնահատուկ արտահայտիչ կերպով:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերնազգեստի այս տեսակը բավական երկար ժամանակ է գործածվել. մինչև Ի դ. սկիզբ երկարաթև վերնազգեստը տարածաշրջանում կիրառության մեջ է եղել: Միաժամանակ, հատկանշական է, որ մեծ մասամբ մնալով վերնախավի հագուստ, այն աստիճանաբար ստացել է

⁴⁷ M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden – Boston: Brill, 2003, p. 62.

կիրառության լայն շրջանակ. ավելի ուշ շրջանում նկատվում է այս տեսակի վերնազգեստի գործածումը նաև հասարակության այլ շերտերի կողմից:

Նկատելի է նաև, որ, թեև ժամանակի ընթացքում փոխվում էին պատրաստման նյութը, մշակման, նախշազարդման եղանակները, սակայն հագուստի հիմնական ձևվածքը գրեթե անփոփոխ էր մնում դարեր շարունակ: Այս առումով առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող է լինել նաև տարազում, հատկապես կովկասյան տարածաշրջանի, դրա դետալների օգտագործումը մասնավորապես՝ ժամանակի ընթացքում դրա կիրառության ընդլայնումն ու որոշակի տրանսֆորմացիան (ստանալով երկակի թևքի ձև) և նոր շրջանի տարազի բաղկացուցիչ մաս դառնալը:

INGA DUDUKCHYAN

SABLE ROYAL DRESS: ON THE GARMENTS OF THE PATRONS OF MREN CHURCH

Keywords: Mren, Cathedral of Mren, Davit⁴ Saharuni, Nersēs Kamsarakan, sculpture, attire, long-sleeved outer garment, sable, fur, 7th century.

The study focuses on a unique type of outer garment, so called «sable», which appears in the early medieval time and is vividly represented in the relief of the western portal of Mren Church (639), in the images of the patrons Davit⁴ Saharuni and Nersēs Kamsarakan. Early medieval sculpture, one of the best-preserved branches of fine art from this period in Armenia, presents a series of images that clearly depicts costumes specific for the period and their individual elements. Since garments reflect the political and cultural realities of their time, medieval dress is an interesting subject of investigation. This study aims not only to examine the geographic spread and chronology of the garment's origin and use, but also to explore its function, presentation, and role in cross-cultural interactions within the region. Preliminary findings suggest that the outerwear worn by Armenian princes was widely used across the South Caucasus, Byzantium, and Persia. Observations further indicate that this type of clothing, while predominantly associated with the elite, gradually acquired a wider scope of use.

ИНГА ДУДУКЧЯН**СОБОЛИНЫЙ ЦАРСКИЙ НАРЯД: ОБ ОБЛАЧЕНИИ КТИТОРОВ
МРЕНСКОЙ ЦЕРКВИ**

Ключевые слова: Мрен, собор в Мрене, Давид Сааруни, Нерсес Камсаракан, скульптура, одеяние, верхняя одежда, длинные откидные рукава, мех, VII век.

Статья посвящена уникальному типу верхней одежды из меха соболя: оно встречается в раннесредневековых скульптурных изображениях. Яркий пример такого одеяния представлен на рельефе западного входа собора в Мрене (639 г.), в изображениях ктиторов церкви – Давида Сааруни и Нерсеса Камсаракана. Раннесредневековая скульптура, один из наиболее сохранившихся видов изобразительного искусства в Армении, в ряде случаев позволяет проследить особенности костюма интересующего нас времени и его отдельные элементы. Поскольку костюм – важное отражение политических и культурных реалий, средневековая одежда – это интересный материал для исследования. Цель статьи – не только в изучении географии распространения данного типа одежды, хронологии ее возникновения и использования, но и в выявлении ее функции и роли в процессе межкультурных взаимовлияний в регионе. Предварительные результаты исследования позволяют говорить о том, что ареал распространения собольих шуб затрагивает не только Южный Кавказ, но и Византию и Персию, а также о том, что этот вид одеяния, оставаясь преимущественно одеждой представителей высшего сословия, постепенно получил более широкое распространение.

ՎԱՐՔԵՐԸ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐ
LIVES AS HISTORICAL SOURCES
ЖИТИЯ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԶԱՐՅԱՆ*

DOI:10.57155/UHNN8498

Ե-Է ԴԱՐՔԵՐԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ՎԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Վարք սրբոց, վարքաբանություն, սրբախոսություն, վանականություն, հայ վանականներ, Փոքր Հայք, Թեոդորիտոս Կյուրացի, սուրբ Գրիգենտիոս, Խոր վիրապ, Հովհան Ոսկեբերան, Ան-ձեռագործ Դաստառակ:

Հայոց պատմության համար հայրենական սկզբնաղբյուրների կողքին առանձնահատուկ նշանակություն ունեն օտար աղբյուրները, որոնք ուսումնասիրողներին կարող են եզակի տեղեկություններ ընծայել: Վարքագրական մատենագրությունն այս առումով անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ ունի, որոնք արժեքավոր վկայություններ են պարունակում¹: Սույն հրապարակմամբ առանձնացրել ենք հինգ վարքագրական հուշարձան՝ բոլորն էլ հունարենով:

* Աստվածաբանության դոկտոր, Աթենքի ազգային համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի հետդոկտորական հետազոտող, Աթենքի ազգային համալսարանի Օտար լեզուների կենտրոնում Հայոց լեզվի դասախոս, հոդվածը ստանալու օրը՝ 22 մարտի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 31 մայիսի, 2025:

¹ Տասնամյակներ առաջ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» շարժում մի փառի գրքով լույս տեսան բյուզանդական պատմագրական երկեր՝ պրոֆ. Հրաչ Բարթիկյանի աշխատասիրությամբ: Բացի դրանից, վաստակաշատ պրոֆեսորն իր մի փառի հոդվածներում անդրադարձ է ունեցել հունարեն վարքագրական հուշարձաններին, որոնք առնչվում էին հայերին. տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկյան, «Մամիկոնյան (") սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+902/903 թթ.) բյուզանդական Վարքը», *Էջմիածին*, 1975, ժԲ, էջ 39-46, 1976, Ա, էջ 42-49, Բ, էջ 52-57, Հ. Մ. Բարթիկյան, «Հայ-բյուզանդական նոթեր», *Տեղեկագիր*, 1960, 7-8, էջ 129-138, Հ. Բարթիկյան, Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում. ազգային-կրոնական և սոցիալ-ֆաղափական իրավիճակը նահանգում III դարի երկրորդ կեսին (ըստ IV դարի սրբոց վկայաբանությանց), *ՊԲՀ*, 2001, №2, էջ 3-43: Մեր կարծիքով՝ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» վերադասությամբ հատորները շարունակելու դեպքում դրանց մեջ անպայման պետք է ընդգրկել նաև վարքագրական հուշարձանները:

Դրանք թվագրվում են Ե-ի դարերում՝ պատկանելով վաղմիջնադարյան շրջանին, ինչն առավել է մեծացնում դրանց արժեքը:

Կալլինիկոս, «Վարժ մեռ սուրբ հայր Հյուպատիոսի² ու Ռուֆինիանեում է»³ (Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ὑπατίου τοῦ ἐν Ρουφινιανῆς): Այս գրական հուշարձանի գլխավոր հերոսը ծնվել է 366 թ., Փոքր Ասիայի Փոչուզիա նահանգում, մահացել՝ 446 թ.: Սրբի մահվանից մի քանի տարի անց՝ մոտավորապես 450 թ., նրա աշակերտն ու վանահոր պաշտոնում հաջորդը՝ Կալլինիկոսը, ձեռնարկել է իր ուսուցչի վարքը շարադրելուն: Փոքր-ինչ ուշ «Հյուպատիոսի վարքը» ենթարկվել է զուտ բանասիրական մշակման՝ անխաթար պահելով բովանդակությունը: Այսպիսով, մեր առջև Ե. Կեսերի մեծարժեք, «առաջին ձեռքից» հասած մի երկ է, որտեղ ի շարս այլ տեղեկությունների⁴, եզակի վկայություններ են պահպանվել ս. Հյուպատիոսի հոգևոր հոր՝ հայազգի աբբա Հովնանի⁵ մասին: Վերջինս եղել է զինվորական, որը ծառայել է Կոստանդնուպոլսում, ապա հրաժարվել է զինվորական ասպարեզից՝ նվիրվելով ճգնակեցությանը: Հյուպատիոսը, փախչելով իր հոր խստությունից, Փոչուզիայից գալիս է Թրակիա և որոշ ժամանակ զբաղվում խաշնարածությունամբ, իսկ հետո որպես սաղմոսերգու ծառայում է մի եկեղեցում: Ահա այս ժամանակ է, որ նա հանդիպում է իր ապագա հոգևոր հորը՝ Հովնանին: Կալլինիկոսն ավանդում է. «Երբ նա տրտմած էր ու խնդրում էր Աստծուն, որպեսզի արժանացնի բնակվել բարեպաշտների հետ, երբ նա աղոթում էր, Աստված տնօրինեց, որ Կոստանդնուպոլսում մի զինվորական՝ Հովնան անունով, ազգությունամբ հայ, Աստծուց խոցված՝ հրաժարվի աշխարհից: Այս Հովնանը բազում անգամներ խնդրել էր նուներոսի տրիբունին⁶,

² Գերադասել ենք անվան անտիկ արտասանությունը, քանի որ հայերենում արդեն տարածված են նույնաբան «հյուպատոս» ու «հյուպատոսություն» բառերը: Բյուզանդական և արդի հունարեն արտասանությամբ՝ «Իպատիոս»:

³ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, Introduction, Texte critique, Traduction en notes par G. J. M. Bartelink (Sources Chrétiennes 177), 1971 (այսուհետ՝ Callinicos, *Vie d'Hypatios*).

⁴ «Հյուպատիոսի վարքը» կարելի է ուշ անտիկ շրջանի մի յուրահատուկ համադրվածության համարել, որտեղ ուսումնասիրողը կարող է տվյալներ փնտել ամենատարբեր ոլորտներից՝ կրոնական հավատալիքներ, բժկագիտություն, եկղյց. պատմություն, հարտաբաղնություն, հասարակական կապեր ևն:

⁵ Սա հայոց մեջ «Հովնան» անվան կիրառման ամենավաղ դեպքն է, քանի որ նույնանուն մեկ այլ երեց հայտնի է որպես 444 թ. Շահապիվանի ժողովի մասնակից (տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, Երևան, 1946, հ. Գ, էջ 707):

⁶ Τὸν τριβούνον τοῦ νουμέρου. Numerus էին կոչվում հռոմեական բանակի այլևայլ ջոկատներ. տե՛ս P. Southern, "The Numeri of the Roman Imperial Army," *Britannia*, vol. 20 (1989), pp. 81-140:

սակայն, ազատ չարձակվելով [զինվորական ծառայությունից], մի օր ուներին դնելով մի փոքրիկ կապոց⁷, ձեռքին էլ՝ հուր, երբ ամենաբարեպաշտ արքա Արկադիոսն⁸ անցնում էր, մոտենալով նրան, ասաց.

– Յարդ ծառա եղա քո տերությունը, [բայց] սրանից հետո ցանկանում եմ Քրիստոսին ծառայել: Հրաման տուր ազատ արձակել ինձ: Իսկ եթե ոչ, ապա իշխանություն ունես սրանցով վառել ինձ, քանզի ես ուրիշ ոչինչ չեմ կարող անել:

Իսկ արքան, տեսնելով նրա բարեպաշտ մտադրությունը, անմիջապես հրամայեց նրան ազատ արձակել: Եվ իսկույն նա դուրս եկավ քաղաքից և, ելնելով, իր համար խրճիթ խփեց այն սարի վրա, որը շատ հեռու չէր այն եկեղեցուց, որտեղ էր Աստծո ծառան⁹: Եվ, մնալով տաղավարի մեջ, բույսերով էր ապրում: Իսկ շրջակայի գյուղացիները, իմանալով, բարձրացան, նրա համար խուց կառուցեցին և մի փոքրիկ հողակտոր ցանեցին: Եվ երբ նա սաղմոսերգում էր, աղոթում, պահք պահում ու ճգնում միայնակյացի բոլոր առաքինություններով, քանզի դրանցում փորձառու էր՝ սովորած լինելով իր հայրենիքում¹⁰ – որովհետև հայերը հույժ նվիրված են Աստծուն¹¹ – մեկ առ մեկ սկսեցին հարել նրան՝ Աստծուն ծառայելու համար¹²:

Քսանամյա Հյուպատիոսը գալիս է Հովնանի մոտ, և վերջինս նրան ընդունում է իր աշակերտների թվում: Հյուպատիոսը դառնում է Հովնանի նվիրյալ աշակերտը և հենց նա է, որ ապագայի վարքագրին տեղեկություններ է հաղոր-

⁷ Φορτίον՝ բեռ: Հավանաբար, փայտի կապոց, որով Հովնանը առաջարկում էր այրել իրեն:

⁸ Մեծն Թեոդոս Ա. կայսեր (379-395 թթ.) կրտսեր որդին: 395 թ.՝ հոր մահվանից հետո, Արկադիոսն ու նրա ավագ եղբայր Հոնորիոսը իրար մեջ կիսեցին Հռոմեական կայսրությունը. Հոնորիոսը թագավորեց դրա արևմտյան հատվածում, իսկ Արկադիոսը դարձավ արևելյան հատվածի առաջին կայսրը մինչև իր վախճանը 408 թ.: Հովնանի հետ դեպքը կատարվել է 386 թ., երբ Թեոդոսը գահակից կայսր էր հոր ու եղբոր հետ:

⁹ Այսինքն՝ Հյուպատիոսը:

¹⁰ Մեր ազգային մատենագրությունից հայտնի է, որ վանականությունը Հայոց մեջ ծաղկում է ապրել Մեծն Ներսեսի օրերից սկսած՝ իր սաղմնային վիճակի մեջ վկայված լինելով ավելի վաղ շրջանում (տե՛ս **Յուսիկ եպս Տե-Մովսիսեան, Անապատականներ և վանականություն** (Արտատպված Արարատ ամսագրից), Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի, 1906, Լ. **Քոսմանյան, Վանականության կանոնները և ծիսակարգերը հայոց մեջ**, գիրք Ա, Երևան, 2023):

¹¹ Οἱ γὰρ Ἀρμένιοι σφόδρα πρόσκεινται τῷ Θεῷ: Πρόσκεμαι բայը բազմիմաստ է, նշանակում է «նվիրված լինել», «համառելով խնդրել», «պատկանել», «հավելվել» ևն:

¹² **Callinicos, Vie d'Hypatios**, էջ 80, 82: Կոստանդնուպոլսում այդ ժամանակ կար մեկ վանք՝ ս. Իսահակի հիմնած, իսկ Թրակիայի հոգևոր կյանքը ցածր մակարդակի էր, այնպես որ Հովնանը, ճգնակեցության փորձն իր հետ բերելով Հայքից, այստեղ ըստ էության դառնում է վանական կյանքի հիմնադիրներից մեկը: Կոստանդնուպոլսի վաղ շրջանի վանական հաստատությունների մասին տե՛ս **P. Hatlie, The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350-850**, Cambridge University press, 2007:

դել հայ սրբի մասին: Հետզհետե միաբանության թիվն ավելանում է, և մի ամբողջ վանք է գոյանում. «Արդ, — շարունակում է վարքագիրը, — երբ ուրիշներ ևս հարեցին նրանց, սկսեցին ջանադրաբար մշակել թե՛ այգի, թե՛ հողակտոր՝ ցանելու ու վանքը մեծացնելու համար, այնպես որ հավաքվեցին ութսուն եղբայրներ և մի մեծ ամրոց»¹³ դարձավ: Քանզի հոների հարևանության և այդ տեղերը հեշտությամբ թալանելու պատճառով ամրոցներ էին կառուցում: Արդ, բոլորին առաջնորդում էր սուրբ վարդապետ Հովնանը»¹⁴: Նրա վանքն ստանում է «Ալմիռիսոս»¹⁵ անվանումը:

«Հյուպատիոսի Վարքի» գրվագներից մեկում պատմվում է այն մասին, որ երիտասարդ Հյուպատիոսի հոգևոր սխրանքներից մեկն է լինում հիվանդախնամությունը. Հովնանի օրհնությամբ նա դուրս էր գալիս վանքից և, որևէ անխնամ հիվանդ, օգնության կարիքն ունեցող մարդ տեսնելով, իր ուսերի վրա դրած՝ բերում էր վանք, որտեղ և ըստ հարկի խնամում էր: Եթե պետք էր լինում, հիվանդին օծում էր օրհնված յուզով աբբան՝ Հովնանը, քանի որ նա արդեն քահանայական աստիճանն ուներ¹⁶: Հետաքրքրական է, որ տարիքի, հետևապես՝ կենսափորձի պատճառով Հյուպատիոսն ու Հովնանը տարբեր բնութագիր ունեին. եթե աբբան հոգևոր կյանքում փորձառու, ուստի և չափավորված մեկն էր, ապա նրա սկսնակ աշակերտը հակված էր չափազանցությունների: Այսպես, վարքագիրը պատմում է, որ մի շրջան երիտասարդ Հյուպատիոսը տառապում էր մարմնական (սեռական) պայքարից: Արդյունքում նա հիստուն օր ոչինչ չի խմում այն աստիճան, որ շրթունքները ճաքում են: Տեսնելով նրա վիճակը՝ վանականները տեղեկացնում են արքիմանդրիտին¹⁷ Հովնանին:

«Իսկ Հովնանը, գիշերային աղոթասացությունից դադարելով, մի բաժակ գինի լցնելով, հացի հետ, բոլորի ներկայությամբ կանչեց նրան.

— Հյուպատիոս:

Իսկ նա պատասխանեց.

— Օրհնյա՛:

[Հովնանն] ասաց նրան.

— Մեջտե՛ղ արի ու վերցնելով խմի՛ր այս օրհնությունը:

Քանի որ [Հյուպատիոսը] գինի բնավ չէր խմում:

¹³ Καστέλλιον՝ փոքր ամրոց, ամրություն, բերդ: Միջնադարյան վանքերը, որպես կանոն, ունեին պարիսպներ՝ ոչ միայն վանականների, այլև պատերազմի ժամանակ այնտեղ ապաստանած բնակչության պաշտպանության համար:

¹⁴ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 82, 84:

¹⁵ Ἀλμύρισσος, անտիկ արտաբերմամբ՝ «Հալմյուռիսոս»:

¹⁶ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 86:

¹⁷ Ἀρχιμανδρίτης բոց. «փարախապետ»: Հնում նշանակել է «վանահայր», այժմ տրվում է որպես տիտղոս կուսակրոն ֆանաաններին:

Իսկ նա, հայրական տրամադրությունից զգացված և, իմանալով, որ հնազանդությունը կյանք է, հավատով ընդունելով խմեց, և պաշարն ավելի տանելի դարձավ»¹⁸:

Որոշ ժամանակ անց Թրակիան ենթարկվում է հոների հարձակմանը, և Ալմիռիսոսի վանքը կարողանում է պաշտպանվել: «Երբ հրո դադար եղավ, գյուղացիները, թալանված լինելով ու այլևս ոչինչ չունենալով, վանք էին շտապում՝ խնդրելով անհրաժեշտ բաները: Իսկ տեր Հովնանը, մտնելով մեծ քաղաքը¹⁹, համարձակությամբ ասում էր իլլուստրիոսներին²⁰.

— Թրակիայում թալանված աղքատները քաղցած են ու անհանգստացնում են ինձ: Պարեն ուղարկեք նրանց»:

Մեծահարուստները կատարում են սրբի պահանջը՝ նավերով ցորեն ու ընդեղեն ուղարկելով: Ավելին՝ խնդրում են նրան օրհնել իրենց ընտանիքները. «Քաղաք մտնելուն պես բոլոր հարուստները խնդրում էին նրան, որպեսզի, աղոթք անելով իրենց տանը, օրհնի իրենց: Նա այնպես նախանձախնդիր էր, որ բոլոր իլլուստրիոսներին ղեմառղեմ հանդիմանում էր: Եթե գտներ, որ որևէ մեկին զրկում էին, մինչև մահ պաշտպանում էր զրկվողին, միաժամանակ և խրատում էր նրանց՝ ասելով. «Զրկվողների արցունքները զրկողների դատաստանն են դառնում»: Իսկ օգուտ քաղածները նրան պատվում էին որպես Աստծո ճշմարիտ ծառայի, միևնույն ժամանակ զարմանում էին որ, անգրագետ ու հասարակ մեկը լինելով հանդերձ, այդպիսի շնորհ էր ստացել Տիրոջից»²¹:

Հովնանի ու Հյուպատիոսի ուղիները բաժանվում են, երբ Ալմիռիսոսի վանք է գալիս վերջինիս զառամյալ հայրը, որի հետ Հյուպատիոսը գնում է Կոստանդնուպոլսի մի արվարձան: Ինչ-որ ժամանակ հոր հետ ապրելով և նրան հետ ուղարկելով գյուղ՝ նա ծանոթանում է երկու այլ վանականների՝ Տիմոթեոսի ու Մոսքիոնի հետ: Այս եռյակը Քաղկեդոնի արևելքում մի լքված վանք է գտնում, որը կառուցել էր ոմն Ռուֆինոս: Այստեղ հաստատվելով եղբայրները շարունակում են իրենց ճգնակեցությունը: Շուտով սակայն, Հյուպատիոսի ու Տիմոթեոսի միջև գծադրվում է առաջանում, և առաջինը, լքելով Ռուֆինոսի վանքը, գտնում է ալմիռիսոսցի մի վանականի ու նրա հետ հեռանում Թրակիա: Վերառադնալով աբբա Հովնանի մոտ՝ Հյուպատիոսն իր համար մի խուց է խնդրում²²: Այդ ընթացքում Տիմոթեոսն ու մնացյալ եղբայրները փնտրում են նրան: Երբ Հովնա-

¹⁸ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 90, 92:

¹⁹ Իմա՝ Կոստանդնուպոլիս:

²⁰ Ἰλλούστριος. այսպես էին կոչվում սեմատորները ու Հռոմեական կայսրությունում (տե՛ս *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1991, էջ 986-987):

²¹ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 92, 94:

²² Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 106:

նը Կոստանդնուպոլիս է ժամանում, նրանք գալիս են աբբայի մոտ և աղերսում, որ համոզի Հյուպատիոսին վերադառնալ իրենց մոտ: Հենց այս ժամանակ Հովնանը ծանր հիվանդանում է և երազում տեսնում է մեկին, որն իրեն ասում է. «Եթե Հյուպատիոսը չգա, չես առողջանա»: Թրակիայում գտնվող Հյուպատիոսն ու նրա ուղեկից վանականը ևս տեսիլքով իմանում են Աստծո կամքը: Երբ Հյուպատիոսը Հովնանի կանչով գալիս է մայրաքաղաք, գտնում է նրան շատ ծանր վիճակում. «Արդ, երբ եկան տեր Հովնանի մոտ, տեսան, որ նա ծանր վիճակում է ու գրեթե չի կարողանում խոսել: Հյուպատիոսը, դիպչելով նրան ու աղոթք անելով, սնունդ տվեց նրան, և նա իսկույն ավելի լավացավ, քանի որ շատ օրեր ոչինչ չէր ճաշակել: Եվ մի քանի օր անց ավելի ապաքինվելով՝ խնդրեց աբբա Հյուպատիոսին, որպեսզի գնա Ռուֆինիաների եղբայրների մոտ: Տիմոթեոսին էլ կանչելով՝ հորդորեց նրանց՝ ասելով. «Մի՛ զարմացեք, սուրբ առաքյալների միջև էլ էր գոտուկություն լինում»»²³:

Այսպիսով, Հովնանի միջնորդությամբ Հյուպատիոսը հաստատվում է Ռուֆինիաների վանքի վանահայր: Ըստ վարքագրի՝ այդ ժամանակ նա 40 տարեկան էր, այսինքն՝ իրադարձությունը տեղի է ունեցել մոտավորապես 406 թ.:

Կալլինիկոսը Հովնանի մասին ևս մեկ այլ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում. ըստ նրա՝ Հյուպատիոսն «Աստծո նախանձախնդրությունն ուներ և շատ վայրեր Բյութանացվոց աշխարհում կուռքերի մոլորությունից հնազանդեցրեց»²⁴: Քանզի եթե լսեր, որ ոմանք որևէ տեղ ծառ կամ նման մի բան են երկրպագում, անմիջապես գնում էր այնտեղ, վերցնելով իր հետ միանձնացող աշակերտներին, ու կտրելով, հրով վառում էր: Եվ այսպես տեղառտեղ քրիստոնյա էին դառնում: Քանզի և տեր Հովնանը՝ նրա հայրը, այսպես էր հնազանդեցրել Թրակիան և մարդկանց քրիստոնյա դարձրել»²⁵:

Սրանով, փաստորեն, հայտնի է դառնում, որ աբբա Հովնանը չի սահմանափակվել սոսկ ճգնափեցությունում, այլ Թրակիայում ակտիվորեն քրիստոնեություն է տարածել՝ ըստ էության դառնալով երկրամասի լուսավորիչը: Ցավոք, Կալլինիկոսը Հովնանի մասին այլ տեղեկություններ այլևս չի հայտնում՝ պատումն արդեն ամբողջությամբ նվիրելով Հյուպատիոսի հետագա կյանքին ու գործունեությանը: Աբբա Հովնանի վախճանը պիտի որ տեղի ունեցած լինի Ե. դ. առաջին քառորդում:

²³ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 110: Հմմտ. Գործք Ժե, 39:

²⁴ Ἡμέρωσεν. ἡμερώω բայը նշանակում է «զապել», «հանդարտեցնել», «ընտանի դարձնել» (վայրի կենդանիներին):

²⁵ Callinicos, *Vie d'Hypatios*, էջ 200:

Թեոդորիտոս Կյուրացի, «Աստվածասեր պատմություն» (Θεόφιλος Ἱστορία): Ե դ. ականավոր մատենագիրներից է Թեոդորիտոս Կյուրացին: Նա ծնվել է շուրջ 393 թ. Անտիոքում, ստացել փայլուն կրթություն: Թեոդորիտոսն իր հոգևոր դաստիարակությունն ստացել է Անտիոքի սրբակյաց ճգնավորների շրջապատում, ինչի արդյունքում էլ իր անձը նվիրել է եկեղեցու ծառայությանը: Ձեռնադրվել է Փոքր Ասիայի Կյուրոս քաղաքի եպիսկոպոս: Լինելով անտիոքյան աստվածաբանական դպրոցի կարկառուն ներկայացուցիչ՝ Թեոդորիտոսը Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Նեստոր Կոստանդնուպոլսեցու քրիստոսաբանական վեճում անցել է վերջինիս կողմը: 431 թ. եփեսոսի Տիեզերաժողովից հետո մեղմացրել է իր դիրքերը՝ ընդունելով Կյուրեղի և Հովհան Անտիոքացու ստորագրած «Սահման հաշտութեանց»-ը: Դրանից հետո Թեոդորիտոսն զբաղվել է միաբնակության առաջնորդ եվտիքեսի մոլորության բուռն քննադատությամբ: Մասնակցել է 451 թ. Փաղկեդոնի Տիեզերաժողովին՝ միայն այն բանից հետո, երբ ժողովի պահանջով նզովել է Նեստորին: Որպես ազդեցիկ եկեղեցական գործիչ՝ Թեոդորիտոսը նեցուկ է կանգնել կրակապաշտ պարսիկներից հալածվող հայերին. պահպանվել են նրա երկու նամակները՝ Վարդանանց պատերազմի օրերին ուղղված եվսեբիոս (Գյուլ) և Եվլալիոս պարսկահայոց եպիսկոպոսներին²⁶:

Թեոդորիտոս Կյուրացու բազմաժանր երկերի մեջ (վարդապետական, հակաճառական-չատագովական, մեկնողական, պատմագրական, թղթեր) առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Աստվածասեր պատմություն» վարքագրական ժողովածուն, որով նա փորձել է ի մի բերել Անտիոքի, Վերին Ասորիքի, Միջագետքի, Կիլիկիայի, Օսրոյենների ու հարակից շրջանների ամենահայտնի ճգնավորների կենսագրությունները: Գիրքը բաժանված է երեսուն գլուխների, որոնցում Կյուրոսի եպիսկոպոսը շարադրել է երեսունվեց այր և կին ճգնավորների վարքերը²⁷: Դրանցից առաջին քսան գլուխների հերոսներն արդեն վախճանված էին երկի գրության պահին, իսկ մնացյալը դեռևս ողջ էին²⁸: Ժամանակագրական

²⁶ Թեոդորիտոսի այս երկու նամակները թարգմանված ու ներածականով հանդերձ հրատարակել է հայր Պողոս Անանյանը. տե՛ս Պողոս Բ. Անանեան, «Թեոդորեոս Կյուրացի եպիսկոպոսին երկու նամակները ուղղումը պարսկահայ եսեբիոս եւ Եղաղ եպիսկոպոսներուն», *Բազմավէպ*, 1986, 1-4, էջ 7-20: Ինչպես տեղեկացնում է Բ. Պողոսը նշված հոդվածում, զբաբարով պահպանվել է Թեոդորիտոսի «Եզեկիելի մեկնությունը»՝ վերագրված Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն:

²⁷ Մրանցից հայագիտության համար առանձնահատուկ կարևորություն ունի Մծբինի եպիսկոպոս Հակոբոսի վարբը, որը համեմատելի է Փավստոս Բուզանդի երկում անթելված նույն սրբի մասին պատումի հետ:

²⁸ «Աստուածասեր պատմության» գլուխներից մեկը նվիրված է Մարկիանոսին: Այստեղ Թեոդորիտոսը պատմում է մի շատ ուշագրավ դրվագ. «Մեկ այլ անգամ, երբ մեծն Մարկիանոսը բակում աղոթում էր, մի վիշապ, դեպի արևելք շրջված պատին սողալով, պատի վերևից կախ-

առումով երկն ընդգրկում է Դ դարասկզբից մինչև դրա գրություն պահճը՝ Ե դարի կեսերը ընկած հատվածը:

«Աստվածասեր պատմություն» ե գլխում Թեոդորիտոսը պատմում է Վերին Միջագետքի Զեզմա²⁹ բնակավայրի մոտակա վանքի հիմնադիր Պուբլիոսի մասին: Նրա հիմնադրած վանքի եղբայրությունը բաժանված էր ասորախոսների և հունախոսների, ինչի պատճառով էլ եկեղեցում առավուտյան ու երեկոյան ժամերգություններն ասվում էին զույգ լեզուներով, փոխնիփոխ: Այդ կարգը, ըստ Թեոդորիտոսի, պահպանվում էր ընդհուպ մինչև իր օրերը:

Պուբլիոսի մահվանից հետո վանքի հունական մասի վանահայր է դառնում Թեոտեկնոսը, իսկ ասորիներին առաջնորդում է Աֆթոնիոսը: Շատ չանցած՝ Թեոտեկնոսը մահանում է՝ վանահայրությունը թողնելով իր հայագգի աշակերտ Թեոդոտոսին: Ահա թե ի՛նչ է հաղորդում Թեոդորիտոս Կյուրացին վերջինիս մասին. «Իսկ այս Թեոդոտոսը՝ ծնունդով Հայքից, ճգնավորների այն խումբը տես-

վեց՝ երախը բացելով, դա հետ մեկտեղ անագրու նայելով ու չար նպատակն ազդարարելով: Եվսեբիոսը (*Մարկիանոսի աշակերտը* — Գ. Ղ.), հեղինակում կանգնած, այն անավոր տեսարանից սարսափած և, կարծելով, թե վարդապետը դրանից տեղյակ չէ, նշան էր անում՝ բղավելով ու աղերսելով փախչել: Իսկ Մարկիանոսը, սաստելով ու հրամայելով թոթափել վեներոտությունը (ֆանգի դա էլ կործանարար մի ախտ է), մատով խաչի նշանը տպավորեց, բերանով փչեց ու վաղնչական թշնամանքն ակնարկեց: Եվ օձը բերանի շնչից՝ ասես կրակից, բռնկված ու բոցակիզված, վառված եղեգի պես կտոր-կտոր եղավ» (*Théodoret de Cyr, Histoire des moines de Syrie, tome I Histoire Philothée I-XIII, Introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Canivet et Alice Leroy-Molinghen (Sources Chrétiennes 234), Paris, 1977* (այսուհետ՝ *Théodoret de Cyr, Histoire*), էջ 256, 258): Հավանաբար, այս կամ մի նմանօրինակ այլ հրաշապատում է աչքի առջև ունեցել Վարդան Արևելցին, երբ Հովհան Օձնեցու վարժում, փորձելով ստուգաբանել Օձուն (Ուձուն) տեղանունը, գրել է. «Եւ կամ Օձուն է որպէս և այժմ կոչի զի օձս ունի, թէպէտև հովէ տեղիին, որպէս և յաւանդ գրուցածն ասին, թէ վիշապ երկու երևեցան անդ, եթէ յայրէ ուստեմ, որ կան յանձաս խրամին, և թէ այլ ուստեմ եկեալ ապականէին զբազում տեղիս մինչ ի խնամոյն Աստուծոյ ամեալ լինէին առ ընթեր ճգնարանի սրբոյն ընդ զառ ի կող լերինն անագին շաշմամբ սողելով, և սուրբն կայր ի խորհրդեան պատարագին, զոր տեսեալ մոնոզոնին աղաղակեաց առ նա: Իսկ նորա խաշակնմեալ ընդդէմ զտեղի առնուին, և մինչև եկեալ ի յարձակման պատարագին վիմատատեալ արձանացուցանէր զնոսա. կարծակառոյց փառինս, որ կան և տեսանին մինչև ցայսօր ի ձև և ի գոյն օձի ի նշան փառացն Քրիստոսի և յիշատակ առն սրբութեան» («Հառ Վարդան վարդապետի ի վերայ Յոհան Օձնեցոյ ըստ խնդրոյ Համագասպ Եպիսկոպոսի Հաղբատայ», *Արարատ*, 1888, Ժ, էջ 591): Այստեղ ուշագրավ է ոչ միայն վարժագրական թափառող սյուժեն, այլև այն, որ միջնադարյան հեղինակը հնադարյան վիշապ-փառերը համարում է հրաշքի արդյունք:

²⁹ Զեզմա (Զեզմա)՝ ֆաղափ Վերին կամ Հայոց Միջագետքում: Ինքը՝ Թեոդորիտոսը պատմում է ֆաղափի առաջացման պատմությունը, ըստ որի՝ պարսից Քսերքեսն արքան, հասնելով այստեղ, Եփրատն անցնելու համար նավերն իրար է կապում՝ այդպիսով կամուրջ ստեղծելով: Այդ իսկ պատճառով բնակավայրը կոչվում է Ζεύμα, որ նշանակում է «նավակամուրջ» (հմմտ. Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բաբսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Երևան, հ. 3, 1986, էջ 475-476):

ներով, սկզբում մոնթերի³⁰ հետ դասվեց՝ հնազանդվելով [մենաստանը] կառավարող մեծն Թեոտեկնոսին: Եվ քանի որ, ինչպես ասացի, Թեոտեկնոսը հեռացավ [այս կյանքից], Թեոդոտոսն ստանձնեց [վանքի] պաշտպանությունը, այնպիսի [հոգևոր] բարիքներով պայծառացավ³¹, որ համբավով գրեթե ծածկեց [իրեն] նախորդած [վանահայրերին]: Որովհետև աստվածային բաղձանքը նրան այնպիսին դարձրեց, այնպիսի և այնչափ նետերով խոցեց, որ գիշեր ու ցերեկ հոգևոր հուզմունքի արցունքներ էր թափում: Նա այնպիսի հոգևոր շնորհով էր լի, որ երբ աղոթում էր, բոլոր ներկաները լուսվածք էին համակվում ու միայն այն սրբազան բառերն էին ունկնդրում՝ այդ ունկնդրումն իսկ գերազանց աղոթք համարելով: Քանզի ո՞վ էր այնպես կարծր, որի հոգին [Թեոդոտոսի] ի սրտե արտաբերված բառերից չբոցավառվեր, նրա դաժանությունն ու անհավատությունը չփափկանար ու դեպ աստվածային բժշկությունը չառաջնորդվեր:

Այսպես օրըստօրե [հոգևոր] հարստությունն ավելացնելով ու այսպիսի բարիքներով լի անկողոպտելի գանձեր ի ցույց դնելով, քսանհինգ տարի հովվելով հոտը՝ հավելվեց իր հայրերին, ըստ Սուրբ Գրքի՝ «սնեալ ի բարուք ծերութեան»³² [վանքի կառավարման] սանձերը հանձնելով Թեոտեկնոսին, որը ծննդով իր եղբորորդին³³ էր, իսկ կենսակերպով [հոգևոր] եղբայրը³⁴:

Թեոդորիտոս Կյուրացին որոշ տեղեկություններ է հայտնում նաև Թեոտեկնոսի մասին՝ գրելով, որ «երիտասարդ ժամանակ նրան բաժին ընկավ ամեն տեսակի փիլիսոփայություն, և նա հեռացավ [այս կյանքից] իր նախնյաց փառքով»³⁵:

Այսպիսով, Թեոդորիտոսի «Աստվածասեր պատմություն» երկում կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել երկու հայագգի և ազգակից վանահայրերի՝ Թեոդոտոսի ու Թեոտեկնոսի մասին, որոնք մեծ համբավ են վայելել՝ Վերին Միջագետքի վանականության ռազմիրաներից լինելով: Յավոք, Թեոդորիտոս Կյուրացին չի նշում նրանց կյանքի և գործունեության ճշգրիտ ժամանակահատվածը: Ամեն դեպքում, դա ապահովաբար Դ դ. երկրորդ կեսն է:

³⁰ Հեղինակն օգտագործում է ὑπήκοος բառը, որ նշանակում է «հպատակ», «լսող»: Նկատի ունի մոնթերին, այսինքն՝ մեռաց, ովքեր պատրաստվում են վանական ուխտն անելուն:

³¹ Ἐκόμησεν ἀγαθοῖς. κομᾶω բառը նշանակում է «մազր երկարացնել», բույսերի պարագայում՝ «անել», «փարթամանալ»: Այստեղ գերադասեցինք թարգմանել «պայծառացավ»:

³² Հմմտ. Ծն. ԺԵ, 15:

³³ Ἀδελφιδός նշանակում է «սիրելի եղբայր»: Թեոդորիտոսի երկի ֆննական հրատարակության գուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ neveu (եղբորորդի, փեսայի):

³⁴ Théodoret de Cyr, Histoire, էջ 338, 340:

³⁵ Théodoret de Cyr, Histoire, էջ 340:

Անանուն, «Վարժ և կենցաղավարություն մեր սուրբ հայր Գրիգենտիոս արքեպիսկոպոսի» (Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου). Հայագիտության համար բացառիկ կարևորություն ունեցող այս երկն իր ամբողջության մեջ անտիպ է³⁶: Բնագիրը պահպանվել է Սինյավանքի ցր. 541 մագաղաթյա ձեռագրում՝ թվագրված 1180 թվականով: Վարքի հերոսն է Գրիգենտիոսը՝ 2 դարում Հիմյարի թագավորության մեջ (այժմյան Յեմենի տարածքը) քրիստոնեություն տարածողը: Երիտասարդ հասակում լքելով իր ծննդավայրը՝ Գրիգենտիոսը մեկնել է Արևմուտք, անցել Ակրագասով (Սիկիլիա կղզում), Միլանով, ինչից հետո իջել է Կարթագեն, ապա բարձրացել Հռոմ, հուսկ ժամանել Ավգուստոպոլիս: Դրանից հետո նա մեկնել է Ալեքսանդրիա, որտեղ Աքսումի արքա Քաղեբ էլլա Ածբեհայի խնդրանքով Ալեքսանդրիայի (ղպտի³⁷) պատրիարքը Գրիգենտիոսին ձեռնադրել է եպիսկոպոս և ուղարկել Հիմյարի մայրաքաղաք Զաֆար (Թեֆար): Այստեղ Գրիգենտիոսը հովվել է իր բաժինը մինչև կյանքի վերջ, այսինքն՝ մոտավորապես մինչև 2 դ. 60-ական թթ.: Նրա «Վարքը», բնականաբար, գրվել է մահվանից հետո³⁷:

Վարքի այն հատվածում, որտեղ ս. Գրիգենտիոսը ժամանում է Ավգուստոպոլիս³⁸, նա հանդիպում ու ծանոթանում է հայկազուն Անդրեասի հետ: Քանի որ Ա. Վասիլևի հոգվածում այս հատվածը մասամբ է հրատարակված, մենք անհրաժեշտ ենք համարում հրապարակել ու թարգմանել ամբողջական կտորը՝ մեր տրամադրության տակ ունենալով Սինյավանքի ձեռագրի համապատասխան թվային պատճենները³⁹:

³⁶ 1908 թ. նշանավոր ռուս բյուզանդագետ Ա. Վասիլևը հրապարակել է վարքից հատվածներ՝ զուգանեո ռուսերեն թարգմանությամբ ու պատմաբանասիրական բնութագրով. տե՛ս **А. А. Васильев**, «Житие св. Григения, еп. Омиритского», *Византийский Временник*, т. 14 (1907), СПб., էջ 23-67:

³⁷ **С. А. Французов, А. А. Турилов**, «Григений», *Православная энциклопедия*, т. 12 (2006), էջ 447-448:

³⁸ Ավգուստոպոլիս ֆաղաբը գտնվում էր միջնադարյան Անոնուարիա գավառում, որի մայրաֆաղաբն էր նշանավոր Ռավեննան: Բտալիայի հյուսիսում գտնվող այս գավառում յոթ այլ ֆաղաբ և տասնվեց ամբողջ կար (տե՛ս *Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatum et locorum nomina immutata, ex recognition G. Parthey*, Amsterdam: Verlag A. M. Hakkert, 1967, էջ 77-78):

³⁹ Դրանք հայթայթելու և հումարեն բնագրի վերծանության ժամանակ օգնության համար մեր երախտագիտություն ենք հայտնում հ. Անանիա արքիմանդրիտ Կրիպպասին: Նշենք, որ բնագիրն ուներ բազմաթիվ ուղղագրական ու կետադրական սխալներ, որոնք այս հրապարակման մեջ ուղղված են՝ ըստ հումարենի ընդունված կանոնների:

[50v] ΛΖ'. Περὶ τοῦ Ἀρμενίου Ἀνδρέου

Γεγονότι δὲ αὐτῷ ἐν τῇ ἀγορᾷ τῇ λεγομένη Μιλήντῳ εὗρεν ἐκεῖσε συναγωγὴ λαοῦ καὶ τοὺς πόδας κολύσας τοῦ βαδίζειν, ἔστη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κελευσθεῖς. Καὶ ἀναβλέψας ὁρᾷ μέσον τοῦ πλήθους ἐκείνου ἄνδρα γυμνὸν μὲν τῷ σώματι, τῇ δὲ τῶν Ἀρμενίων διαλέκτῳ προσομιλοῦντα τὰ μυστήρια· καὶ γὰρ ἔξ ἐκείνου τοῦ γένους ἐχρημάτιζεν. Ὡς δὲ ὁμίλει τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ τὰ περὶ κύκλῳ αὐτοῦ συνηλεγμένα πλήθῃ νουθετεῖν καὶ καθοδηγεῖν⁴⁰ εἰς τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ μακάριος Γρηγόριος ἴστατο μήκοθεν ποῦ γὰρ αὐτὸν στοχαζόμενος. Πληρώσας δὲ ἐκεῖνος τὴν πρὸς τὰ συνηλεγμένα πλήθῃ νουθεσίαν, νυγείς τὴν διάνοιαν, ἀναβλέψας κατ'ἐναντι τοῦ μακαρίου, ἶδεν αὐτὸν ἐστῶτα. Καὶ πλησθεὶς Πνεύματος Ἁγίου, φησὶν πρὸς τοὺς παρεστώτας· «Ὁ κύριός μου ὁ ἀγαπητὸς Γρηγόριος, ἀδελφοί, ὁ φίλος ὁ μελίσρυντος τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου, **[51r]** ὁρᾷτε ποῦ γε περὶ ἐστίν».

Καὶ ἀρξάμενος κατὰ λεπτὸν διηγ-
ήτο τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ· «Οὗτος ἐστίν,
– φησὶν λέγων, – ὄνπερ φιλοῦσιν οἱ
Ἀπόστολοι. Οὗτος ἐστίν, – λέγων, –
ὄν ἡ μεγάλη Παρθένος καὶ Θεοτόκος
κατὰ χάριν υἱὸν ποιήσατο, ἅμα τῷ
ἡγαπημένῳ μαθητῇ. Ἄπεισιν ὁδὸν
εὐθείαν καὶ βασιλικήν, ταῖς ἐντολαῖς

[50p] ԼԷ. Հայ Անդրեասի մասին

Երբ նա «Միլինտո» կոչված ագորայում էր, այնտեղ ժողովրդի մի բազմություն գտավ և, փայլերը դանդաղեցնելով, կանգ առավ՝ Սուրբ Հոգուց հրաման ստանալով։ Եվ, վեր նայելով, այն բազմության մեջ տեսավ մերկամարմին մի տղամարդու, որ հայոց լեզվով խոսում էր խորհուրդների մասին, քանզի հենց այդ ազգից էր սերում։ Երբ նա իր լեզվով խոսում էր՝ իրեն շրջապատած բազմությանը խրատելով ու առաջնորդելով դեպի Աստծո երկյուղը, երանելի Գրիգենտիոսը հեռվում կանգնած էր՝ ինքն էլ մտածելով նրա մասին։ Իսկ նա, ավարտելով հավաքված ժողովրդին խրատելը, մոտով խոցված՝ վեր նայելով երանելուն դեմ հանդիման, տեսավ նրան կանգնած։ Եվ, Սուրբ Հոգով լցված, ներկաներին ասաց.

– Եղբայրներ, իմ սիրելի տյար Գրիգենտիոսը՝ Բարձրյալն Աստծո մեղրածոր բարեկամը **[51ա]**. տեսե՛ք, այստեղ շրջակայքում է։

Եվ սկսեց մանրամասնությամբ պատմել նրա առաքինությունները.

– Սա է, – ասում էր, – նա, որին սիրում են առաքյալները։ Սա է, – ասում էր, – որին մեծն Կույս և Աստվածածինն ըստ շնորհի որդի է դարձրել՝ սիրեցյալ աշակերտի հետ մեկտեղ։ Գնա՛ւ ուղիղ և արքայական հանապարհով՝ Տիրոջ պատվիրանների մա-

⁴⁰ Պետք է լինի նույն ժամանակվա հայերեն հենց այսպես եմք բարգմանել։

Κυρίου ἁδολεσχοῦμενος⁴¹. Ἄπεισιν ἐπὶ Ἀλεξάνδρειαν, ἄπεισιν ἐπὶ Αἰθιοπίαν, ἄπεισιν, λύχνος διάχρυσος τοῖς ἐν σκότει ἀμαρτημάτων!».

Ταῦτα λέγων πρὸς τὰ πλήθη, ἐξίστα πάντα. Ἐδείκνυνεν τὲ καὶ τῇ χειρὶ τὸν μακάριον καὶ ἔλεγεν· «Ὁρᾶτε, περὶ ἐκείνου φήσκω ταῦτα λέγων (...⁴²)» – ἐμφαίνον αὐτοῖς καὶ τὰ σύστημα αὐτοῦ.

Ὁ δέ, ἐν ὅσῳ μὲν ἐκ τῶν ἀγνώστων προσομίλει τοῖς ὄχλοις περὶ αὐτοῦ, ἴστατο κατανοῶν τὴν ἐνάρετον ἐκείνου πολιτείαν, ἐπὶ δὲ ἐθεάσατο αὐτὸν δακτυλοδεικνύοντα αὐτὸν τοῖς παρεστώσιν, ὁξυποδήσας δι’ ἄλλης ὁδοῦ, ἅμα κεχώρηκεν ὁ μακάριος ἐν τῇ ξενίᾳ αὐτοῦ.

Τῇ ἐπαύριον δέ, ὀρθρίσαντος τοῦ δικαίου Γρηγεντίου ἐν τῷ Ναῶ τοῦ ἐπισκοπίου, παρεγένετο κακεῖνος ὅθεν ηὐλίζετο, χάριν τοῦ προσεύξασθαι. Καὶ μετὰ τὴν ἀπολύσιν, ἐκαθέσθη ὁ μακάριος ἐν ἐνὶ τῶν σκαμνῶν τοῦ ἀναπαυθῆναι. Ἐλθὼν δὲ κακεῖνος πλησίον αὐτοῦ, ἔβαλεν αὐτῷ μετάνοιαν. Ὁ δὲ δίκαιος ἀναστάς, ἀνησπάσατο αὐτὸν καὶ φησὶν· «Κέλευσον, ὁ κύρης, κέλευσον!».

Καὶ ἄμφω ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἐκαθέσθησαν. Ἐπρωτά τὲ αὐτὸν ὁ μακάριος· «Πόθεν, ἡ ἀγάπη⁴³», – φησὶν.

սին հոգալով: Նա գնում է Ալեքսանդրիա, գնում է Եթովպիա, գնում է նա՝ ոսկեգոծ աշտանակը նրանց համար, որոնք մեղքերի խավարում են:

Այս բաները բազմությամբ ասելով՝ բորբոհն զարմացրեց: Ձեռքով էլ ցույց էր տալիս երանելուն ու ասում էր.

– Տեսե՛ք, նրա մասին եմ խոսում՝ այս բաներն ասելով (...) – նշանացի ցույց տալով նրանց երանելուն:

Իսկ Գրիգենտիոսը, մինչդեռ անծանոթ Անդրեասը ամբողջի հետ իր մասին էր խոսում, կանգնած էր՝ հասկանալով Անդրեասի առաքինի կենցաղավարությունը: Իսկ երբ երանելին տեսավ, որ Անդրեասը ներկաներին իրեն է մատնանշում, արագ փայլելով ուրիշ փողոցով, հեռացավ իր օրհանր:

Իսկ հաջորդ օրը, երբ արդար Գրիգենտիոսն առավոտը դիմավորում էր եպիսկոպոսարանի տանարում, Անդրեասն էլ այնտեղից, որտեղ բնակվում էր, եկավ աղոթելու: Եվ ժամերգության արձակումից հետո երանելին նստեց նստարաններից մեկին հանգստանալու: Անդրեասն էլ, նրա մոտ գալով, խոնարհվեց նրան: Իսկ արդար, վեր կենալով, ողջունեց նրան ու ասաց.

– Հրամայա՛, տյա՛ր, հրամայա՛:

Եվ երկուրը միասին նստեցին: Երանելին Անդրեասին հարցրեց.

– Որտեղի՞ց է սերդ, – ասաց:

⁴¹ «Գրիգենտիոսի Վարքի» այս հատվածում հղում է կատարվում Սաղմ. 118, 15. «Են ταῖς ἐντολαῖς σου ἁδολεσχῆσω, որի գրաբար թարգմանությունն է. «Ի պատուիրանս հո հոգացայ»:

⁴² Հատվածը շնչված է:

⁴³ Ձեռագրում՝ ἀγάπαι, ինչն անիմաստ է և ուղղագրական սխալի հետևանք:

Օ δὲ, ἀποκριθεὶς, λέγει πρὸς αὐτὸν· «Ἀπὸ γῆς ἀνατολῶν ἐγὼ· ἐν τῷ Ναῶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ ἐν Ἀρταζάτ ἦτοι ἐν Ἀρμενίᾳ τῇ Μεγάλῃ, ἐκεῖσε καὶ φυεῖς καὶ μυθεῖς καὶ τραφεῖς καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα παιδευθεῖς, ἱερέως υἱὸς γεγονῶς».

Ἐφη πρὸς αὐτὸν ὁ δίκαιος· «Καὶ πῶς ἐνταῦθα ἐκ τηλικούτου διαστήματος κατήντησας;»

Ἐφη ἐκεῖνος· «Συνιεῖς ἀπὸ τῶν Ἀγίων Γραφῶν, ὅτι σκιά καὶ ἐνύπνιον τὰ παρόντα, συνεῖδον, κατέλιπον τὰ πάντα καὶ οὕτω, πόλεως εἰς πόλιν μεταναστεύων, τρυγῶ κἀντεύθεν τὴν τῶν σεβασμίων ἐκκλησιῶν προσκύνησιν».

[51v] Ὁ δὲ μακάριος ἔφη· «Εὐλόγητὸς ὁ Θεός, ἀδελφε! Διὰ τὸν Κύριον μνεΐαν ποίου ἐν ταῖς ἁγίαις σου δεήσεσιν καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ».

Ἐφη πρὸς αὐτὸν ἐκεῖνος· «Διὰ τὸν Κύριον, συγχώρησόν μοι, ἀγαπητὲ τοῦ Σωτῆρος, αὐτὸς μᾶλλον ὑπὲρ ἐμοῦ, ὥς ὢν ἄξιος δοῦλος τοῦ Κυρίου, εὐχου!».

Οὕτω ὁ σὺν ἐτέρῳ διὰ τῆς ἡδύστης ταπεινοφροσύνης ἐγκελευόμενοι, τοῦ ὑπὲρ ἀλλήλων προσεύχεσθαι συνταξάμενοι ἀλλήλοις, πρὸς ἑαυτοὺς ἐπορεύθησαν».

Իսկ նա, պատասխանելով, ասաց նրան.

– Ես երկրի արևելքից եմ: Արտաշատում, որ Մեծ Հայքում է, Սուրբ Գրիգորի եկեղեցում, ահա այնտեղ եմ և՛ ծնվել, և՛ մկրտվել, և՛ սնվել, և՛ Սուրբ Գրեքը սովորել՝ փահանայի որդի լինելով:

Արդարև նրան ասաց.

– Եվ ինչպե՞ս ես այդպիսի մեծ հեռավորությունից հասել այստեղ:

Անդրեասն ասաց.

– Սուրբ Գրքից հասկանալով, որ ներկա բաները սովեր ու երազ են, գիտակցելով, լքեցի ամեն բան և այդպես, փաղափք փաղափ տեղափոխվելով, դրանից էլ օգուտ եմ փաղում՝ պատվական եկեղեցիներին խոնարհվելով:

[51բ] Իսկ երանելին ասաց.

– Օրհնյալ է Աստված, եղբայր: Հանուն Տիրոջ՝ ինձ էլ ճիշատակիր քո սուրբ աղոթքներում:

Անդրեասը նրան ասաց.

– Հանուն Տիրոջ՝ ների՛ր ինձ, սիրեցյալդ Փրկչի, ավելի շուտ դու ինձ համար աղոթիր՝ Տիրոջ արժանավոր ծառան լինելով:

Այսպես միմյանց հետ փաղցրագույն խոնարհամտությամբ պատվիրաններ փոխանակելով, մեկը մյուսին խոստանալով միմյանց համար աղոթել, ամեն մեկն իր տեղը գնաց:

Այս փոքրիկ հատվածը անգնահատելի է մի քանի առումով.

1. Անցած՝ 2024 թ. աշնանը հայ ու գերմանացի հնագետների պեղումների արդյունքում երևան բերվեց Արտաշատի կամ Խոր վիրապի հնագույն Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որի մասին առ այսօր հայագիտական լայն շրջանակներին հայտնի

էին հայկական և արաբական աղբյուրների տեղեկությունները⁴⁴: «Սբ. Գրիգեն-տիոսի վարքը», փաստորեն, նույն եկեղեցու մասին վկայող քրիստոնեական աղբյուր է, այն էլ՝ հնուժյան պատկառելի կնիքով: Ընդ որում, անկախ նրանից՝ Գրիգենտիոսի հանդիպումը Անդրեասին իրական դեպք է, թե մտացածին, փաստ է, որ անանուն վարքագիրը քաջատեղյակ է եղել Հայքի հարցում:

2. Անդրեաս Արտաշատցին քարոզում է ամբոխին հայերենով, ինչը նշանակում է, որ նրան ունկնդրող ժողովուրդը հասկանում էր հայերեն, այսինքն՝ հայեր էին: Սրանով կարելի է փաստել, որ Զ դ. Իտալիայի Ավգուստոպոլիս քաղաքում կար հայկական համայնք⁴⁵: Սակայն հնարավոր է մեկ այլ բացատրություն ևս. կարելի է ենթադրել, որ խոսքն այստեղ լեզվախոսության շնորհի մասին է, երբ սուրբը խոսում է իր մայրենիով, իսկ նրա ունկնդիրները խոսքերը հասկանում են իրենց սեփական լեզվով:

3. Անդրեաս Արտաշատցին մերկ է, ինչը թերևս հնարավորություն է տալիս նրան համարելու աղվաշ⁴⁶: Այս առումով հետաքրքիր է, որ նա հոմանուն է բյուզանդացի հռչակավոր աղվաշ Անդրեասին (Թ-Ժ դ.): Բացի այդ, ի դեմս Անդրեաս Հայի, մեր առջև է քրիստոնյա ճգնավորի մեկ այլ տեսակ՝ օտարական-ուխտագ-նացը:

⁴⁴ Դրանց համապատկեր տե՛ս Ա. Հարությունյան, *Խոր Վիրապ. պատմությունը, ձեռագրական և վիմագրական ժառանգությունը*, Երևան, 2017, էջ 27-30:

⁴⁵ Դա զարմանալի չէ, քանի որ Աննունարիայի մայրաքաղաք Ռավեննայում կար հայկական ներկայություն: Զ-է դդ. Իտալիայում հայոց ներկայության մասին տե՛ս Դ. Казарян, «К вопросу о присутствии армянских монашествующих в Риме в середине VII века», *Օտար աղբյուրները հայկական գաղթավայրերի մասին*, Պրակ Ա. Հայր Ղևոնդ Ալիշանի ծննդյան 200-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2021, էջ 39-54:

⁴⁶ Աղվաշ՝ խենթ (հուն. σάλος, ռուս. юродивый): Քրիստոնեության մեջ՝ հազվադեպ ճգնության կերպ, երբ մարդը, խենթ ձևանալով՝ արհամարհում է աշխարհը, ծածուկ կերպով հրաշքներ գործում ևն: Աղվաշությունը ծագել է Ասորիքում, որոշ տարածում ունեցել Բյուզանդիայում, բայց հատկապես՝ Ռուսիայում, ըստ Գ. Ֆեդոտովի՝ դառնալով ճգնակեցության ազգային ձև: Երևույթի մասին համապարփակ տե՛ս С. А. Иванов, *Блаженные похабы. Культурная история юродства*, Москва, изд. «АСТ: Corpus», 2019: Հայ իրականության մեջ աղվաշության մի եզակի դեպք կարելի է համարել Գրիգոր Նարեկացու՝ ուրբաթ օրով աղավթիներ տալակելու և դրանց հարություն տալու դրվագը՝ վկայված սրբի ծերենցյան վարժում (տե՛ս ՄՄ 7379, 353 ք): Աղվաշի մեկ այլ օրինակ էլ՝ չափազանց ուշագրավ, բերում է Գրիգոր Կամախեցին: Խոսքը Խաչատուր Կաֆայեցի աղվաշի մասին է, որը ճգնել է Կամախի շրջանում, ապա անցել Սաղմոսավանք ու վախճանվել Տաթևի վանքում, Ժէ դ. սկզբներին (տե՛ս Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղցույ, հրատ. Մեսրոպ վրդ Նշանեան, Երուսաղեմ, տպ. Առաք. Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1915, էջ 496-504):

Հովհաննես Մոսքորդի (կամ Եվկրատաս) և Սոփրոնիոս, «Մարգագետին» (Λειμών)⁴⁷. Քրիստոնյա Արևելքի վարքագրական գրականության մեջ յուրահատուկ է Մոսքորդի որդի Հովհաննեսի և նրա աշակերտ ու համահեղինակ Սոփրոնիոսի (Երուսաղեմի պատրիարք 634-638 թթ.) «Մարգագետին» երկը: Հովհաննես Մոսքորդին ծնվել է 2 դ. երկրորդ կեսին, հավանաբար Դամասկոսում: Զեռնադրվել է քահանա, ապա վանական դարձել պաղեստինյան Ս. Թեոդոսի մենաստանում: Հետագայում՝ 570-580 թթ., Հովհաննեսը ճգնել է Փառանի անապատում: Դրանից հետո Սոփրոնիոս Սոփեստեսի հետ նա ձեռնարկել է իր առաջին ճամփորդությունը Եգիպտոսի վանքերով, որից հետո ևս 10 տարի ճգնել է Սինա լեռան վրա: 594 թ. Մոսքորդին ժամանել է Երուսաղեմ, իսկ 603-607 թթ. միջակայքում ճամփորդել է Պաղեստինով, Փյունիկեով ու Կիլիկիայով՝ ժրաշան մեղվի պես հավաքելով ուշագրավ պատումներ այս տարածքների ճգնավորների մասին: Պարսիկների՝ Սուրբ Երկիր ներխուժումից հետո Հովհաննեսն ու Սոփրոնիոսը մեկնել են Ալեքսանդրիա, ապա 614 թ. անցել են Կիպրոս, այնտեղից էլ՝ Հռոմ: Այստեղ Մոսքորդին ի մի է բերել իր զույգ ճամփորդությունների գրառումները՝ շարադրելով «Հոգևոր մարգագետին» երկը, որը և մեզ հասած նրա միակ գործն է⁴⁸: Մոսքորդին իր մահկանացուն կնքել է Հռոմում, 619 կամ էլ 634 թ., իսկ Սոփրոնիոսը նրա մասունքները բերել ու թաղել է Թեոդոսի վանքում⁴⁹:

«Մարգագետին» վարքագրական ժողովածուն մեզ է տրամադրում եզակի տեղեկություններ Փոքր Հայքից սերող մի քանի եկեղեցականների մասին: Դրանցից է Պաղեստինի Ս. Թեոդոսի վանքի միաբան Պատրիկը՝ Փոքր Հայքի Սեբաստուպոլիս քաղաքից⁵⁰, որին նվիրված է 95-րդ գլուխը. «Մեր հայր Թեոդոսի վանքում մի ծեր կար բնակվող՝ ծննդով Հայքի Սեբաստուպոլիսից: Նրա անունն էր Պատրիկ՝ շատ ծեր (քանզի ասում էր, որ հարյուր տասներեք տարեկան է), հեզ ու հանդարտ: Արդ, այնտեղի հայրերը մեզ պատմում էին այս առաքինի ծերի

⁴⁷ Երկը հայտնի է նաև «Մարգագետնի գիրք» (Λειμωνάριον) և «Նոր Դռախա» (Νέος Παράδεισος) անվանումներով:

⁴⁸ Մոսքորդու երկի մեծ մասը հրատարակել է Մինը 1865 թ. տե՛ս PG, 87(3), 2851-3112: Նախորդ դարում առանձին հրապարակումներով լույս ընծայվեցին երկի այլ գլուխներ ևս. տե՛ս Th. Nissen, "Unbekannte Erzählungen aus dem Pratum Spirituale," BZ, 1938, Bd. 38, էջ 351-376, E. Mioni, "Il Pratum Spirituale di Giovanni Mosco," *Orientalia Christiana Periodica*, 1951, vol. 17, էջ 61-94, Ph. Pattenden, "The Text of the 'Pratum Spirituale'," *The Journal of Theological Studies*, April 1975, New Series, Vol. 26, No. 1, էջ 38-54:

⁴⁹ Հովհաննես Մոսքորդու կյանքի և գրական ժառանգության մասին համապարփակ տե՛ս C. С. Кум, «Иоанн Мосх», *Православная энциклопедия*, т. 24 (2010), էջ 451-455:

⁵⁰ Սեբաստուպոլիսը մտնում էր Առաջին Հայք նահանգի կազմի մեջ, որի մայրաքաղաքն էր Սեբաստիան:

մասին, որ նա Ավագանոն⁵¹ կինովիոն⁵² վանահայրն էր և, հրաժարվելով վանահայրությունից, երկյուղելով պատասխանատվությունից (քանզի ասում էր, որ բանական ոչխարներին հովվելը մեծ այրերի գործն է), եկավ այստեղ հպատակությամբ՝ հոգու համար այն ավելի մեծ օգուտ համարելով⁵³:

Պատրիկ Սեբաստապոլսեցու մասին Հովհաննես Մոսքորդին պատմում է նաև հաջորդ՝ 96-րդ գլխում: Նույն Թեոդոսի վանքում կար Հուլիանոս անունով մի կույր արար վանական, որը երկմտում էր՝ պե՞տք է արդյոք ընդունել Երուսաղեմի քաղկեդոնական պատրիարք Մակարին⁵⁴, թե՞ ոչ: Լուծելու համար իր տարակուսանքը, նա դիմում է Անտիոքից ոչ շատ հեռու Սքանչելի լեռան հայտնի ճգնավոր ս. Սիմեոն Սյունակյացին: Վերջինս Հուլիանոսին հորդորում է. «Ոչ հեռացիր, ո՛չ էլ ցանկացիր ինքդ քեզ բաժանել Սուրբ եկեղեցուց, քանզի մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստվածորդու շնորհով նա ոչ մի վատ բան չունի: Բայց սա էլ իմացիր, եղբայր, որ եթե մեկը պատարագ մատուցի ձեր կինովիոնում, այնտեղ ունեք մի ծեր՝ Պատրիկ անվամբ: Այս ծերը կանգնում է խորանից դուրս, բոլորի վերջում՝ եկեղեցու արևմտյան պատի մոտ: Նա էլ է ասում առաջադրությունն սուրբ աղոթքը, և նրա սուրբ պատարագն ընդունելի է»⁵⁵:

Հայտնի է, որ աբբա Թեոդոսի օրոք իսկ՝ Ե. երկրորդ կեսին, նրա միաբանությունը կազմված էր երեք ազգերից՝ հույներից, հայերից ու վեսսերից, որոնցից ամեն մեկը ժամերգությունը կատարում էր իր մայրենի լեզվով⁵⁶: Հովհաննես Մոսքորդու վկայությունից պարզ է դառնում, որ դրանից շուրջ մեկ դար անց՝ 9. դ. երկրորդ կեսին, աբբա Թեոդոսի վանքում՝ ի դեմս Պատրիկի, կար հայկական ներկայություն:

Հովհաննես Մոսքորդին տեղեկություններ է հայտնում նաև հայազգի աբբա Սերգիոսի մասին, որը ծառայում էր նույնանուն մեկ այլ հրաշագործ ծերի: Հա-

⁵¹ Բնագրում Ἀβάζανον. ուղղականը պիտի լինի կա՛մ Ἀβάζανος, կա՛մ Ἀβάζανον: Զի բացառվում, որ ծագում է հայերեն «ավագան» բառից:

⁵² Κοινόβιον նշանակում է «համակացարան». այսպես են կոչվում այն վանքերը, որտեղ միաբանությունն ունի ընդհանուր ունեցվածք և կանոնադրություն:

⁵³ PG 87(3), 2953.

⁵⁴ Խոսքը Մակար Բ պատրիարքի մասին է, որը գահակալել է 552 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, և հետո՝ 564-575 թթ.:

⁵⁵ PG 87(3), 2953, 2956.

⁵⁶ Գ. Ղազարեան, «Կիւրեղ Սկիւրապոլսեցու տեղեկութիւնները Ե.-Զ. դարերի Պաղեստինի հայ վանականների մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, 2019, էջ 51-52, Գ. Казарян, «Сведения Кирилла Скифопольского об армянских монахах Палестины V-VI вв.», *Армения и восточнохристианская цивилизация – III, республиканская конференция, посвященная 70-летию со дня рождения известного армениста-кавказоведа Павла Чобаяна (1948-2017 гг.)*, Ереван, 17-18 мая, 2018, էջ 160-161:

մապատասխան տեղեկությունները ամփոփված են «Հոգևոր մարգագետին» գործի 138-րդ և 139-րդ գլուխներում.

«Սա էլ մեզ պատմեց ծերը⁵⁷. «Երբ արքա Սերգիոս անապատականը Ռուբայում⁵⁸ էր՝ Սինայից հեռանալուց հետո, այնտեղ՝ վանք ուղարկեց մի երիտասարդ վանականի, որ նա մկրտվի: Երբ մենք հարցրինք պատճառը, թե ինչու՞ պիտի նա մկրտվի, արքա Սերգիոսը՝ այս արքա Սերգիոսի սպասավորը, ասաց. «Սա եկավ՝ ցանկանալով մնալ մեզ հետ անապատում, իսկ ես՝ որպես սպասավոր, ընդունեցի սրան՝ շատ խրատելով, որ անփորձ կերպով այսպիսի կենցաղավարություն չստանձնի: Բայց երբ իմացա նրա հակառակությունը, վերցնելով նրան՝ գնացի ծերի մոտ: Իսկ ծերը, հենց որ տեսավ սրան, նախքան իմ խոսելը, առանձին ասաց ինձ.

— Ի՞նչ է ուզում այս եղբայրը:

Ես ասացի.

— Խնդրում է մեզ հետ լինել:

Այնժամ ծերն ինձ ասաց.

— Հավատա՛, եղբայր, որ սա մկրտված չէ: Բայց տա՛ր սրան ներքինիների վանքը, որ սուրբ Հորդանանում մկրտեն:

Ես, այս խոսքի վրա ապշելով, հարցրի եղբորը՝ ո՛վ է և որտեղի՛ց: Իսկ նա ասաց, որ Արևմուտքից է, իսկ իր ծնողները հեթանոս են, ու չգիտի՝ ինքը մկրտվա՞ծ է, թե՞ ոչ: Այնժամ նրան կատեսիլի⁵⁹ ենթարկելով, մկրտեցինք սուրբ Հորդանանում, և մնաց վանքում՝ գոհանալով Աստծուց»:

Հաջորդ գլխում Մուքորդին ընթերցողին արդեն հայտնում է արքա Սերգիոսի ազգությունը. «Այս արքա Սերգիոս անապատականի մասին պատմեց մեզ արքա Սերգիոս Հայը՝ նրա աշակերտը. «Արքա Գրիգորը, որ Փառանի լավրայի վանահայրն էր, շատ էր անհանգստացնում, որ իրեն արքայի մոտ տանեմ: Արդ, մի օր նրան տարա ծերի մոտ: Իսկ ծերն այն ժամանակ Մեռյալ ծովի կողմերում էր: Արդ, հենց որ ծերը նրան տեսավ, ողջունեց նրան շատ մեծ ուրախությամբ և, ջուր բերելով՝ լվաց նրա ոտքերը և ամբողջ օրը նրա հետ խոսեց հոգու օգտի մասին: Հաջորդ օրը նրան բաց թողեց: Երբ արքա Գրիգորը հեռացավ, ծերին ասացի.

⁵⁷ Նկատի ունի նախորդ պատումի հեղինակ ոմն արքա Հովհաննեսին:

⁵⁸ Խոսքը Ռուբ-էլ-Հալի անապատի մասին է, որն զբաղեցնում է Արաբական թերակղզու հարավը և աշխարհի ամենամեծ անապատներից մեկն է:

⁵⁹ Մկրտությանը նախորդող հավատքի ուսուցանում: Հին եկեղեցում այս շրջանը տևում էր երեք տարի, որի ընթացքում մկրտությանը նախապատրաստվող անձինք՝ երախաները, սովորում էին քրիստոնեական հավատքի դրույթները և նրանց վրա պարբերաբար ընթերցվում էին դիվանալածության աղոթքները:

— Հա՛յր, գիտես՝ ես գայթակղվեցի, որ շատ եպիսկոպոսների և քահանաների և այլ ոմանց բերեցի ձեզ մոտ, և ոչ մեկի ոտքերը չվացիր, բայց միայն Գրիգորի:

Այնժամ ծերն ինձ ասաց.

— Զավա՛կս, ես չգիտեմ, թե ո՛վ է աբբա Գրիգորը: Միայն այն գիտեմ, որ իմ քարանձավում պատրիարքին ընդունեցի: Քանզի տեսա, որ և՛ եմիփորոն էր կրում, և՛ սբ. Ավետարանն էր բռնել:

Ինչը և իրականություն դարձավ, քանի որ վեց տարի անց Աստված աբբա Գրիգորին արժանացրեց պատրիարք դառնալուն Անտիոքում, ինչպես և կանխավ տեսել էր ծերը»⁶⁰:

Բացառիկ են այն տեղեկությունները, որոնք Մոսքորդին տրամադրում է Փոքր Հայքի Կուկուսոս քաղաքի եպիսկոպոս Ադելֆիոսի մասին: Վերջինս հայտնի է Հովհան Ոսկեբերան հայրապետի կենսագրությունից, որը 404 թ., գահընկեց արվելով ու կարգալուծ հռչակվելով, աքսորվեց Երկրորդ Հայք նահանգ⁶¹ և այստեղ, հոգատար Ադելֆիոսի ու մյուս տեղացիների շրջապատում մնաց երկու տարի: Ահավասիկ ի՛նչ է ավանդում Մոսքորդին. «Ի սուրբս մեր հայր Սաբբասի վանքում գտանք աբբա Աթանասին, և նա մեզ պատմեց՝ ասելով, որ աբբա Աթենոգենեսից՝ Պետրայի եպիսկոպոսից՝ ամմա»⁶² Դամիանեի որդուց, լսել է ահա սա. «Իմ տատ Հաննիան մի եղբայր ուներ՝ անունով Ադելֆիոս, Արաբիսոսի եպիսկոպոս: Ուներ և մի քույր, որ կանանց մենաստանի վանամայր էր: Արդ, մի օր եպիսկոպոսը գնաց մենաստան՝ այցելելու իր քրոջը: Եվ երբ նա մտավ մենաստանի բակը, տեսավ քույրերից մեկին, որ տանջվում էր դեկից և գետին էր ընկած: Արդ, եպիսկոպոսն իր քրոջը կանչելով, նրան ասաց.

— Քեզ դո՛ւր է գալիս, որ այս քույրը դեկից վնաս է կրում ու խայտառակվում: Թե՞ չգիտես, որ իբրև վանամայր՝ կրում ես բոլոր քույրերի պատասխանատվությունը:

Իսկ նա պատասխանեց եպիսկոպոսին.

— Իսկ ես ի՞նչ պիտի անեմ դեկին:

Եպիսկոպոսը կրկին ասաց.

— Իսկ այստեղ դու ի՞նչ ես անում այսքան տարի:

Եվ եպիսկոպոսը, աղոթք անելով, մաքրեց քրոջը»:

Կրկին, սույն Աթանասը մեզ պատմեց նույն Ադելֆիոս եպիսկոպոսի մասին՝ ասելով, որ լսել է նրա քույր ամմա Հաննիայից, որ պատմել է. «Երբ Կոստանդ-

⁶⁰ PG 87(3), 3002-3004: Անտիոքի Գրիգոր Ա պատրիարքը զանակալել է 573-593 թթ.: Հետևաբար, նկարագրված դեպքը տեղի է ունեցել 567 թ.:

⁶¹ Նախանգի մայրաքաղաքն էր Մելիտենեն:

⁶² Ամմա՝ մայր, արական «աբբա» կոչման իգական համարժեքը:

նուպոլսի եպիսկոպոս Հովհան Ոսկեբերանն աքսորվեց Կուկուսոս, նա մեր տանն էր մնում: Արդ, դրանով մեծ համարձակություն ու սեր ունեինք առ Աստված: Արդ, իմ եղբայր Աղելֆիոսը պատմում էր. «Երբ երանելի Հովհանն աքսորում մահացավ, անտանելի վիշտ ունեի, որ այդ այրը՝ Տիեզերքի վարդապետը, որն Աստծո եկեղեցին իր խոսքերով ուրախացրեց, ննջեց իր աթոռից դուրս: Աղաչում էի Աստծուն շատ արտասուքով, որ ցույց տա ինձ նրան՝ թե ի՞նչ վիճակում է: Եվ դասվե՞ց արդյոք պատրիարքների շարքը: Երկար ժամանակ սրա մասին աղոթելով, մի օր հափշտակման մեջ լինելով տեսա մի շատ բարետես այրի, որ բռնել էր աջ ձեռքս: Նա ինձ տարավ մի պայծառ ու փառավոր տեղ, ինձ ցույց տվեց բարեպաշտ քարոզիչներին ու եկեղեցու վարդապետներին: Որովհետև ես, — ասում է, — շուրջս էի նայում՝ տեսնելու ում որ բաղձում էի՝ մեծն Հովհանին՝ իմ սիրելուն: Երբ ինձ ցույց տվեց բոլորին, և մեկ առ մեկ յուրաքանչյուրի անունն ասաց, նորից ձեռքիցս բռնելով, ինձ դուրս հանեց: Իսկ ես տխրած հետևում էի նրան՝ Հայրերի մեջ չտեսնելով ի սուրբս Հովհանին: Արդ, երբ դուրս էի գալիս, դռնապանն ինձ ասաց.

— Այստեղ եկածներից ոչ ոք վշտացած դուրս չի գալիս:

Այնժամ ասացի նրան.

— Իմ վիշտն այն է, որ իմ սիրելի Հովհանին՝ Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսին չտեսա մյուս վարդապետների հետ:

Իսկ նա նորից ասաց ինձ.

— Ապաշխարություն [քարոզիչ] Հովհանի՞ն ես ասում: Կենդանի մարդը չի կարող նրան տեսնել, քանզի նա կանգնած է այնտեղ, որտեղ Տիրոջ Գահն է»⁶³:

Հովհաննեա Մոսքորդու տեղեկատուն, այսպիսով, ոմն աբբա Աթանասն է, որը ծանոթ է եղել թե՛ ամմա Հաննիային, թե՛ նրա թոռնիկ, ամմա Դամիանեի որդի Աթենոգենես եպիսկոպոսին: Շատ հավանական է, որ Աթանասը նրանց համաերկրացին է եղել: Նրա պատումի մեջ թվացյալ մի անճշտություն կա. 404-407 թթ., երբ Ոսկեբերանն աքսորված էր Հայք, Աղելֆիոսը Կուկուսոսի եպիսկոպոսն էր, իսկ Արաբիսոսի եպիսկոպոսն Օտրիոսն էր, որը ևս բարեկամաբար էր հյուրընկալել հալածվող Ոսկեբերան հայրապետին⁶⁴: Աղելֆիոսը որպես Արաբիսոսի եպիսկոպոս նշված է 458 թ.⁶⁵, և Մոսքորդու տեղեկությունը, փաստորեն, թույլ է տալիս ընդունել, որ հետագայում Աղելֆիոսը Կուկուսոսից փո-

⁶³ PG 87(3), 2992, 2993:

⁶⁴ Ոսկեբերանի՝ դեպի աֆսոս ճանապարհի և աֆսոսավայրում մղձավանջային օրերի մասին մանրամասն տե՛ս Amédée S. D. Thierry, *Άγιος Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος μεγαλομάρτυς μετὰ τοὺς διωγμούς*, Θεσσαλονίκη, εκδ. «Χριστιανική Ἑλλάς», ²2003, էջ 322-422:

⁶⁵ G. Fedalto, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum Ecclesiarum christianarum orientalium*, v. 1. Patriarchatus Constantinopolitanus, Padova: "Massaggero", 2008, էջ 42:

խաղրվել էր Արաբխոս: Անկախ նրանից՝ պատումն իրական է, թե բարեպաշտ ավանդազրույց, կարևոր է այն, թե սերունդների հիշողության մեջ ինչպե՞ս է տպավորվել Ոսկեբերանի ու նրան ջերմությամբ ընդունած Փոքր Հայքի բնակիչների կապը:

«Պատմություն մեր Տեր և Աստված և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի անձեռակերտ Պատկերի մասին» (Διήγησις περὶ τῆς ἀχειροποιήτου Εἰκόνης τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ). Ուղղափառ եկեղեցու 12-հատորյա Ամսական Շարակնոցում (*Μηναῖον*), առավոտյան ժամերգության մեջ՝ «սինաքսարիոն» կոչվող հատվածում, պատահում են ուշագրավ, խրատական պատումներ, որոնք երբեմն զուրկ չեն պատմական արժեքից: Ահա այդպիսի մի բնագիր պահպանվել է օգոստոս ամսվա հատորում՝ ամսի 11-ի առավոտյան ժամերգության մեջ:

«Տիրերիոս արքայի օրոք մի մեծ ու տարօրինակ հրաշք տեղի ունեցավ: Մարիամ անունով մի կին՝ քրիստոսասեր մի սինկղիսիկե⁶⁶, «պատրիկուհի»⁶⁷ տիտղոսով, այրի լինելով՝ դաժան ու անբուժելի մի ախտով ցավագարվեց: Հուսալքվելով մարդկային օժանդակությունից՝ իր անձը հանձնեց մեր Աստված և Տեր Հիսուս Քրիստոսին: Արդ, մի բարի միտք հղանալով իր մեջ՝ տերունական սուրբ և անձեռակերտ Պատկերի սպասավորներին [մարդ] ուղարկեց՝ խնդրելով ժամանել իր մոտ: Երբ նրանք եկան, նրանց ոտքերն ընկավ ասելով.

— Տյա՛րք իմ, աղաչում եմ ձեզ. քանի որ Աստված իմ մեղքերի պատճառով թույլ է տվել գանահարվել դաժան ու կործանարար հիվանդությունից, ես՝ եղկելիս ու անարժանս ցանկանում եմ, ձեր սուրբ աղոթքներով, քառասուն օր իմ ամենաթշվառ տանը հյուրընկալել տերունական ու սուրբ Պատկերը⁶⁸, թերևս (Աստված) նրա միջոցով ողորմություն անի ինձ:

⁶⁶ Կոստանդնուպոլսի Սինկղիտի կամ Սենատի անդամ: Բյուզանդական շրջանում սենատորները չունեին իրական իշխանություն (տե՛ս A. Kazhdan, “Senator (συγκλητικός)”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York and Oxford: Oxford University Press, 1991, էջ 1869):

⁶⁷ Ζωστή πατρικία. Բյուզանդական կայսրության մեջ կանանց տրվող միակ և բարձրագույն ազնվական կոչումը, որը տիտղոսների աստիճանակարգման մեջ գտնվում էր կյուրսպաղատի և մագիստրոսի միջև: Համարվում է, որ տիտղոսն առաջին անգամ վկայված է Թեոդորա կայսրուհու (Թ դ.) մոտ՝ Թեոկոսիատի պարագայում (տե՛ս A. Kazhdan, “Zoste patrikia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, էջ 2231), այնպես որ մեր բնագրում այս տիտղոսը կա՛մ ժամանակավերա է, կա՛մ տիտղոսի կիրառության առաջին դեպքը, որ բյուզանդագետներին պարզապես անհայտ է մնացել:

⁶⁸ Բնագրում անձառակերտ պատկերի համար կիրառվում է χαράκτηρ բառը, որ նշանակում է «դաշված», «տիպ», «կնիք», «պատկեր», «բնութագիր» ևն:

Իմանալով նրա կենցաղավարությունն ու հոգևոր վիճակը, նրանք բերեցին սուրբ Պատկերը, և երբ բացեցին տապանակը, կինը երկրպագեց ու համբուրեց (Պատկերը): Եվ հավասարաչափ բամբակյա մի կտոր վերցնելով՝ դրեց սուրբ Պատկերի վրա: Ապա, դնելով մի մաքուր տապանակի մեջ, խնամքով պահում էր այն: Եվ ի պահեստի դնելով իր աղոթատանը, պաշտառապես լուսավորում էր⁶⁹ քառասուն օր շարունակ պատարագ մատուցելով:

Երբ քառասուն օրերը լրացան, կնոջ ցավերն սկսեցին դառնալ սաստիկ ու անտանելի այն աստիճան, որ անգամ անկողնուց չէր կարողանում վեր կենալ: Կանչելով աղախիններից մեկին, որի մասին գիտեր, որ ամենամաքուրն է, ասաց նրան.

— Բե՛ր սուրբ Պատկերի տապանակը, որպեսզի երկրպագեմ ու մի փոքր հանգիստ գտնեմ ինձ բռնած սաստիկ ցավից:

Իսկ աղախինը, աղոթատուն գնալով, մեծ, ահավոր ու տարօրինակ հրաշք տեսավ. հրո հսկայական մի բոց, այն սուրբ տապանակից բարձրանալով, հասնում էր մինչև առաստաղը և, պարուրելով սուրբ սեղանը, հասնում էր մինչև հատակը՝ սուրբ սեղանն ամբողջությամբ անկեզ պահելով: Աղախինը, ապշահար լինելով, երեսնիվայր ընկավ: Հետո, վազելով, ազդարարեց իր տիկնոջը: Իսկ նա, սարսռելով, իջավ մահճակալից և մի կերպ գնալով դեպի աղոթատունը ու տեսնելով բոցը, գոչեց.

— Տե՛ր, ողորմյա՛:

Ապա փութով կանչեց սպասավորներին: Նրանց հետեց մեծ բազմություն, և բոլորը, տարօրինակ հրաշքը տեսնելով, ապշեցին: Երբ բոցը վեր էր բարձրանում ու ներքև իջնում՝ սաստիկ քամուց քշվող առագաստի նման, երկար ժամանակ բոլորը գոչում էին՝ Տե՛ր ողորմյա՛: Երբ քահանաներն աղոթեցին, բոցն իջավ: Բացելով տապանակը՝ տերունական սուրբ և անձեռագործ Պատկերն անվթար ու անվնաս գտան: Վերցնելով նաև բամբակյա կտորը, որը դրել էր պատրիկուհին, դրանում գտան տերունական մեկ այլ անձեռագործ Պատկեր. օ՛, սքանչելի՛ք՝ նման սկզբնապատկերին: Դրա համար բոլորը, փառավորելով Աստծուն և այն համբուրելով, դրեցին կնոջ ցավի վրա: Եվ իսկույն ցավերը դադարեցին, ախտը փախավ, ու կինը բժշկվեց: Եվ, լիովին ապաքինվելով, վեր կացավ փառավորելով Աստծուն՝ քահանաների հետ եկած բոլոր մարդկանց հետ միասին:

Տարիներ անց այն պատվականագույն կինը (ընտրության անոթ լինելով), քանի որ նախապես տեղեկացել էր այս կյանքից իր փոխվելու մասին, հոգ տարավ, որպեսզի այս սուրբ Պատկերը հանձնի Մելիտենեում գտնվող Ս. Համբարձում վանքին: Երբ ասես մի առաքելությամբ այնտեղ հասավ Մելիտենեի արքե-

⁶⁹ Այսինքն՝ տապանակի առջև մեծ կանթեղ էր վառել:

պիսկոպոս Դոմեստիանոսը՝ Մավրիկիոս արքայի զարմիկը, նույն քաղաքի գլխավորների հետ միասին այդ մասին իմացավ պատրիկիան և սուրբ Պատկերը հանձնեց արքեպիսկոպոսին՝ ասելով իր նպատակը, որի պատճառով (Պատկերը) Մելիտենե տարվեց:

Զարժե զանց առնել և երկրորդ հրաշքը. երբ Հերակլ արքայի օրոք տեղի ունեցավ պարսից արշավանքը, վանքի միանձնուհիները, վախով բռնված՝ միգուցե և իրենք գերեվարվեն, գնացին Կոստանդնուպոլիս, և ազնվատոհմիկներից լինելով, մի վանք ստացան Սերգիոս պատրիարքից: Վերջինս, տեղեկանալով այս սուրբ և անձեռագործ Պատկերի մասին, միանձնուհիների կամքին հակառակ խլեց այն: Սակայն նրա վրա իրարահաջորդ վշտեր եկան այն օրերին. արքաների դժգոհությամբ⁷⁰ նրա հանդեպ, եկեղեցու զանազան խռովությունները: Սրանց միջով անցնելով գիշերը մի զարհուրելի այր է տեսնում, որ կանգնում ու ասում է իրեն.

— Վերադարձրու՜ ինչը որ արագ ու անարդար կերպով վերցրեցիր վանքից:

Վեր կենալով՝ մտորում էր: Եվ իր յուրայիններին կանչելով՝ հարցուփորձ էր անում.

— Ի՞նչ են այս վշտերը, և ի՞նչ պատճառով եմ դրանց ենթարկվում: Մանավանդ որ գիշերը մի ահավոր այր տեսա, որ կանգնած ասում էր ինձ. «Վերադարձրու՜ արագ այն, ինչն անարդար կերպով խլեցիր վանքից»: Ումից ի՞նչ ենք խլել՝ չենք հասկանում:

Իսկ նրանք ասացին.

— Տե՛ր, բնավ մի՛ մտածիր դրա մասին. երբևիցե որևէ մեկին չես էլ զրկել, այլ դիվաց ներգործության արդյունքն են թե՛ վշտերը, թե՛ երազները:

Ապա նորից գիշեր է գալիս: Եվ նորից հայտնվելով այն ահավորը՝ ասում է նրան խստություն.

— Արա՛գ վերադարձրու այն, ինչը խլեցիր Համբարձման միանձնուհիներից: Եվ չգիտե՞ս, որ օտարական են ու անմխիթար՝ օտար երկիր գալով:

Զարթնելով ասում է իր սենեկապետին.

— Եղբայ՛ր, երբ Տերունական Պատկերը միանձնուհիներից վերցրիր, ինչպե՞ս դրան վերաբերվեցին:

Իսկ նա ասաց.

— Շա՛տ ծանր, տե՛ր: Ու եթե կարողանային, կհակառակվեին մեզ:

Այնժամ պատրիարքը հասկացավ իր անձը կշտամբելով: Եվ մեծ պատվով ու փութով սուրբ Պատկերն ուղարկեց միանձնուհիների վանքը, նույնների 29-ին: Պատրիարքի փորձություններն ու վշտերն էլ դադարեցին, միանձնուհի-

⁷⁰ Նկատի ունի Հերակլին ու նրա ավագ որդուն՝ Կոստանդին Գ-ին, որը կայսերակից էր 613 թ. սկսյալ: Հերակլի նույնամուն կրտսեր որդին կայսերակից հռչակվեց շատ ավելի ուշ՝ 638 թ.:

ներն էլ ուրախացան՝ աստվածային Պատկերի անասելի ուրախությունը վայելելով»⁷¹:

Մեջբերված հրաշապատումը թերևս սեղմագիրն է ավելի մանրամասն մի բնագրի, որը կարելի է թվագրել է դ. երկրորդ կեսով: Մասնավորապես, հուշարձանի երրորդ հատվածում հիշատակված Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս (Սարգիս) Ա պատրիարքը գահակալել է 610-638 թթ.: Ուստի, ըստ մեզ՝ հուշարձանը կարելի է թվագրել 639 թ. մինչև 681 թ. ընկած ժամանակահատվածով, որովհետև 681 թ. հրավիրված 2 Տիեզերաժողովում Սերգիոսը հետմահու բանադրվեց՝ որպես միակամական: Մինչդեռ քննվող բնագրում պատրիարքը դավանական առումով չեզոք է ներկայացված, ավելին՝ ասվում է, որ անձեռակերտ Պատկերը մեկտեսնեցի միանձնուհիներին վերադարձնելուց հետո նրա վշտերը դադարեցին: Ինչ վերաբերում է բնագրի ներքին ժամանակագրությանը, ապա այն բաղկացած է երեք կտորից, որոնցից առաջինը թվագրվում է Տիբերիոս Ա (578-582 թթ.), երկրորդը Մավրիկիոս կամ Մորիկ (582-602 թթ.), իսկ երրորդը՝ Հերակլ (610-641 թթ.) կայսրերի գահակալման ժամանակներով: Թեպետ առաջին ու երկրորդ դրվագների տեղագրությունը նշված չէ, սակայն միանշանակ է, որ դեպքերը տեղի են ունենում Եդեսիայում, որտեղ պահվում էր Փրկչի Անձեռագործ դաստառակը: Հավելյալ պատմական տեղեկությունների վրա հիմնվելով՝ կարելի է ավելի ստույգ թվագրել պատմվող իրադարձությունները՝ ըստ այսմ.

ա) Մավրիկ կայսեր ազգական, Մելիտենեի արքեպիսկոպոս Դոմեստիանոսը, լինելով կայսեր վստահված անձը, հիմնականում բնակվել է արքունիքում: Նա Արևելք է եկել երկու անգամ:

— 585 թ. Դոմեստիանոսը մեկնել է Վերին Ասորիք՝ պարսից արքա Խոսրովի մոտ, որին իբրև կայսեր ներկայացուցիչ ուղեկցել է մինչև բյուզանդա-պարսկական սահման: Մելիտենեի արքեպիսկոպոսը արևելյան գավառներում է մնացել մինչև 591 թ. և այս ընթացքում իրականացրել է նաև աշխարհիկ իշխանության գործառույթներ:

— 598 թ. վերջում Դոմեստիանոսը կրկին եկել է Միջագետք ու Մելիտենե, որտեղ, ըստ ասորական և եգիպտական աղբյուրների՝ դաժան հալածանք է հարուցել հակոբիկյան ասորիների դեմ: Ըստ Միքայել Ասորու՝ Դոմեստիանոս Մելիտենեցին, 601 թ. ժամանելով Եդեսիա, մարտի 10-ին մահապատժի է ենթարկել այստեղի ասորի վանականներին՝ Քաղկեդոնի տիեզերաժողովը չընդունելու համար:

Արդ, Մարիամ պատրիկուհու և Դոմեստիանոսի հանդիպումն ու անձեռագործ պատկերը նրան հանձնելը տեղի է ունեցել կա՛մ 585-591 թթ., կա՛մ 598-

⁷¹ Μηναιον τοῦ Ἀγίουστοῦ, περιέχουσα ἅπασαν τὴν ἀνηκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν, Αθῆνα, εκδ. της Ἀποστολικῆς Διακονίας της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος ² 2002, էջ 152-154:

601 թթ., երբ հատուկ լիազորություններով օժտված Դոմեստիանոսը գտնվում էր կայսրության արևելյան հողերում⁷²:

բ) Բնագրում ակնարկ կա Սերգիոս պատրիարքի և Հերակլ կայսեր միջև լարված հարաբերությունների մասին: Այդպիսի դրվագ իսկապես եղել է, երբ Հերակլը որոշել է ամուսնանալ իր քրոջ դստեր՝ Մարտինայի հետ: Սկզբում Սերգիոս պատրիարքը նրան խստորեն կշտամբել է այդ հակականոնական ամուսնության համար, բայց հետո ստիպված համակերպվել է⁷³: Բյուզանդագետներն այս ամուսնությունը թվագրում են կամ 613, կամ էլ 623 թվականով⁷⁴: Հստակ դժ, մեկիտենեցի միանձնուհիների գաղթը Կոստանդնուպոլիս կարելի է թվագրել վերոնշյալ թվականներին մոտ ժամանակահատվածով: Բացի այդ, հետաքրքրական է, որ Մեկիտենեի անձեռագործ պատկերը շատ շուտով դառնում է կայսրության մայրաքաղաքի գլխավոր սրբություններից մեկը. այսպես, բյուզանդական մի ժամանակագրության մեջ, որտեղ պատմվում է 626 թ. ավարների կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին, ավանդվում է, որ Սերգիոս պատրիարքը քաղաքի պարիսպներով շրջում էր աղոթքով ու սրբություններով՝ հաշափայտի մասունքներով, Տիրամոր սրբապատկերով ու Հանդերձով, ինչպես նաև «մեր Տեր և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի անձեռակերտ Տիպով»⁷⁵: Հստակ է, որ այստեղ խոսքը Մեկիտենեի անձեռագործ պատկերի մասին է, քանի որ եղեսիայի Անձեռագործ Դաստառակը Կոստանդնուպոլիս տեղափոխվեց շատ ավելի ուշ՝ 944 թ.:

Բացի ուշագրավ պատմական մանրամասներից, սույն հատվածն արժեքավոր է նրանով, որ ևս մեկ պատկեր է ավելացնում Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերների շարքում⁷⁶: Ավելին, եթե եղեսիայի Անձեռակերտ Դաստառակի պատճենները ձեռագործ են, ապա Մեկիտենեի պատկերը (ինչպես և զույգ Կղմինդրները), առաջացել է գերբնական արտասպան արդյունքում:

⁷² Դոմեստիանոս Մեկիտենեցու մասին տե՛ս **М. В. Грацианский**, «Дометриан», *Православная энциклопедия*, т. 15 (2007), էջ 602-603:

⁷³ **Μ. Ι. Γεδεών**, *Πατριαρχικοί Πίνακες: Ειδήσεις ιστορικάι βιογραφικάι περί τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Προτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' του ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, 36-1884, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1885-1890, էջ 442:

⁷⁴ **Χρονόπουλος Γ. Κ.**, *Ηράκλειος, Βυζαντινοί αυτοκράτορες-στρατηγοί*, τ. Γ', Αθήνα, 2017, էջ 42:

⁷⁵ **PG** 106, 1340.

⁷⁶ **Մրանց մասին տե՛ս Դ. Α. Σωτηρίου**, *Ὁ Χριστός ἐν τῇ τέχνῃ*, ἐν Αθήναις, 1914, էջ 27-55. «Կոնստանդին Միքանադինի շարադրանքը Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին» (*Narratio de imagine Edessena*), **Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 6. Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Բ: Կոնստանդին Միքանադին**, հատորի խմբ.՝ **Ս. Մ. Կրկյաշարյան**, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստ., 1970, էջ 175-194, **А. Лидов**, *Иеротопия. Пространственные иконы и образы парадигмы в византийской культуре*, Москва: «Дизайн. Информация. Картография», 2009, էջ 109-160:

Այսպիսով, ներկայացված վարքագրական հուշարձանները կարևոր են մի քանի առումներով. նախ, դրանք երևան են հանում հայազգի սրբակյաց անձանց անուններ, որոնք, կարելի է ասել, գրեթե անհայտ են մնացել քրիստոնյա աշխարհին: Երկրորդ, մեզ համար կարևոր են Փոքր Հայքին վերաբերող տեղեկությունները, քանի որ այս երկրամասը հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ համեմատաբար նվազ է լուսաբանված: Նշված բոլոր վարքագրական աղբյուրներն էլ անգնահատելի են հատկապես հայոց Սփյուռքի ուսումնասիրության տեսանկյունից, քանի որ ուրվագծում են Հայրենիքից դուրս ապրած հայ սրբերի լայն աշխարհագրություն՝ Միջագետքից ու Պաղեստինից մինչև Կոստանդնուպոլիս և Իտալիա: Եվ վերջապես, այս հուշարձաններում արտացոլված է օտարների կարծիքը քրիստոնյա հայի մասին, ինչը՝ զերծ որևիցէ ազգային սնապարծությունից, պիտի օգնի վերագնահատելու մեզ, ոտքի կանգնելու և շարժվելու առաջ...

GEVORG KAZARYAN

GREEK HAGIOLOGICAL SOURCES OF V-VII CENTURIES ABOUT ARMENIA AND ARMENIANS

Keywords: Lives of the Saints, hagiology, monasticism, Armenian monks, Lesser Armenia, Theodoret of Cyrus, St. Gregentius, Khor Virap, John Moschus, John Chrysostom, Image of Edessa, Mandyllion

This article, presents five Greek hagiographical sources from the 5th to 7th centuries translated into Armenian that provide valuable insights into Armenia and the Armenians.

The *Life of St. Hypatius* (5th century) features an Armenian abbot, Jonah, a former warrior who abandoned his military career to become a hermit. Jonah later founded the Monastery of Almirissos in Thrace and actively spread Christianity in the region, effectively becoming its enlightener. Theodoret of Cyrus's *A History of the Monks of Syria* (5th century) and John Moschus's *Spiritual Meadow* (7th century) offer remarkable accounts of Armenian ascetics and monks in Lesser Armenia, Northern Mesopotamia, and the Holy Land. The *Life of St. Gregentius* (7th century) provides invaluable testimony about the earliest known church dedicated to St. Gregory the Illuminator of Armenia in Artashat (Khor Virap). Finally, the

Narrative of the Unwrought Image of the Saviour, found in the *Monthly Menaion* and dating back to the 7th century, preserves unique information about the Unwrought Mandyllion of Melitene, miraculously imprinted from the Image of Edessa.

ГЕВОРГ КАЗАРЯН

ГРЕЧЕСКИЕ АГИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ V-VII ВЕКОВ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

Ключевые слова: Жития Святых, агиология, монашество, армянские монахи, Малая Армения, Феодорит Кирский, святой Григений, Хор Вирап, Иоанн Мосх, Иоанн Златоуст, Нерукотворный Убрус

В данной статье в переводе на армянский, представляются пять агиологических источников на греческом языке, датируемых V-VII вв., в которых приводятся ценные сведения об Армении и армянах. Так, в “Житии преп. Ипатия” (V в.) мы встречаем армянина авву Иону, бывшего воина, отказавшегося от воинской карьеры и ставшего пустынником. Преподобный Иона стал основателем монастыря Алмириссос во Фракии и активно распространял там христианство, фактически став просветителем края. В “Истории боголюбцев” Феодорита Кирского (V в.) и в “Лимонаре” («Луге духовном») Иоанна Мосха (VII в.) содержатся примечательные сведения об армянских подвижниках благочестия и монахов Малой Армении, Северной Месопотамии и Святой Земли. В житии св. Григения (VII в.) содержится неоценимое свидетельство о древнейшем храме св. Григория, Просветителя Армении в Арташате (Хор Вирап). И наконец, в “Повествовании о Нерукотворном Образе Спасителя” (вероятно, VII в.), которое содержится в Минее месячной, сохранились уникальные сведения о Мелитинском Нерукотворном Убрусе, чудесным образом отпечатленном с едесского Мандилиона.

ՍԱՀԱԿ ԵՎ ՀՈՎՍԵՓ ԿԱՐՆԵՑԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Բանալի բառեր՝ Վկայաբանություն, Կարին, տեսիլ, հրաշք, Սամուել Անեցի, կայսրիկներ, Քուրդիկ Մամիկոնյան, կազի, ամիրա, հուզուզ:

Ներածություն

Սահակ և Հովսեփ Կարնեցի եղբայրների վկայաբանությունը մի շարք ընդհանրություններ ունի ժամանակաշրջանի նույնաբնույթ երկերի՝ Հիզտբուզիտի, Դավիթ Դվնեցու, Վահան Գողթնացու վկայաբանությունների հետ: Ինչպես Հիզտբուզիտը և Դավիթ Դվնեցին, Սահակ և Հովսեփ Կարնեցի եղբայրները եղել են այլազգիներ՝ նրանց հայրը եղել է մուսուլման, կայսրիկ ցեղից: Սակայն նրանց մեծացրել է քրիստոնյա մայրն, ինչի արդյունքում նրանք դարձել են քրիստոնյաներ: Հետագայում նրանց եղբայրը, որի անունը վկայաբանության մեջ չի հիշատակվում, անցել է Բյուզանդիա, որից հետո եղբայրները ևս որոշել են տեղափոխվել: Կարինի արաբ կառավարիչը բացահայտել է նրանց ծրագիրը և ձերբակալել: Նրանց առաջարկել են մուսուլմանություն ընդունել, սակայն եղբայրներն անսասան են մնացել իրենց հավատքում և նահատակվել:

Վկայաբանության կառուցվածքն, ընդհանուր բովանդակությունն ու ձևազրեքը

Վկայաբանությունն ունի կարճ նախաբան, որտեղ համառոտ ներկայացվում է եղբայրների կենսագրությունն, այնուհետև պատմվում է նրանց փախուստի պատմությունը, ձերբակալությունը, տանջանքերն ու նահատակությունը: Վկայաբանը գովերգում է հանուն քրիստոնեության նահատակվող եղբայրների քաջությունն ու կամքը:

* ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., shavarsh.azatyan@gmail.com , ORCID: 0000-0002-5045-6992, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 30 մայիսի, 2025:

եղբայրների անձնուրացությունը ցուցադրելու նպատակով, վկայագիրը մեծ հուզականությամբ է պատկերել եղբայրների և նրանց ալլազգի հոր հանդիպումը, երբ վերջինս փորձել է համոզել նրանց հրաժարվել քրիստոնեությունից: Հոր թախանձանքներին որդիները պատասխանել են, որ չեն կարող ուրանալ Հիսուս Քրիստոսին, ինչից հետո հայրը խիստ վշտանում է. «Եւ իբրև եթէ ամենևին ոչ խոնարհեցան ի բանս նորա, և ի բաց գնաց լալով և կոծէր զինքն յաղագս մահու նոցա»¹:

Վկայաբանը վերջում նկարագրում է նաև տեսիլ և հրաշք: Մահապատժից հետո եղբայրների մարմինները մնացել են հրապարակում, ինչի պատճառով երկնքից լույս է իջել և լուսավորել նրանց. «Ապա տեսիլ սփանչելի երևեալ ի գիշերին յայնմիկ, զի լոյս իջանէր ի վերայ սրբոցն և զարմացումն և ահ ի վերայ ամենեցուն լինէր: Եւ ի վերայ ամբարիշտ բռնաւորին արհաւիրք և երկիւղ անկանէին և ի զարհուրման եղեալ հրաման տայր, զի որ կամիցի ոք ի հաւատացելոցն զմարմինս սրբոցն առնուլ, համարձակ լիցի: Եւ որք ի բանտին էին, զամենեսեան արձակել հրամայէր անպատուհաս»²: Այս տեսիլում արտահայտված է խավարի (գիշեր) և լույսի հակադրությունը: Ինչպես տեսնում ենք, գիշերն այստեղ օգտագործվել է տեսարանն ավելի մռայլ և ահասարսուռ ներկայացնելու համար: Ընդդեմ այս խավարի հանդես է գալիս երկնային լույսը, որը հավատացյալներին օգնել է հուղարկավորել եղբայրների մարմինները, իսկ մյուս բանտարկյալների համար դարձել է փրկություն: Այս լույսը, որն ըստ աստվածաբանական մեկնության, ունի գոյաբանական մակարդակ³, ի վերուստ է տրվել և տարբեր է հեթանոս աստվածներին ու հերոսներին հատուկ լույսից, որը ծագում էր նրանց բուն էությունից⁴: Այս տեսարանն ամբողջությամբ ներշնչված է սուրբգրային ոգով և հիշեցնում է նորկտակարանային պատումները, որտեղ գիշերը նույնացվում է տառապանքի, մահվան հետ, իսկ լույսը՝ հույսի, փրկության և երջանկության⁵:

Ըստ ամենայնի, լույսի գոյաբանական մեկնության շարունակությունն է եղբայրների աճյուններն ամփոփող վկայարանի հետ կապված հրաշքը. «Իսկ հաւատացելոցն մեծաւ ուրախութեամբ բարձեալ զնշխարս սրբոցն մատուցին ի

¹ Եղմ. 1Բ, էջ 861:

² Նույն տեղում:

³ Հ. Քյոսեյան, Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանությունը, Երևան, 2021, էջ 104:

⁴ Ա. Թոփչյան, «Լույսի գեղագիտական ընթրումը անտիկ Հունաստանում և Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ», ԲԵՀ, 1985, № 1 (55), էջ 136:

⁵ B. Lemmelijn, "Light and Darkness: From Reality to Literature," *Scriptura: Journal for Biblical, Theological and Contextual Hermeneutics*, 111 (2012:3), pp. 564-568.

տեղի հանգստեան և շինեցին վկայարան, յորում բազում բժշկութիւնք լինէին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մեռոյ յաւիտեան»⁶:

Չնայած մուսուլմանների տիրապետության տակ գտնվող քաղաքներում մեծ տեղ էր հատկացված իսլամական հոգևոր կառույցներին, սակայն նրանք հանդուրժում էին նաև քրիստոնյաների ու հուդայականների շինությունները⁷: Այս փաստն արձանագրվում է նաև հայ վկայաբանական երկերում: Վահան Գողթնացու և Սահակ ու Հովսեփ եղբայրների համար արաբները թույլատրում են մատուռներ կառուցել⁸: Համաձայն Վարդան Արեւելցու տեղեկությունների՝ եղբայրների մատուռում «ի վեցհարիւր երեսուն և մի թուին» (1182) ամփոփվել է Հորդանան վկայի աճյունը⁹. «Ի սոյն ատուրս և Յորդանան ոմն ի Տաճիկ տոհմէ վկայեաց մեծ հանդիսի ի Կարնոյ քաղաք և եղան նշխարք նորա ընդ Յովսեփայ և ընդ Սահակայ ազգականին իւրոյ»¹⁰: Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ եղբայրների պաշտամունքը շարունակվել է նաև հետագայում՝ ամենայն հավանականությամբ հասնելով մինչև Հայոց ցեղասպանության օրեր: Ականատեսների վկայությամբ, Կարինի բնակիչները՝ նաև մուսուլման, ուխտի են գնացել նահատակների շիրիմներին, իսկ նրանց գլխատման վայրը, որտեղ, ըստ ավանդության, աղբյուր է բխել, ծառայել է հիվանդությունների բուժման համար՝ կոչվելով «Նահատակի աղբյուր»¹¹:

Այսպիսով, վերոնշյալից կարող ենք եզրակացնել, որ վկայաբանությունը մի շարք զուգահեռներ ունի վաղմիջնադարյան մյուս սրբախոսական երկերի հետ և համապատասխանում է ժանրի պահանջներին¹²:

Չնայած վկայաբանությունն ընդգրկված է նախածերենցյան հայսմավուրքներում և փաստորեն լայն ճանաչում է ունեցել հավատացյալների շրջանում, սակայն ընդարձակ տարբերակը քիչ օրինակներով է պահպանվել: Մինչ այժմ հաջողվել է գտնել վկայաբանության ընդարձակ խմբագրությունը պարունակող

⁶ Եղմ. 1Բ, էջ 861:

⁷ A. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, London, 2009, p. 89.

⁸ Հարկ է նշել, որ արաբները շատ հաճախ արգելում էին նահատակների պատվին մատուռներ կառուցել, քանի որ դրանք կարող էին իրենց շուրջը համախմբել հավատացյալներին և վրեժխնդրություն հարուցել նրանց նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ մի շարք վկաների մարմիններ այրել են, իսկ մոխիրը լցրել ջուրը (տե՛ս Ծ. Ազատյան, «Սահակ և Համազասպ Արծրունի եղբայրների վկայաբանությունը և Հայաստանի դրությունը Ը դ. 70-80-ական թթ.», *Արևելյան աղբյուրագիտություն*, 2024, № 4, էջ 30):

⁹ Այս վկայի մասին մանրամասն տե՛ս Հայոց նոր վկաներ (1155-1843), աշխատասիրությամբ՝ Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 72:

¹⁰ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 132:

¹¹ Ք. Քոսեան, Բարձր Հայք. Կարին քաղաքը, հ. Ա., Վիեննա, 1925, 77-80.

¹² Ք. Տեր-Դավթյան, Հայկական սրբախոսություն. Վարքեր և վկայաբանություններ (V-XVIII դդ.), Երևան, 2011, էջ 26-28:

երեք ձեռագիր, որոնք պահվում են Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության, երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրատներում և Փարիզի Ազգային գրադարանում¹³: Ընդարձակ խմբագրության այս տարբերակները չնայած ընդհանուր գծերով նույնական են, սակայն երուսաղեմյանն ավելի ամբողջական է, գրված հմուտ գրչի ձեռքով և պարունակում է քիչ սխալներ: Հետևաբար, մեր ուսումնասիրության համար տեղեկությունները մեծ մասամբ քաղել ենք հենց այս տարբերակից: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության տարբերակը ներառվել է Մկրտիչ Ավգերյանի կազմած «Լիակատար վարձ և վկայաբանություն» ժողովածուի Դ հատորում¹⁴ և «Վարձ և վկայաբանություն սրբոց»-ի Բ հատորում¹⁵:

Հարկ է նշել, որ պահպանվել են վկայաբանության այլ խմբագրություններ նույնպես: Վերոնշյալ նախածերենցյան հայսմավուրքներում վկայաբանությունը ներառվել է երկու տարբերակով: Դրանցից մեկը պահպանել է ընդարձակ տարբերակի հիմնական կառուցվածքը և, չնայած կրճատումներին, հաղորդել է ժամանակատարածական նմանատիպ տեղեկություններ: Մյուսն ավելի

¹³ Վնտկ. 201 (հին թիվ՝ 1014) ճառընտիրն-ամբողջական, անվնաս է պահպանվել և պարունակում է 137 վարձեր ու վկայաբանություններ, ճառեր, ֆարզներ, խրատներ, պատմություններ, թղթեր և այլն: Ունի գրչության մի քանի ձևեր՝ բոլորգիր, փոքր երկաթագիր և այլն: Ձեռագիրը հիշատակարան չունի, ուստի նրա գրության ժամանակն ու տեղը հստակ չեն (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. II, յօրինեց Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 37-38): Այս ձեռագրի 973-979 էջերում էլ ավանդված է Սահակ և Հովսեփ եղբայրների վկայաբանությունը:

Մյուս ձեռագիրը, որտեղ պահպանվել է վկայաբանության ընդարձակ տարբերակը, դարձյալ թղթե ճառընտիր է (եղմ. 1Բ): Նրա 859-861 էջերում ամփոփվում է Սահակի և Հովսեփի վկայաբանությունը: Այս ձեռագիրն ընդօրինակվել է Երուսաղեմում՝ Ս. Հակոբի վանքում 1418 թ. (տե՛ս Մայր ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. I, կազմեց Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1966, էջ 11-23):

Փրգ. 116 ձեռագիրը, որը նույնպես պարունակում է եղբայրների վկայաբանության ընդարձակ տարբերակը (թերթ 32-34), թղթե ճառընտիր է, գրվել է Կաֆայի Ս. Երոտղություն վանքում, 1307 թ. (F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1908, p. 57, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մարտիրոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 138): Գրիչներն են Սիմեոնը և Գրիգոր Սուխասանցը, ստացողը՝ Ավետիփ Խոտանարակը: Վկայաբանության այս տարբերակը կրում է «Վկայաբանութիւն Սահակայ եւ Յովսեփայ, որ վկայեցին ի Թեոդոսայսկա» վերնագիրը: Ձեռագրի թերթերը մաշված են, հաճախ դժվարընթեռնելի:

¹⁴ Վկայաբանութիւն սրբոց մարտիրոսացն Սահակայ եւ Յովսեփայ, որք ի Կարնոյ քաղաքն կատարեցան, յօրինեալ վավերական բանիմ ճառընտրաց մերոց եւ այլոց ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբ ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեան (Լիակատար վարձ եւ վկայաբանութիւն Սրբոց, հ. Գ), Վենետիկ, 1813, էջ 293-303:

¹⁵ Վկայաբանութիւն Սրբոցն Սահակայ եւ Յովսեփայ (Վարձ եւ վկայաբանութիւն Սրբոց հատընտիր փաղեալք ի ճառընտրաց, հ. Բ), Վենետիկ, 1874, էջ 266-271:

համառոտ է, բացի այդ, էական շեղումներ ունի ընդարձակ տարբերակից¹⁶: Գրիգոր Խլաթեցի Յերենցը հավատարիմ է մնացել ընդարձակ խմբագրությանը: Վկայաբանության տարբերակների ընդհանրությունները, փոխազդեցություններն ու կապերը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է տեքստաբանական ուսումնասիրություն կատարել, կազմել համեմատական բնագիր, ինչն էլ մեր ուշադրության կենտրոնում է:

Վկայաբանության պատմականությունը

Վկայաբանության հեղինակը, գրության վայրն և ժամանակն անհայտ են: Բնագրում ասվում է, որ Սահակի ու Հովսեփի նահատակությունը տեղի է ունեցել «Յամա թագաւորութեանն Նիկիփոռայ Հռոմայեցոց իշխանութեանն և ի բռնակալութեանն տաճկաց Ահարոնի»¹⁷: Բյուզանդական կայսր Նիկեփոր I-ի (802-811) և խալիֆ Ահարոնի՝ նույն ինքը Հարուն ալ Ռաշիդի (786-809) կառավարման տարիների համեմատությունից պարզ է դառնում, որ եղբայրների նահատակությունը տեղի է ունեցել 802-809 թթ. միջակայքում:

Վկայաբանության պատմականությունը պարզելու համար հարկ է առաջին հերթին դիմել ժամանակով առավել մոտ աղբյուրների օգնությանը: Դրանց շարքում առաջինը պետք է նշել XII դ. ժամանակագիր Սամուել Անեցու երկը, որի կազմած ժամանակագրական աղյուսակներում արդի թվականության 796 թ., փրկչական թվականության 29Ը (798) և Հայոց թվականության ՄԽԵ (245) ներքո հիշատակվում է. «Երկու եղբար՝ Սահակ եւ Յովսէփ իսմաէլացիք կատարեցան վկայութեամբ խոստովանելով զՀայր ու զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին, Կարնոյ քաղաքի (որ է Արգրումն), յարաց ի ժե (15) յաւուր հինգշաբթոյ»¹⁸: Բացի այդ, Սամուել Անեցին նահատակությանը ժամանակակից կայսր է նշել Նիկեփորին, ինչը նույնպես համապատասխանում է վկայաբանության տվյալներին. «Նիկիփոր ի («Կոստանդնուպոլիս») ամս Թ (9)» (արդի թվականության 795թ., փրկչական թվականության 29Լ (797) և հայոց թվականության ՄԽԴ (244))¹⁹:

Հետևելով Սամուել Անեցու ցուցումներին, պետք է կարծել, որ եղբայրները զոհվել են 796 թ., մինչդեռ այդ ժամանակ Նիկեփորը դեռևս չէր կառավարում: Այս անճշտության պատճառն այն է, որ ժամանակագիր Սամուել Անեցին անց-

¹⁶ Ե. Պետրոսյան, Համաբարբառ Յայտմաւորք, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 226-229:

¹⁷ Եղմ. 1Բ, էջ 859:

¹⁸ Սամուել Անեցի և շարունակողներ, ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 161:

¹⁹ Նույն տեղում:

յալին վերաբերող իրադարձությունները երբեմն սխալ է թվագրում²⁰: Այնուամենայնիվ, Անեցու հիշատակությունը եղբայրների նահատակության և նիկեփոր կայսեր ժամանակակիցը լինելու մասին, աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեն և հարկ է պարզել, թե որտեղից է նա քաղել այս տեղեկությունը:

Ինչպես հայտնի է, Սամուել Անեցին իր ժամանակագրության սկզբում նշել է այն պատմագիրներին, որոնցից տեղեկություններ է հավաքել²¹: Հավանական թեկնածուն, որի երկում կարող էին տեղեկություններ լինել եղբայրների նահատակության մասին, Շապուհ Բագրատունին է (IX-X դդ.): Չնայած նրա մատյանը կորած է, սակայն ավելի ուշ շրջանի հիշատակություններից հայտնի է, որ նա ոչ միայն ժողովրդական զրույցներ է պատմել, այլև նկարագրել է արաբների դեմ պայքարում զոհված հայ իշխանների նահատակությունները (օրինակ, Բուղայի արշավանքների ժամանակ սպանված հայ իշխանների մասին հաղորդումները Հովհաննես Դրասխանակերտցին և մյուս պատմագիրները քաղել են Շապուհ Բագրատունու երկից)²²: Ըստ ուսումնասիրողների՝ Շապուհը շարունակել է Ղևոնդին՝ գրելով 790-910-ական թթ. պատմությունը²³: Ուստի բացառված չէ, որ Սամուել Անեցին կարող էր հենց Շապուհ Բագրատունու երկից քաղել տեղեկություններ կարնեցի եղբայրների մասին: Հետևաբար, եղբայրների նահատակությանը հաջորդող հարյուրամյակում արդեն իսկ ստեղծվել է նրանց վկայաբանությունը, որից էլ, ըստ ամենայնի, օգտվել է Շապուհ Բագրատունին:

Իհարկե, բացառված չէ, որ Սամուել Անեցին եղբայրների նահատակության մասին հիշատակությունը քաղել է սրբերին նվիրված ժողովածուներից, մանավանդ որ պատմիչը հիշատակել է եղբայրների նահատակության տոնացուցային ու հայսմավուրքային օրն՝ արաց ամսի 15-ը («յարաց ի փե (15)»), որն, ըստ ուսումնասիրությունների, այս ժողովածուներ ներմուծվել է XII դարում²⁴: Միևնույն ժամանակ, տոմարական հաշվարկները ցույց են տվել, որ սա եղբայրների նահատակության ստույգ օրը չէ և տոնացույցներում արաց 15 կամ 17 (հունվարի 22) է դարձել Հայոց անշարժ տոմարին անցնելու արդյունքում²⁵: Ճաշոցներում այն հիշատակվել է նաև Սահմի ԻԲ կանոնի ներքո, երկուշաբթի օրը²⁶: Ուս-

²⁰ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, Երևան, 1981, էջ 180:

²¹ Սամուել Անեցի և շարունակողներ, էջ 79:

²² Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունայ, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ I-VII, XIII-XIV, Անանուն Զրուցագիր (կամ Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն, քարգմ., առաջաբանը և ծանոթ.՝ Վարդա Առաքելյանի, Երևան, 2011, էջ 3-7:

²³ Անանուն Զրուցագիր, էջ 6-16:

²⁴ Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 358-360:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 359:

²⁶ Նույն տեղում:

տի, Սամուել Անեցին օգտվել է ոչ թե Ճաշոցից կամ Տոնանամակ-Ճաշոցից²⁷, այլ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի (1066-1105) կազմած Հայսմավուրքից, որն առանց նոր հավելումների գործածվել է մինչև Տեր-Խորայելի խմբագրությունը՝ XIII դարի առաջին կես²⁸: Հետևաբար, Սահակ և Հովսեփ Կարնեցի եղբայրների վկայաբանությունը ներառված է եղել Գրիգոր Վկայասերի Հայսմավուրքի մեջ և ամենաուշը XI դ. վերջին հայտնի է եղել հայ իրականությանը:

Ի տարբերություն հայսմավուրքային խմբագրությունների, որտեղ եղբայրների նահատակության օր է նշվում երկուշաբթին, Սամուել Անեցին այն հիշատակել է հինգշաբթի: Հայտնի է, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը (1763-1780) փոփոխություններ է կատարել Հայոց տոնացույցում, և եղբայրների տոնը դարձյալ նշվել է հինգշաբթի օրը²⁹: Ըստ ամենայնի, այս տեղափոխության հիմնական պատճառն այն էր, որ երկուշաբթի նշվող սրբերի թիվը նախընթաց դարերում ավելացել էր, և անհրաժեշտ է եղել նրանց մի մասին ուրիշ օր տեղափոխել: Բացառված չէ, որ Անեցու մատյանում սրբերի տոնի օրվա հետ կապված տարբերությունը ևս նմանատիպ իրողության հետևանք է: Հարկ է նշել նաև, որ նրա երկում մյուս սրբերի հիշատակության օրվա մասին նշված չէ, և դժվար է իմանալ, թե ինչու է նա վերապահություն արել միայն կարնեցի եղբայրների կապակցությամբ:

Կիրակոս Գանձակեցին ևս նշում է, որ եղբայրների նահատակությունը տեղի է ունեցել Նիկեփորի կառավարման ժամանակ. «Եւ յետ նորա (Իրենն կայսրունի [780-790, 797-802] – Շ. Ա.) թագաւորեաց Նիկեփոր: Յաւուրս սորա երկու եղբարք Սահակ եւ Յովսէփ իսմայելացիք կատարեցան վկայութեամբ ի Քրիստոս ի Կարնոյ քաղաք յարաց ի ժե»³⁰: Բնականաբար, Գանձակեցին, որ, ըստ ամենայնի, եղել է հայսմավուրքների խմբագիրներից, հաճախ տեղեկություններ է քաղել սրբախոսական ժողովածուներից³¹ և, բնականաբար, հենց այստեղից էլ գրառել է եղբայրների նահատակության մասին տեղեկությունը: Անշուշտ նա կարող էր այս տեղեկությունը գտնել նաև Սամվել Անեցու մատյանում, որից նա մեծապես օգտվել է³²: Դժվար չէ կուսհել, որ Սահակ և Հովսեփ եղբայրների նահատակության մասին տեղեկությունն այս նույն աղբյուրներից³³

²⁷ Նույն տեղում, էջ 267-280:

²⁸ Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 37-53, 57, Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., 283-288:

²⁹ Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 447:

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 76:

³¹ Նույն տեղում, էջ ԽԱ:

³² Նույն տեղում, էջ ԽԶ-ԽԹ:

³³ Առաքել Դավրիժեցին որպես նահատակության տարի է հիշատակել ՄԽԷ-ն, ի տարբերություն Սամուել Անեցու, որը նշել է ՄԽԵ թվականը: Կարծում ենք, որ այս տարբերության պատ-

է քաղել նաև Առաքել Դավրիժեցին՝ «Թուփն Մեխ (247/798) Սահակ և Յովսէփ կատարեցան ի Կարնոյ քաղաքն՝ որ է յԱրգոնում»³⁴:

Կարնեցի եղբայրների նահատակության մասին մի փոքր այլ տեղեկություններ է հայտնում Վարդան Արևելցին: Համառոտ ներկայացնելով բյուզանդական կայսրերի անուններն ու գործերը, պատմագիրը նշում է, որ եղբայրների նահատակությունը տեղի է ունեցել ոչ թե Նիկեփոր կայսեր, այլ նրան նախորդած Իրենե կայսրուհու օրոք. «...և ապա Կոստանդին և Եդիմեա մայր իւր, որ խաւաւեցոյց գորդին, և իմքն տիրեաց ամս հինգ մեծի արթոռոյն: Յորում ատուս կատարեցան ի Քրիստոս Սահակ և Յովսէփ, տանիկք ազգաւ, յարացի հնգետասան»³⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Վարդան Արևելցու տեղեկությունները մոտ են Կիրակոս Գանձակեցու տվյալներին, հավանաբար, ժամանակակից պատմագիրներն օգտվել են միևնույն աղբյուրներից: Սակայն ի տարբերություն վերջինիս, նա առհասարակ լռության է մատնել Նիկեփորի կառավարման փաստը: Սա զարմանալի չէ, քանի որ պատմագիրն իր ընդարձակ և ընդգրկուն շարադրանքում երբեմն ժամանակագրական անհամապատասխանություններ է թույլ տվել, որոնք բոլորովին չեն ստվերում նրա երկը³⁶:

Բացի հայկականից, վկայաբանության նկատմամբ հետաքրքրություն է առաջացել նաև վրացական միջավայրում: Վրաց Անտոն Ա կաթողիկոսը (1764–1788) եղբայրների վկայաբանությունը թարգմանել է վրացերեն³⁷ և դրա համառոտ տարբերակն ընդգրկել իր կազմած «Մարտիրիկա»-ում³⁸:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ վկայաբանությանը Սամուել Անեցին կարող էր ծանոթ լինել կա՛մ Շապուհ Բագրատունու մատյանից, կա՛մ Հայսմավուրք ժողովածուներից: Բացառված չէ, որ վերջիններիս մեջ այն ներթափանցել է հենց նույն Շապուհ Բագրատունու «Պատմություն»-ից, քանի որ սրբե-

նաոր գրչի ձեռագիրն է եղել, և պատմագիրը շփոթել է «է» և «ե» տառերը: Հարկ է ընդգծել նաև, որ էջմիածնի միաբան Առաքել Դավրիժեցին քաջաձանոթ է եղել Հայսմավուրհներին, նույնիսկ տեղեկություններ է փոխանցել նրանց հիշատակարաններից (Լ. Բաբայան, *Դավազներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության*, Երևան, 1984, էջ 129), հետևաբար եղբայրների նահատակության մասին իմացել է նաև այդ ժողովածուներից:

³⁴ Առաքել Դավրիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, Երևան, 1990, էջ 467:

³⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 91:

³⁶ Փ. Անթապյան, *Վարդան Արևելցի*, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 57:

³⁷ Յ. Գաբիձաշվիլի, *Исаак и Иосиф*, <https://www.pravenc.ru/text/674149.html>

³⁸ Անտոն կաթողիկոսը մի շարք սրբախոսական երկեր փոխառել է հայկական Հայսմավուրհից և ներառել իր կազմած «Մարտիրիկա»-ում: Նույնն էլ կարնեցի եղբայրների դեպքում՝ քաղմանության մեջ նշել է, որ եղբայրներն եղել են հայոց եկեղեցու սրբեր: Մինչդեռ XVIII դ. վերջին կազմված սրբախոսական ժողովածուներում նրանք համարվել են վրաց եկեղեցու սրբեր (տե՛ս Պ. Мурадян, *Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке*, Ереван, 1966, сс. 199-200, Յ. Գաբիձաշվիլի, նշվ. աղյւս., նաև՝ *Мученики Исаак и Иосиф Феодосийские*, <https://days.pravoslavie.ru/Life/life1549.htm>.):

րի մասին պատմությունները հաճախ քաղել են պատմագրական երկերից, դրանք խմբագրել սրբախոսական երկերի պահանջներին համապատասխան և ներառել ժողովածուներում: Հետևաբար, Կարնեցի եղբայրների վկայաբանությունը վերջնական տեսքը ստացել է IX-XI դդ. ընթացքում, և այնտեղ տեղ գտած պատմական տեղեկությունները հիմնականում արժանահավատ են:

Ինչպես տեսանք, վկայաբանության մեջ նշված չէ եղբայրների նահատակության տարեթիվը: Ըստ Մկրտիչ Ավգերյանի՝ եղբայրները զոհվել են «ի թուին Հայոց մծէ (257), յամի փրկչին 808, յարաց ամսոյ ժե», սակայն որևէ փաստ չի բերում նման թվագրման օգտին³⁹: Մաղաքիա Օրմանյանը, խոսելով Սահակի և Հովսեփի նահատակության մասին, կարծում է, որ նրանք նահատակվել են Դավիթ Բ Կակաղեցի կաթողիկոսի աթոռակալության (806-833) սկզբում, և համերաշխ է Ավգերյանի վարկածին⁴⁰: Կարող ենք հավելել, որ նահատակության ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ և տեղավորվում է 802-809 թթ. միջակայքում:

Պետք է ասել, որ եղբայրների նահատակության ժամանակ Կարինը (Կարնո քաղաք, Թեոդուպոլիս, Կալիկալա, էրզրում) դարձել էր կարևոր ռազմաքաղաքական և կրոնական կենտրոն⁴¹: Կարնո գավառում, ըստ Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության, Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոս է հաստատել ոմն Հովհաննեսի⁴²: Քանի որ Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո Կարինը գտնվում էր Բյուզանդիայի վերահսկողության ներքո, այստեղի եպիսկոպոսները ներկա չեն եղել պարսից տիրապետության սահմաններում մնացած եպիսկոպոսների գումարած եկեղեցական ժողովներին: Փոխարենը, Կարինի Մանասե եպիսկոպոսը միակն էր Մեծ Հայքից, որ մասնակցել է 451 թ. Փաղկեդոնի տիեզերական ժողովին⁴³: Միևնույն ժամանակ քաղկեդոնականություն ընդունած հայերի միջավայրում ձևավորվում է Կարինի մասին նոր ավանդույթ, ըստ որի քաղաքը հիմնադրել է Բարդուղիմեոս առաքյալը⁴⁴, ինչը ցույց է տալիս, որ քաղաքը դարձել էր հայ ուղղափառների հիմնական կենտրոններից մեկը⁴⁵: Արդեն VI դ. երկրորդ կեսին Կարինը փաստորեն դարձել էր հակաթոռ կաթողիկոսության կենտրոնը, և տեղի եպիսկոպոսները, ստանալով Մորիկ կայսեր աջակցու-

³⁹ Եղմ. ձեռ. 1Բ, էջ 301:

⁴⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1072-1073:

⁴¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Կարին-Թեոդուպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ», Հոգավածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 210:

⁴² Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 365:

⁴³ Գ. Ղազարյան, «Հայերի մասնակցությունը չորրորդ տիեզերաժողովին», ԲեՀ, 2016, № 2 (20), էջ 24:

⁴⁴ Հ. Բարթիկյան, «“Narratio de rebus Armeniae” հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-փաղկեդոնական երկ», ԲՄ, 1962, 6, էջ 461:

⁴⁵ Գ. Ղազարյան, «Հայերի մասնակցությունը չորրորդ տիեզերաժողովին», էջ 24:

թյունը, մեծ ազդեցություն են սկսել ձեռք բերել⁴⁶: VII-X դդ. Կարինն ընդգրկվել է Կեսարիայի մետրոպոլիտոսի մասին, իսկ հետագայում Անտիոքի պատրիարքության կազմում⁴⁷: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Կարինում հայ քաղաքագործականները կամ ուղղափառ հայերը մեծ ազդեցություն են ունեցել, և ամենևին բացառված չէ, որ եղբայրները հենց այս համայնքի անդամներ են եղել, ինչն էլ գուցե պատճառ է հանդիսացել, որ մինչև Գրիգոր Վկայասերն ապրած պատմագիրներն անտեսեն նրանց վկայաբանությունը:

Վկայաբանության պատմական արժեք

Սկսած VIII դ. Կարին քաղաքը դառնում է խալիֆայության սահմանապահ ամրություն⁴⁸: Ըստ արաբ պատմիչ Բալազուրիի՝ Կարինը մտել է Չորրորդ Արմենիա կոչվող վարչական միավորի կազմի մեջ⁴⁹, ընդգրկվելով Վերին Միջագետքի սահմանային ամրությունների գոտում (ալ-Սուդուր ալ-ջազարիյյա), և եղել վերջին ռազմական կայանը հյուսիսում Բյուզանդիայի դեմ մղված պայքարում⁵⁰: Քաղաքի նոր տիրակալները, գնահատելով նպաստավոր դիրքը, վերակառուցում են այն և դարձնում խալիֆայության կարևորագույն ռազմաքաղաքական կենտրոններից մեկը⁵¹: Հաջվի առնելով, որ այն սահմանակից է եղել բյուզանդական կայսրությանն, արաբ կառավարիչները հոգ են տարել, որ այնտեղ մշտապես լինի բազմաքանակ և մարտունակ կայազոր: Արաբական արշավանքների սկզբում՝ 654 թ., Կարինում բնակեցվել են երկու հազար արաբներ, և այդ ժամանակներից սկսած մուսուլմանները հայերի հետ միասին դարձել են քաղաքի բնակչության հիմնական մասը⁵²:

Չնայած դրան VIII-IX դդ. հայ նախարարներին և բյուզանդական կայսրերին հաջողվել է գրավել քաղաքը և մեծ վնաս հասցնել տեղի արաբ կառավարիչներին⁵³: 774-775 թթ. հակաարաբական շարժման ժամանակ Կարինը հայ նախարարների հիմնական թիրախն էր և այդ ապստամբության պարտությունից հետո, մասնավորապես Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆի օրոք, արաբները սկսեցին կազմակերպել առավել ռազմատենչ մուսուլմանական ցեղերի ներհոսք դեպի

⁴⁶ Գ. Ղազարյան, *Ուղղափառ Հայք*, Երևան-Աթենք, 2024, էջ 37-38:

⁴⁷ Գ. Ղազարյան, «Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (ե-ԻԱ դարեր)», *Արևելյան աղբյուրագիտություն*, 2020, № 2, էջ 394-396, Գ. Ղազարյան, *Ուղղափառ Հայք*, էջ 122:

⁴⁸ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, Երևան, 1965, էջ 116:

⁴⁹ Ա. Եղիազարյան, *Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը*, Երևան, 2010, էջ 77:

⁵⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, էջ 46, 49:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 46:

⁵² Նույն տեղում, էջ 227-228:

⁵³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Կարին-Թեոդուպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ», էջ 212-213:

Հայաստան, որոնք, հարկ եղած դեպքում, կարող էին անմիջապես օգնության հասնել արաբ կառավարիչներին⁵⁴:

Վերոնշյալ ցեղերի մեջ աչքի էին ընկնում կայս (կայս-այլան) ցեղի արաբները⁵⁵: Այս ցեղի ճյուղերից մեկը՝ Սուլայմ ցեղի ներկայացուցիչները, որոնց հայ պատմիչները անվանում էին կայսիկներ, փաստորեն, բնակություն հաստատեցին ոչ միայն Վանա լճի ավազանում, այլ նաև բովանդակ Չորրորդ Արմենիայում՝ այդ թվում Կարինում⁵⁶: Ամենայն հավանականությամբ, այս սուլայմ-կայսիկների ցեղից են եղել նաև վկայաբանության հերոսներ Սահակն ու Հովսեփը. «արք ոմամ տանիկի ի ցեղէ որ կոչի կասկ»⁵⁷:

Հարկ է նշել, որ խառնամուսնությունները տարածված երևույթ էին այս շրջանում, հաճախ կարելի է հանդիպել վկայությունների, երբ արաբ ցեղապետերը, նրանց մերձավորներն ամուսնացել են հայ նախարարների գուստերի հետ: Նման ամուսնությունների նպատակը հայ ավատատիրական վերնախավի հետ կապերի ամրապնդումն էր, ազգակցական ցանցի ստեղծումը, որը կարող էր կայունություն ապահովել Հայաստանում նոր հայտնված արաբների համար: Եվ չնայած Հայոց եկեղեցին տարբեր ժամանակներում արգելել է նման ամուսնությունները⁵⁸, միևնույն է, դատելով աղբյուրների տեղեկություններից դրանք տարածված երևույթ էին: Ահա նման մի օրինակ է նաև Սահակի և Հովսեփի ծնողների ամուսնությունը, որոնց հայրն, ինչպես տեսանք, կայսիկ ցեղից էր, իսկ մայրը՝ քրիստոնյա⁵⁹. «Սոքա երանելիքս ի մարէն խրեանց խրատեալք և վարժեալք քրիստոսական հաւատովն և կարգաւորութեամբք ի Քրիստոս»⁶⁰: Եթե դատենք վկայաբանության տվյալներից, նման ընտանիքում զավակները քրիստոնեություն դավանելու իրավունքից զրկված էին. «Եւ ի ծածուկ ունէին զքրիստոնեութիւն յաղագս հաւոն երկիւղի և ազգին, մինչև ի կատարումն մանկական տիոց: Ապա յետ այնորիկ ցանկային յայտնապէս ունել զհաւատսն որ ի Քրիստոս»⁶¹: Հետաքրքրական է, որ նմանադեպ ուրիշ օրինակներ էլ կան, երբ արաբ հոր և հայուհի քրիստոնյա մոր զավակները դառնում են քրիս-

⁵⁴ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 59:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 62-65:

⁵⁷ Եղմ. ձեռ. 1Բ, էջ 859:

⁵⁸ Մ. Գրիգորյան, «Խառն ամուսնությունները միջնադարյան Հայաստանում», Հայոց պատմության հարցեր, , 2016, № 17 էջ 52-54:

⁵⁹ Հարկ է նշել, որ Մ. Ավգերյանը վկայաբանության հրատարակության մեջ նրանց մորը ներկայացրել է որպես հայ, կարնեցի («ի Հայոց անտի կարնեցւոց»), ինչի հետ համաձայն է նաև Մ. Օրմանյանը (Վկայաբանություն Սրբոց մարտիրոսացն Սահակայ և Յովսէփայ, էջ 293, Ազգապատում, էջ 1072):

⁶⁰ Եղմ. ձեռ. 1Բ, էջ 859:

⁶¹ Նույն տեղում:

տոնյա: Այդպիսի մի դեպք է ավանդել Հովհաննես Դրասխանակերտցին զուրարիկ ցեղից Մուսեի որդի Աբու-լ-Մաղրայի (պատմիչը նրան անվանում է Ապլ-մախրայ) մասին. «Վասն զի մեծ իշխանն իսմայելեան Ահմատ, որ տիրեալ ունէր զՄիջագետս Ասորոց մինչեւ ցՊաղեստին, ձերբակալ արարեալ զփեսայացեալ Արծրունեաց Ապլմախրայ, որ ի ծածուկ ունէր զհաւատ քրիստոնէութեան»⁶²: Ձերբակալությունից հետո Աբու-լ-Մաղրան բանտարկվում է, իսկ նրան պատկանող Սիմ լեռը (Մասուն) և Աղձնիքի այլ հատվածներ անցնում են Ահմատին⁶³: Վկայաբանությունից հայտնի է, որ Հովսեփը նույնպես ամուսնացած էր և որդի ուներ «Իսկ Հովսեփ վասն զի ունէր կին և մանկունս, վասն այնորիկ գտեղի առ, և որդոցն՝ փրկութեան ցանկայր»⁶⁴: Հետաքրքրական է, որ երկու դեպքում էլ հերոսները փորձել են հովանավորություն գտնել որևէ հայ իշխանի մոտ՝ Աբու-լ-Մաղրան Արծրունու, իսկ Սահակն ու Հովսեփը՝ Քուրդիկ Մամիկոնյանի. «Իսկ նա յանձն առնոյր ընդ իւր տանել զերանելիսն ամենայն ընտանեալն»⁶⁵: Բայց եթե Աբու-լ-Մաղրային պատժելու պատճառն ավատատիրական գծալուծություններն էին, ապա Սահակի և Հովսեփի դեպքում մահապատժի բուն պատճառը համարվում է նրանց հավատն, իսկ թե ինչ կապ են ունեցել նրանք Քուրդիկ Մամիկոնյանի հետ, և ինչ դեր են խաղացել այդ հարաբերություններն եղբայրների պատժի հարցում, մնում է անհայտ:

Քուրդիկ Մամիկոնյանի մասին վկայաբանությունը հակիրճ տեղեկություններ է հայտնում: Սահակն ու Հովսեփն իրենց եղբոր՝ Բյուզանդիա փախուստից հետո հայտնվել էին վտանգավոր իրավիճակում: Նրանց արագ փախուստին խանգարում է Հովսեփի ընտանիքի առկայությունը, քանզի նրանք ծրագրել էին միասին հեռանալ Բյուզանդիա. «Նոյնպէս և Սահակ եղբայր նորին հաւանեալ կամաց նորա՝ մնալ ժամանակի հաջողելոյ, զի զայս արասցեն ի Քրիստոս, և ամենայն ընտանեալն գնացցեն»⁶⁶: Ահա այդ ժամանակ էլ նրանք դիմում են Քուրդիկ Մամիկոնյանին. «Ի նմին ժամանակի համբաւ հասանէր առ երանելիսն ի Մամիկոնից տոհմէն տեսաւ Քուրդկայ: Զի երթալոց էր ի Հռոմայեցոց թագաւորութիւն՝ յաղագս երկիւղի բռնաւորացն: Իբրև լուան զայս երանելիքն շոգան առ նա, և պատմեցին առաջի նորա կարգաւ զամենայն»⁶⁷: Թե որտե՞ղ էին Քուրդիկ Մամիկոնյանի տիրույթները, կամ խոսքն ի՞նչ ապստամբութեան մասին է, անհայտ է մնում:

⁶² Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց (ՄՀ, հ. ԺԱ), Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 465:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Եղմ. 1Բ, էջ 859:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում:

Բարեբախտաբար, վկայաբանության տեղեկություններին համահունչ են Սամուել Անեցու հաղորդումները՝ արդի թվականության 803, փրկչական թվականության ՊԵ (805), Հայոց թվականության ՄԾԲ (252) տարում. «Խաշնամահն (ոչխարների մահ և կոտորած), եւ սուտ թագաւորն Թումայ ի Կարնոյ քաղաքն եկն, եւ տաւան Ասորիս զՍմբատ եւ զԳրիգոր՝ որդի Քուրդկայ»⁶⁸: Քանի որ այս ժամանակ Քուրդիկ անունով հայտնի էր միայն Մամիկոնյան իշխանը⁶⁹ և այդ անունով գործիչ այլ տոհմերում չկա⁷⁰, պետք է կարծել, որ խոսքը հենց վկայաբանության մեջ հիշատակվող Քուրդիկի մասին է⁷¹: Սամուել Անեցու տեղեկությունները լրացնում է Միքայել Ասորին, որի երկի հայերեն թարգմանության համաձայն՝ այս Թովման նույն այդ ժամանակ իսկապես մեկնել է Հաբուն ալ-Ռաշիդ խալիֆի մոտ և ստացել նրա հովանավորությունը⁷²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սամուել Անեցին Քուրդիկին հիշատակում է Սուտ Թովմայի Կարին գալու կապակցությամբ: Նրան պատմիչը նաև այլ առիթներով է անդրադարձել. արդի թվականության 824, փրկչական թվականության ՊԻԶ (826), Հայոց թվականության ՄՀԳ(273) տարում նշված է. «Թեոփիլոս («ի Կոստանդնուպոլս») ամս ժե [15]: Կովի ընդ Թումայի մոլորեցուցչի»⁷³: Չնայած պատմիչը սխալ է թվագրել Թովմայի դեմ կռիվը տարեթվերը (ապստամբությունը ծավալվել է 821-823 թթ.), սակայն նրա մասին տեղեկություններն արժեքավոր են Քուրդիկի ապրած ժամանակը պարզելու համար:

Թովմայի մասին հաղորդում է թողել նաև Ստեփանոս Ասողիկը. «Միքայել ամս Թ. առ սովա Թումայի մոլորեցուցչի գալ եւ քրիստոնէից շփոթումն եւ կործանումն: Իսկ ի ՄՀԲ (823) քուսկանին Միքայել թագաւորն կոռեալ ընդ Թումայի եւ կալելալ կտրեաց զոտս եւ զձեռս եւ հան ի փայտ»⁷⁴: Ասողիկի տեղեկություններին համահունչ են Միքայել Ասորու տվյալները, որոնց համաձայն Թովմայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Միքայել Ամորիացի կայսեր օրոք (820-829 թթ.)⁷⁵, ինչը հաստատում են նաև բյուզանդական աղբյուրները:

⁶⁸ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 162:

⁶⁹ Հ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962, էջ 225-226:

⁷⁰ Ա.Եղիազարյան, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, 2011, էջ 225:

⁷¹ Ըստ ամենայնի, այս տեղեկությունը Սամուել Անեցին փառել է Շապուհ Բագրատունու կորած մատյանից, քանի որ նրա հիշատակած մյուս աղբյուրները նման տվյալներ չեն հաղորդում:

⁷² Ժամանակագրություն Տեառն Միխայելի ասորւոց պատրիարքի, Յերուսաղեմ, 1871, էջ 362:

⁷³ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 163:

⁷⁴ Ստեփանոս Ասողիկ Տարւմնեցի, Պատմութիւն Տիեզերական (ՄՀ, հ. ԺԵ), Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 733-734:

⁷⁵ Ժամանակագրություն Տեառն Միխայելի, էջ 363:

Թովմայի⁷⁶ գործունեության մասին հակասական տեղեկություններ են հայտնում բյուզանդական պատմիչները: Համաձայն *X* դարում ապրած Գենեսիոսի ու Թեոփանեսի Շարունակողի՝ Թովման եղել է Վարդան Թուրքի զինակիցներից, որը 803 թ. ղեկավարել էր Նիկեփոր կայսեր դեմ ձախողված ապստամբությունը⁷⁷: Ընդ որում, Վարդանի զինակիցներից միայն Թովման չի դավաճանել նրան և պաշտոններ ստացել Նիկեփորից⁷⁸: Մինչդեռ նրա մյուս զինակիցները՝ Լևոնը և Միքայելը, բարձր պաշտոններ ստացան կայսրից, իսկ հետագայում նաև կայսր դարձան: Ընդ որում, Լևոն (Հայկազն) (813-820 թթ.) կայսրն իր կառավարման սկզբում հիշել է Թովմայի հետ մանկության տարիների մտերմությունն ու նրան նշանակել բարձր պաշտոնի⁷⁹: Ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի՝ արդեն Լևոնի կառավարման վերջին տարում Թովման սկսել է իր ապստամբությունը, որը լայն թափ է ստացել Միքայել կայսեր օրոք: Սակայն ապստամբությունն ավարտվել է անհաջողությամբ, իսկ Թովման մահապատժի է ենթարկվել⁸⁰:

Ըստ պատմիչների՝ Թովման կապեր է հաստատել արաբների հետ և դարձել նրանց գործակիցը՝ խոստանալով պարտության մատնել բյուզանդական կայսրությունը: Ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի տեղեկության՝ նա հաստատվել էր խալիֆայությունում և Անտիոքի պատրիարքից թագ էր ստացել⁸¹:

Համաձայն ուսումնասիրությունների՝ Վարդանի ապստամբությունից հետո նա գնացել է խալիֆայություն⁸² և ծառայության անցել արաբների մոտ «դառնալով զինվորական փաղանգի հրամանատար, ֆրիստոնյաների դեմ զենք է նոսրում»⁸³: Հետևաբար, անեցի պատմիչի հիշատակությունը, որ Թովման 803 թ. եղել է Կարինում, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է իրա-

⁷⁶ Համաձայն Հովսեփ Գենեսիոսի (*X* դ.)՝ Թովման ազգությամբ հայ էր, ծնվել էր Պոնտոսի Գազիուրու լճի հարևանությամբ (տե՛ս *Genesios, On the Reigns of the Emperors*, Translation and commentary *Antony Caldwell*, Canberra, 1998, p. 9): Մինչդեռ Թեոփանեսի Շարունակողը նրան վերագրում է սլավոնական ծագում, տե՛ս *Թեոփանեսի Շարունակող, Ժամանակագրություն*, քաղվ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. *Հ. Բարթիկյանի* (Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե, Ստառ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 15), Երևան, 1990, էջ 29:

⁷⁷ *Genesios*, p. 9, *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 13:

⁷⁸ *Genesios*, p. 11.

⁷⁹ *Genesios*, p. 13, *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 30:

⁸⁰ Ապստամբության մասին տե՛ս *Genesios*, p. 28-38, *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 28-43:

⁸¹ *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 32:

⁸² Ընդ որում, Թովման արդեն երկրորդ անգամ էր արաբների մոտ: Առաջին անգամ նա խալիֆայությունում հայտնվել է դեռևս Իրենե կայսրուհու միանձնյա կառավարման օրոք (797-802 թթ.)՝ ներկայանալով որպես նրա որդի Կոստանդին (տե՛ս *J. Bury, A History of the Eastern Roman Empire: from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London, 1912, p. 84-85, *А. Васильев, Византия и Арабы за время Аморийской Династии*, СПб., 1900, cc. 24-28).

⁸³ *Թեոփանեսի Շարունակող*, էջ 32:

կանությունը: Բացի այդ, Սամուելի այն վկայությունը, որ Թովման Քուրդիկի որդիներին տարել է Ասորիք, փաստորեն, համահունչ է բյուզանդացի պատմիչների հաղորդած տեղեկություններին: Սակայն պատմիչը չի հայտնում ամենակարևորը՝ թե որն է եղել Թովմայի և Քուրդիկ Մամիկոնյանի միջև գոտություն պատճառը: Նրա որդիներին գերելը և արաբների մոտ տանելը ցույց է տալիս, որ նրանց միջև քաղաքական հակասություն է եղել. ըստ ամենայնի, արաբների հովանավորությունը վայելող Թովման նրանց սիրաշահելու նպատակով որոշել է բյուզանդամետ Քուրդիկ իշխանին պատժել և գերել է նրա որդիներին: Թե ինչ ճակատագիր են ունեցել հետագայում Քուրդիկն ու նրա որդիները, պատմագիրները լռում են: Միայն կարելի է ավելացնել, որ Քուրդիկ Մամիկոնյանի նկատմամբ հայաժանքները կարող էին ունենալ ավելի խորը արմատներ: Ինչպես հայտնի է, 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Մամիկոնյանների տոհմը ծանր հարված ստացավ նրանց տոհմի գլխավոր ներկայացուցիչները սպանվեցին, իսկ Մուշեղ Մամիկոնյանի դուստրերն ամուսնացան մուսուլմանների հետ: Փեսաներից մեկը Ջահաֆյանների ցեղից Ջահապն էր, որի հովանավորությունը ստանալու հույս էին փայփայելու Մամիկոնյանները. «Ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն իսմայելացոց՝ թիկունս առնելով գնա»⁸⁴: Ըստ ուսումնասիրողների⁸⁵, Ջահաֆյանների ծագումը պարզորոշ չէ՝ չի բացառվում նրանց քրդական ծագումը⁸⁶: Ջահապը և Մամիկոնյաններն, առաջին հերթին, ընդհանուր ճակատ կարող էին կազմել ընդդեմ Բագրատունյաց տոհմի: IX դ. սկզբին Աշոտ Մսակեր Բագրատունին, որի մայրը Մամիկոնյանների տոհմից էր, կարողացավ ժառանգական իրավունքի հիման վրա տիրանալ Մամիկոնյանների տիրույթների մեծ մասին՝ ծանր հարված հասցնելով Ջահաֆյաններին և 802 թ. դառնալով Հայոց իշխան⁸⁷: Բացառված չէ, որ այս պայքարի մասնակից է եղել նաև Քուրդիկ Մամիկոնյանը, որը պարտվելով Աշոտ Մսակերի դեմ պայքարում, որոշել է հեռանալ Բյուզանդիա: Ընդ որում, այստեղ հարկ է նշել, որ վկայաբանության ընդարձակ խմբագրության երկու տարբերակներում այս մասին կան փոխլրացնող հաղորդումներ: Համաձայն վկայաբանության մի խմբագրության՝ Քուրդիկը որոշել է

⁸⁴ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 76:

⁸⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 66:

⁸⁶ Ենթադրաբար, նման մեթոդով արգասիքներից է վկայաբանության մեջ հիշատակվող Մամիկոնյան իշխանի Քուրդիկ անունը: Հայտնի փաստ է, որ ավատատիրական հասարակություններում տոհմերի բարեկամության արդյունքում ավելի թույլ կողմը սկսել է կիրառել ուժեղի անձնանունները՝ ինչը կարող էր լինել նաև Քուրդիկ Մամիկոնյանի դեպքում: Տե՛ս М. Блок, Феодальное общество, Москва, 2014, с. 53:

⁸⁷ К. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX—XI вв., Москва, 1988, с. 54, Ա. Նղիսազարյան, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, 2011, էջ 28:

հեռանալ «յաղագս երկիւղի ապստամբութեանն»⁸⁸, իսկ ըստ մյուս տարբերակի՝ «յաղագս երկիւղի բռնաւորացն»⁸⁹: Յավոք, վկայաբանությունը այլ մանրամասներ չի հաղորդում հակաարաբական ապստամբության մասին, սակայն իրապատում է, քանի որ այս ժամանակ Հայաստանում անընդմեջ ընդվզումներ էին տեղի ունենում արաբների դեմ և Արմինիայում հաճախակի էին դարձել ոստիկանների փոփոխությունները⁹⁰:

Պետք է նշել նաև, որ ավելի ուշ՝ Բուղայի արշավանքների ժամանակ (852-855), Թովմա Արծրունին հիշատակել է Քուրդիկ Մամիկոնյանին: Պատմիչը նշում է, որ «ել գմաց Գուրգէն առ Քուրդիկ Մամիկոնէից տէր ի Բագրեւանդ գաւառ, եւ անդ լինէր, զի էր Քուրդիկ Բեռի Գուրգինայ»⁹¹: Սակայն Բուղան կարողացել է հաղթել նրանց և գերության տանել Քուրդիկի որդի Գրիգորին⁹²: Վերջինս հետագայում վերադարձել է գերությունից և կարճ ժամանակ անց մահացել, իսկ նրան պատկանող Բագրեւանդն անցել է Աշոտ Բագրատունու ձեռքն⁹³. «և յայնմ հետէ բարձաւ ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից»⁹⁴:

Ինչպես երևում է Թովմա Արծրունու հիշատակություններից, այս Քուրդիկ Մամիկոնյանի որդու անունը Գրիգոր է եղել. այդպես է նաև Անեցու մատչանում: Սակայն անունների կրկնությունը հիմք չի տալիս նույնացնելու այս երկու անձնավորություններին՝ մանավանդ որ Թովմայի Կարին գալու և Բուղայի արշավանքների միջև տարբերությունը մոտ հիսուն տարի է՝ 803-853 թթ., և քիչ հավանական է, որ Քուրդիկն այդ ժամանակ ողջ լիներ: Բացի այդ, Սամուել Անեցին եղբայրներին օժանդակող Քուրդիկին հիշատակում է Կարինում, ինչը ամբողջությամբ համապատասխանում է նաև վկայաբանության տրամաբանությանը: Հետևաբար, համադրելով վկայաբանության, Թովմա Արծրունու և Սամուել Անեցու տեղեկությունները, կարող ենք ենթադրել, որ IX դ. առաջին կեսին Մամիկոնյանները պահպանել են իրենց տիրույթները Հայաստանի հյուսիսարևմտյան մասում՝ Կարինում կամ էլ նրան մերձակա տարածքներում՝ առաջին հերթին եկեղյաց գավառում, որտեղ նրանք տիրույթներ էին ժառանգել Գրիգոր Լուսա-

⁸⁸ Վնտկ. 201, էջ 974:

⁸⁹ Եղմ. 1Բ, էջ 859:

⁹⁰ А. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, Ереван, 1977, сс. 119-121.

⁹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց (ՄՀ, հ. ԺԱ), Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 210:

⁹² Նույն տեղում, էջ 207:

⁹³ Կոզեանը բննելով Կամսարականների նախարարական տոհմի տիրույթների հարցը, հիշատակում է, որ գավառը Բագրատունիներին է անցել 852 թ., իսկ Քուրդիկ Մամիկոնյանը սպանվել է արաբների ձեռքով (տե՛ս Ս. Կոզեան, Կամսարականները տեսաք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա, 1926, էջ 39):

⁹⁴ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանի վարդապետի, էջ 81:

վորչի տոհմից⁹⁵: Թեոփանեսի Շարունակողի և Կոստանդին Միրանաձնի տեղեկությունների համաձայն՝ 872 թ. Կուրտիկ կամ Քուրդիկ անունով մի հայ իշխան, որի տարածքները գտնվում էին Բյուզանդիայի հարևանությամբ, կայսր Վասիլ I-ին (863-886) հանձնեց իր զենքերը, Լոկանա անունով քաղաք-ամրոցը, հպատակներին և ենթարկվեց ինքնակալի կամքին⁹⁶: Այս Լոկանան գտնվել է Տևրիկի հարևանությամբ՝ Եկեղյաց գավառից և Կարինից ոչ հեռու⁹⁷: Հաշվի առնելով, որ այս Կուրտիկին ուսումնասիրողների մեծ մասը համարում է Մամիկոնյան տոհմի ներկայացուցիչ⁹⁸, պետք է կարծել, որ Թեոփանեսի Շարունակողի հիշատակած Կուրտիկը մեծ հավանականությամբ եղել է վկայաբանության Քուրդիկ Մամիկոնյանի ժառանգներից, իսկ Լոկանան եղել է այն վայրը, ուր օգնություն ստանալու համար գնացել էին Սահակն ու Հովսեփը: Փաստորեն, Բյուզանդիային սահմանակից այս տարածքում ամրանալով, Մամիկոնյանները փորձել են կայսրության օժանդակությամբ դիմակայել արաբներին ու Բագրատունիներին, իսկ հետագայում հանձնել են իրենց տիրույթներն ու բարձր դիրք ստացել կայսրից⁹⁹:

Բացի հայկական իրադարձությունների լուսաբանումից, վկայաբանությունը նաև անուղղակի տեղեկություններ է հաղորդում արաբական տիրապետության տակ գտնվող քաղաքների կառավարման համակարգի մասին: Աբբասյանների օրոք խալիֆայության տարածքը պատված էր կրոնական, ռազմական, առևտրական, սահմանային քաղաքների խիտ ցանցով: Այս ժամանակաշրջանում ձևավորվում է իսլամական քաղաքի յուրահատուկ կառուցվածքը: Քաղաքի կարևոր վայրերն են դառնում գլխավոր մզկիթն ու շուկան¹⁰⁰: Ընդ որում, այս երկուսն ավելին էին, քան կրոնական ու առևտրական կենտրոն լինելը:

⁹⁵ Ա. Վարդանյան, «Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները», Հայագիտության հարյուր, 2019 1(16), էջ 26-27:

⁹⁶ Թեոփանես Շարունակող, էջ 159, Կոստանդին Միրանաձին, Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսեր կենսագրությունը, թարգմ. բնագրից, առաջարան և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի (Բյուզանդական աղբյուրներ, II, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6), Երևան, 1970, էջ 68:

⁹⁷ Թ. Հակոբյան, Ս.Մելիք-Բախյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, 1988, էջ 597:

⁹⁸ А. Каждан, *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI–XII вв.*, Ереван, 1975, сс. 14-15, М. Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996, pp. 315-317.

⁹⁹ Կուրտիկյանների տոհմը IX-XII դդ. ակտիվորեն մասնակցել է Բյուզանդիայի կառավարման գործին: Տոհմի մի շարք անդամներ եղել են կայսրերի մերձավոր զինակիցներ: Պանպանվել են այս տոհմի անդամներին պատկանող բազմաթիվ կնիքներ, որոնք ցույց են տալիս, որ տոհմի անդամները բարձր դիրք են ունեցել բյուզանդական արհմոխիում՝ զբաղեցնելով տարբեր պաշտոններ (В. Шандровская, «Представители рода Куртикиев в Византии», *Античная древность и средние века*, 2004, вып. 35, сс. 122-132):

¹⁰⁰ A. Bennison, նշվ. աշխ., էջ 80-81:

Մզկիթում հաճախ կարելի էր հանդիպել տարատեսակ պաշտոնյաների, արհեստավորների, կրոնական ուսուցիչների և այլն: Եթե նախկինում արաբների թիվը քաղաքներում մեծ չէր, ապա IX-X դդ. նրանք փոքրաթիվ վերնախավից վերածվում են մեծամասնության: Արդյունքում ընդարձակվում են նաև գլխավոր մզկիթի չափերը¹⁰¹: Այն ձեռք է բերում նաև քաղաքական նշանակություն՝ դառնալով արաբական տիրապետության խորհրդանիշը տվյալ քաղաքում: Ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ մզկիթում հայտարարում էին իսլամական հաղթանակների կամ որևէ կարևոր նորություն մասին, ինչպես նաև դատաստան էին կազմակերպում հանցագործների նկատմամբ: Արդյունքում, մզկիթը ստանձնում է սոցիալական մեծ դեր՝ դառնալով դատարան, կառավարչատուն, իսկ նրա բակը վերածվում է հրապարակի ու զբոսավայրի¹⁰²:

Բնականաբար, մզկիթի նշալ գործառույթները կիրառվել են նաև Կալիկալա-Կարինում: Արաբների տիրապետության տակ գտնվող մյուս արևելյան քաղաքների նման Կարինը նույնպես ունեցել է կառավարման իր հատուկ համակարգը: Քաղաքի կառավարիչն ամիրան էր, իսկ կադին կամ դատավորը վարում էր դատական ու կրոնական գործերը, հավաքում «վալֆ» նվիրատվությունները: Սկսած VIII դարի վերջերից կադինների լիազորություններն ավելի են ընդարձակվել, քանզի այսուհետ նրանց ուղղակիորեն նշանակում էր խալիֆն և նրանք այլևս կախված չէին տեղական ամիրաններից: Արդյունքում, կադինները հաճախ ինքնուրույն էին գործում և հաշվի չէին նստում իրենց անմիջական ղեկավարների՝ ամիրանների հետ: Հետագայում կադինների հեղինակությունն այնքան է աճել, որ նրանք դիմադրում էին անգամ խալիֆների հրամաններին և փորձում լիակատար ինքնուրույնության հասնել, ինչը սակայն այդպես էլ չհաջողվեց, քանի որ նրանք չէին կարող առանձին գործել և շարունակում էին մնալ ընդհանուր իրավական ու քաղաքական ցանցում: Բացի այդ, նրանք սկսում են կրել նաև յուրահատուկ զգեստներ՝ շեշտելով իրենց առանձնաշնորհյալ դիրքը հասարակության մեջ¹⁰³:

Քաղաքային կառավարման նշալ համակարգն իր արտացոլումն է գտել վկայաբանության էջերում. «Իսկ ի դառնալն իսլամացի դեպ լինել զի հանդիպելին գործակալի ումեմն ամբարշտի զաւրաւ, որում զաշխարհին քննութիւնն յանձն արարեալ էր: Արդ ըմբռնեալ զերանելիսն, հարցանել եւ ի վերայ հասանել: Եւ յետ բազում հարցմանց առեալ ածէ զնոսա առ բռնաւորն, որ զիշխանութիւն փաղափն ունել վասն արանցն, թե որպէս և որով աւրինակաւ

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 82-84:

¹⁰³ *Ислам: Энциклопедический словарь*, редактор издательства Л. Негря, Москва, 1991, с. 125, M. Tillier, "Judicial Authority and Qāḍī's' Autonomy under the 'Abbāsids," *Al-Masaq*, 2014, 26, pp. 119-131.

եմ արհմ»¹⁰⁴: Ինչպես տեսնում ենք, եղբայրներին ձերբակալում է հավատացյալներին քննողը, ըստ երևույթին, կադին, որը փաստորեն ունեցել է իրեն ենթակա զորախումբ: Իսկ բռնավորը, «որ զիշխանութիւն փաղափն և զաշխարհին ունէր»¹⁰⁵, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Կարինի ամիրան կամ քաղաքապետը: Հայտնի է, որ Կարինը, շնորհիվ իր կարևորության, ստացել էր կառավարման առանձնահատկություններ՝ ունենալով քաղաքապետ¹⁰⁶ և նրան զուգահեռ՝ զինվորական կառավարիչ¹⁰⁷, ինչը, փաստորեն, արձանագրել է նաև վկայաբանը: Նրանց կողքին մենք տեսնում ենք նաև այլ պաշտոնյաների: Եղբայրների դատավարության ընթացքում «բռնավորն», այսինքն քաղաքապետն, ատյանում միայնակ չէ, կան նաև այլ անդամներ. «Իսկ բռնաւորն և ամենայն աւետանն զարմանային ընդ համարձակութիւն երանելեացն, միանգամայն և ընդ իմաստուն և ընդ հզաւր բանս նոցա»¹⁰⁸: Ինչպես երևում է, քաղաքում գործել է որոշակի խորհուրդ, որն իրականացրել է դատավարությունն ու որոշումներ կայացրել: Բացի այդ, մենք տեսնում ենք, որ քաղաքում եղել են մուսուլմանական օրենքին գիտուն մարդիկ, որոնց վկայաբանը կոչում է իմաստուններ, ովքեր բանտում համոզելու էին եղբայրներին. «խորհեալ առաքել ի բանտն՝ իւրեանց իմաստնոց, խոսել նոցա ըստ իւրեանց ուսմանց, դառնալ ի բաց»¹⁰⁹: Այս իմաստունները, բնականաբար կրոնական ուսուցիչներն էին, որոնք ամենայն հավանականությամբ ծառայում էին Կարինի մզկիթում կամ կրոնական դպրոցում:

Սահակին և Հովսեփին հարցաքննելու այս տեսարանը համահունչ է նաև իսլամական օրենքում հիշատակվող հուզուդի հետ¹¹⁰: Վերջինս կիրառվել է հավատափոխ մուսուլմանների նկատմամբ և արձանագրվել հայ սրբախոսական երկերում՝ Դավիթ Դվնեցու, Վահան Գողթնացու և այլ վկայաբանություններում¹¹¹: Համաձայն այս օրենքի՝ մուսուլմանական օրենքի ուսուցիչները

¹⁰⁴ Եղվ. 1Բ, էջ 859:

¹⁰⁵ Վնակ. 201, էջ 975:

¹⁰⁶ IX դարի երկրորդ կեսին Կարինի փաղափապետերն արդեն գտնվում էին Աշոտ Բագրատունու իշխանության ներքո, չնայած որ մուսուլմաններ էին, տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, էջ 103:

¹⁰⁷ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Կարին-Թեոդուպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ», էջ 213:

¹⁰⁸ Եղվ. 1Բ, էջ 860:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

¹¹⁰ E. Okon, “Hudud punishment in Islamic Criminal Law,” *European Scientific Journal*, vol. 10 (2014), pp. 229–230, M. Kamali, *Crime and Punishment in Islamic Law: A Fresh Interpretation*, Oxford, 2019, pp. 142–145.

¹¹¹ Շ. Ազատյան, «Դավիթ Դվնեցու վկայաբանությունը և նրա պատմագիտական արժեքը», *Արևելյան աղբյուրագիտություն*, 2024, 5, էջ 165–166, Sh. Azatyan, “The Martyrdom of Vahan Goghhtnatsi and its Spatio-Temporal Features,” *Scrinium: Journal of Patrology and Critical Hagiography*, 2025, p. 7:

փորձում էին համոզել հավատափոխներին վերադառնալ իսլամի, եթե երեք օր անց նրանք շարունակում էին համառել և մնալ իրենց նոր հավատքին, նրանց մահապատժի էին ենթարկում: Ինչպես տեսնում ենք, եղբայրները չեն համաձայնել ոչ միայն ուսուցիչների, այլ նույնիսկ սեփական հոր հորդորներին և նահատակվել են:

Ամփոփում

Այսպիսով, Սահակ և Հովսեփ Կարնեցի եղբայրների վկայաբանությունը համապատասխանում է վաղմիջնադարյան սրբախոսական մյուս երկերի կառուցվածքին: Այստեղ նույնպես առկա է կարճ նախաբան, որտեղ պատմվում է եղբայրների ընտանիքի և քրիստոնյա դառնալու մասին: Հիմնական մասում նկարագրվում է նրանց առաքինությունն ու նահատակությունը: Վկայաբանությունն ավարտվում է սրբերի աճյուններին նվիրված տեսիլով և հրաշքով:

Պետք է ընդգծել, որ այս ժամանակաշրջանում հայերեն պատմագրական երկեր չեն ստեղծվել կամ էլ մեզ չեն հասել: Հետևաբար, վկայաբանության մեջ հիշատակվող ամենափոքր տեղեկությունն անգամ կարող է մեծ նշանակություն ունենալ: Արդյունքում, վկայաբանությունն ավանդել է եզակի տեղեկություններ կայսրիկներին՝ Կարինում տեղակայվելու, Քուրդիկ Մամիկոնյանի և IX դարի սկզբում Հայաստանում ծավալված հակաարաբական շարժումների մասին: Բացի այդ, վկայաբանության տեղեկությունները համեմատելով այլ աղբյուրների հետ, հնարավոր է պարզել, թե վարչաքաղաքական ինչ համակարգ է հաստատվել արաբների գրաված քաղաքներում, ինչ պաշտոնյաներ են եղել և ինչ լիազորություններ են ունեցել: Առանձնահատուկ կարևոր են արաբական օրենքների մասին անուղղակի վկայությունները, որոնք կիրառվել են մուսուլմանությունից հեռացածների նկատմամբ:

Էական է, որ վկայաբանությունը լայն տարածում է ունեցել վաղմիջնադարյան ժողովածուներում, ինչը ցույց է տալիս, որ եղբայրների նահատակությունը ոգեշնչել է բազում սերունդներին՝ միաժամանակ դառնալով միջնադարյան հայ մարդու աշխարհայացքի անբաժանելի մասը: Ասվածի լավագույն ապացույցն է նրանց մատուռի գոյությունը մինչև XX դ. սկիզբ, երբ կարնեցիները շարունակում էին հավատալ նրանց մասունքների գորությունն ու բուժիչ հատկությանը:

AZATYAN SHAVARSH

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE MARTYRDOM OF BROTHERS
SAHAK AND YOVSEP' KARNETS'I

Keywords: Martyrdom, Karin, vision, miracle, Samuēl Anets'i, kaysiks (kaysiks), K'urdik Mamikonean, qadi, emir, Hudud.

The Martyrdom of the brothers Sahak and Yovsep' Karnets'i follows the structural canons of early medieval hagiographic works. Structurally, the text includes a concise introduction containing information about the brothers' origin and their adoption of Christianity. The main part of the narrative is devoted to the description of their virtuous life and martyrdom. The hagiographic work concludes with a vision and a miracle associated with the relics of the holy martyrs.

It should be especially emphasized that during the period under consideration, Armenian historical works were either not created or have not survived to the present day. As a result, even the minutest details mentioned in the Martyrdom acquire special historical value. This hagiographic composition has preserved unique information about the settlement of the Kaysiks in Karin, the activities of K'urdik Mamikonean, and the anti-Arab movements that unfolded in Armenia at the beginning of the 9th century. Moreover, comparative analysis of the information contained in the Martyrdom with data from other sources makes it possible to reconstruct the administrative-political system established in cities captured by the Arabs, identify the official hierarchy, and determine the scope of authority of government representatives. Of particular scholarly significance are the indirect testimonies regarding the application of Arab legislation to persons who renounced Islam.

Notably, the Martyrdom became widespread in early medieval hagiographic collections, which suggests that the martyrs' feat inspired many generations, becoming an integral element of the worldview paradigm of medieval Armenian society. The most convincing confirmation of this thesis is the existence of a chapel dedicated to the martyrs until the beginning of the 20th century, when the inhabitants of Karin continued to maintain a deep faith in the miraculous and healing power of their holy relics.

ШАВАРШ АЗАТЯН

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ МУЧЕНИЧЕСТВА БРАТЬЕВ ИСААКА И ИОСИФА КАРНЕЦИ

Ключевые слова: Мученичество, Карин, видение, чудо, Самуэл Анеци, кайсики (кайситы), Курдик Мамиконян, кади, амир, хадд.

Мученичество братьев Исаака и Иосифа Карнеци соответствует структурным канонам раннесредневековых агиографических сочинений. Композиционно текст включает лаконичное вступление, содержащее сведения о происхождении братьев и принятии ими христианства. Основная часть повествования посвящена описанию их самоотверженности и мученической кончины. Завершается агиографическое произведение видением и чудом, связанным с мощами святых мучеников.

Следует особо подчеркнуть, что в рассматриваемый период армянские историографические труды либо не создавались, либо не дошли до нашего времени. Вследствие этого даже мельчайшие сведения, упомянутые в мученичестве, приобретают особую историческую ценность. Данное агиографическое сочинение сохранило уникальные сведения о расселении кайсиков в Карине, деятельности Курдика Мамиконяна и антиарабских движениях, развернувшихся на территории Армении в начале IX столетия. Более того, анализ информации, содержащейся в мученичестве, в сопоставлении с данными других источников позволяет реконструировать административно-политическую систему, установленную в городах, захваченных арабами, идентифицировать должностную иерархию и определить объем полномочий представителей власти. Особую научную значимость представляют косвенные свидетельства о применении арабского законодательства в отношении лиц, отрекшихся от ислама.

Существенно, что Мученичество получило широкое распространение в раннесредневековых агиографических сборниках, что свидетельствует о том, что мученический подвиг вдохновлял многие поколения, став неотъемлемым элементом мировоззренческой парадигмы средневекового армянского социума. Наиболее убедительным подтверждением этого тезиса служит существование часовни, посвященной мученикам, вплоть до начала XX века, когда жители Карина продолжали сохранять глубокую веру в чудотворную и целительную силу их святых мощей.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ PROSOPOGRAPHY ПРОСОПОГРАФИЯ

ԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ*

DOI:10.57155/HHER1503

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱԴԱԹՅԱՆԸ (ԱԾՈՒՂ ՍԵՅԱԴ) ԵՎ ԱՄԱՂՈՒԻ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ

Բանալի բառեր՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանց, Հովհաննես Բաբայան, Քաջբերունի, Սմբատի դամբարան, «Ճոռաքաղ» հանդես, Նախ-իջևանի գավառապետ, Երևանի նահանգ, ձեռ. ՄՄ 3751, աթա-բակ Տարսայիճ Օրբելյան:

19-րդ դարակեսի նշանավոր աշուղ և բանաստեղծ Պետրոս Մադաթյանը նաև հասարակական, պետական-քաղաքացիական բեղուն գործունեություն է ծավալել: Աշուղը ծնվել է Շամախիում, սերում է Արցախի Ավետարանոցի Մադաթյանների ազնվական տոհմից. ազնվական ծագումը և բեկական տիտղոսը նրան հնարավորություն են տվել Ռուսական կայսրության պետական ծառայու-թյան անցնելու և վերջինիս շնորհիվ իր կյանքի մի կարևոր ժամանակահատվա-ծում լինելու նաև Արևելյան Հայաստանում, ի մասնավոր՝ Երևանի նահանգում: 1852 թ. հուլիս ամսին այդ ժամանակ դեռևս Կովկասի փոխարքայության խորհրդի նախագահ իշխան Բարսեղ Բեհբուջյանի՝ միջնորդությամբ երկա-րատե դադարից հետո ծառայության է անցնում Վայոց ձորում (Դարալագյազ)

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, ք. գ. ք., a.aniarakelyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 18 մարտի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 մայիսի, 2025:

¹ Կենսագրական տեղեկություններ տե՛ս Большая российская энциклопедия 2004-2017, Россия [2004], «Бёбутов Василий Осипович», համացանցային հղումը՝ https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/1858299 (17.03.2025):

որպես «նաչալին»՝ գավառակապետ (տեղամասի պետ²): Կարճ ժամանակ՝ մոտ մեկ ամիս, այնտեղ մնալուց հետո Երևանի նահանգապետ գեներալ-մայոր Իվան Նազարովի նշանակմամբ տեղափոխվում է ծառայության այլ վայր: 1853 թ. երկրորդ կեսին՝ Արևելյան պատերազմի պաշտոնապես սկսվելուց մի փոքր առաջ, հատուկ հանձնարարությամբ, Պ. Մադաթյանը մի քանի ամսով Վայոց ձոր ծառայության է վերադառնում: Այստեղից տեղափոխվում է Շիրակ՝ 1853 թ. նոյեմբերի 19-ից՝ Բաշադրիկլարի նշանավոր ճակատամարտից հետո: Ծառայության և ծառայողական ոչ սեփական մեղքով առաջացած խնդիրների բերումով այս շարունակական տեղափոխությունները առիթ են դառնում, որ 1857 թ. սկզբներից մինչև 1858 թ. կեսերը Պ. Մադաթյանը արդեն երրորդ անգամ վերադառնա Վայոց ձոր՝ նույն՝ տեղամասի պետի պաշտոնով³: Պետական ծառայության բերումով այս երեք այցելությունների ընթացքում հասցնում է ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթանալ ոչ միայն տեղանքին, այլև տեղի պատմամշակութային հուշարձաններին: Պ. Մադաթյանը բավական կիրթ և գրագետ էր, կարողացածի չափով իր գիտելիքները ծառայեցնում էր գրական-հասարակական առավել լայն շահերի: Դրանցից մեկը դառնում է նաև Սարգիս արքեպս Զալալյանցի հանձնարարությամբ և նրա հետ համաձայնությամբ՝ Վայոց ձորի պատմական հուշարձանների ու վիմագրերի արձանագրումը և նկարագրությունը: Պ. Մադաթյանը պետական ծառայությանը զուգահեռ և նաև այդ ծառայության շնորհիվ կարողանում է կազմակերպել Վայոց ձորի հնությունների նկարագրության աշխատանքը, որը նրա իսկ անմիջական ղեկավարմամբ մեծ մասամբ իրականացնում են նրա հոգեորդի Հովհաննես Բաբայանը և վայոցձորցի քահանաներ տեր Ավագ Աբրահամյանը և տեր Առաքել Տեր-Աստվածատուրյանը: Իսկ աշուղը մասնավորապես Ամաղուի նորավանքի աշխատանքներին նպաստում է իր գիտելիքներով: Մասնակցելով Սմբատի դամբարանի⁴ հայտնաբերմանը՝ դառնում է նաև այդ տապանագրերի առաջին ընթերցողը: Այսպես նպաստում է վերջինիս հանրայնացմանը գրական և Երևանի նահանգի ու Կովկասի փոխար-

² Ի պաշտոնե ոստիկանական ծառայող էր, հիմնականում զբաղվում էր հասարակական կարգի պահպանությամբ:

³ Պետրոս Մադաթյանի կենսագրությունը՝ լիակատար հղումներով, արտացոլվելու է աշուղի կյանքին, գործունեությանը և ստեղծագործությանը նվիրված ուսումնասիրության մեջ, որից էլ փաղված են այս տեղեկությունները:

⁴ Նորավանքի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցի և «տուն տապանի», որ 1275 թ. կառուցել է Սյունյաց Տառսայի Թրեկյանը և այնտեղ տեղափոխել իր 1273 թ. մահացած ավագ եղբայր Սմբատ իշխանաց իշխան Թրեկյանի աճյունը: Սա նաև Թրեկյանների տոհմական տապանատունն է: Մանրամասն տե՛ս, օրինակ, **Քաջբերունի**, «Համապարհորդական նկատողություններ», Արատ, 1889, ժԲ, էջ 657-658:

քայություն վարչական շրջանակներում: Պ. Մաղաթյանի վայոցձորյան գործունեության այս դրվագին լույս են սփռում ինչպես անտիպ ձեռագրական և արխիվային փաստաթղթերը, այնպես և դրա առնչությամբ տպագրված և հետագայում գիտական լայն շրջանառության մեջ չմտած հրապարակումը⁵:

**Պետրոս Մաղաթյան և Սարգիս արհեսպ Ջալալյանց.
«Տարընթերցումներ» և բանավեճեր**

Պ. Մաղաթյանի վայոցձորյան ծառայության երրորդ փուլը՝ 1857-1858 թթ., համընկնում է այն ժամանակամիջոցին, երբ Ս. արքեպս Ջալալյանցը, որն այդ ժամանակ Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմի նորահաստատ առաջնորդն էր⁶, սկսել էր իր «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի երկրորդ հատորի աշխատանքները⁷: 1857 թ. ամռանը ավարտելով Գավառ (Նոր Բայազետ) իր այցը՝ թեմակալը ուղևորվում է Վայոց ձոր և, Վայոց ձոր չմտած, Այրիջա ամառանոցում⁸ հանդիպում է իր խոսքով. «....Ձցանկալի բարեկամն իմ զհայրենասէր և զազգասէր Կապիտան Ռուսաց Կայսերութեան զՊետրոսն Մատաթեանց Սեյադ մականունեալ և զորդի նորա զառոյգ և զկայտառ պատանին Յովհաննէս և զերկուս գովութեանց արժանաւոր քահանայս զտէր Աւագն Աբրահամեան, և զտէր Առաքելն տէր Աստուածատուրեան», որոնք նրան օգնում են վայոցձորյան աշխատանքի հարցում. «....Որք անխոնջ աշխատասիրութեամբ մատնանիշ և առաջնորդ այսր ճանապարհորդութեան մերոյ հանդիսացան գրաւոր աշխատութեամբ, սկսեալ յԱրկազեան գեղջէ ի բոլոր Վայոցձոր»⁹: Թեև թեմակալը որևէ ծանուցում չի տալիս, սակայն վայոցձորյան այս աշխատանքը ամռան և աշնան¹⁰ ամիսներին կատարում են Պ. Մաղաթյանը և իրեն գործակցողները՝ առանց թեմակալի: Կատարված ամբողջ աշխատանքը՝ հնուիշյունների արձանագրմամբ և վիճագրերի ընթերցումներով, Պ. Մաղաթյանը 1857 թ. հոկտեմբերի 22-ին

⁵ Սույն հոդվածի վերջում դրված է «Հավելված»՝ մեկից երեք համարակալումներով: Այստեղից հղումներ կարվեն Հավելված, կողմին՝ համապատասխան համարը ձևով:

⁶ Ղեկավարել է 1857-1863 թթ., առաջնորդանիստը՝ Թիֆլիս: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, 2002, Երևան, էջ 869, «Ջալալյան Սարգիս»:

⁷ Առաջինը հրատարակել էր 1842 թ. Տփլիսում:

⁸ Այրիջա Մեծ – Գեղարքունիքի Մարտունիում, Մարտունի–Եղեգնաձոր համապարհի վրա:

⁹ Ս. արհեսպ Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս, 1858, էջ 131:

¹⁰ Այն, որ հանդիպումը և պայմանավորվածությունը եղել են ամռանը, բոլորն են վկայում: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 130-131: Պ. Մաղաթյանը զեկուցագրում է գրում այդ մասին. «....Թիֆլիսի հայոց թեմակալ արհեսպիսկոպոս Սարգիս Ջալալյանցը այս տարվա (1857 – Ա. Ա.) ամռանը Նոր-Բայազետի Ագրիջ (Այրիջա) գյուղում էր գտնվում....» (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.): Հավելված 2: Իսկ Հ. Բաբայանը՝ «Մշակում». Թիֆլիս, 1873, № 13, ապրիլի 5, էջ 2, «Նամակ Ալեքսանդրապոլից»:

ուղարկում է թեմակալին, որն էլ այն զետեղում է «Ճանապարհորդութիւն....» գրքի երկրորդ հատորի՝ Վայոց ձորին նվիրված բաժնում:

Դեռևս իր կենդանության օրոք բանաստեղծը և՛ իր գրական համախոհներ Գևորգ Ախվերդյանին ու Ոսկան Հովհաննիսյանց երևանցուն ուղղված մասնավոր նամակներում, և՛ պաշտոնական զեկուցագրերում, և՛ այդ գործի առնչությամբ «Ճոռքաղ» հանդեսում 1860 թ. հրատարակված նյութում¹¹ ամենայն մանրամասնությամբ բացատրում է գործի եղելությունը, գործող անձանց և իր մասնակցությունը՝ թեև այն կապելով միայն Սմբատի դամբարանի հայտնաբերման հետ:

Ապա՝ Սեյադի մահվանից (1872 թ. մայիսի 1) բավական կարճ ժամանակ անց այս՝ Վայոց ձորի հնությունների նկարագրության և վիմագրերի ընթերցման հեղինակության շուրջ բավական մեծ վեճ է ծավալվում «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների միջև¹²: 1873 թ. սկզբին «Մշակ» հանդեսում

¹¹ ՄՄ 3751, 342ա, 343բ (Գևորգ Ախվերդյանին ուղղած նամակը): Հավելված 2 (Նախիջևանի գավառապետին ուղարկված զեկուցագիրը): **Պետրոս Մաղաթեան**, «Գերեզմանք անդամոց տանն մեծի իշխանացն Օրբելեանց (Ի նամակէ որ առ Պ. Ո. Յ.)», *Ճոռքաղ*, Մոսկուա, 1860, Ե, էջ 83-84 (նույնը՝ Ոսկան Հովհաննիսյանցին ուղարկված նամակը):

¹² *Մշակ*, Թիֆլիս, 1873, 2, **յունվարի 18**, էջ 4, «Խառն լուրեր: Նոր լուր, հին գործերից»:

Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, № 6, շաբաթ, **17 փետրվարի**, էջ 2-3: Շուշիից Զ. Գրիգորյանի առաջին պատասխանն է այս հարցի առթիվ, որով խնդրում է «Մշակի» խմբագրից «յայտնելու այս պարոնի իսկական անունը, որ ինքն էլ կարող լինի իսկ ասելիքը ասել»: *Մշակ*, Թիֆլիս, 1873, № 13, **ապրիլի 5**, էջ 2, «Նամակ Ալեքսանդրապոլից»: Հ. Բաբայանի ընդարձակ պարզաբանումն է, այդ թվում՝ իր կատարած աշխատանքի մասին: «Յովհաննէս Բաբայեանց, 10 մարտի 1873» (նամակը ուղարկելու օրը):

Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, № 15, շաբաթ, **28 ապրիլի**, ԺԶ. տարի, էջ 3, սյուն. 1-2, «Պատասխան»: Խմբագրական. ծանուցում այն մասին, որ «Մշակում» Հ. Բաբայանը պատասխանել է, ապա՝ հորդոր Զ. Գրիգորյանին՝ անպատասխան չթողնելու:

Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, № 17, շաբաթ, **12 մայիսի**, ԺԶ. տարի, էջ 1-2, «Ազգային: Յարգոյ խմբագիր»: Զ. Գրիգորյանի հակադարձումը Հ. Բաբայանին:

Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, № 19, շաբաթ, **26 մայիսի**, ԺԶ. տարի, էջ 2, «Ազգային: Յարգոյ խմբագիր»: Ալեքսանդրապոլից Վահագն Կոպալ անունով թղթակցի հակադարձումն է Հ. Բաբայանին՝ ի պաշտպանություն Պ. Մաղաթյանի:

Մշակ, Թիֆլիս, 1873, № 21, **յունիսի 7**, էջ 2, սյուն. 2-4, «Նամակ Դուբայից»: Հակոբ Կարապետյանցի պատասխանն է ի պաշտպանություն Հ. Բաբայանի, նաև Պ. Մաղաթյանի մասին առ այն, որ հենց վերջինս է բացել դամբարանը և նկարագրել այն:

Մշակ, Թիֆլիս, 1873, № 26, **յուլիսի 12**, էջ 4, սյուն. 1: Ծանուցում այն մասին, որ Հ. Բաբայանից խմբագրությունը նոր նամակ է ստացել ընդդեմ «Մեղու....ի» հոդվածների: Սակայն թե՛ Հ. Բաբայանի, թե՛ Հակոբ Կարապետյանցի նախորդ հոդվածները եղելությունը բացահայտում են: Սակայն եթե «Մեղու....ն» դարձյալ գրի այդ մասին, իրենք կհրատարակեն Հ. Բաբայանի նոր հոդվածը:

մի կարճ, բայց ամպրոպի ազդեցությամբ լուր է տպվում. «Մենք լսում ենք որ Սրբ. Ս... արք-եպիսկոպոս Ջ...նի ճանապարհորդության երկրորդ հատորի... վերաբերեալ բոլոր նկարագրութիւնները, որ պարունակում է համարեա գրքի ութերորդ մասը, — ուրիշ մի պարոնի աշխատութիւն է, որ սրբազանի անունով տպված է և ասում են, իբր թէ այն պարոնի ազգանունան գլխատառերն են Յ. Բ. Իրաւ է արդեօք...»¹³: Փոխադարձ մեղադրանքների և բանավեճի առանցքում հայտնվում է երկու անուն՝ Ս. արքեպս Ջալալյանց և Հ. Բաբայան՝ Պ. Մաղաթյանի հոգեորդին: Այս խնդրին և վեճին բավական ընդարձակ անդրադառնում է Քաջբերունին «Փորձ» հանդեսում՝ փորձելով Պ. Մաղաթյանի անձնական թղթերի և պաշտոնական գրությունների հիման վրա պարզել, թե ի վերջո ո՛ւմ հեղինակությամբ է Վայոց ձորին նվիրված հատվածը հրատարակվել («Ճանապարհորդութիւն...» գրքում. Ս. Ջալալյանցի՞, Պ. Մաղաթյանի՞, Հ. Բաբայանի՞, թե՞ հիշատակված քահանաների¹⁴: Համադրելով որոշ պաշտոնական (Պ. Մաղաթյանի անձնական թղթեր) և ոչ պաշտոնական տեղեկություններ՝ Քաջբերունին պնդում է, որ աշխատանքը, ի վերջո, թեմակալը չի կատարել, իսկ վիճաբերի ընթերցումը վերապահում է տեր Ավագ տիրացու Աբրահամյանին¹⁵: Հ. Բաբայանը, ըստ նրա, լոկ գրել և «կարգի է դրել» ընթերցումները¹⁶: Սակայն Քաջբերունին բավական բարձր է գնահատում Պ. Մաղաթյանի կազմակերպչական և առաջնորդական դերը. «Դարալագեագի հնութիւնների արձանագրութիւնները, որ այժմ տպուած են Ջալալեանի գրքի մէջ, թէև ժողովուած են, արդարև, ժէ նամակիս մէջ յիշած երեք անձանց աշխատութեամբ, բայց գլխաւոր շարժառիթը և քաջ ղեկավարը և յաջող միջոցները տուողը այնու ամենայնիւ եղել է Մաղաթեանը: Աւելի ասեմ, եթէ նա չի՞նէր, գուցէ թէ Դարալագեագի արձանագրութիւնները մնային անմատչելի մինչև մեր օրերը, որ շատ բան արդէն մաշուել է, կոտրտվել է և անհետացել»¹⁷:

¹³ Մշակ, 1873, № 2, էջ 4:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Փորձ» ազգային եւ գրականական եռամսեայ հանդէս, Երկրորդ տարի, № 4, Տպիխս, 1877-1878, էջ 323-325:

¹⁵ Քաջբերունու համապարհորդության տարում այս բանաձևն, որ ապրելիս է եղել Մալիշկայում, արդեն մահացած էր: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 324:

¹⁶ Իսկ տեր Առափել Տեր-Աստվածատուրյանը (Քաջբերունու համապարհորդության տարում դեռ ողջ է եղել և ապրել է Մալիշկայում), միայն երբեմն պատմական փաստեր և տեղեկություններ է հաղորդել, բայց հիմնականում եղել է ազատ ունկնդիր. «Այս հանգամանքը ամբողջ Դարալագեագում յայտնի է», նույն տեղում, էջ 325:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 347:

«Մշակ» — «Մեղու....»-ական այս բանավեճերի¹⁸ փոխադարձ մեղադրանքների մեջ խնդրիս տեսանկյունից ուշագրավ է այն ամենը, ինչ կապված է Պ. Մադաթյանի անվանը: Հ. Բաբայանի՝ «Մշակում» հրատարակած պաշտպանական նյութը «Մեղու....ի» շրջանակում այլ անձանց ևս միացնում է այս բանավեճին: Մասնավորապես Ալեքսանդրապոլից Վահագն Կոպալ ծածկանունով թղթակիցներից մեկը, որ ծանոթ է լինում Պ. Մադաթյանի մտերիմներից մեկին, շտապում է հակաճառել՝ ասելով, որ այդ աշխատությունը ո՛չ Հ. Բաբայանին է, ո՛չ էլ Ս. Զալալյանցին, այլ՝ Պ. Մադաթյանին: Թեև և՛ անձնական նամակներում, և՛ պաշտոնական գեկուցագրերում Պ. Մադաթյանն անընդհատ շեշտում է, որ այդ ամբողջ աշխատանքը ինքը չի կատարել, սակայն, ըստ իր վերոնշյալ ընկերոջ պատմածի, բանաստեղծը իր հոգեորդու մեջ ուսման հանդեպ սեր առաջացնելու նպատակով նրա անունով որոշ նյութեր է հրատարակել, ինչն էլ ոգևորել է երիտասարդին, և նա սկսել է աշխատել: Գուցե Պ. Մադաթյանի՝ իր հոգեորդուն այսկերպ ոգևորելն է պատճառը, որ նրան դամբարանի հայտնաբերման գործում առաջնային տեղ է հատկացրել: Սակայն իրականում և՛ Գ. Ախվերդյանին, և՛ Ո. Հովհաննիսյանցին ուղարկած նամակը, որից և հրատարակվել է «Ճռաքաղում», հնարավորություն են տալիս այլ տեսանկյունից նայելու հարցին:

Պ. Մադաթյանի գրությունները այս հարցի շուրջ վերաբերում են ոչ թե ամբողջին, այլ Ամաղուի նորավանքում Սմբատ իշխանաց իշխան Օրբելյանի դամբարանը և տապանագրերը հայտնաբերելուն: Այս հարցին առանձնակի ուշագրություն բեռնելուս պատճառը նաև այն էր, որ նախ ՄՄ 3751-ում պահպանված են Պ. Մադաթյանի իսկ ձեռքով գրված և Գ. Ախվերդյանին ուղարկած տապանագրերը¹⁹, ապա՝ նույն այս տապանագրերի՝ 1860 թ. «Ճռաքաղ» հանդեսում հրատարակությունը²⁰: Եվ վերջիններս հստակորեն տարբերվում են Ս. Զալալյանցի հրատարակածից և եղած էական տարբերությունների հիմամբ այլ ընթերցումներ են:

¹⁸ Այստեղ «Մեղու....ի» հիմնական պատասխանողը Զ. Գրիգորյանն է Շուշիից: Քաջբերունին էլ առանձնակի շեշտում է թեմակալի լուսթյունը այս «միմյանց շանթող» բանավեճում, տե՛ս նույն տեղում, էջ 323: Զ. Գրիգորյանը «Նշմարիտ եղելությունը» պատմելիս գրում է. «....Ինչպես որ ստուգիս տեղեկացայ» (Մեղու Հայաստանի, 1873, № 17, էջ 1, սյուն. 4): Ենթադրաբար Զ. Գրիգորյանի տեղեկությունների «ստույգ» աղբյուրը եղել է նույն իմը սրբազանը, որ 1873 թ. արդեն իսկ գտնվում էր Շուշիում (1865-1876 թթ. եղել է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդը, առաջնորդանիստը՝ Շուշի: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 869):

¹⁹ Հավելված 3:

²⁰ Ճռաքաղ, 1860, Ե, էջ 83-84:

Արդ, որտեղի՞ց կարող էր առաջանալ այդ տարբերությունը, եթե Պ. Մաղաթյանն առհասարակ ընթերցման և նկարագրություն հարցում որևէ դերակատարում չունենար²¹: Մինչդեռ Հ. Բաբայանը «Մշակի» իր պարզաբանման մեջ հստակեցնում է աշխատանքի այն սահմանը, որ կատարել է ինքը, և որը հավելել է Ս. Ջալալյանցը: Եվ նա ոչինչ չի ասում այն մասին, թե տապանագրերի կամ այլ վիմագրերի ընթերցման տարբերություններ կան: Ավելին, պնդում է, որ մնացածը բառ առ բառ համապատասխանում է իր նկարագրություններին²², որոնք ուղարկվել են թեմակալին: Հետևաբար Ս. Ջալալյանցի գրքում հրատարակված՝ տապանագրերի ընթերցումները կա՛մ Հ. Բաբայանին են, կա՛մ, ինչպես Քաջբերունին է պնդում, տեր Ավագ քահանային: Այնուհանդերձ, այս ամբողջ բանավեճի ընթացքում հարցը, թե Ս. Ջալալյանցը ի՛նչ ծավալի աշխատանք է արել, մնում է առկախ²³: Սակայն հստակ է, որ թեմակալը ինչ աշխատանք էլ կատարած լինի, դա չէր կարող վիմագրերի նոր ընթերցում կամ եղածի վերստուգում լինել, քանզի փաստ չկա, որ նա Վայոց ձոր վերադարձած և նորից ընթերցած լինի: Բացի դրանից՝ «մեղուականները» թեմակալի, այսպես ասած, դատը պաշտպանելիս, նույնիսկ նման խնդիր չեն դնում: Եվ, ըստ պ. Զ. Գրիգորյանի «ստույգ» տեղեկությունների, սրբազանը 1857 թ. ամռանը, երբ կես ճանապարհից վերադարձել է իր նստավայր Թիֆլիս, այլևս հետ չի եկել Վայոց ձոր²⁴: Սակայն այն փաստը, որ սրբազանի ոչ մի պաշտպան չի պնդում, թե նա կարող էր ընթերցած լինել վիմագրերը, ևս մեկ ապացույց է, որ իր գրքում հենց բաբայանական ընթերցումներն են²⁵: Ինչպես նշեցի, Հ. Բաբայանը տապանագրերի և վիմագրերի

²¹ Ինչպես նշեցի, Քաջբերունին բարձր է գնահատում Պ. Մաղաթյանի առաջնորդական դերը, սակայն նա «Ճոռախղի» այս տպագրյալ նյութը չի օգտագործել, այս ընթերցումների համեմատություն չի արել, հետևաբար նաև եզրահանգում չէր կարող անել այս առիթով:

²² Մշակ, 1873, № 13, էջ 2:

²³ Հ. Բաբայանի մանրամասն բացատրությունը ևս այս հարցը չի սպառում: Սա հստակորեն կպարզաբանվի միայն այն դեպքում, երբ ունենանք այն ձեռագիր բնօրինակը, որ Պ. Մաղաթյանը 1857 թ. հոկտեմբերի 22-ին ուղարկել է Ս. Ջալալյանցին:

²⁴ Սակայն Վայոց ձորի բոլոր այդ հնությունները սրբազանը տեսել է դեռևս 1830 թ. սարկավագության տարիներին Յանի անունով մի հույն ճարտարապետի հետ այնտեղ այցելության ժամանակ: Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1873, № 17, էջ 1, սյուն. 4: Քաջբերունու պնդումը (տե՛ս Փորձ, 1877-1878, № 4, էջ 325), թե սրբազանը առանց Վայոց ձոր մտնելու է գրում, որ տեսել է Հոդոցիմը (տե՛ս **Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն...**, էջ 202-204), այնքան էլ գուցե արդարացի չէ: Ըստ ամենայնի, սրբազանն իր վաղեմի հիշողություններն է արտացոլել, ուրեմն չի ստել:

²⁵ Ս. Ջալալյանցը կարող էր որոշ սրբագրումներ արած լինել՝ հիմնվելով Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» երկի վրա: Սակայն նա ամբողջովին չէր կարող փոխել այդ ընթերցումները:

ընթերցումների որևէ տարբերություն չի տեսնում և չունի առարկություն, հետևաբար ճոճաբաղյան տարբերակները այլ ակունք ունեն:

ՀԱԱ-ում պահպանվում է մի գործ՝ կապված Սմբատի դամբարանի հայտնաբերման հետ²⁶, որը նաև լույս է սփռում տապանագրերի առաջին ընթերցման հարցի վրա: Այսպես՝ 1857 թ. սեպտեմբերի 15-ին Պ. Մադաթյանի առաջնորդությամբ նրա հոգեորդին և երկու քահանաները հայտնաբերում են Օրբելյան տան Սմբատ իշխանաց իշխանի դամբարանը, ինչը, ըստ եղած փաստերի, այդ խմբի համար նորություն է լինում: Այս առիթով Պ. Մադաթյանը 1857 թ. հոկտեմբերի 7-ին շտապում է Նախիջևանի գավառային վարչությանը տեղյակ պահել, որ, Ս. արքեպս Զալալյանցի հանձնարարությամբ, Վայոց ձորի հնությունները արձանագրելու ժամանակ իրենց հաջողվել է հայտնաբերել նաև Սմբատ արքայի դամբարանը: Ապա Նախիջևանի գավառապետ²⁷ [Բ. Ի. Վոնսովսկին] ինքն էլ 1857 թ. հոկտեմբերի 16-ի գրությամբ շտապում է տեղեկացնել նահանգային վարչությանը, որ նույն թվականի հոկտեմբերի 7-ին Դարալագյազի տեղամասի պետը [Պետրոս Մադաթյան] իրեն գեկուցել է Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների դամբարանը գտնելու մասին²⁸: Ապա Նախիջևանի գավառապետին նահանգային վարչությունից հոկտեմբերի 21-ով պատասխան նամակ է գալիս, որով Երևանի նահանգապետ գեներալ-մայոր Իվան Նազարովի անունից

²⁶ Գործը վերագրված է. «По рапорту управляющего Нахичеванским уездом, об открытии при монастыре Нораванк могилы Армянского царя Сумбата и членов дома его, царствовавших в 13-м столетии» (Համաձայն Նախիջևանի գավառապետի գեկույցի՝ 13-րդ դարում թագավորած՝ Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների գերեզմանները Նորավանքում հայտնաբերելու մասին): ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, 18 октября 1857 года – 29 ноября 1857 года, 7 лист:

²⁷ Թեև անունը նշված չէ, սակայն Նախիջևանի այդ ժամանակվա գավառապետը, ըստ ամենայնի, եղել է տիտուլյար խորհրդական (ֆաղաֆաղական 9-րդ դասային աստիճան) Բոննիսլավ Իվանովիչ Վոնսովսկին: Տե՛ս *Кавказский календарь на 1858 год*, Тифлиς, 1857, с. 432 (տեղական վարչությունների հաստիքացուցակը 1858 թ. համար ներկայացված է ըստ 1857 թ. նոյեմբերի 1-ին ստացված տեղեկությունների: Տե՛ս *Кавказский календарь на 1858 год*, Тифлиς, 1857, с. 424, примечание).

²⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, էջ 1, «Начальник Даралагезского участка от 7-го Октября за № 1599 доносит, что по распоряжению Тифлисскаго Епархиальнаго Начальника Высокопреосвященнаго Архиепископа Саркиса Джалалова, Даралагезского участка в сел. Амагу при тамошнем монастыре Нораванке открыты могилы Армянского царя Сумбата и членов дома его, царствовавшего в тринадцатом столетии. № 4054, 16 октября 1857 г.» (Դարալագյազի տեղամասի պետը հոկտեմբերի 7-ի № 1599 [գրությամբ] գեկուցել է ինձ, որ, Թիֆլիսի թեմակալ բարձրագույնություն Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցի հանձնարարությամբ, Դարալագյազի տեղամասի Ամադու գյուղում տեղի Նորավանքի մոտ, հայտնաբերվել (բացվել) են 13-րդ դ. թագավորած Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների գերեզմանները: № 4054, հոկտեմբերի 16, 1857 թ.):

լրացուցիչ տեղեկություններ են պահանջում այս գործի առնչությամբ²⁹: 1857 թ. նոյեմբերի 10-ին եղեգնաձորից³⁰ (Քեշիշքենդ) Պ. Մաղաթյանը ընդարձակ գեկուցագիր³¹ է գրում և մանրամասնում գործի նախապատմությունը, ընթացքը, ուղարկում է այն նախիջևանի գավառապետին՝ միաժամանակ հիմնավորելով այն հանգամանքները, որոնց շնորհիվ իրենք կարողացել են գտնել սրանք: Ապա այս գեկուցագիրը նույնությամբ Երևանի նահանգային վարչությունից ուղարկվել է Թիֆլիս՝ փոխարքայության գրասենյակ³²: Բոլոր փաստաթղթերից միայն այս գեկուցագրում է, որ Պ. Մաղաթյանը ընդարձակ և մանրամասնորեն շարադրում է գործի հանգամանքները, և այն հարցի ամենաստույգ պարզաբանումն է:

Ապա, մինչև թեմակալին ամբողջ Վայոց ձորի մասին նյութը հոկտեմբերի 22-ին ուղարկելը, նա 1857 թ. սեպտեմբերի 30-ի № 1544 ուսերեն պաշտոնական նամակով նախ շտապել է հայտնել թեմակալին դամբարանի և տապանա-

²⁹ Երևանի նահանգային վարչությունը արեպիսկոպոսի ձեռնարկի վերաբերյալ պետք է որ ամեն ինչ իմանա, քանի որ արեպիսկոպոսը նախ պետք է թույլտվություն ստանա քեմից դուրս գալու, ապա Երևանի նահանգային թույլտվությունը ունենա՝ Երևանի նահանգում շրջելու և տեղի հնությունները ուսումնասիրել-արձանագրելու: Այն, որ թեմակալի այս այցելությունների նպատակը իրոք եղել է Երևանի նահանգի կամ գուցե Վայոց ձորի հնությունների արձանագրություն-նկարագրությունը, վկայում է նաև Պ. Մաղաթյանը պաշտոնական գեկուցագրելու: Սակայն նահանգային վարչության պահանջագրերը եղել են ոչ թե հենց այդ նախաձեռնության, այլ բուն դամբարանի և տապանագրերի հայտնաբերման առնչությամբ: Պ. Մաղաթյանն ինքն էլ գավառային վարչություն իր առաջին ծանուցման մեջ չի անդրադարձել առհասարակ Վայոց ձորի հնություններին և դրանց նկարագրություններին, այլ միայն դամբարանի հայտնաբերմանը:

³⁰ Եղեգնաձորում է գտնվել ոստիկանական գրասենյակը, որտեղից և աշխատել է Պ. Մաղաթյանը: Տե՛ս *Արարատ*, 1889, Ա., **Քաջբերունի**, *Ճանապարհորդական նկատողությունք*, էջ 43: Ինչպես նաև եղել է գավառի կառավարիչների բնակության վայրը: Տե՛ս *Մշակ*, 1873, № 21, էջ 2, սյուն. 2-4:

³¹ Տե՛ս Հավելված 2:

³² ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, էջ 6-7.

«От Эриванскаго Военнаго Губернатора № 523, 29 ноября 1857, г. Эривань Господину Директору канцелярии наместника Кавказскаго

Управляющий Нахичеванским уездом от 16 октября за № 4054 доносил мне, что по распоряжению Тифлискаго Епархиальнаго Начальника в сел. Амагу Даралагезскаго участка, при тамошнем монастыре Нораваик открыты могилы Армянскаго Царя Сумбата и членов дома его, царствовавшего в тринадцатом столетии» (Երևանի զինվորական նահանգապետից, 29 նոյեմբերի, 1857 թ. Երևան

«Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի պարոն վարիչին

Նախիջևանի գավառապետը հոկտեմբերի 16-ի № 4054 [գրությամբ] գեկուցել է ինձ, որ, Թիֆլիսի թեմակալի կարգադրությամբ, Դարալագեզի տեղամասի Ամաղու գյուղում՝ տեղի նորավանքի մոտ, հայտնաբերվել են 13-րդ դ. թագավորած Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների գերեզմանները»): Հետո շարադրված է այն, ինչ ինքը գեկուցագրով պահանջել է գավառապետից և ինչ ներկայացրել է Պ. Մաղաթյանը գեկուցագրով:

գրերի հայտնաբերման մասին՝ կից ուղարկելով նաև տապանագրերի իր ընթերցումները և «աղտոտությունների» տակից դրանց հայտնաբերելը վերագրելով իր երեք գործակիցներին³³։ Համենայնդեպս, Պ. Մադաթյանը պաշտոնական և հրապարակային գրություններում առաջ է մղում իր երեք գործակիցներին՝ նաև փոքր-ինչ իր անունը ստվերելով։

Սակայն 1858 թ. Գևորգ Ախվերդյանին ուղարկած մասնավոր նամակում արդեն գրում է. «Կատարելով զանդառնալի հրաման Ձեր, թէ եւ սիրտս տխուր էր, միայն միւս երեսումն մի [ը]ստ միոջէ արծանացուցի զտապանագիրս արքային Սմբաթայ եւ ընդանեաց նորա, որոց գերեզմանքն ես ի 15 սեպտեմբերի 1857 ամի ի յայտ բերի ի նորավանքն Ամաղուայ, որ է ի Վայոց ձորն Սինեաց աշխարհին»³⁴ (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.)³⁵։

Այս մասնավոր նամակներին ավելանում են նաև ժամանակակիցների հուշերը. Պ. Մադաթյանը հայտնի էր ոչ միայն որպես բանաստեղծ և աշուղ, այլև՝ ամբողջ Երևանի նահանգում, առաջին հերթին, որպես պետական ծառայող, հիշողությունը նրա գործունեության մասին դեռևս քսան տարի անց էլ մնում էր տեղաբնիկների շրջանում։ Այդ են վկայում Քաջբերունու հուշերը³⁶, «Մշակ» – «Մեղու...»-ական բանավեճերի ընթացքում Ալեքսանդրապոլից նրան պաշտպանելու փորձը։ Նրանց միանում է նաև ղուբացի Հակոբ Կարապետյանց անունով մեկը, ով Երևանում 1867-1868 թթ. ուսուցչության տարիներին Վայոց ձոր է մեկնում և լսում այս առնչությամբ տեղացիների վկայությունները և դրանց հիմամբ փորձում է նաև լույս սփռել Պ. Մադաթյանի՝ այս գործում ունեցած ներդրման վրա։ Մեղադրելով թեմակալին՝ հոգվածագիրը գրում է. «Ուղիղն ասելով, նոյն իսկ Մադաթեանցն քիչ օգուտ չբերեց այս ձեռնարկութեանը, որուն

³³ Փորձ, 1877-1878, № 4, էջ 323-324։ Մինչդեռ «Ամաղու Նորավանք» բաժնում քննակալը մի քանի տողանի նկարագրությամբ միայն արձանագրում է սրանց գոյությունը. «Ի կողմն հիսիսոյ կից ընդ որմոյն գոյ եկեղեցի սագաշէն ի կոփածոյ քարանց, որ կոչի դամբարան կառուցեալ յիշխանաց իշխան Տարսայիկէ ի վերայ տապանի եղբօր իւրոյ Սմբատայ արքայաշում Իշխանի...»։ **Զալալեանց**, *Հանապարհորդութիւն...*, էջ 171։

³⁴ ՄՄ 3751, 342ա, «25 դեկտեմբերի, 1858 ամի, յԵրևան»։

³⁵ Նորավանքին նվիրված գործերից մեկի ծանոթության մեջ ևս գրում է. «Այս հրաշակառոյց երկյարկեայ Վանն գտանի հին Նախիջևանու երկրի, Տարալագեազ գաւառակի, Ամաղու գիւղն. յորում **գաի ես** ի 1857 ամի զՏապանս իշխանաց Օրբելեան ազգի, քանզի Գաւառակալեա էի անդ։ Ման. Հեղինակի» (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.)։ *Երկասիրութիւնք* կապիտան **Պետրոս Մադաթեանի «Սէլեաղ»** մականունանելոյ, Սկսեալ ի 15 Յունվարի մինչ ց9 Մայիսի 1861 ամի, Բ. մասն, Բագու, 1884, էջ 87։

³⁶ «Քսան տարի արդէն անցել է Մադաթեանի հեռանալուց յետոյ, բայց այնու ամենայնի Դարալագեազի հայերը առանձին յարգանքով են արտասանում նորա անունը», *Փորձ*, 1877-1878, № 4, էջ 346։

վրա Ս. Զ...ցը իր հիւրերին ճանապարհ գցելիս առանձին յանձնարարական նամակ էր գրած: Նա նշանակեց չորս ձիաւոր մինչև գործքի վերջն այդ երեք անձանց հետ մանգալու: Ամաղու վանուց թագաւորաց շիրիմները, որոնք փոշիներու տակ ծածկուած էին, նա ինքը իր բռնած մշակների հետ բաց արաւ և ինքն ստորագրեց նորանց: Իսկ ինչ որ վերաբերումէ այս ճանապարհորդութեան ծախսին, դա ամենքին հասկանալի է: Մանեկողքն մոլորովի (գալառապետ — Ա. Ա.) մարդիքն էին»³⁷ (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.): Այսինքն դեռևս դեպքերից տասը-քսան տարի անց էլ Պ. Մաղաթյանի անունը կապվում էր շիրիմների ինչպես հայտնաբերման, այնպես և ընթերցման-նկարագրութեան հետ³⁸: Եվ այս ամենի մասին միակ հրատարակութիւնը, որ ունէր Պ. Մաղաթյանը, և որը կարող էր համարվել որպէս իր անձի հրապարակալին պաշտպանութիւն, «Ճռաքաղ» հանդեսինն է³⁹: Սակայն որքան էլ Պ. Մաղաթյանը դա համարէր նորութիւն կամ իր և իր գործակիցների աշխատանքի արգասիք, միևնույն ժամանակ նա հստակորեն շեշտում է, որ այս պատմական իրողութիւնը տեղի է ունեցել Ս. արքեպս Զալալյանցի հանձնարարութեամբ և նրա նախաձեռնութեան շրջանակում: Ուրեմն, թեև արքեպիսկոպոսը այս մասին որևէ լրացուցիչ ծանուցում չի տալիս իր գրքում, 1850-ական թթ. և հետագայում ինչպէս ցարական վարչութիւններում, այնպէս էլ հայ գրական շրջանակներում նորավանքի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցում Սմբատի դամբարանի և տապանագրերի հայտնաբերումը և առաջին նկարագրութիւնը կապվում են Պ. Մաղաթյանի անվան հետ: Սա է պատճառներից մեկը, որ թեև արդեն 1858 թ. Ս. Զալալյանցի գիրքը լույս էր տեսել, սակայն և՛ Գեորգ Ախվերդյանը, և՛ Ոսկան Հովհաննիսյանցը (Հայ պատմական նյութերի նկատմամբ վերջիններիս գիտական հետաքրքրութիւնը հայտնի է) նրանից

³⁷ Մշակ, 1873, № 21, էջ 2, սյուն. 4:

³⁸ Ավելին, ինչպէս երևում է «Մշակի»՝ այս հարցի առնչությամբ վերջին ծանուցումից, խմբագրությունը Հ. Բաբայանից ևս մեկ նամակ է ստացած լինում, սակայն հրատարակելու պայմանը լինում է այն, եթե «Մեղու...ն» շարունակի բանավեճը: Տէս 1873, № 26, էջ 4, սյուն. 1: Եվ, ըստ խմբագրականի, Հ. Բաբայանի արդեն հրատարակած նամակի և Հակոբ Կարապետյանցի տեղեկությունների միջև հակասություններ չկան, ինչը կողմնակիորեն ևս մեկ անգամ հաստատում է, որ, իրոք, Պ. Մաղաթյանը տապանագրերի ընթերցող-նկարագրող է:

³⁹ «...ի վայոց Զորն Սիւնեաց Աշխարհին Հայոց, որ այժմ Դարալագեազ կոչի, է հոչակաւոր Նորավանք Անապատն Ամաղուայ, յորում ի 15ն Սեպտեմբերի 1857 ամի յանձնարարութեամբ Թեմակալ Առաջնորդին Տփլիսոյ Տեառն Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Զալալեանց, անօրէնութեամբ իմով և աշխատանօք որդեգրի իմոյ Յովհաննիսի Բաբայեանց և աշխատակից Բահանայից Դարալագեազու Տէր Աւագայ Տիրացու Աբրահամեանց և Տէր Առաքելի Տէր Աստուածատրեանց, ի յայտ եկին գերեզմանք անդամոց տանն մեծի Իշխանացն Օրբելեանց», Ճռաքաղ, 1860, Ե, էջ 83:

խնդրում են ուղարկել այդ տապանագրերը՝ համարելով նրան ինչպես առաջին հայտնաբերող, այնպես և առաջին ընթերցող⁴⁰: Իսկ երկրորդ պատճառը գուցե այն է, որ Ս. Զալալյանցի հրատարակածից Պ. Մադաթյանինը ունի էական տարբերություններ:

Ինչպես նշեցի, Պ. Մադաթյանը միայն տապանագրերը բոլոր արձանագրություններին հղում է անում, իսկ Ս. Զալալյանցին նախապես ուղարկածն էլ պետք է սրանք լինեին: Սակայն ընթերցումների այդ տարբերակները Ս. Զալալյանցը չի հրատարակել: Եթե իրոք Ս. Զալալյանցին չէ. Բաբայանի ընթերցումներն են, որոնք նա կարող էր ստացած լինել արդեն Վայոց ձորի ամբողջական նկարագրությունների հետ հոկտեմբերի 22-ին, ուրեմն հստակորեն գործ ունենք ևս մեկ՝ մադաթյանական ընթերցման հետ:

Ինչ վերաբերում է մյուս արձանագրություններին, թեև երևում է, որ Պ. Մադաթյանը չի կարողացել մասնակցել մյուս տեղավայրերի ընթերցումներին⁴², այնուամենայնիվ, նա պետք է որ կազմած լինի այդ հնությունների ցանկը: Նախ նա իրեն, այսպես ասած, իրավունք է վերապահում Ս. Զալալյանցին ուղղված՝ հոկտեմբերի 22-ի գրություն մեջ ասելու. «Պատիւ ունիմ աւելացնել, որ ստորա-

⁴⁰ Բացի դրանից, Պ. Մադաթյանը մեծապես նպաստում էր նաև նոր հայտնաբերված պատմական սկզբնաղբյուրների հանդեպ հետաքրքրության ձևավորմանը, բանաստեղծական արձագանքներ էր տալիս պատմական իրողություններին՝ գործեր նվիրելով Օրբելյաններին, Նորավանին և առնասարակ Վայոց ձորին: Նախ Գևորգ Ախվերդյանին ուղղված նամակով ուղարկում է «Յատուր ի յայտ գալոյ յիշեալ դամբարանաց ես նեմիմ հոնուանօք սրտի ասացի զայս հանկարծածին բան հրաւիրանաց» երգը՝ նվիրված Սմբատ Իշխանաց Իշխան Օրբելյանին, որին արքա է կոչում: Տե՛ս ՄՄ 3751, 342բ-343բ (նամակը՝ 25 դեկտեմբերի, 1858, Երևան): Որը ապա հրատարակվում է «Յանկարծախօս բան՝ ասացեալ յատուր գիտի դամբարանաց Մեծափառ Իշխանացն տոհմին Օրպէլեանց» խորագրով: Տե՛ս *Հանազան երգք Տ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մադաթեանց Շամախեցոյ Ալէշադ մականունանէլոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տ. Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի* (Նոր Բնար Հայաստանի, Տետրակ Բ.), Մոսկուա, 1859, էջ 97-98:

⁴¹ Հմմտ. ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, էջ 5:

⁴² Աշխատանքները տեղ էն երկու ամսից ավելի, ինչպես վկայում է Հ. Բաբայանը: Տե՛ս *Մշակ*, 1873, № 13, էջ 2: Սկսել են 1857 թ. ամռանը, ավարտել՝ սեպտեմբերի 15-ին՝ դամբարանը հայտնաբերելու օրը: Իսկ Պ. Մադաթյանի վկայակոչմամբ. «Եվ ես էլ, պաշտոնական զբաղվածություն ունենալով, բարձրագույնություն Սարգիս Զալալյանցի ցանկության իրագործումը հանձնարարեցի իմ որդեգիր Հովհաննես Բաբայանին...», Հավելված 2: Այսինքն՝ նա իսկապես չի մասնակցել մյուս տեղավայրերի աշխատանքներին, այլ, ինչպես մի քանի անգամ վկայում է, ներկա է եղել միայն Նորավանում դամբարանի բացմանը:

գրութեան ճշդութիւնը կարծիքի չէ ենթարկվում և կէտերը ցոյց են տալիս եղծուած տառերի տեղերը»⁴³ (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.): Նման մի ձևակերպում նա անում է նաև Ոսկան Հովհաննիսյանցին ուղղված նամակում. «Եւ այսոքիկ դամբարանք ունին իւրաքանչիւրքն առանձին արձանագրութիւնք, զորս իսկութեամբ ձևակերպեցի ի ստորև»⁴⁴ (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.): Սա ցույց է տալիս, որ նա, այնուհանդերձ, որոշակի գաղափար պիտի ունենար այդ ընթերցումների մասին: Ապա, դատելով Նախիջևանի գավառապետին ուղարկած զեկուցագրից, Պ. Մաղաթյանը գտնե նորավանքի մյուս վիմագրերին ծանոթ է եղել, գուցե դրանք ևս իր ընթերցմամբ կամ որոշ շտկումներով հասած լինեն Ս. Զալալյանցին:

Զեկուցագրում նա մանրամասն բացատրում է. «Ընդ որում, պարտքս եմ համարում զեկուցելու, որ, առաջին, ինչպես ապացուցում են այս վանքի պատերի՝ նշված Թագավորական տան անդամների արձանագրությունները, վանքին անվերադարձ (մշտական) նվիրաբերվել են զանազան անշարժ սեփականություն և գյուղեր, որոնցից են՝ Զիվա, Արփա, Տանձիկ, Ավալ (Շ, գուցե՝ Ավեշ), Ամաղու և այլն....»⁴⁵: Եվ ուսերեն զեկուցագրի՝ «НА ВЕЧНЫЯ ВРЕМЕНА» արտահայտությունը, օրինակ, կարող էր վերցրած լինել Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելյանի նվիրատվությունից. «....Եվ յամէն հայրենիքն իմ արարի ժառանգութիւն սուրբ Ուխտս նորավանից, անխախտ և անդավի (անվիճարկելի, առանց դատի — Ա. Ա.) մինչ ի գալուստն Աստուծոյ....»⁴⁶ (ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.): Ամեն դեպքում, պատմական տեղեկությունների աղբյուր Պ. Մաղաթյանի համար ծառայել են հենց նորավանքի նվիրատվական վիմագիր-գրառումները:

Ապա, արդեն ի պաշտոնե հնարավորություն ունենալով ճշտելու այդ տեղավայրերի տեղերին, նոր տեղեկություն է հաղորդում դրանց պատկանելության մասին՝ նշելով. «....Ներկայումս դրանք մուլքողարների (կալվածատերերի) սեփականությունն են»⁴⁷: Կալվածատիրական ձևերը, որ, ըստ ամենայնի, գալիս էին դեռևս պարսկական տիրապետության վերջին ժամանակներից, պահպանվում էին նաև ուսական տիրապետության շրջանում: Ավելին, ինչպես փաստում է Քաջբերունին, 1870-ական թթ. նորավանքը զրկված էր սեփականատիրական իրավունքից և մտնում էր այլ կալվածքի մեջ, իսկ «Ամաղու գիւղը մուլքադարական իրաւունքով պատկանում է Երևանաբնակ Ստեփաննոս Եղիազարեան-

⁴³ Փորձ, 1877-1878, № 4, էջ 324:

⁴⁴ Ճոաքադ, 1860, Ե, էջ 83:

⁴⁵ Հավելված 2:

⁴⁶ Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն..., էջ 175:

⁴⁷ Հավելված 2:

ցի ժառանգներին»⁴⁸: Թեև Պ. Մաղաթյանը չի մասնավորեցնում, թե նախկինում նորավանքին մշտական իրավունքով նվիրաբերված բոլոր գյուղերի այդ ժամանակվա սեփականատերերը ազգությամբ ովքեր են, այնուհանդերձ, ցույց է տալիս, որ դրանք այլևս գոնե վանքին կամ Օրբելյան տան որևէ անդամի չէին պատկանում⁴⁹: Ավելին, պաշտոնական զեկուցագրում Պ. Մաղաթյանը հատուկ ուշադրություն է բեռնում այն հարցին, որ Հայոց թագավորական ընտանիքի դամբարանը սեփականատիրական ներկայիս ձևի մեջ կորստյան վտանգի էր մատնվել՝ հայտնվելով փլատակների տակ. «Ամաղուի վանքում, որ կոչվում է «նորավանք», հատուկ շինությունում ի հայտ բերեցին Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների՝ փլատակներով պատված շիրիմները»⁵⁰:

Պ. Մաղաթյանի այսպիսի մանրամասնումները չէին կարող չունենալ հեռահար նպատակներ՝ ուղղորդելու կառավարությանը ուշադրության տակ առնելու այս հարցը: Բացի դրանից, ինչպես գրում է Քաջբերունին. «....Գիւղը, հողը և մենաստանի շրջակայքը լինում են նոյն գիւղի թուրք բնակիչների ձեռքում: Այս է պատճառը, որ այդ թուրքերը, 1857 թուից առաջ և յետոյ ոչխարանոց էին դարձրել հոշակաւոր նորավանքը, Սիւնեաց թեմի աթոռը, պատմական սրբավայրը, Օրբելեանց տոհմի դամբարանը: Երբ 1857 թուին երկու քահանայք և Յ. Բաբայեան արձանագրութիւններ էին ժողովում Զալալեան եպիսկոպոսի ճանապարհորդական գրքի համար, նոքա մեծ ջանքով մաքրել են տուել մենաստանը ոչխարի հօտի արտահոսութիւնից որպէս զի բացուին Օրբելեանց տոհմի տապանաքարերը»⁵¹: Համենայնդեպս, նկատելի է կալվածատիրական այդ ձևի բացասական ազդեցությունը հայ քրիստոնեական այս հուշարձանի պահպանության առումով, ինչին շրջակայքի թուրքերն էլ իրենց հերթին նպաստել են: Չնայած զեկուցագրի՝ տողատակերով այս հուշումներին, ինչպես երևում է Քաջբերունու վկայություններից, կառավարությունը առանձնակի ուշադրության չի առել այդ հարցը. 1870-ական թթ. վանքի շուրջ հողային սեփականություն ունեցող թուր-

⁴⁸ Արարատ, 1890, է. Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, էջ 403:

⁴⁹ Քաջբերունին վկայում է, որ պարսկական տիրապետության շրջանում Օրբելյան ժառանգները որոշակի ընդհատումներով տիրում էին նորավանքին և Ամաղու գյուղին՝ որպես բնիկ սեփականատերեր: Այդ ժառանգական իրավունքը 1813 թ. ևս մեկ անգամ հրովարտակով հաստատում է Պարսից Ֆաթալի շահը, և այդ տարվանից գյուղը և վանքը համարվում էին նրանց սեփականությունը: Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 400-403: Սակայն, ինչպես երևում է, ռուսական տիրապետության շրջանում խախտվել էր Օրբելյանների ժառանգական իրավունքը այդ տարածքի վրա:

⁵⁰ Հավելված 2:

⁵¹ Արարատ, 1890, է. էջ 403:

քերը նույնիսկ արգելել են ուխտավորներին վանք մտնել⁵²: Մինչդեռ այս ամենի համատեքստում շատ ավելի ընդգծելի և ակնառու է դառնում Պ. Մաղաթյանի շարժառիթը՝ Սմբատ արքայի դամբարանի հայտնաբերման մասին լուրը հայտնելու ցարական վարչություններին որոշակի շեշտադրումներով: Ավելին, երբ արդեն դիտարկում ենք այս հարցին Սեյազի բանաստեղծական անդրադարձները, պատկերը առավել քան հստականում է: «Երգ յօրինեալ ի դիմաց նորավանհից անապատին Վայոց Ձորոյ....» գործում, գրված արդեն 1861 թ. իր ծննդավայր Շամախիում, ասում է. «Ես զարմանաշէն Վայոց Ձորոյ Վան, / Օրբելեան ազգի շիրմաց դամբարան, / Նախ մեծ զարդ էի Հայոց աշխարհի՝ / Անասնոց Տաճկաց եղէ բնակարան, / Վատ վիճա՛կ, վատ վիճա՛կ, վատ վիճա՛կ, / ուստի՞ գքեզ գտա՛ք»⁵³: Այսինքն՝ բնիկ թագավորական, մշակութաստեղծ և քրիստոնեական տերերին փոխարինել էին եկվորները, որոնք ավերում էին տարածքը՝ դարձնելով այն իրենց անասունների կացարան:

Պ. Մաղաթյանի այս քայլի իրական պատճառն այն է, որ փաստացի, այսպես ասած, հողի վրա, վկայություն էր բացվում Հայոց թագավորական ընտանիքի մասին: Համենայնդեպս, առաջին իսկ տապանազիրը Սմբատ արքայի անունով է (իրականում, սա Սմբատի ոչ թե թագավորական, այլ մոնղոլներից քրիստոնյաներին տրվող «արքաուն» անունից առաջացած կոչում է)⁵⁴: Եվ Պ. Մաղաթյանն էլ շտապել է փաստական ապացույցները Հայոց թագավորական/իշխանապետական իրավունքների մասին ուղարկել ցարական վարչություններ: Վերջիններիս համար էլ իրենց հերթին սա ոչ սովորական իրողություն է եղել, որը դրական առումով աղմուկ է բարձրացրել: Ըստ իս, դա առավել կապված է եղել Հայոց թագավորության, Սմբատին որպես Հայոց արքա ներկայացնելու իրողության հետ, եթե ուշադրություն ենք դարձնում, թե, ի շարս մյուս կետերի, նահանգային վարչությունից հատկապես ո՞ր հարցերի վերաբերյալ են պարզաբանում ուզել. «....Քանի՞ գերեզման է հայտնաբերվել, Թագավորական տան հատկապես ո՞ր անդամների, ի՞նչն է հատկապես վկայում, որ դրանք Թա-

⁵² Նույն տեղում, էջ 403-404:

⁵³ Երկասիրությունը կապիտան Պետրոս Մաղաթյանի, 1884, էջ 87:

⁵⁴ Խոսմբ, իմարկե, Տարսային Օրբելյանի եղբայր, Սմբատ իշխանաց իշխան Օրբելյանի մասին է: Մոնղոլներից քրիստոնյաներին «արքաուն» կոչելու, Մանգու խանից Սմբատ իշխանաց իշխանի ստացած «արքաուն» անվանման և դրա հիման վրա վերջինիս արքա կոչելու մանրամասները տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանքի վիճագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, 2017, էջ 23-27: Պ. Մաղաթյանն ինքն էլ Հայոց պատմության գիտակ էր, հետագայի հրատարակություններում նա Սմբատին կոչում է «իշխանաց իշխան»: Սակայն սա հարցի էությունը այնքան էլ չի փոխում, ավելին, հաստատում է Հայոց իշխանապետությունն այս տարածքի վրա:

գավորական շիրիմներ են....» Լւն⁵⁵: Միով բանիվ, ցարական վարչության համար կարևոր են եղել այդ դամբարանի՝ իսկապես Թագավորական ընտանիքին պատկանելը և դրա հիմնավորումները:

Վերադառնալով «Մշակ» – «Մեղու....»-ական բանավեճերում Պ. Մադաթյանի անվան և այս գործում դերի որոշ անհամաձայն տեղեկությունների՝ նախ նկատեմ, որ այս բանավեճն ինքնին առավել անձնավորված բնույթ ուներ: Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք «Մշակի» լուրը, թե Վայոց ձորին նվիրված հատվածը թեմակալի աշխատությանմբ չէ, այլ մեկ ուրիշի, արդեն իսկ սագրիչ բնույթ չուներ: Գուցե և թեմակալը իր գրքում այս գործի վերաբերյալ բազում մանրամասներ բաց է թողել, սակայն նա արդեն իսկ նշել էր, որ Պ. Մադաթյանը և իր գործակիցները իրեն օգնել են ամբողջ Վայոց ձորի հարցում գրավոր աշխատանքով: Ապա՝ Պ. Մադաթյանը թե՛ անձնական նամակներում, թե՛ զեկուցագրերում հստակորեն ներկայացնում է, որ սրբազանին ինքն անձամբ է հանդիպել, ապա սրբազանը «Թիֆլիս քաղաք վերադառնալու հրատապ անհրաժեշտության բերումով ինձ խնդրեց կազմել հիշատակված նկարագրությունը: Եվ ես էլ պաշտոնական զբաղվածություն ունենալով, բարձրսրբազնություն Սարգիս Զալալյանցի ցանկության իրագործումը հանձնարարեցի իմ որդեգիր Հովհաննես Բաբայանին....»⁵⁶: Իսկ արդեն այս բանավեճերի մյուս կողմում կանգնած պ. Զ. Գրիգորյանը այդ հանձնարարության հանգամանքները այսպես է ներկայացնում. «Ակրիճայ կոչուած հովտին մէջ հանդիպում է իւր բարեկամ պ. Մադաթեան Պետրոս-բէկին, որ իմանալով նորա դիտաւորութիւնը, նոյն գաւառի մէջ խօլերայ ախտին ճարակուելը նորան յայտնելով, թախանձումէ, կրկին նոյն տեղերը շուղեորել, այլ իրեն յանձնել գնալ այն հնութիւնները գրի առնուլ և բերել իրեն մատուցանել: Ս....նը պ. Մադաթեանի թախանձանաց զիջումն անելով, վերադառնում է և նոյն գաւառի գրաւոր տեղեկութիւնները ստանումէ Տիֆլիսում, ու նորա վերայ իւր ծանօթութիւնները յաւելլով, յիշատակումէ պ. Մադաթեանի և նորա գործակից երկուց քահանայից վաստակը, ըստ սովորութեան շատ հեղինակաց, ընդ նոսին և պ. Յովհաննէս Բաբայեանը խառնելով ի պատիւ Հայրազորին»⁵⁷: Ամեն դեպքում, փաստենք, որ նմանաբնույթ անհամաձայնությունները հարցի բուն էությունը և կարևորությունը չեն խաթարում: Սակայն սրանով ևս մեկ անգամ փաստվում է, որ իրապես Վայոց ձորի հնությունների և արձանագրությունների նկարագրության հանձնարարություն-համաձայնություն եղել է

⁵⁵ Հավելված 1:

⁵⁶ Հավելված 2:

⁵⁷ Մեղու Հայաստանի, 1873, № 17, էջ 1, սյուն. 4:

Ս. Զալալյանցի և Պ. Մաղաթյանի միջև, թեմակալը համոզված է եղել, որ աշխատանքն իրագործել է Պ. Մաղաթյանը, ինչը և հիշատակել է իր գրքում: Մասնավորեցնելով Պ. Մաղաթյանի բուն աշխատանքի սահմանը՝ փաստենք, որ նորավանքյան հատվածը և մասնավորապես այն հանգամանքը, որ Սմբատի դամբարանի մասին տեղեկությունը և տապանագրերը թեմակալի գրքում հայտնվել են, եղել է Պ. Մաղաթյանի և իր գործակիցների աշխատության, իսկ թե ի՛նչ ծավալով կամ թե ինչքան է վերցրել թեմակալը, ի՛նչը սրբագրել, պարզ չէ:

Սակայն, այնուհանդերձ, Պ. Մաղաթյանը թեմակալի ծանուցման վերաբերյալ անբավականություն ունեցել է, որ, բացի վարչություններին ուղարկած գրություններից, նաև «Ճանապարհորդություն...» գրքի լույսընծայումից հետո «Ճռաքաղում» հրատարակել է նամակը՝ իր և իր գործակիցների դերը նշանավորելու և տապանագրերի իր ընթերցումները՝ որպես առաջին ընթերցման տարբերակ գրական հանրությունը ծանոթացնելու համար⁵⁸: Ինչո՞ւ էր կարևոր Պ. Մաղաթյանի համար այդ հայտնաբերման փաստը արձանագրելը, ինչը չէր արել թեմակալը. ի շարս մյուս՝ վերոնշյալ պատճառների, ըստ երևույթին այն հանգամանքը, որ ո՛չ տեղաբնիկները, ո՛չ լայն առումով գրական հանրությունը տեղյակ չէին դամբարանի գոյությունից: Ցարական վարչություններին տեղյակ պահելը անշուշտ այլ ենթատեքստ և շարժառիթ ուներ, իսկ գրական հանրությանը՝ այլ: Խնդիրն այն է, որ եթե վանքերն ու եկեղեցիները, մյուս հնությունները տեսանելի էին, ապա դամբարանը ծածկված էր «աղտոտությունների» տակ, և մեծ հաշվով չէին կարող անգամ կռահել դրա գոյության մասին⁵⁹: Հենց այս «հայտնաբերումն» էլ, ի շարս մյուսների, դարձել է պատճառ՝ «Ճռաքաղում» առանձնակի ուշադրություն բեռնելու դամբարանի հայտնաբերմանը և տապանագրերին:

⁵⁸ Եվ դրանում, ըստ ամենայնի, դեռ է ունեցել նաև աշուղի երգերի հրատարակիչ Ոսկան Հովհաննիսյանց երևանցին. 1859 թ. հրատարակության՝ «Յանկարծախօս բան՝ ասացեալ յաւուր գիտի դամբարանաց Մեծափառ Իշխանացն տոհմին Օրպէլեանց» գործի ծանոթության մեջ հրատարակիչը գրում է. «Զայսմանէ լիակատար տեղեկութիւն կհրատարակուի Ճռաքաղ բազմաշան Ամսարգի (վրիպակը հրատարակչական է – Ա. Ա.) մէջ՝ ի գիտութիւն մեր ամենասիրելի համագգեաց: Ո. Յ.»։ *Զանազան երգք Տ. Պետրոսի Տ. Յովսէփեան Մաղաթեանց Շամախեցոյ*, 1859, էջ 97: Ինչպես արդեն նշել եմ, «Ճռաքաղում» հրատարակված է Ոսկան Հովհաննիսյանցին ուղղած նամակից՝ սրան վերաբերող հատվածը: Եվ գուցե հրատարակիչն ինքն է ուղղորդել «լիակատար» ծանոթություն տալու գրական հանրությանը այս գործի վերաբերյալ, քանի որ այն բացակայում էր «Ճանապարհորդություն...» գրքում:

⁵⁹ Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն մահանգին Սիսական» գիրքն առաջին անգամ ամբողջական լույս է տեսել 1859 թ. Փարիզում Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի աշխատասիրությամբ, այսինքն՝ Ս. Զալալյանցի գրքից մեկ տարի անց, հետևաբար գրական լայն հանրությանը ավելի ուշ է ծանոթ դարձել:

Ինչպես նշեցի, Պ. Մաղաթյանի անունը մի քանի տասնամյակ դեռևս կապվում էր Սմբատի դամբարանի հայտնաբերման և տապանագրերի ընթերցման հետ: Մինչդեռ հետագայում կարծես խամրեց հիշողությունը նրա գործունեության վերաբերյալ, և վերջին անգրագարձը, որ կա Պ. Մաղաթյանի մասնակցությանը այս գործին, Քաջբերունունն է (1870-ական թթ. վերջ): Իսկ նա միայն նյութական օժանդակությունն ու ղեկավարումն է ընդգծում: Փոխարեն նրա՝ Հ. Ղ. Ալիշանը, Կ. Կոստանյանցը և Ս. Տեր-Ավետիսյանը արդեն որպես աշխատասիրող և «Ճանապարհորդություն....» գրքում լույս տեսածի հեղինակ նշում են հատկապես Հ. Բաբայանի և երկու քահանաների անունները: Եվ բնականորեն, Ս. Տեր-Ավետիսյանի ժամանակագրական դասակարգումից⁶⁰ դուրս է մնում Պ. Մաղաթյանի անունը, որը, «Ճանապարհորդություն....» գրքում եղածից տարընթերցումներով տապանագրեր էր հրատարակել:

Ուստի Պ. Մաղաթյանը, որպես Սմբատի դամբարանի տապանագրերի ընթերցող, առաջինն է, իսկ ըստ լույսընծայման՝ Ս. Զալալյանցից հետո երկրորդը:

Տապանագրերի մադաթյանական ընթերցումները և դրանց դերը

Արդ, ինչո՞ւ էն կարևոր ՄՄ 3751-ի և «Ճռաքաղի» մաղաթյանական ընթերցումները: Այս երկուսի՝ ձեռագիր և տպագիր տապանագրերի միջև կան սակավաթիվ ուղղագրական տարբերություններ, որոնք տպագրական և հրատարակչական փոփոխություններ են և տարբեր ընթերցումներ չեն կարող համարվել: Իսկ Ս. Զալալյանցի և Պ. Մաղաթյանի հրատարակածները արդեն նույնական չեն: Ահա որոշ էական տարբերություններ.

տապանագրերի առաջին ընթերցման հեղինակ համարվող Ս. Զալալյանցին հետագա բոլոր ընթերցողները⁶¹ կամ ուսումնասիրողները հակադրվել են հենց

⁶⁰ Առաջին տեղը հատկացնելով Ս. Զալալյանցին՝ գրում է. «Զալալյանցից և Քաջբերունուց հետո, ի շարս նորավանքի արձանագրությունների հավաքողների և հրատարակողների, հարկ է մատնանշել Ալիշանի «Սիսական» հիմնադր աշխատությունը» («После Джаляляна и Каджберуни среди собирателей и издателей надписей Норава́нка мы должны указать на фундаментальный труд Алишана "Сисакан".....»). Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, *Հայագիտական հետազոտություններ*, Երևան, 2010, «Надписи Норава́нка» (с. 474-495), էջ 475:

⁶¹ Ժամանակագրորեն ընթերցողներ և հրատարակողներ են՝ Սարգիս Զալալյանց, Քաջբերունի, Ղևոնդ Ալիշան, Երվանդ Լալայան, Սեդրակ Բարխուդարյան, Կարեն Մաքսույան: *Материалы по археологии Кавказа* ժողովածուի կազմողները, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը և Մայիլ Սթոունը ոչ բոլոր տապանագրերի ընթերցումներն են գետեղել: Տե՛ս և հմմտ. *Материалы по археологии Кавказа*, Выпуск XIII, под редакцией графини П. С. Уваровой и Х. И. Кучукъ-Иоаннесова, Москва, 1916, с. 180-181, 190. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, *Հայագիտական հետազոտություններ*, էջ 474-495. M. E. Stone, "Further Armenian Inscriptions from Noravank", *Apocrypha, Pseudepigrapha and Armenian Studies, Collected Papers, Volume*

առաջին՝ Սմբատ իշխանաց իշխան Օրբելյանի տապանի թվականի առնչությամբ: Կ. Մաթևոսյանն էլ արձանագրել է, որ թեմակալի «ՁԻԹ» ընթերցումը ճիշտ չէ, և պետք է լիներ «ՁԻԲ»⁶², որը ճիշտ է Պ. Մաղաթյանի ընթերցման երկու տարբերակում էլ՝ ձեռագիր և տպագիր:

Նույնը վերաբերում է իշխանուհի Մինախաթունի տապանի թվականին. «Ի թվին 2. Խ. է. Թագազարմ արքայուհին է Մինայ խաթունն դուստր մեծ կողմնակալին Աղուանից Զալալին»: Պ. Մաղաթյանի «ՁԽԷ» ընթերցման փոխարեն Ս. Զալալյանցինը «ՁԽԵ»⁶³ է: Ըստ Ս. Բարխուդարյանի և Կ. Մաթևոսյանի⁶⁴ ճշգրտումներին՝ Պ. Մաղաթյանի ընթերցումը ճիշտ է:

Տարսայիճի և Արզուխաթունի որդի Փախրադուլա իշխանի անունը Պ. Մաղաթյանի երկու տարբերակում էլ սխալ ընթերցում է՝ «Փախրադսիլայ», մինչդեռ Ս. Զալալյանցինը ճիշտ է: Սակայն սա վերջինս կարող էր ուղղած լինել ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության:

5-րդ՝ էլիկում իշխանի տապանագիրը Ս. Զալալյանցը հրատարակել է այսպես. «Ի թվին 2ԽԹ. զգեղեցկատեսիլն էլիկում....»⁶⁵, իսկ Պ. Մաղաթյանինը. «Թվին 2. Խ. Թ. Զգեղեցկատիպն էլիկում....»⁶⁶:

8-րդ՝ Բուղդա իշխանի տապանագրին՝ Պ. Մաղաթյանի «Յետ յուով քաջ մրցմանց» ձևը Ս. Զալալյանցը հրատարակել է «Յետ յուով քաջ մրցանաց», մինչդեռ վերջին բառի ճիշտ ընթերցումը «մրցմանց» է: Այս տապանագրի մաղաթյանական ընթերցումն ամբողջությամբ մեջ ավելի ճշգրիտ է:

Հետագայում ուսումնասիրողները, անդրադառնալով Ս. Զալալյանցի հրատարակությանը և բարձր գնահատելով նրա դերը որպես առաջին արձանագրողի, այնուհանդերձ նկատել են, որ ընթերցումները սխալաշատ են: Կ. Կոստանյանցը գրում է. «....Ի յայտ եկն եւ այն եթէ ստորագրութիւնն Վայոց ձորոյ ի գիրս Զալալեանի գործ է գրասէր առն երիտասարդի յԱղէքսանդրապոլ քաղաքէ, Յովհաննու Յակովբեան Բաբայեանց, որ ի ժամանակի շրջագայութեան վարդապե-

II, Leuven-Paris-Dudley, 2006 (p. 813-859), p. 824 (միայն Բուրթլի ողի Սմբատի տապանագիրն է):

⁶² Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանք*, էջ 137:

⁶³ Զալալեանց, *Ճանապարհորդություն....*, 1858, էջ 174:

⁶⁴ Հմմտ. Դիվան հայ վիմագրության, Պրակ III, Վայոց ձոր. եղեգնաձորի և Աղիգեղկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 237, Հմ. 776: Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանք*, էջ 139:

⁶⁵ Զալալեանց, *Ճանապարհորդություն....*, էջ 173:

⁶⁶ Ըստ մյուս բոլոր հրատարակությունների՝ մաղաթյանական ընթերցումը ճիշտ է: Հմմտ. Դիվան հայ վիմագրության, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, էջ 237, Հմ. 775: Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանք*, էջ 138, Հմ. 99: «Զգեղեցկատեսիլ» ընթերցումը կա միայն Ս. Տեր-Ավետիսյանի տարբերակում. տե՛ս Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, *Հայագիտական հետազոտություններ*, էջ 490:

տին իբր քարտուղար ի սպասու կայր առաջի գաւառապետին Վայոց ձորոյ, ծանաւթ բանաստեղծին Պետրոսի Մաղաթեանց Սէյադ մականունաւելոյ. Չեն ինչ զարմանք ապաքէն եթէ եւ սպրդեալ իցեն ի գիրս Զալալեանի շփոթութիւնք թուականաց եւ անյարիր դարձուածք բանից, վկայք անփորձ լինելոյ աւժանդակաց նորին»⁶⁷: Այսինքն՝ անճշտությունների պատճառ համարում է թեմակալին օժանդակողների՝ վիմագրեր ընթերցելու փորձառության պակասը: Մինչդեռ գրեթե միաժամանակ հրատարակված՝ ճռաքաղյան տարբերակը ցույց է տալիս, որ եղել են առավել վարժ և հմուտ ընթերցումներ, որոնք իսկապես կարող էին լրացման և համեմատության աղբյուր լինել հետագայի ուսումնասիրողների համար, ինչպես որ եղել են իրականում, սակայն միջնորդված: Ահա թե ինչպես:

Ըստ որոշ համեմատությունների՝ հենց այս հանդեսի նյութին ծանոթ է եղել Դ. Ալիշանը, և դրանից, որպես ընթերցման տարբերակից, վերջինս լիապես օգտվել է⁶⁸: Թեև Պ. Մաղաթյանի անունը կամ «Ճռաքաղ»-ը «Միսականում» չի հիշատակվում, սակայն Դ. Ալիշանը նորավանքի բոլոր վիմագրերի ընթերցումը վերագրում է Հ. Բաբայանին՝ Պ. Մաղաթյանի որդեգրին. «....Ընդօրինակեալք ի Յովհաննէ Բաբայեանց ի խնդրոյ Զալալեան Սարգսի եպիսկոպոսի որ և հրատարակեացն....»⁶⁹: Ս. Զալալյանցի հիշատակման մեջ բացակայում է Հովհաննեսի ազգանունը, ինչպես նաև մասնավորեցված չէ աշխատանքի այն սահմանը, որ արել է վերջինս: Մինչդեռ Հովհաննեսը ազգանվամբ նշված է հենց «Ճռաքաղում», ապա միայն այստեղ է, որ Պ. Մաղաթյանը որպես աշխատասիրող առանձնացրել-ընդգծել է Հ. Բաբայանի անունը: Դ. Ալիշանը կարող էր օգտված լինել Քաջբերունու գրություններից կամ «Մշակ» – «Մեղու Հայաստանի» բանավեճերից, սակայն Քաջբերունին ընթերցման հարցում երկրորդ տեղն է հատկացնում Հ. Բաբայանին:

Դ. Ալիշանի տապանագրերի և առհասարակ նորավանքի վիմագրերի ընթերցումը Հ. Բաբայանին վերագրելը, ըստ ամենայնի, բխում է հենց Պ. Մաղաթյանի ճռաքաղյան հրատարակությունից: Ապա՝ հ. Դ. Ալիշանը այս տապանագրերը դասավորում է այն նույն հերթականությամբ, ինչպես որ կան «Ճռաքա-

⁶⁷ Կ. Կոստանեանց, *Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց*, Ս.-Պետերբուրգ, 1913, «Նախաբան», էջ XXIV:

⁶⁸ Իսկ, ինչպես գիտենք, հ. Դ. Ալիշանը չէր կարող տեսնել և ընթերցել այդ վիմագրերը, այլ միայն ի մի բերել արդեն եղած հրատարակությունները. նրա աշխատությունները ձեռագիր և տպագիր սկզբնաղբյուրների վրա են հիմնված:

⁶⁹ Հ. Դ. Ալիշան, *Միսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893*, էջ 198:

ղում», այսինքն՝ Պ. Մաղաթյանի շարակարգումով⁷⁰: Այնուհանդերձ, ամենաուշագրավը բնագրական ընդհանրություններն են: Թեև Ղ. Ալիշանը լրացումներ, սրբագրումներ և փոփոխություններ արել է ըստ մյուս՝ իրեն նախորդող՝ Ս. Զալալյանցի և Քաջբերունու աղբյուրների, սակայն Պ. Մաղաթյանինից վերցրել է այն ընթերցումները, որոնք նախորդների հրատարակածում չկան: Այսպես.

Տարսայիճ իշխանի տապանագրի մեջ ուշագրավ է «աթաբակ» և «աթաբէկ» տարբերակները: Պ. Մաղաթյանի երկու՝ ձեռագիր և տպագիր տարբերակներում այս բառը ընթերցված է «աթաբակ»։ «...Հզոր և մեծ գործակալին և քաջապահ մենամարտին աթաբակ Տարսայիճին», մինչդեռ, մինչև Ղ. Ալիշանի հրատարակությունը, Քաջբերունու և Ս. Զալալյանցի հրատարակածներում «աթաբէկ» ձևն է⁷¹: Եթե Ղ. Ալիշանը իրեն որպես նախորդ ունենար միայն այս վերջին երկուսին, ինքն ևս կգրեր «աթաբէկ», մինչդեռ նրա հրատարակածում «Ճռաքաղի»՝ մաղաթյանական տարբերակն է՝ «աթաբակ»⁷²: Ս. Բարխուդարյանը հրատարակել է միայն արձանագրությունը՝ «Աթաբէկ» տարբերակով, և ծանոթությամբ նշել է, որ այս տապանաքարի միայն ջարդված մասերն են տեղում. «...Ոչնչացված է եղել 1916 թվականից առաջ...»⁷³: Ե. Լալայանը ևս ընթերցում է «Աթաբակ»⁷⁴, որը կարող էր վերցրած լինել Ղ. Ալիշանի հրատարակությունից⁷⁵:

⁷⁰ Պ. Մաղաթյանը դասավորել է սրանք ժամանակագրորեն և ըստ ընտանեկան կապերի: Այստեղ ակնառու օրինակը յոթերորդ՝ Բուրթելի ուղի Սմբատի տապանի դիրքն է: Քաջբերունին սա չի արձանագրել, Ս. Զալալյանցն էլ իշխանական տապանագրերը դասավորել է ըստ ավագության կարգի՝ համարակալելով դրանք մեկից ութ: Այսինքն՝ իր նախորդներից Ղ. Ալիշանը տապանագրերի այսպիսի դասավորություն կարող էր վերցնել միայն «Ճռաքաղից»: Ե. Լալայանի շարակարգումն էլ գրեթե համապատասխանում է Պ. Մաղաթյանի դրածին: Բայց նա ցույց է տալիս շարքային դասավորությունը, որից, սակայն, դուրս է Բուրթելի ուղի Սմբատինը: Իսկ «Սիսականում» շարքային դիրքի մասին տեղեկությունը բացակայում է, քանի որ այն Պ. Մաղաթյանը ևս չի արձանագրել:

⁷¹ **Զալալեանց**, *Ճանապարհորդություն...*, էջ 173: *Արարատ*, 1890, Ա, **Քաջբերունի**, *Ճանապարհորդական նկատողությունք*, էջ 35: Ղ. Ալիշանը Փախաղոյա իշխանի տապանագիրը հրատարակել է ըստ Քաջբերունու (*Արարատ*, 1890, Ա, էջ 34), իսկ Տարսային իշխանինը՝ ըստ «Ճռաքաղի»՝ միայն վերջինիս «հզոր» բառը դարձնելով «հզար»: Տե՛ս **Հ. Ղ. Ալիշան**, *Սիսական*, էջ 192, Հ^մ Գ: Հմմտ. նաև **Կ. Մաթևոսյան**, *Նորավանք*, էջ 137, Հ^մ 97 (աթաբէկ):

⁷² **Հ. Ղ. Ալիշան**, *Սիսական*, էջ 192, Հ^մ Բ: Լիպարիտ Օրբելյանի վիմագրերում գործածված է «աթաբակ», էլիկումի փոխարեն՝ «Ալիկում» ձևը, այսինքն՝ այս վիմագրերին առավել բնորոշ է է-ի փոխարեն ա տարբերակը: Տե՛ս **Կ. Մաթևոսյան**, *Նորավանք*, էջ 86-87, Հ^մ 1-2, 4, 9 կմ:

⁷³ Հմմտ. *Գիվան հայ վիմագրություն*, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, էջ 236, Հ^մ 773:

⁷⁴ **Երուսանդ Լալայեան**, *Ազգագրական հանդէս, Տասնեվեցերորդ տարի, XXVI գիրք*, 1916, Թիֆլիս, 1917, էջ 58:

⁷⁵ Տարսային իշխանի և Փախաղոյա իշխանի տապանագրերի հնչյունական բացարձակ համամասնությունը Ղ. Ալիշանի հրատարակածին ենթադրել է տալիս, որ Ե. Լալայանի աղբյուր-

էլիկումի կին և Բուրթելի մայր Թամթախաթուն իշխանուհու տապանագիրը անխաթար ընթերցմամբ կա միայն «Ճռաքաղում», որի հիմամբ՝ և «Սիսականում»⁷⁶:

Այնուհանդերձ, ամենաուշագրավ փաստը առնչվում է Բուղդա իշխանի տապանագրին. Ս. Ջալալյանցի ընթերցումն այսպիսին է. «Մեծ Բուրթէլին զգեղահրաշ Բուղդային...»⁷⁷: Իսկ Մադաթյանինը՝ այսպես. «Եղբայր մեծ Բուրթելին զգեղահրաշ Բուղդային...»: «Եղբայր մեծ» արտահայտությունը Պ. Մադաթյանը նշում է առանց լրացման կամ կասկածի: Մինչդեռ Ս. Բարխուդարյանի հրատարակության մեջ երևում է, որ այդ սկզբի մասը՝ ձախից գրությունները, չկան, և հրատարակիչներն այն վերականգնման-լրացման փակագծի մեջ են առել⁷⁸: Քաջբերունու և Ս. Ջալալյանցի ընթերցումներում ևս սկզբի «Եղբայր» բառը բացակայում է⁷⁹: Եվ միայն Ղ. Ալիշանն է, որ վերականգնում է այն⁸⁰, ինչն անում է մադաթյանական ընթերցումների հիման վրա: Ուստի, ըստ այս տապանագրերի ընթերցման ժամանակագրության, Ս. Բարխուդարյանն էլ լրացրել է «Եղբայր»⁸¹ բառը հավանաբար ըստ «Սիսականի», հետևաբար և՛ ըստ Պ. Մադաթյանի: Թեև Ե. Լալայանի և МАК-ի ընթերցումների մեջ ևս կա «Եղբայր» բառը⁸², հրատարակված համապատասխանաբար 1917 և 1916 թթ., սակայն պարզ չէ՝ տպագրի՞ր աղբյուրից է վերցված, թե՞ իր/իրենց ընթերցումն է: Քանի որ այս տապանի համար Ե. Լալայանը գրում է. «Կոտրուած և դուրս ձգուած մի գերեզմանաքարի վրայ»⁸³: Վնասվածությունն արձանագրում է նաև Ս. Ջալալյանցը⁸⁴: Ուրեմն, չնայած առաջին ընթերցումների ժամանակ արդեն իսկ առկա վնասվածությունը, Պ. Մադաթյանն է այս սկզբի «Եղբայր» բառի ժամանակագրորեն առա-

րը եղել է նաև «Սիսական»-ը: Հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 192, Հ^{մբ} Բ-Գ: Երուանդ Լալայեան, Ազգագրական հանդէս, էջ 58:

⁷⁶ Հմմտ. Արարատ, 1890, Ա, էջ 34: Իսկ Ս. Ջալալյանցի ընթերցման մեջ բացակայում է, օրինակ, «Ջաշխարհաշէն» բառը, իսկ Թամթախաթուն անունը ընթերցված է «Թանթախաթուն»: Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն..., էջ 174:

⁷⁷ Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն..., էջ 174:

⁷⁸ Դիվան հայ վիմագրության, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, էջ 237, Հ^{մբ} 777: Հմմտ. Կ. Մաթևոսյան, Նորավանք, էջ 139, Հ^{մբ} 101:

⁷⁹ Հմմտ. Արարատ, 1889, ԺԲ, էջ 660: Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն..., էջ 174:

⁸⁰ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 193, Հ^{մբ} Ը:

⁸¹ Միայն թե բառը Բերականոնեն փոխել է համապատասխանեցնելու «Պուլտային» ձևին:

⁸² Երուանդ Լալայեան, Ազգագրական հանդէս, էջ 60: Материалы..., под редакцией графини П. С. Уваровой и Х. И. Кучукъ-Иоаннесова, с. 180, ном. 190.

⁸³ Երուանդ Լալայեան, Ազգագրական հանդէս, էջ 60:

⁸⁴ «Ի վերայ եօթներորդ տապանի կէս մասն եղծեալ...»: Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն..., էջ 174:

ջին և միակ ընթերցողը, և Ղ. Ալիշանը, առանց հիշատակման, օգտագործել է այն, որից էլ անցել է նաև տապանագրերի մյուս հրատարակություններին:

Ուստի տապանագրերի ճառագողյան հրատարակությունը որոշ դեր է խաղացել կարևոր այս սկզբնաղբյուրի, հատկապես վնասված կամ կոտրված տապանագրերի բնագրական առավել ճշգրիտ պատկեր ստանալու հարցում:

Այսպիսով՝ այս տապանագրերի մանրագնին ուսումնասիրությունը, համեմատությունը արդեն եղած ընթերցումների հետ կարող է որոշակի նյութ ապահովել դրանց ուսումնասիրության համար: Պ. Մաղաթյանը իր գործակիցների հետ Սմբատի դամբարանի առաջին ի հայտ բերողն ու այդ տապանագրերի առաջին ընթերցողն է, որի ընթերցումները, թեև առանց անվանական հիշատակման, որոշ առումով, շնորհիվ Ղ. Ալիշանի, դեր ունեցել են ընթերցումների ճշգրտման և լրացման գործում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱՊԵՏԻ ԶԵԿՈՒՅԱԳՐԻՆ, ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, էջ 2

N 3578, 28 октября, секретно?

Эриванскаго военного губернатора управляющаго гражданскою частию
///

по части секретаря

№ 334

21 октября 1857, Эривань

Господину Управляющему Нахичеванским уездом

В донесение рапорта Вашего Высокоблагородия от 16 сего Октября за № 4054,

насчет открытых в селении Амагу Даралагезскаго участка могил Армянскаго царя Сумбата и членов дома его царствовавшего в тринадцатом столетии, – предлагаю Вам, /// доставить мне полныя по этому интересному предмету сведения о том: сколько именно открыто могил, каких именно членов Царскаго дома, что именно обличает, что это Царские могилы, надписи или найденная принадлежности, что именно при этом найдено и нельзя ли снять надписи? /// /// /// /// что именно подало повод к поискам и как достигнуто открытие могил?

Генерал Майор Назаров

Секретарь Щербатов

(Ձերդ բարձրաբեմնությունն այս հոկտեմբերի 16-ի № 4054 զեկուցագրի կապակցությամբ, որ վերաբերում է 13-րդ դարում թագավորած՝ Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների գերեզմանների՝ Դարալագյազի տեղամասի Ամադու գյուղում հայտնաբերմանը, կարգադրում եմ Ձեզ տրամադրել ինձ այդ հետաքրքիր իրողության վերաբերյալ տեղեկություններ այն առումով, թե՞ քանի՞ գերեզման է հայտնաբերվել, Թագավորական տան հատկապես ո՞ր անդամների, ի՞նչն է հատկապես վկայում, որ դրանք Թագավորական շիրիմներ են՝ արձանագրությունները, թե՞ գտնված պատկանելիքները, ի՞նչ է հատկապես դրա մոտ հայտնաբերվել և հնարավոր չէ՞ արձանագրությունները ընդօրինակել, ի՞նչն է հատկապես որոնումների առիթ ծառայել և ինչպե՞ս է կատարվել գերեզմանների հայտնաբերումը: Գեներալ-մայոր Նազարով, ֆարտուղար՝ Շչերբատով)⁸⁵:

2. ՊԵՏՐՈՍ ՄԱԴԱԹՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅԱԳԻՐԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱՊԵՏԻՆ, ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 7, գործ 24, էջ 3

№ 4244, 28 октября, 1857, г. Нахичеван,

15 ноября, 1857 года

№ 3827

Господину управляющему Нахичеванским уездом, на надпись, отъ 28 истекшаго Октября за № 4244^{Мб}, имею честь почтительнейше донести, что Тифлисский Армянский Епархиальный Архиепископ Саркис Джалалов летом сего года был на Агридже Новобаязетскаго уезда, с целью приступить к составлению подробнаго описания всем древним: монастырям, церквам и памятникам, состоящим во вверенном мне участке, называвшемся при владычестве Армян, Вайоц Цор (Теснина воплей), для включения в Путешествие свое по Армении, но имея экстренную надобность возвратится в город Тифлис, просил меня составить сказанное описание и я будучи занят по службе, исполнение желания Высокопреосвященнаго Саркиса Джалалова поручил питомцу моему Оганесу Бабаеву, который вместе с Даралагезскими священниками Аваком тирацу-Апраамовым и Аракемом Тер-Аствацатуровым открыл при Амагинском монастыре, называемом «Нораванк», в особом здании пок-

⁸⁵ Բոլոր ուսերեն գրությունների հայերեն թարգմանությունը իմն է Ա. Ա.:

рытия развалинами могилы Армянского Царя Сумбата и членовъ дома его, как благоусмотреть изволит Его Высокоблагородие, из прилагаемых у сего с переводом надписей снятых со всею верностию с надмогильных камней. При чем долгом считаю доложить, что, во первых, как доказывают высеченные на стенах сего монастыря памятники сказанными членами Царского дома, были пожертвованы на вечныя времена в пользу монастыря разныя недвижимыя собственности и деревни, из коих: Чива, Арпа, Данзик, Авал (?), Амагу и другия, ныне находятся во владении мюлькочаров и, во вторых, полное описание всех древностей, отправлено мною по почте 22 минувшаго октября в г. Тифлис к Архиепископу Джалалову.

Начальник Даралагезскаго участка капитан Мадат[ов].

№ 1786

10 ноября 1857 года,

Сел. Кешиш-кенд. (Պատիվ ունեւ մեծագոյն հարգանքով գեկուցելու, որ Թիֆլիսի հայոց թեմակալ արքեպիսկոպոս Սարգիս Զալալյանցը այս տարվա ամռանը Նոր-Բայազետի Ագրիչ (Այրիշա) գյուղում էր գտնվում՝ ձեռնամուխ լինելու կազմելու բոլոր հնությունների՝ վանքերի, եկեղեցիների և հուշարձանների մանրամասն նկարագրությունը, որոնք իմ կառավարման ներքո գտնվող տեղամասի մեջ են, որը Հայոց տիրապետության շրջանում կոչվել է Վայոց Ձոր (Ողբերի կիրճ), իր «Հանապարհորդութիւն ի Հայաստան» գրքում գետեղելու համար: Սակայն Թիֆլիս քաղաք վերադառնալու հրատապ անհրաժեշտության բերումով ինձ խնդրեց կազմել հիշատակված նկարագրությունը: Եվ ես էլ, պաշտոնական զբաղվածություն ունենալով, բարձր սրբազնություն Սարգիս Զալալյանցի ցանկության իրագործումը հանձնարարեցի իմ որդեգիր Հովհաննես Բաբայանին, որը դարալազյազցի քահանաներ Ավագ տիրացու Աբրահամյանի և Առաքել Տեր-Աստվածատուրյանի հետ միասին Ամաղուի վանքում, որ կոչվում է «Նորավանք», հատուկ շինությունում ի հայտ բերեցին Հայոց Սմբատ թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների՝ փլատակներով պատված շիրիմները, ինչպես որ Ձերդ բարձրարեծննդությունը կբարեհաճի նկատել սրան կցվողից՝ արձանագրությունների բարգմանությամբ, որոնք ամենայն իսկությամբ ընդօրինակվել են տապանագրերից: Ընդ որում, պարտքս եմ համարում գեկուցելու, որ, առաջին, ինչպես ասպացուցում են այս վանքի պատերի՝ նշված Թագավորական տան անդամների արձանագրությունները, վանքին անվերադարձ (մշտական) նվի-

րաբերվել են զանազան անշարժ սեփականություն և գյուղեր, որոնցից են՝ Զիվա, Արփա, Տանձիկ, Ավալ (, գուցե՝ Ավեշ), Ամաղու և այլք: Ներկայումս դրանք մոլոդոգարների (կալվածատերերի) սեփականությունն են: Եվ երկրորդ՝ ես բոլոր հնությունների լիակատար նկարագրությունը անցյալ՝ հոկտեմբերի 22-ին ուղարկել եմ Թիֆլիս՝ արհեստական Ջալալյանցին:

Դարալագյազի (Վայոց ձոր) տեղամասի պետ կապիտան Մադաթյան:

№ 1786

1857 թ. նոյեմբերի 10, գյուղ Քեշիշենդ (Եղեգնաձոր)):

3. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐՔ, ՄԽ 3751, 342բ, Գևորգ Ախվերդյանին ուղարկած նամակից, 25 դեկտեմբերի 1858 թ., Երևան

1. Տապանագիր Սմայատայ արքայի.

«Սմայատ արքային է տապանս յիշեցեք: Թ. Զ. Ի. Բ.»:

2. Տապանագիր Տարսային իշխանի.

«Ի թվիս Զ. Լ. Ը. Այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին հզոր եւ մեծ գործակալին և քաջապահ մենամարտին արքայի Տարսայինին»:

3. Տապանագիր Փախրադսիլայ իշխանի.

«Այս է քաջ տապան ի բանդ բարկութեան է եւ գերութեան հրաշագեղ մանկանն եւ քաջագոր երիդասարտին Փախրադսիլին որդայ մեծափառ իշխանի Տարսայինին վասն որոյ աղաչեմ յիշել թվիս Զ. Խ. Ե.»:

4. Տապանագիր իշխանունի Մինայ խաթունի.

«Ի թվին Զ. Խ. Է. Թագազարմ արքայունին է Մինայ խաթունն դուստր մեծ կողմնակալին Աղուանից Ջալալին»:

5. Տապանագիր Էլիկում իշխանի.

«Թվին Զ. Խ. Թ. Զգեղեցկատիպն Էլիկում որդի մեծի Տարսայինին որ առիւծօրէն խոխտ մոնշէր ընդդէմ այլասեռ գնդին աղաչեմ յիշել յաղօթ»:

6. Տապանագիր իշխանունի Թամթայ խաթունի.

«Զաշխարհաշէն դշխոյափառ պարօն զԹամթայ խաթունն մայր Բուրթելին յիշեցեք. թվին Զ. Կ. Ա.»:

7. Տապանագիր Սմբաթ իշխանի.

«Վարդագոյն տղային Սմբաթ որդի Բուրթելին յիշեցեք»:

8. Տապանագիր Բուղդայ իշխանի.

«Եղբայր մեծ Բուրթելին զգեղահրաշ Բուղդային երիտասարդ հասակաւ յետ յոլով քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ զպսակ թվին Զ. Կ. Է.»:

ANI ARAKELYAN

PETROS MADAT'YAN (ASHUGH SEYAD)
AND THE FIRST READING OF THE INSCRIPTIONS
OF NORAVANK' IN AMAGHU

Keywords: Archbishop Sargis Jalalyants', Hovhannes Babayan, K'ajberuni, the tomb of Smbat, *Chrak'agh* journal, Governor of Nakhijevan district, Yerevan Governorate, ms M3751, at'abak Tarsayich Orbelean.

Between 1852 and 1858, with a few breaks in between, Petros Madat'yan served as the head of the district of Vayots' Dzor three times. During his last visit, with the agreement of Archbishop Sargis Jalalyants', the renowned ashugh and his three associates compiled the description of the antiquities of Vayots' Dzor, including the inscriptions, in absence of the archbishop. On October 22, 1857, Petros Madat'yan sent these documents to S. Jalalyants' in Tiflis, who included the material in his book *Travel in Greater Armenia* published in 1858. Because of the pressure of official obligations, Petros Madat'yan was unable to get involved in all of the works in Vayots' Dzor. But, on September 15, 1857, the tomb of Smbat in Noravank' of Amaghu, the family mausoleum of the Orbelean princely house, was discovered under his leadership. A number of new sources – archival documents, manuscript materials, one publication, as well as the memoirs of contemporaries – prove that Petros Madat'yan and his associates were the first to discover the tomb of Smbat. Additionally, Petros Madat'yan was the first person to read the epitaphs on the tombstones. These epitaphs, however, were published in 1860 in the journal *Chrak'agh* two years later than the mentioned work of S. Jalalyants'. Compared to the ones published by S. Jalalyants', these readings are more accurate and comprehensive. Despite using Petros Madat'yan's publication, Ghevond Alishan failed to reference the source or provide the author's name. Later publications of these epitaphs did, however, incorporate some of Petros Madat'yan's readings, thanks to Alishan. However, because they were not widely distributed in scholarly circles, they failed to attract serious attention.

АНИ АРАКЕЛЯН

**ПЕТРОС МАДАТЯН (АШУХ СЕЯД) И ПЕРВОЕ
ПРОЧТЕНИЕ НАДПИСЕЙ АМАГИНСКОГО НОРАВАНКА**

Ключевые слова: *Архиепископ Саргис Джалалянц, Иованнес Бабаян, Каджберуни, гробница Смбата, журнал «Чраках», управляющий Нахичеванским уездом, Ереванская губерния, рук. М3751, атабак Гарсаич Орбелян .*

В течение 1852-1858 годов, с некоторыми перерывами, Петрос Мадатян, в качестве начальника участка, три раза побывал в Вайоц Дзоре. Во время последнего визита, по договоренности с архиепископом Саргисом Джалалянцем, известный ашух и трое его сотрудников, в отсутствие архиепископа, составили описание древностей Вайоц Дзора вместе с надписями, которое 22 октября 1857 года Петрос Мадатян отправил С. Джалалянцу в Тифлис. Последний включил его в свою книгу «Путешествие в Великую Армению», изданную в 1858 году. Хотя из-за служебной занятости Петрос Мадатян не смог участвовать во всех работах в Вайоц Дзоре, тем не менее 15-го сентября 1857 года под его руководством в Амагинском Нораванке была обнаружена гробница Смбата, родовая гробница княжеского дома Орбелянов. Новые источники – архивные документы, рукописные материалы, одна публикация, а также воспоминания современников – доказывают, что Петрос Мадатян и его сотрудники были первооткрывателями гробницы Смбата, а Петрос Мадатян первым прочел эпитафии, которые были опубликованы в 1860 году в журнале «Чраках» после упомянутой работы С. Джалалянца. Однако чтения Мадатяна более полные и точные, чем опубликованные С. Джалалянцем. Хотя Гевонд Алишан использовал эту публикацию Петроса Мадатяна, он не упомянул ни источник, ни имени автора. Благодаря Алишану некоторые чтения Петроса Мадатяна были включены в более поздние издания этих эпитафий, однако не вошли в широкий научный оборот и поэтому не удостоились должного внимания.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORY

ИСТОРИЯ

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ*

DOI:10.57155/XQWV2857

ՀՈՎՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐՑԱԽԵՑՈՒ «ՎԱՀԱՆ ՈՒՂԱՓԱՌԱՅ»
ԵՐԿՐ ԵՎ ԴՐԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳԵԼՔԸ

Բանալի բառեր՝ Հովսեփ Արցախեցի, բազմաթիվ միսիոներներ, Շուշի, լուսինային, բողոքականություն, Հայ Առաքելական եկեղեցի, գրաքննություն, պահպանում, սրբերի բարեխոսություն, պատկերապաշտություն:

Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է 18-19-րդ դարի բանասեր, աստվածաբան, փիլիսոփա և մանկավարժ, Գանձասարի վանքի միաբան Հովսեփ Վարդապետ Արցախեցու հեղինակած երկերը պարունակող տասնչորս ձեռագիր, որոնց մի մասի գրիչը հեղինակն է կամ իր սաները: Այդ աշխատությունները փիլիսոփայական, աստվածաբանական և քերականական բնույթի են և հիմնականում կիրառվել են ուսուցողական նպատակներով:

Հովսեփ Վարդապետի երկերի շարքում խիստ հետաքրքրական է «Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց» շատագուցակա աշխատությունը՝ գրված 1838 թ. Շուշիում՝ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի հորդորով: Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել «Վահան ուղղափառաց»-ի ընդհանուր կառուցվածքը, բովանդակությունը և դրա հրատարակության արգելքը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում:

* Մեղուկ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, ք. Գ. թ., armine.melkonyan@yahoo.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 15 մայիսի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 08 հունիսի 2025:

Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու կյանքը և գործը (համառոտ ակնարկ)

Հովսեփ վարդապետ Տեր-Ավագյանի (առավելապես հայտնի որպես Արցախեցի) կյանքի վերաբերյալ սուղ տեղեկությունները քաղում ենք ժամանակակիցների հաղորդումներից, ինքնագիր ձեռագրերի հիշատակարաններից և հեղինակած երկերի առաջաբաններից¹: 19-րդ դարի գրող մանկավարժ, հրապարակախոս Մեսրոպ Թաղիադյանը պատմում է, որ Շուշիում գտնվելու ժամանակ (1821 թ.) հանդիպել է իր ուսուցիչ Հովսեփ վարդապետին, որը հայտնի է եղել «իմաստասէր» անվամբ: Նրա հաղորդմամբ՝ Հովսեփին Շուշի են հրավիրվել տեղի երեւելի գերդաստանները՝ իրենց ուստրերին և դուստրերին կրթելու նպատակով: Թաղիադյանը նույնպես աշակերտել է Հովսեփին՝ մասնավորապես ուսանելով փիլիսոփայություն և տրամաբանություն²: Ժամանակի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, բանասեր Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցը, որն ութ ամիս աշակերտել է Հովսեփին, նրան անվանում է «զառաջին աղբիւր լուսաւորութեան Արցախական նահանգի ի վերջին ժամանակս»³: Պատմաբան Լեոյի բնութագրմամբ Հովսեփ վարդապետը «Վանական գիտութեան-աստուածաբանութեան, տրամաբանութեան, ճարտասանութեան և քերականութեան հմուտ էր, յայտնի նաև իր կրօնաւորական կենցաղով Գանձասարի և ս. Յակոբի վանքերում»⁴: Ըստ Լեոյի, թեև Հովսեփը հրավիրվել էր Շուշի հատուկ առաքելության, երկար չի մնում այնտեղ և հիմնականում իր գիտակրթական գործունեությունը ծավալում է Գանձասարի և Սուրբ Հակոբի վանքերում: Նշվում է նաև, որ նրա համբավն այնքան մեծ էր, որ Շուշիի հարուստ ընտանիքներն իրենց երեխաներին ուղարկում էին Ս. Հակոբի վանքում ապրելու և նրանից դասեր առնելու: Լեոն նույնիսկ գրուցել է Շուշիի ծերերի հետ՝ փորձելով ավելի տեղեկություններ քաղել Հովսեփի մասին, որոնց հաղորդմամբ՝ նա «եռաչէնի Ղշաղ գիւղիցն էր, վերին աստիճանի գուարճախօս էր և գինեսէր»⁵:

¹ Իհարկե, հավանական է, որ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունն ի հայտ բերի նոր փաստեր Հովսեփ վարդապետի կյանքի վերաբերյալ, ինչը, սակայն, դուրս է սույն հոդվածի շրջանակից:

² **Մեսրոպ Թաղիդեանց**, Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպբայ Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. Սարկաւագի Սրբոյ էջմիածնի ի Հայս, հտ. 1, Կալկաթա, 1847, էջ 292–293: Հեղինակը ներկայացնում է իր և Հովսեփ վարդապետի զրույցը՝ բնութագրելով վերջինիս՝ որպես իմաստուն և հոգատար ուսուցչի, տե՛ս նույն տեղում, էջ 293–295:

³ **Զալալեանց Սարգիս արքեպիսկոպոս**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տփլիս, 1858, էջ 355:

⁴ **Լեո**, Պատմութիւն Դարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838–1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 84–85:

⁵ Նույն տեղում, էջ 85:

Հովսեփ վարդապետը մահացել է 1843 թ. մարտի 1-ին և Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի (1830-1854) հրամանով թաղվել Գանձասարի վանքի հյուսիսային կողմում: Գերեզմանի վրա կա հետևյալ տապանագիրը. «Յովսէփ՝ գիտնական վարժապետ-վարդապետ էր Աւագեանց Արցախայոյ պերճ, տապան որպէս կարես, հանդուրժես, մեծն վարժապետն ի քեզ կրեալ զետեղես, զհինաւորց երախտաւորն ամփոփես, զանխօս մանկունս ի սուրբ հօրէն որբ թողես, եկա՛յք ընկերք, ո՛ր դուք մուգայք սիրասունք զհօրս զմահ յորդ արտասուօք ողբասցուք, եթէ Յիսուս զիւր Ղազարոս արտասուեաց. 1847»⁶: Ինչպես տեսնում ենք, տապանաքարի վրա նշված է 1847, մինչդեռ Լեոն վկայակոչում է Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ 1843 թ. գրված «Յաղագս մահուան գիտնական Յովսէփ վարդապետին՝ միաբանի սրբոյ վանիցն Գանձասարու»⁷ խորագրով մի աղբյուր: Եթե Լեոյի և Մակար եպիսկոպոսի՝ տարեթվի ընթերցումներում շփոթ կամ վրիպակ չկա, բացառված չէ, որ 1847-ը տապանագրի գրություն թիվն է, ինչը նույնպես հնարավոր կլինի ճշգրտել կենսագրական մանրամասների հետագա ուսումնասիրության ընթացքում:

Մաշտոցյան Մատենադարանում Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու հեղինակած երկերը պարունակող տասնչորս ձեռագրից մի քանիսի գրիչը հեղինակն է կամ իր սաները: Այդ երկերի մի մասը նախկինում հրատարակված աշխատությունների համառոտ՝ «հովսեփյան» օրինակներ են: Հովսեփ վարդապետը համառոտել է դրանք առավել գործնական-կրթական նպատակներով, ինչպես ինքն է բացատրում ընդարձակ խորագրերում կամ առաջաբաններում⁸: Այդ երկերն են. 1. Տեսական փիլիսոփայության դասագիրքը, որ 17-րդ դարի դոմինիկյան աստվածաբան, փիլիսոփա Անտուան Գուդանի “*Philosophia juxta inconcussa tutissimaque divi Thomae dogmata*” երկի՝ Վենետիկի Մխիթարյան հայր Վրթանես Ասկերյանի հայերեն թարգմանության⁹ մի խմբագիր տարբերակ

⁶ Բարխուտարեանց Մակար եպիս., *Արցախ*, Բագու, 1895, էջ 179: Պահպանել ենք հրատարակության կետադրությունը: Մակար եպիսկոպոսն այսպես է ծանոթագրում. «Այս է գիտնական Յովսէփ վարդապետի գերեզմանն, որ շատ տարիներ վարժապետութիւն արած է Արցախիս վանքերումն» (տե՛ս նույն տեղում):

⁷ Լեո, *Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի*, էջ 85:

⁸ Հովսեփ վարդապետի երկերը պարունակող ձեռագրերի ընդհանուր ֆնկցիոնը, առաջաբանները և բովանդակությունը տե՛ս **A. Melkonyan**, “The Literary Heritage of the Philosopher, Theologian, and Philologist Hovsep‘ Arts‘akhets‘i (18th-19th century)”, *Das Kulturelle Erbe von Arzach*, ed. **A. Muller, G. H. Harutyunyan, D. Heller, M. Tamcke**, Kiel University, 2024, էջ 511-524: Տե՛ս նաև **Թ. Մինասյան**, *Արցախի գրչության կենտրոնները*, Երևան, 2015, էջ 23-24:

⁹ Ասկերյանի գրական գործունեության մասին տե՛ս **Ա. Փաշայան**, «Վրթանես Ասկերյանը եւ նրա թարգմանական ժառանգությունը», *ՊԲՀ*, 2005, 3, էջ 96-102:

է: Հովսեփի խմբագրությունյան առաջին մասը՝ «Տրամաբանություն»-ը, հրատարակվել է 1840 թ. Շուշիում: 2. Հովհանն Ոսկեբերանի՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնություն: 3. Հայերենի քերականության դասագիրք: 4. Գրաբարի համառոտ բառարան, որը հրատարակվել է 1830 թ. Շուշիի Բազելյան միսիոներների հիմնած տպարանում¹⁰:

«Վահան Ուղղափառաց» երկը

Հովսեփ վարդապետի երկերի շարքում խիստ հետաքրքրական է «Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց» աշխատությունը՝ գրված 1838 թ. Շուշիում՝ Դարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի հորդորով: Երկը պահպանվել է միակ ինքնագիր օրինակով (որքան մեզ հայտնի է). այն ներառված է ՄՄ 2622 ձեռագրում, որը բաղկացած է տարբեր ժամանակներում և վայրերում գրված, իրար հետ բովանդակային կապ չունեցող 15 գրչագրերից¹¹: Գրիչ-հեղինակի էջակալմամբ «Վահան ուղղափառաց»-ը 44 էջ է (թերթ 21ա-42բ)՝ գեղեցկագիր շղագրով:

Բովանդակությունից, որ համառոտակի կներկայացնենք ստորև, պարզ է դառնում, որ «Վահան ուղղափառաց»-ի հասցեատերը Արցախում հաստատված բողոքական միսիոներներն են և հատկապես Հայ Առաքելական եկեղեցու այն հետևորդները, որոնք սկսել էին համակրել և նույնիսկ անդամագրվել Լուսիերական եկեղեցուն: Դեռևս 1821 թ. Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը քարոզիչներ է ուղարկել Անդրկովկաս՝ տեղի մահմեդականների, հրեաների և այլակրոն ժողովուրդների շրջանում քարոզչական գործունեություն ծավալելու նպատակով¹²: 1822 թ. Ալեքսանդր Ա ցարից նրանք ստանում են քարոզելու, դպրոցներ և տպարաններ հիմնելու իրավունք¹³: Շուրջ

¹⁰ Բառարանի համառոտ ֆննդությունը տե՛ս Ն. Պողոսյան, Հայ բառարանագրությունյան պատմության գրվագներ, պրակ Ա, Երևան, 2016, էջ 92–94:

¹¹ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ը., խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2013, էջ 751–768:

¹² Տե՛ս Ա. Մանուկեան, «Պազելի աւետարանական փարոզչական ընկերութիւնը եւ հայերը (1823–1835)», *Das Armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen*, խմբ.՝ M. Tamcke et al., Universitätsverlag Göttingen, 2021, էջ 85–100, նույնի՝ «Պազելի Աւետարանական փարոզչական ընկերութեան տան կառուցումը Շուշիի մէջ», *Das Kulturelle Erbe von Arzach*, խմբ. A. Müller, G. H. Harutyunyan, D. Heller, M. Tamcke, Kiel University, 2024, էջ 174–187, Հ. Ղուկասեանց, Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886:

¹³ Բողոքական փարոզիչների՝ Շուշիում ծավալած կրթական, հրատարակչական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Պետոյան, «Շուշիում բազելյան բողոքական փարոզիչների հաստատումը եւ տպարանի հիմնադրումը», *Եվրոպական համալսարան. գիտական հոգված-*

10 ամիս Աստրախանում սովորում են հայերեն, պարսկերեն և թուրքերեն և ի վերջո, հաստատվում են Շուշիում՝ հաշվի առնելով նաև քաղաքի աշխարհագրական կարևոր դիրքը, որտեղից հնարավոր կլիներ քարոզել ոչ միայն անդրկովկասյան տարածաշրջանում, այլև Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում¹⁴։ Թեև միսիոներները սկզբնապես նպատակ են ունեցել քարոզելու Անդրկովկասի հեթանոսներին և մուսուլմաններին, նրանց ուշադրությունը շուտով սեփականում է տեղի հայ ազգաբնակչության ուղղությունը՝ փորձելով նրանց ընդգրկել մահմեդականների քրիստոնեացման գործում։ Այսպես, շատ հայեր, այդ թվում, հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ, սկսում են համակրել և հետևել նրանց, ինչն էլ բացասական արձագանք է ստանում Մայր Աթոռում¹⁵։

Նիկոլայ Ա-ի 1835 թ. օգոստոսի 23-ի հրամանագրով դադարեցվում է միսիոներների գործունեությունը Ռուսական կայսրության սահմաններից ներս։ 1838 թ. ապրիլին բազելյան առաքելության վերջին միսիոներ՝ Ֆելիցիան Զամբան (Felician Martin Graf Zarembo-Kalinowskij) հեռանում է Շուշիից¹⁶։

Հովսեփ վարդապետի՝ խնդրո առարկա երկի տիտղոսաթերթին կարդում ենք. «Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց։ Յորում աւանդին նախ՝ բանք զպնդութենէ պահոց, երկրորդ՝ բանք զճշմարտութենէ բարեխօսութեան ամենայն սրբոց Հնոց եւ Նորոց, երրորդ՝ զընդունելութենէ եւ զերկրպագութենէ պատկերաց՝ հաստատեալ վկայութեամբք Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց։ Ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննու արժանընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի։ Հրամանաւ և ծախիւք աստուածարեալ առաքելաշաւիղ վիճակաւոր առաջնորդի և մետրոպոլիտի Հայոց Ղարաբաղու և այլոց՝ տեառն Բաղտասարայ իշխանազնեայ Հասան Զալալեան սրբազան արքեպիսկոպոսի և ասպետի։ Յորդորմամբ վերոյ իշեալ արհույն՝ հաւաքեալ բանք նուաստագոյն Յովսէփայ Սեւորի Արցախեցոյ, ի միաբանութենէ սրբոյ վանացն Գանձասարու, ի Շուշի։ 1838 ամի Տեառն, ՌՄՁԷ.»¹⁷։

Տիտղոսաթերթին արդեն իսկ նշված են աշխատության բուն մասերը և քննարկվող հիմնական թեմաները՝ պահք, սրբերի բարեխոսություն և պատկերներ

ների ժողովածու, 2019, 10 (02), էջ 372–384, նույնի՝ «Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին», *ԲՄ*, 30, 2020, էջ 302–316, նույնի՝ «Բազելյան բողոքական ֆարոգիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835)», *Հայագիտության հարցեր*, 2021, 1, էջ 45–65։

¹⁴ Ա. Մանուկեան, «Պապեղի աւետարանական ֆարոգչական ընկերութիւնը եւ հայերը (1823–1835)», էջ 88։

¹⁵ Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838–1913, էջ 93–95։

¹⁶ Տե՛ս Ա. Մանուկեան, «Պապեղի Աւետարանական ֆարոգչական ընկերութեան տան կառուցումը Շուշիի մէջ», էջ 185։

¹⁷ ՄՄ 2622, 21ա։

րի երկրպագություն, որ, ըստ ամենայնի, եղել են Հայ Առաքելական և Լութերական եկեղեցու հետևորդների միջև ծագած հիմնական դավանաբանական, ծիսապաշտամունքային տարաձայնությունները:

Առաջին՝ «Յաղագս Պահոց» գլուխը (21ա-29ա) հեղինակն սկսում է Մատթեոսի Ավետարանով. «Եւ պահեալ զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր ապա քաղցեալ» (Դ. 2), այնուհետև ներկայացնում և վերլուծում պահքին վերաբերող այլ տեղիներ Հին և նոր Կտակարաններից: Նա հիմնվում է բացառապես Ս. Գրքի վրա և եկեղեցու հայրերին չհղելը բացատրում այն հանգամանքով, որ բողոքականների համար հայրերը հեղինակություն չեն, և որ, ինչպես իրենք են ասում. «հայրապետն ինձ նման մին մարդ էր»¹⁸: Նա մանրամասնորեն բացատրում է, թե ինչ է պահքը և որոնք են այն ուտելիքները, որոնցից պետք է հրաժարվել. «Զօրեղ կերակուրք են միսն և ի մսոյ ելեալ կաթն՝ պանիրն, մածունն, հաւն և ի հաւէ ելեալ ձուն, և այլ ամենայն իւղք»¹⁹: Պահքի կարևորությունն անտեսողներին և այն խախտողներին Արցախեցիին դիմում է «Տեսե՛ր, ով դո՛ւ, նենգաւոր պասակեր», «Տեսե՛ք, սիրելի՛ պասակերք...» կամ «ո՛վ երանելի պասակեր...» հեզնական արտահայտություններով: Նա ավելի մեծ մեղք է համարում ոչ թե պահքը խախտելը, այլ այդ խախտումն արդարացնելն ու մեղք չհամարելը՝ հակասելով Լութերականների այն պնդմանը, թե կերակուրը մարդուն պղծել չի կարող: Այս առումով, բնագիրը կարող է հետաքրքրական լինել նաև եկեղեցական ծեսերի և բարեպաշտական սովորույթների վերաբերյալ 19-րդ դարում և որոշակի միջավայրում հասարակական մոտեցման ուսումնասիրման տեսանկյունից: Հատկապես, ուշագրավ է, թե ինչպես կարող են կրոնածիսական որոշ պատկերացումներ փոխվել այլ մշակույթների հետ ծանոթացումից, տվյալ դեպքում բողոքականների հետ սերտ շփումից²⁰: Բացատրելով, որ պահքը բնորոշ է առհասարակ բոլոր «ուղղափառ» քրիստոնյաներին՝ Հովսեփ վարդապետը նույնիսկ համեմատում է այլ եկեղեցական ավանդույթների հետ՝ ընդգծելով, որ հայկական պասքը դեռևս ավելի թեթև է, քան օրինակ հույներինը, որոնց Սուրբ Ծննդյան պահքը տևում է 40 օր, ի տարբերություն Հայ Առաքելական եկեղեցու սահմանած 7 օրվա: Հովսեփ վարդապետը թվարկում է պահքի տեսակները. «ծոմապահութիւն, յուխտապահութիւն, յիսնապահութիւն, ի հասարակ պահս, ի

¹⁸ Նույն տեղում, 24բ:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Ուշագրավ է, որ Հովհաննես վրդ. Շահխաթունյանցը Մայր Աթոռի Բարձրագույն հոգևոր խորհրդի անդամներին 1830 թ. ուղղված մի գրության մեջ շեշտում է, թե բողոքականները եկեղեցու բոլոր խորհուրդները չեն ընդունում, և արհամարհում են ծուրապահությունը. տե՛ս ԱՅօ, Պատմութիւն Արարադի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի. 1838-1913, էջ 94:

մշտապահութիւն կամ ի գերապահութիւն»²¹, և բացատրում դրանցից յուրաքանչյուրի նշանակութիւնը: Հեղինակը տարանջատում է հոգևոր և մարմնական պահքը. «Հոգեկան պահքն է, որ հաւատացեալք պահեն զինքեանս ի հպարտութենէ, ի նախանձուէ, յանշահ բարկութենէ, ի ծուլութենէ, յոխակալութենէ և ի բամբասանաց կամ յագահութենէ: Իսկ մարմնական պահք, յորոց պարտի հաւատացեալն պահել զինքն, են որկրամոլութիւն, իգամոլութիւն, արուամոլութիւն, ազգապղծութիւն եւ շատակերութիւն»²²: Պահքին նվիրված հատվածը եզրափակվում է աղոթք-մաղթանքով. «զի ծագեսցէ զլոյս շնորհաց պահեցողութեան ի սիրտս պասակերաց եւ խափանեսցէ զբռնութիւն որովայնամոլութեան նոցա»²³:

Երկրորդ՝ «Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց» գլխում (29ա-39բ) բարեխօսության էությունը և սրբերի միջնորդությամբ երկնային դատավորի ներողամտության հայցումը բացատրելու համար Հովսեփ Արցախեցին կատարում է շոշափելի մի համեմատություն՝ աշխարհիկ դատավորի առջև նրա մտերիմների միջնորդությունը հանցավորի հանցանքները ներելու համար. «Եթէ գոյ մարմնաւոր դատաւոր, ապա գոյ և հոգևորն, զի պատկեր և օրինակ մարմնաւոր դատաւորութեան է ըստ ամենայնի նշանակ հոգևորական դատաւորութեան: Զորօրինակ՝ եթէ ուրուք ի մարդկանէ լինիցին յանցանք ինչ, ապաւինեալ ի մարդիկս, որք են ի դրան դատաւորին, պաղատի եւ աղաչէ զնոսա, բարեխօս լինիլ առ դատաւորն, զի ի պատիւ երեսաց արանցն, դատաւորն թողցէ եւ ներեսցէ յանցանաց յանցաւորին: Նոյնպէս եւ մեք, ունելով զբիրակերպ տեսակ մեղաց, պարտիմք ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ պաղատիլ արտասուօք եւ աղաչել զսուրբս Աստուծոյ, զի վասն բարեխօսութեան նոցա թերևս գթասցի ի մեզ Աստուած եւ ներեսցէ յանցանաց մերոց»²⁴: Այս գլխում նույնպես նա ներկայացնում է տարբեր օրինակներ Սուրբ Գրքից, երբ մարգարեների շնորհիվ Աստված ներում է շնորհում իր ժողովրդին: Ինչպես մյուս, այնպես էլ բարեխոսության հարցը քննելիս, Հովսեփը նախևառաջ ներկայացնում է լութերականների տեսակետը, այնուհետև մեկնաբանում Հայ եկեղեցու մոտեցումը, ինչպես օրինակ. «Լութերականք բարբանջեն, թէ սուրբք յաննիւթական կայանս իւրեանց լինելով, յոյժ հեռի են ի մէնջ, ուստի և աղաչանք մարդկան ոչ հասանեն առ նոսա»²⁵: Արցախեցին դիտարկում է բարեխոսությունը՝ որպես առհասարակ աղոթք ուրիշների համար,

²¹ ՄՄ 2622, 26ա:

²² Նույն տեղում:

²³ ՄՄ 2622, 29ա:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, 30ա:

խոսում նաև «անընմիջաբար» աղոթքի մասին, երբ յուրաքանչյուրն աղոթում է միմիայն իր անձի համար: Այս առթիվ նա գրում է. «Հաւատացեալք ունին զերկոսին տեսակս ևս, իսկ լուծերականք և մահմետականք զանընդմիջաբար աղոթելն առ Աստուած միայն»²⁶: Ուշագրավ է, որ Հովսեփ վարդապետն ուղղափառ քրիստոնյաներին կոչում է «հաւատացեալք», և անդրադառնում ոչ միայն լուծերականներին, այլև մահմեդականներին: Ընդ որում, «ուղղափառ» ասելով նա նկատի ունի ոչ միայն Հայ, այլև Ռուս ուղղափառ և Լատին եկեղեցիները, ինչպես նշում է Բարեխոսությանը նվիրված գլխում. «Սոյնպէս լինին և Բարեխոսութեանց տօնակատարումն յայլ ամենայն եկեղեցիս ուղղափառաց, այսինքն՝ Ռուսաց և Լատինացոց քրիստոնէից, թէպէտ յայլևայլ աւուրս կամ յայլևայլ շաբաթս մեք զնոցայն կատարեմք եւ նոքա զմերն»²⁷:

Վերջին՝ «Յաղագս պատկերասիրութեան և պատկերատեսցութեան» գլխում (39բ-42բ) Հովսեփ Արցախեցին պատկերների երկրպագությունը բաժանում է երկու տեսակի՝ պախարակելի կռապաշտական, ինչպես օրինակ՝ ոսկե հորթի պաշտամունքը²⁸, և այն ընդունելի պատկերները, որոնք Աստված հրամայեց Մովսեսին, ինչպես՝ խորանի երկու կողմերի ճախրող ոսկյա քերովբեները²⁹: Նա փորձում է համոզել իր իսկ բնորոշմամբ պատկերատյացներին, որ ուղղափառները պաշտում են ոչ թե պատկերը, այլ պատկերվածին: Արցախեցին բերում է նաև այնպիսի պատկերների օրինակներ, որոնք ո՛չ պատվելի են և ո՛չ էլ անարգելի, ինչպես՝ բարձր շինությունների զարդերը, սյուները, կոթողները, մարդկանց, թռչունների, առյուծի, ձիավորի պատկերները, ինչպես նաև տապա-նաքարերի պատկերները:

«Վահան ուղղափառաց»-ի գրաֆննությունը

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում

Բազելյան քարոզիչների Շուշիում գործունեության դադարից հետո Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը գնում է Շուշիում նրանց հիմնած տպարանը և ծավալում գրահրատարակչական գործունեություն³⁰: Սակայն, այս կամ այն հատորի հրատարակության արտոնությունը Բաղդասար մետրոպոլի-

²⁶ Նույն տեղում, 39բ:

²⁷ Նույն տեղում, 37ա:

²⁸ Հմմտ. Ելից ԼԲ 4:

²⁹ Հմմտ. Ելից ԻԵ 18:

³⁰ Մանրամասն տե՛ս Ս. Պետոյան, «Բաղդասար արհեստագործական Հասան-Ջալալյանը եւ Շուշիի հայկական տպագրությունը», *Էջմիածին*, 2021, է (հուլիս), էջ 88-102:

տը³¹ պետք է ստանար Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր Սինոդից³²: Այսպես, 1838 թ. Հասան-Ջալալյանն իր իսկ հորդորով և պատվերով գրված «Վահան ուղղափառացն» ուղարկում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին՝ բովանդակությունը քննելու և հրատարակության թույլտվություն ստանալու համար: Նույնմբերի 5-ին ուղարկված և նույնմբերի 28-ին ստացված գրություն մեջ կարդում ենք. «Առաքելով ընդ սմին ի բարենկատ հայեցողութիւն սրբազան Սինոդոսիդ Էջմիածնի զգրքոյկն, կոչեցեալ «Վահան ուղղափառաց», աշխատասիրեալն ի Յովսէփայ գիտնական Վարդապետէ Տէր-Աւագեան Արցախեցոյ՝ միաբանէ Սրբոյ վանիցն Գանձասարու, խնդրեմ ի Սինոդոսէդ զկնի քննութեան այնորիկ, եթէ ինչ ո՛չ գտցի ի նմին հակառակ դաւանութեան ուղղափառ եկեղեցւոյն մերոյ անդրադարձուցանել առ իս վաղվաղակի հրամայելով, զի տպագրեսցի այն ի տպարանի վիճակիս: Վիճակաւոր առաջնորդ Ղարապաղու և այլոց՝ մետրապօլիտ Բաղդասար»³³:

Սինոդի 1838 թ. դեկտեմբերի 27-ի որոշմամբ «Վահան ուղղափառաց»-ի գրաքննությունը հանձնարարվում է ժամանակի հայտնի գրական գործիչ, Էջմիածնի մատենադարանապետ Հովհաննես վարդապետ Շահխաթունյանցին³⁴: Շահխաթունյանցը պատասխանում է շուրջ մեկ տարի անց, 1839 թ. հոկտեմբերի 20-ին: Նա երկը բնորոշում է՝ որպես «գտետրակն ընդդիմախօսութեան ինչ ինչ բանից ոմանց աղանդաւորացն Մարտին Լուտերի»³⁵, և եզրակացնում, որ այն համապատասխանում է սուրբ եկեղեցու վարդապետությանը և Հայ եկեղեցու ծեսին. «ուշիւշով ընթերցայ զայն և նկատեցի ըստ իմում կարի, և ահա ոչ ինչ գոյ ի նմա հակառակ ողջամիտ վարդապետութեան եկեղեցւոյ սրբոյ, և ոչ

³¹ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը 1830 թ. եփրեմ Զորագեղցի կաթողիկոսի կողմից նշանակվել էր մետրոպոլիտ «բոլոր Աղուանից Հայոց»: Երբ 1836 թ. «Պոլոժենիեի» հաստատմամբ ստեղծվեց Ղարաբաղի թեմը, Բաղդասարը դարձավ թեմի առաջնորդ՝ պահելով մետրոպոլիտի կոչումը, տե՛ս Վ. Դիլոյան, «Հասան-Ջալալյան Բաղդասար», Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 569:

³² Ս. Պետոյան, «Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանցը եւ Շուշիի հայկական տպագրությունը», էջ 97-98: Գրաֆնոսթյան էին ենթարկվում նաև բողոքական միսիոներների հրատարակած գրքերը, տե՛ս Ս. Պետոյան, «Բազելյան բողոքական բարոզիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827-1835 թթ.)», էջ 50:

³³ Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, Գիրք Ի. Սուրբ Էջմիածինը և Հայոց գրերի գիւտի 1500 ու տպագրութեան 400 ամեակների տօնակատարութիւնը 1912-1913 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազգային արխիւի նիւթերի), կազմ.՝ Գ. Աւագեան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2019, էջ 376-377:

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, ք. 2 եւ շրջ: Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող, Ստյոպա Պետոյանին՝ փաստաթղթերի թվային օրինակը տրամադրելու համար:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, ք. 3:

արարողութեանց և ծիսից Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ»³⁶: Նրա մատնանշած միակ խնդրահարուց տեղին «Վահան»-ի էջ 36 և 37-ում Հիսուսի՝ Մարիամին ուղղված «Զի՞ կայ իմ և քո, կին դու, զի չե է հասեալ ժամանակ իմ» (Հովհ. Բ 4) խոսքի՝ Հովսեփ վարդապետի մեկնաբանությունն է, մասնավորապես՝ «կին դու» արտահայտության: Ըստ Հովսեփի՝ «յասելն Քրիստոսի՝ կին դու, ցուցանէ, թէ որովհետեւ ոչ իմացար թէ ես ինքն հանդերձեալ էի ի մէջ բազմութեան արանց և կանանց առնել սքանչելիս, դու բնութեամբ եղեր անհամբեր և կարճամիտ նման կանանց հասարակաց»³⁷: Շահխաթունյանցը «Վահան»-ի բնագրում որևէ նշում չի արել, սակայն այս նախադասությունն ամբողջությամբ մեջբերել է Սինոդին ներկայացրած իր կարծիքի մէջ: Ըստ ամենայնի, չընդունելով Աստվածամորը տրված «անհամբեր և կարճամիտ նման կանանց հասարակաց» բնորոշումը, Շահխաթունյանցը գրում է, որ այս հարցին հենց Հիսուսն ինքն է պատասխանել՝ ասելով. «առ փառաւորութեան իմոյ հրաշագործութեամբ տակաւին ոչ է հասեալ ժամանակն» (հմմտ. Հովհ. Բ 4), ինչպես նաև բազմաթիվ հեղինակներ³⁸: Գրաքննիչ Հովհաննէս վրդ. Շահխաթունյանցի կարծիքը «Վահան»-ի վերաբերյալ, ըստ էության, դրական էր, իսկ այս փոքր խնդրահարուց տեղին՝ միանգամայն խմբագրելի և փոփոխելի: Այդուհանդերձ, Սինոդի անդամները չեն արտոնում երկի տպագրությունը՝ համարելով, որ այն «ըստ արժանաւորութեան գրուածոցն ոչ համապատասխանէ նպատակին», ուստի և «Սինոդոս ըստ ամենայնի անօգուտ համարի տպել զայն, ևս և անվայել իսկ միանգամայն»³⁹: Ի վերջո, որոշվում է «Վահան»-ը հանձնել էջմիածնի մատենադարանապետին՝ հրամայելով այն պահել գրատանը՝ «ի շարս արգելեալ մատենից»⁴⁰: Ընդ որում, Սինոդի անդամները նախ որոշել են այն վերադարձնել Ղարաբաղի կոնսիստորիային, ինչպես ակներև է փաստաթղթի ջնջված նախադասությունից («ուստի վերադարձնել զայն ի Կոնսիստորիայն Ղարաբաղու»)՝⁴¹, այնուհետև մտափոխվել են և գրել «և առաքել զայն առ վերատեսուչն մատենադարանին էջմիածնի»՝ հավանաբար, մտավախություն ունենալով, որ Բաղդասար մետրոպոլիտը կարող էր այնուամենայնիվ հրատարակել երկը⁴²:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ ՄՄ 2622, 39ա (գրչի էջակալմամբ՝ էջ 37):

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, ք. 3:

³⁹ Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Ի, էջ 398:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, ք. 3:

⁴² Ինչպես նկատել է Ս. Պետոյանը, «Վահան»-ը քյուրիմացաբար նշվել է Շուշիում հրատարակված գրքերի շարքում, տե՛ս «Բաղդասար արհեստագործական Հասան-Ջալալյանցը եւ Շուշիի հայկական տպագրությունը», էջ 101:

Այդուհանդերձ, ինչո՞ւ մերժվեց «Վահան ուղղափառաց»-ի հրատարակությունը, հատկապես գրաքննիչի՝ ընդհանուր առմամբ դրական պատասխանի պարագայում: Արդյո՞ք «անօգուտ» համարելու պատճառներից մեկն այն էր, որ բողոքական միսիոներներն արդեն դադարեցրել էին իրենց գործունեությունը Շուշիում և երկի տպագրությունն այլևս ժամանակավրեպ էր: Մյուս կողմից, եթե 1838 թ. Արցախի թեմի առաջնորդի հանձնարարությամբ գրվել է նման երկ, նշանակում է, որ արժարժված թեմաների բարձրաձայնումն առնվազն կարևոր է եղել: Կարելի է ենթադրել նաև, որ թեև բողոքականներն այլևս Շուշիում չէին գործում, սակայն նրանց գաղափարները տարածում էին գտել հավատավորների շրջանում, և մասնավորապես արժարժված հարցերի վերաբերյալ ունեցել են համակիրներ: Իհարկե, բացառված չէ, որ Հովսեփի վարդապետն ավելի վաղ է սկսել գրել իր աշխատությունը (այսինքն՝ երբ դեռ բողոքական քարոզիչները Շուշիում էին), սակայն ավարտել և հրատարակության է հանձնել միայն 1838 թ.:

Հովսեփի վարդապետ Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» երկն ուշագրավ է հատկապես 19-րդ դարում Շուշիում հաստատված բողոքական միսիոներների և Հայ Առաքելական եկեղեցու փոխհարաբերությունների, արցախահայերի կրոնաժխտական կյանքի, ինչպես նաև միջդավանաբանական, միջկրոնական հարաբերությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից, ինչը և նախատեսում ենք իրագործել առաջիկայում, բնագրի պատրաստման և հրատարակության ընթացիկ աշխատանքն ավարտելուց հետո:

ARMINE MELKONYAN

THE SHIELD FOR THE ORTHODOX BY HOVSEP' VARDAPET ARTS'AHKETS'I AND THE PROHIBITION OF ITS PUBLICATION

Keywords: Hovsep' Arts'ahkets'i, Basel Missionaries, Shushi, Lutheranism, Protestantism, Armenian Apostolic Church, censorship, fasting, intercession of saints, worship of images.

The 18th-19th century philosopher, theologian, philologist and a monk of the Gandzasar Monastery, Hovsep' vardapet Arts'ahkets'i, wrote his apologetic treatise *Shield of the Orthodox* at the behest of the primate of the Karabakh diocese, Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalalyants'. The *Shield* was addressed to members of the Armenian Apostolic Church who sympathised with or followed Lutheranism, as well as to the representatives of the Lutheran Church. The Basel missionaries, who were established in the city of Shushi in the 1820s, were originally oriented towards

preaching to Muslims, Jews, and peoples of other religions in Transcaucasia. However, they soon turned their attention to the local Armenian population, trying to involve them in the Christianization of Muslims.

The *Shield* consists of three chapters: 1. On Fasting, 2. On the Intercession of Saints, 3. On Love (respect) and Hate of icons. The author criticises the Lutherans, responding to their accusations and clarifying the position of the Armenian Church on the mentioned themes. He sometimes refers to the traditions of the Greek Orthodox, Russian Orthodox and Catholic churches, as well as to Muslims.

In November 1838, Metropolitan Baghdasar sent the *Shield* to the Synod of the Mother See of Holy Etchmiadzin to request permission to publish it. About a year later, Hovhannes Vardapet Shahkhat'unyants', who had been entrusted with censoring this work, provided the Synod his positive review, making only one non-essential observation.

Ultimately, however, the Synod did not authorise the printing of the *Shield* and instead handed it over to the Mother See library as a prohibited book. The autograph, which was written in Shushi in 1838, is currently housed at the Mashtots' Matenadaran.

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

«ЩИТ ПРАВОСЛАВНЫХ» ОВСЕПА ВАРДАПЕТА
АРЦАХЕЦИ И ЗАПРЕТ НА ЕГО ПУБЛИКАЦИЮ

Ключевые слова: *Овсеп Арцахеци, базельские миссионеры, Шуши, лютеранство, протестантизм, Армянская Апостольская Церковь, цензура, пост, почитание святых, поклонение иконам.*

Философ, богослов, филолог и монах Гандзасарского монастыря XVIII-XIX вв. вардапет Овсеп Арцахеци написал свой апологетический трактат «Щит православных» по указанию предстоятеля Карабахской епархии митрополита Багдасара Гасана-Джалалянца. «Щит» был адресован членам Армянской Апостольской Церкви, которые симпатизировали или склонялись к лютеранству, а также представителям протестантской церкви. Базельские миссионеры, обосновавшиеся в городе Шуши в 1820-х годах, изначально ориентировались на проповедь мусульманам, иудеям и представителям других религий Закавказья. Однако вскоре они обратили свое внимание на местное армянское население и попытались привлечь его к христианизации мусульман.

«Щит православных» состоит из трех глав: 1. «О посте», 2. «О почитании святых», 3. «О любви (уважении) и ненависти к иконам». Автор критикует лютеран, отвечая на их обвинения и разъясняя позицию Армянской церкви по указанным темам. Иногда он обращается к традициям Греческой Православной, Русской Православной и Римско-Католической церквей, а также мусульман.

В ноябре 1838 года митрополит Багдасар отправил «Щит» в Синод Первопрестольного Святого Эчмиадзина с целью получить разрешение на его публикацию. Примерно через год Ованес Вардапет Шаххатунянц, которому была поручена цензура этого труда, предоставил Синоду свой положительный ответ, сделав лишь одно несущественное замечание. Однако Синод не разрешил печатать «Щит православных» и передал его в первопрестольную библиотеку как запрещенную книгу. Автограф, написанный в Шуши в 1838 году, в настоящее время хранится в Матенадаране имени Месропа Маштоца.

KONSTANTINOS TAKIRTAKOGLU*

DOI:10.57155/PXQO7766

THE LEGITIMATION OF ARMENIAN RULE IN CILICIA IN HET'UMID PROMOTIONAL NARRATIVE: THE CASE OF THE COLOPHON OF HET'UM II'S LECTIONARY (1286)

Keywords: *Byzantine Empire, Armenian-Byzantine Relations, Het'um II's Lectionary, Colophons, T'oros II, Het'umids, Rubenids, Komnenians, Cilicia.*

The period of T'oros II's rule was a significant milestone in the history of Cilician Armenia. He successfully reconstituted the Rubenid principality, which had temporarily ceased to exist as a result of John II Komnenos' campaign. Although T'oros himself had been taken captive and transferred to Constantinople, he managed to return to Cilicia in the mid-1140s and gradually began reclaiming his ancestral lands. Manuel I's initial response to T'oros' actions was to dispatch a Byzantine expeditionary force led by Andronikos Komnenos, tasked with suppressing T'oros' newly established dominion (1151/2). However, the Armenian *ishkhan* managed to defeat Andronikos and further expand his holdings in the Cilician Plain. Preoccupied with other fronts, Manuel sought alternative means to resolve the Rubenid issue, first by enlisting the help of the Sultan of Ikonion, Mas'ūd, and later by turning to Renaud of Châtillon, Prince of Antioch (1154-1156). Two Turkish assaults against T'oros failed to weaken him significantly, while the intervention of the Prince of Antioch backfired on the Byzantines, as it led T'oros and Raymond to launch a campaign against Cyprus. This event ultimately forced Manuel to take direct action. In 1158–1159, his grand campaign resulted in the submission, after the mediation of the King of Jerusalem, of both rulers to the Byzantine emperor. From that point forward, T'oros governed Cilicia as a client of Byzantium. Although tensions with Constantinople persisted, sources indicate that

* Aristotle University of Thessaloniki, Assistant Professor, Department of History and Archaeology, ktakirta@hist.auth.gr, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 14 մայիսի, 2025: I would like to express my gratitude to Dr. Gohar Muradyan for her valuable comments.

T'oros remained committed until his death to the idea that an alliance with the Crusaders and maintaining good relations with Byzantium were essential for countering the threat posed by the Zengid ruler, Nūr al-Dīn.

For the above period, a significant proportion of our sources come from the Het'umid era. Besides the work attributed to Sparapet Smbat, which was completed, according to Thomson, "soon after 1272,"¹ there is also the work of Vahram Rabbun, Prince Het'um's teacher, who composed it at the request of King Levon II (1270–1289). Het'um himself was probably the author of a brief chronicle². It is also known that Het'um had close ties with the monastery of Skewra; Gēorg of Skewra was a member of the inner circle of the Het'umid court until 1290³, and it is believed that he played a direct role in the production of the Het'um's Lectionary, whose scribe was Step'anos the Priest⁴.

This last source has primarily attracted the interest of art historians, and justifiably so⁵, as it is rightly called. "one of the most brilliant masterpieces of

¹ **Robert W. Thomson**, "The Crusaders through Armenian Eyes", in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. **Angeliki E. Laiou** and **Roy Parviz Mottahedeh**, Washington, DC, p. 80.

² **Հերոս Բ**, «Տարեգրությունը» ["The Chronicle of Het'um II"], in *Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.* [*Minor Chronicles, 13th-18th cc.*], ed. **V.A. Hakobyan**, vol. 1, Yerevan, 1951, էջ 65–87 [English Translation: *Chronicle Attributed to King Het'um II*, tr. **Robert Bedrosian**, Long Branch, 2005].

³ For Gēorg of Skewra and his relations with the royal court, see: **Vincent Mistrih**, "Trois Biographies de Georges de Skévra. Présentation, texte et traduction", *Studia orientalia christiana. Collectanea*, 14, 1970-1971, p. 266–267. **David D. Bundy**, "The Anonymous Life of Gēorg Skewrac'i in Erevan 8356. A Study in Medieval Armenian Hagiography and History", *REArm*, 18, 1984, p. 494–495. **Andrea Barbara Schmidt**, "Kloster Skevra (12.-14. Jahrhundert) im Schnittpunkt kirchlichen und kulturellen Wandels in Kilikien", in *Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, ed. **Günter Prinzing** and **Andrea Barbara Schmidt**, Wiesbaden, 1997, p. 139–141. **Artashes Matevosyan**, «Գևորգ Սկևրացին Հերոս թագավորի «ձառնի» հորինիչ և պննագարդող» ["Gēorg of Skewra – Compiler and Illuminator of King Het'um's Lectionary"], *Etchmiadzin*, 2007, 12, pp. 62f. For Skewra as a spiritual and cultural centre, see, for example: **Sirarpie Der Nersessian**, *Manuscripts Arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise*, Paris, 1936, p. 7-9. **Andrea Barbara Schmidt**, "Kloster Skevra". **Irina Drampian**, *Lectionary of King Hetum II (Armenian Illustrated Codex of 1286 A.D.)*, Yerevan, 2004, p. 90-91.

⁴ For Step'anos and his relationship with Gēorg see **Artashes Matevosyan**, «Գևորգ Սկևրացին Հերոս թագավորի «ձառնի» հորինիչ և պննագարդող», էջ 53-60. See also, **Andrea Barbara Schmidt**, "Kloster Skevra", p. 138-139, 141-142.

⁵ The relevant studies on the Lectionary are numerous. For example, see: **Irina Drampian**, *Lectionary of King Hetum II*. Of course, the conclusions of these works are directly related to the study of the period and aspects of the ideology of the Het'umids, as well as the personality of Het'um II himself. For example, see: **Ioanna Rapti**, "Featuring the King: Rituals of

medieval Armenian book art.”⁶ Although Armenian historians have utilized the material of this colophon in their research, the lack of a translation into a Western language (at least to the best of my knowledge) has hindered access to it for scholars who are not familiar with the Armenian language⁷.

The document’s brevity, combined with its purpose as a text intended for Prince Het’um, makes it an excellent case study to examine how members of the Het’umid dynasty themselves perceived and interpreted history. In simple terms, it offers an excellent opportunity to explore the “storyworld” of the royal historiography of Cilician Armenia⁸, an issue which has not been sufficiently studied.

What draws attention in this very brief text is that, while describing the conflict between Andronikos Komnenos and T’oros II during the reign of Manuel Komnenos, it clearly refers to how the Het’umids and some other noble families of Cilicia joined the Byzantines as allies against T’oros II.

And while he remained there confidently, the duke of the Greek nation, who had been appointed by the emperor, having gathered his army, along with the Armenians, the Nathanielians, the lords of Askouras, and Het’um, lord of

Coronation and Burial in the Armenian Kingdom of Cilicia”, *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean. Comparative Perspectives*, ed. **Alexander Beihammer**, **Stavroula Constantinou**, and **Maria Parani**, Leiden, 2013, p. 291–335. **Emma Chookaszian**, “Les quatre portraits de Het’um II: une nouvelle interprétation du portrait de la famille des Het’umides du ms. 979”, *L’Arménie et les Arméniens, entre Byzance et le Levant : Mélanges offerts à Gérard Dédéyan*, ed. **Isabelle Augé** et al., vol. 1, Montpellier, 2023, p. 166–169.

⁶ **Irina Drampian**, *Lectionary of King Hetum II*, p. 67.

⁷ For the significance of studying colophons in historical research, see, for example: **Tim Greenwood**, “Armenian Sources”, *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources 1025–1204*, ed. **Mary Whitby**, Oxford, 2007, p. 235–236. **Gérard Dédéyan**, “Les colophons de manuscrits arméniens comme sources pour l’histoire des Croisades”, *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, ed. **John France** and **William G. Zajac**, London, 2016, p. 89–110. For colophons in general, see, for example: **Avedis K. Sanjian**, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301–1480. A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, 1969, p. 1–41. **Khachik Harutyunyan**, *Հայերեն Ձեռագրերի Հիշատակարանները* [*Colophons of Armenian Manuscripts*], Yerevan, 2019.

⁸ For a concise and accurate definition of “storyworld,” see: **Anna Linden Weller**, “Ideological Storyworlds in Byzantium and Armenia: Historiography and Model Selves in Narratives of Insurrection”, *Storytelling in Byzantium: Narratological Approaches to Byzantine Texts and Images*, ed. **Charis Messis**, **Margaret E. Mullet**, and **Ingela Nilsson**, Uppsala, 2018, p. 74–75: “A ‘storyworld’ ... is bigger than any one narrative. It is a sort of ‘mental model’ of a universe, containing all of the events, persons, places, and interactions that make up the narrative, plus all of the possible events, persons, places, and interactions which might exist in a world where the narrative-as-perceived also exists.”

Lambron, who had also fled from the East, escaping the sword of the Ismaelites, came and took possession of the aforementioned regions and submitted under the sovereignty of the Emperor of the Greeks.⁹

The above narrative fully reflects reality, as we know that the Het'umids, "as loyal imperial vassals, defended Byzantine Cilician territory from Rubenid incursions."¹⁰ In the following decade, we also know that the Het'umids once again clashed with T'oros II when he temporarily turned against the Byzantines¹¹, demonstrating that the interests of the Het'umids were closely linked with those of the Byzantines.

One might wonder: if the author of the colophon records what happened, what is the issue? Initially, since the Het'umids succeeded the Rubenids and were proud

⁹ **Artashes Matevosyan**, *Colophon of 1286*, in *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար* [*Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.*], Yerevan, 1984, p. 584: «Եւ մինչ կայր անդ յաննոգս, տունն յունական ազգին, որ էր ի կայսերէ կարգեալ, ժողովեալ զգաւսս իւր, եւս եւ զհայկազունսն, զնաթանիւեանն, զտեսն Ասկուտսայ, եւ զՀեթում տէր կամբունին, որք եւ նոքա յարեւելից ի սոյ իսմայէլացոց խոյս տունեալ, եկին եւ կալան զկողմանսդ նախասացեալ, եւ մտին ընդ հնազանդութեամբ կայսերն Յունաց».

¹⁰ **Ani Atamian Bournoutian**, "Cilician Armenia", in *Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. 1 The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. **Richard G. Hovannisian**, New York, 1997, p. 276. For the close connection between the interests of the Het'umids and the Byzantine Empire during this period, see: **A. A. Bozoyan**, «Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում» ["The History of Cilician Armenia in the Archives of Mediterranean States"], in *Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արեւելքի եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում: վավերագրատվյալ խնդիրներ* [*Cilician Armenia in Documents of Political and Ecclesiastical Interrelations in the Near East*, ed. by **A. A. Bozoyan**, **G. G. Danielyan**, and **M.-A. Chevalier**, Yerevan, 2023, pp. 136-137. Indicative in this context is Dadoyan's description of the Het'umids as "vassals of Byzantium and border guards over the eastern frontiers", see **Seta B. Dadoyan**, *The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction Seventh to Fourteenth Centuries. Volume 2. Armenian Realpolitik in the Islamic World and Diverging Paradigms. Case of Cilicia: Eleventh to Fourteenth Centuries*, New Brunswick, 2013, p. 157, while Lilie describes Lambron as "the center of the Emperor's Armenian partisans", see **Ralph-Johannes Lilie**, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, tr. **J.C. Morris** and **Jean E. Ridings**, Oxford, 1993, p. 167. For a detailed study of the Het'umids, see: **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés : Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150)*, 2 vols., Lisbonne, 2003, p. 660-704.

¹¹ *Հնդհանրական Թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ* [*Encyclical Letter of S. Nersēs Shnorhali*], Jerusalem, 1871, p. 86. **Charles A. Frazee**, "The Christian Church in Cilician Armenia: Its Relations with Rome and Constantinople to 1198", *Church History*, 45.2, 1976, p. 175. **Claude Mutafian**, *Le Royaume Arménien de Cilicie XIIe-XIVe siècle*, Paris, 1993, pp. 29-30. **A. A. Bozoyan**, «Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում» ["The History of Cilician Armenia in the Archives of Mediterranean States"], pp. 136-138.

of their Rubenid heritage¹², it seems strange that they would choose to highlight, in such a short document, that their ancestors had been allies of the Byzantines against the Rubenids¹³. This appears even more unusual when we consider that the colophon otherwise repeats the narrative of earlier Armenian sources¹⁴, according to which the Greeks were the primary enemies of the Armenians of Cilicia. For example, the murder of Gagik by the Mandale brothers and the notion that envy was the motive behind Byzantine attacks on Cilicia are both mentioned in the colophon. The same text frequently diverges, as we will see, from historical reality and often omits events that did not align with the author's agenda.

So, the reference to the Het'umid assistance to Andronikos serves a specific purpose. This article will attempt to examine the intended goal of this reference, following an analysis of the crucial question of how the Het'umids navigated the paradox of being the successors of the Rubenids while simultaneously remaining loyal supporters of Constantinople and acknowledging its *de jure* claim to the region.

As will be argued, in the *storyworld* of the Het'umids, as reflected in the 1286 colophon, Cilicia had legally come under Armenian control as early as the time of T'oros II. This transfer of ownership is described as having been carried out with the approval of both God and the Emperor of Constantinople, who was previously the rightful ruler of the region. The final recognition of Armenian sovereignty over the area was firmly established during the reign of Levon the Great.

¹² As evidenced by the adoption of Rubenid names by the Het'umid dynasty, see e.g. **Benjamin Bourgeois**, "La royauté : dynamiques et représentations. Royaumes de Jérusalem, Chypre et Arménie cilicienne. XIIe-XIVe siècle", PhD Thesis, Montpellier, 2018, p. 440-441.

¹³ The collaboration of the Het'umids with the Byzantines in the context of Andronikos Komnenos' campaign is also confirmed by other Armenian sources. See, for example, **Grigor Erets'**, *Continuation*, ed. **M. Melik-Adamian** and **N. Ter-Mik'ayelian**, Vagharshapat, 1898, p. 401 [English Translation: **Gregory the Priest**, "Continuation", in *Armenia and the Crusades: Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, tr. **A. Edmund Dostourian**, Lanham, p. 261]. **Smbat Sparapet**, *Տարեգիրք* [*Chronicle*], ed. **Serobē Agālean**, Venice, 1956, pp. 170-171 [English Translation: **Sparapet Smbat**, *Chronicle*, tr. **Robert Bedrosian**, Long Branch, 2005, p. 77]. **Vahram Rabuni**, *Ռոմանակո Պատմութիւն Ռուբենեաց* [*History of the Rubenids in Verse*], ed. **K.V. Shahnazarean**, Paris, 1859, էջ 206 [English Translation: **Vahram Raboun**, *Chronicle of the Armenian Kingdom in Cilicia during the Time of the Crusades*, tr. **Charles F. Newmann**, 1831, p. 37-38]. **Հեթում Բ**, *Տարեգրութիւնը* ["The Chronicle of Het'um II"], p. 102.

¹⁴ As Andrews has observed, the hostility between the emigrant Armenians and the Byzantines is the dominant theme of the second book of Matthew. See **Tara L. Andrews**, *Matt'ēos Urhayec'i and His Chronicle. History as Apocalypse in a Crossroads of Cultures*, Leiden, 2017, p. 88.

The Will of God

To begin with divine will, it was demonstrated in a vision T'oros had while he was a captive in Constantinople:

After spending a certain time in prison, his son Toros had a dream and recounted it to his father: "I saw in a vision that a man gave me a loaf of bread, and on it, a fish. I took it, but I did not give you any of it." And the father, pleased, interpreted his son's dream, saying: "You will regain the leadership of Cilicia, which our ancestors held with virtue and bravery, and moreover, you will expand your dominion to the sea, which is symbolized by the fish."¹⁵

This occurred after John II Comnenus' campaign, when T'oros, his father Levon I, and his brother Ruben were taken as prisoners to the Byzantine capital.¹⁶ According to the narrative, the bread and fish symbolized the vision's meaning, and as interpreted by Levon, it foretold the return of the young¹⁷ T'oros to Cilicia, where

¹⁵ *Colophon of 1286*, էջ 584: «Յետ ժամանակաց ինչ լինելոյ ի բանտի, ետես երազ որդի նորա թորոս եւ պատմեաց հաւր իւրում, թէ տեսի յանուշս, զի այր ոմն տայր յիս նկանակ մի հացի, եւ ձուկն ի վերայ, եւ ես առի եւ բեզ ոչ ետու ի նմանէ: Եւ հայրն խնդացեալ ելոյժ գտեսիլն որդոյ, թէ ոմնիս վերստին տիրել Կիլիկիոյ, զոր նախնիք մեր կալան քաջութեամբ, այլ եւ ընդարձակեացես գաւթութիւնն քո, մինչեւ ի ծով, զոր ձուկն նշանակեաց»: See also: **Vahram Rabuni**, pp. 199-200. **Հէթում Բ**, *Տարեգրութիւնը* "The Chronicle of Het'um II", p. 101.

¹⁶ For John II Komnenos' campaign in Cilicia, see **Azat A. Bozoyan**, *Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին* [*The Eastern Policy of Byzantium and Cilician Armenia in the fourth to eighth decades of the 12th Century*], Yerevan, 1988, pp. 99-123. **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés*, p. 588-603. **Angeliki Papageorgiou**, *Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Athens, 2017, p. 327-336. **Konstantinos Takirtakoglou**, "John II Komnenos' Campaign in Cilician Armenia", *Byzantinische Zeitschrift*, 114.3, 2021, p. 1329-1350. **Maximilian C.G. Lau**, *Emperor John II Komnenos: Rebuilding New Rome 1118-1143*, Oxford, 2023, p. 198-217. **Michael J. Decker**, "The Wars of John II Komnenos and the Decline of Byzantium in the East", *Victors and Vanquished in the Euro-Mediterranean: Dealing with Victory and Defeat in the Middle Ages*, ed. **Johannes Pahlitzsch** and **Jörg Rogge**, Göttingen, 2024, p. 164-166, 171.

¹⁷ Ter-Petrosian argued that T'oros was around 25 years old when he returned to Cilicia. See **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները եւ հայերը: Հատոր Բ: Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն* [*The Crusaders and Armenians, vol. II, Historical-Politological Study*], Yerevan, 2007, pp. 118-119. Rüdts-Collenberg also estimates that T'oros was between 20 and 25 years old when he took power, see **W.H. Rüdts-Collenberg**, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans: The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Paris, 1963, p. 22. For a comparison of the Armenian sources' accounts of T'oros' return to Cilicia, see, for example, **Ghewond Alishan**, *Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie: description géographique et historique, avec cartes et illustrations*, Venice, 1899, p. 50. **Nicolas Adontz**, "Notes arméno-byzantines", *Byzantion*, 10.1, 1935, p. 192-193. **Azat A. Bozoyan**, *Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականությունը* [*The Eastern Policy of Byzantium*], pp. 173-182. **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens*

he would not only reclaim his father's lands but also extend his conquests to the sea. This signified that he would conquer the Plain of Cilicia, accomplishing what his father had not.

To remove any doubt about the divine origin of the vision, T'oros' prophetic ability is explicitly highlighted later in the text.

For he was a pious and merciful man, profound in thought and magnanimous, living according to both the old and new laws of God, well-versed in all philosophical disciplines, from which every soul could attain the gift of prophecy. He also interpreted many difficult and obscure matters.¹⁸

Similarly, in Vahram, the conquest of Cilicia by T'oros after his return is similarly presented as fulfilling divine will.

It was disposed by God, / That coming out of prison / And finding himself lord of the land of his ancestors, / [He will] take the government from the Greeks / And repel their troops.¹⁹

It is important to remember that, according to Armenian historiography, T'oros had God's help on his side during his reign. This notion is not only emphasized in the colophon of 1286²⁰ but is also a recurring theme in the sources. In a colophon from 1164, which mentions the fateful battle of Ḥarim/Artāḥ against Nūr al-Dīn²¹, the author explicitly notes that the Armenian *ishkhan* was spared, writing: "But the

entre Grecs, musulmans et croises, 618-619. **Grigor Mikayelyan**, *Կիլիկիայի Հայկական Պետության Պատմություն* [*History of the Armenian State of Cilicia*], Yerevan, 2007, p. 111-112. For some important observations on the symbolism in these narratives, see **Benjamin Bourgeois**, "La royauté : dynamiques et représentations", p. 141.

¹⁸ *Colophon of 1286*, 585: «զի էր այր բարեպաշտ եւ ողորմած, մեծախորհուրդ եւ առատամիտ, վարեալ ինն եւ նոր արիւնաւ Սատուծոյ, տեղեակ գոլով եւ ամենայն իմաստասիրական արհեստից, զորմէ ամեն հոգի մարգարէութեան ունել, որ եւ զբազում դժուարալոյծ բանս մեկնեալ». See also, e.g., **Vahram Rabuni**, p. 209.

¹⁹ **Vahram Rabuni**, p. 203: «Ի յՍատուծոյ՝ էր տնօրինեալ: / Որ ի բանտէ՝ անտի ելեալ, / եւ հայրենեաց՝ ըն տէր գտեալ. / Զիշխանութիւն՝ Յունաց առեալ, / եւ զնոցին՝ զօրսն վանեալ».

²⁰ See e.g. *Colophon of 1286*, p. 584: «եւ մեծն Թորոս գտեալ ազնութիւնն յՍատուծոյ... Բայց որպէս եւ է գրութեամբն Սատուծոյ եւ ազնականութեամբն».

²¹ For the joint campaign of 1164, see, indicatively **Nikita Elisséeff**, *Nūr ad-Dīn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)*, 3 vols., Damascus, 1967, 591-593. **Marshall W. Baldwin**, "The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174", *A History of the Crusades*, ed. **Marshall W. Baldwin**, vol. 1: The First Hundred Years, Madison, 1969, p. 551. **Vahan A. Ter-Ghevondian**, «Կիլիկիայի Հայաստանն ու Սիրիան XII դարի 40-70-ական թվականներին» ["Cilician Armenia and Syria in the fifth to eighth decades of the 12th Century"], *PBH*, 2, 1986, pp. 124-125.

right hand of the protecting Father, protected the Armenian *ishkhan*, named T'oros".²²

Bourgeois posits it was during this period that the Rubenid dynasty was endowed with a sacred and prophetic role.²³ After Matthew of Edessa's Time of the Apocalypse, T'oros came to be regarded in the Het'umid Historiography as the prophet of the salvation of the Armenian nation, a salvation that would be delivered by Levon the Great.²⁴

As it stands, it seems reasonable to assume that it is no mere coincidence that T'oros received his divine vision in Constantinople. Indeed, under the pattern of royal historiography (on which see later) the Emperor of Constantinople would cede Cilicia to T'oros.

The Will of the Emperor

In both the colophon and Vahram's narrative, the account of Manuel's campaign against Cilician Armenia in 1158 is riddled with chronological

²² **Artashes Matevosyan**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-Ժ դդ. [*Colophons of Armenian Manuscripts, 5th-12th cc.*], Yerevan, 1988, p. 189: «Բայց աչըն Հաւր պահպանական պահեաց զիշխանն հայկական զԹորոս անուն». See also **Gérard Dédéyan**, "Les colophons de manuscrits", p. 102. The theme of divine assistance to the Rubenid ruler is a recurring motif in many sources; see, for example, **Grigor Erets'**, *Continuation*, p. 400 [**Gregory the Priest**, "Continuation", p. 261], where it is noted that the Armenians of Cilicia gathered around T'oros after his return to Cilicia "through God's foresight."

²³ **Benjamin Bourgeois**, "La royauté : dynamiques et représentations", p. 141, 607-608.

²⁴ **Benjamin Bourgeois**, "La royauté : dynamiques et représentations", p. 604-610. Regarding the development of the eschatological tradition in Armenian sources, see **Sergio La Porta**, "Conflicted Coexistence: Christian-Muslim Interaction and Its Representation in Medieval Armenia", *Contextualizing the Muslim Other in Medieval Christian Discourse*, **Jerold C. Frakes**, New York, 2011, p. 112: "during the latter half of the twelfth century, the focus of the eschatological perspective shifts from the punishing destruction of the Seljuk invasions...to hope in assistance from the West and, ultimately, to hope in the resurrection of the Armenian monarchy in Cilicia". For the eschatological portrayal of Levon in Armenian sources, see, e.g., **Sergio La Porta**, "King Lewon I: The Last Roman Emperor", *La Méditerranée des Arméniens: XIIe-XVe siècle*, ed. **Claude Mutafian**, Paris, 2014, p. 85-100. **Sergio La Porta**, "Vardan Aygekc'i's Counsel and the Medieval Armenian Apocalyptic", *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, ed. **Kevorg B. Bardakjian** and **Sergio La Porta**, Leiden, 2014, p. 504-537. **Zaroui Pogossian**, "The Last Emperor or the Last Armenian King? Some Considerations on Armenian Apocalyptic Literature from the Cilician Period", *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, ed. **Kevorg B. Bardakjian** and **Sergio La Porta**, Leiden, 2014, 457-503. For Levon's own desire to be presented as the spiritual leader of the Armenians, see **David Linus Neagu**, "King of All the Armenians": Lewon I and the Armenian Church", *Revue des études sud-est européennes*, 58. 1-4, 2020, p. 39-49.

inaccuracies, which will not be examined here. It suffices to mention an indicative example: in the colophon, Manuel's campaign against Cilicia precedes his incitement of the Turkish Sultan (here identified as Kilij Arslan²⁵) against T'oros²⁶. However, we know that the Turkish campaigns must be chronologically placed between Andronikos' defeat at Mopsuestia and Manuel's own campaign in Cilicia²⁷. The narrative contains several significant omissions and factual distortions. For instance, it entirely omits T'oros' attack on Byzantine Cyprus in collaboration with the Prince of Antioch, an event that played a crucial role in prompting Manuel's subsequent campaign²⁸. Instead, the cause of the campaign is attributed solely to the Byzantine emperor's envy.²⁹

In the colophon, as in Vahram's Chronicle, an unidentified battle between T'oros and the Byzantine forces is described, occurring near Bardzrberd.

²⁵ The same in Vahram, see **Vahram Rabuni**, p. 207 [**Vahram Raboun**, *Chronicle*, p. 38]. Scholars, based on Gregory the Priest's testimony and the chronological period during which Manuel's rapprochement with the Turks occurred, suggest that the Sultan in this case was likely Masud, the father of Kilij Arslan see e.g. **Nikita Elisséeff**, *Nūr ad-Dīn*, p. 536-537. **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները եւ հայերը: Հատոր Բ [The Crusaders and Armenians, vol. II]*, p. 123. **Marie-Anna Chevalier**, *Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne : Templiers, hospitaliers, teutoniques & Arméniens à l'époque des croisades*, Paris, 2009, p. 93.

²⁶ *Colophon of 1286*, pp. 584-585.

²⁷ See e.g. **A. A. Bozoyan**, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը [The Eastern Policy of Byzantium]*, pp. 132-133, 202-203. **Georgios Charizanis**, "Η πολιτική του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-80) και των διαδόχων του έναντι της Μικράς Αρμενίας", *Byzantiaka*, 25, 2005-2006, 157. **Isabelle Augé**, *Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la Croisade. Politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes : 1081-1185*, Paris, 2007, 278. **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները եւ հայերը: Հատոր Բ [The Crusaders and Armenians, vol. II]*, p. 123.

²⁸ For the attack by Reynald and T'oros on Cyprus, see e.g. **Adam M. Aaron**, "The Sons of Melisende: Baldwin III, Amalric, and Kingship in the Kingdom of Jerusalem, 1143-1174 CE", PhD Thesis, Knoxville, 2024, p. 122. For a detailed analysis of the matter, see **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens en Chypre (577-1211). De Justin II à Hugues Ier de Lusignan*, Nicosia, 2018, p. 143-149.

²⁹ *Colophon of 1286*, p. 585: «Եւ վերստին լուեալ զհամբաւ բարոյեան եւ փառքեան մեծին Թորոսի կայսրն իմմանովի, եւ ոչ կարեցեալ տանել նախանձոյ». It is worth noting that envy also appears as the motivation for Andronikos' actions against T'oros in Gregory the Priest, see **Grigor Erets'**, *Continuation*, p. 400 [**Gregory the Priest**, "Continuation", p. 260]. In contrast, in Vahram's account, envy is not mentioned as the motivation for Manuel's hostility, but instead the mistreatment of the Greeks by T'oros and his usurpation of the Cilician region, see **Vahram Rabuni**, pp. 203-204 [**Vahram Raboun**, *Chronicle*, p. 35-36]. The conquest of Cilicia by T'oros, along with the desire to punish Renaud for the Cyprus raid, are noted by William of Tyre as reasons for Manuel's 1158 campaign, see **William of Tyre**, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, tr. **Emily Atwater Babcock** and **August Charles Krey**, vol. 2, New York, 1943, p. 275-276.

And he besieged him in the fortress called Bardzrberd. Then, the brave T'oros attacked the assembly of the Greeks, killed many, and took numerous Sebastoi as captives to the fortress. He sold them for gold to Emperor Manuel and distributed the treasure among the infantry of his army.³⁰

The account mentions that T'oros captured Byzantine officers (referred to as Sevastoi) and sent them to Manuel. This suggests that the victory was probably over a small Byzantine detachment rather than the main imperial army. Alishan argues that this incident likely occurred during the conflicts that followed Step'anos' assassination, as Bardzrberd was not under T'oros II's control during Manuel's campaign.³¹

It is equally plausible, however, that this incident was fabricated solely to conceal T'oros' flight from the imperial army.³² In the same work, and evidently aiming to downplay the extent of the Rubenid defeat, Levon is portrayed as having been taken prisoner by the emperor only as part of a ruse, even though we know that T'oros' father, having been left without any possessions, had attempted to gain John II's pardon³³. This hypothesis is further supported by the narrative's portrayal of the

³⁰ *Colophon of 1286*, էջ 585: «Եւ պաշարեալ զնա ի դղեակն Բարձրբերդ կոչեցեալ: Յարձակեալ ապա Բաշն Թորոս ի վերայ ժողովոյն Յունաց, զբազումս եսպան, եւ զյոյով սեւաստիաւսս գերի տարեալ ի դղեակն, վաճառեաց ընդ ոսկոյն կայսերն Էմմանուիլի, եւ զգանձն բաշխեաց իւրոյ հետեակակց զաւրուն».

³¹ **Ghewond Alishan**, *Léon le magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Arménie-Cilicie*, Venice, 1888, 50. According to Armenian sources, Vasil was one of the Armenian *ishkhan* who fought alongside Andronikos Komnenos against T'oros, see e.g. **Smbat Sparapet**, *Տարեգիրք* [Chronicle], p. 171 [**Sparapet Smbat**, *Chronicle*, p. 77]. For the murder of Step'anos by the Byzantines, see indicatively **Kirakos Gandzakets'i**, *Պատմություն Հայոց* [History of Armenia], ed. **K. A. Melik-Öhanjanyan**, Yerevan, 1961, p. 110 [English Translation: **Kirakos Ganjakes'i**, *History of the Armenians*, tr. **Robert Bedrosian**, New York, 1986, p. 100]. For the symbolic aspects of the Armenian narratives concerning Step'anos' execution, see **Benjamin Bourgeois**, «La royauté: dynamiques et représentations», 608. Regarding the *doux* allegedly responsible for organizing Step'anos' murder, Andronikos Komnenos Euphorbenos, see, e.g., **Konstantinos Varzos**, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, vol. 1, Thessaloniki, 1984, p. 335-336.

³² **Grigor Erets'**, *Continuation*, p. 417 [**Gregory the Priest**, "Continuation", p. 272]. **John Kinnamos**, *Epitome Rerum Ab Joanne et Alexio Comnenis Gestarum*, ed. **A. Meineke** (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 13), Bonn, 1836, p. 180, 186 [English Translation: **John Kinnamos**, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, tr. **Charles M. Brand**, New York, 1976, p. 138, 142]. **William of Tyre**, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, p. 276. For the tactic of the Armenians to retreat to their mountain fortresses when facing superior forces, see for example **Mariya Romanova**, "La défense de l'État arménien de Cilicie (1073-1375)", PhD Thesis, Montpellier, 2014, p. 126.

³³ **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés*, 606.

final compromise between the emperor and T'oros II as a direct result of T'oros' supposed victory on the battlefield and the impression it made on Manuel.

Astonished by his bravery and generosity, he adopted him as his own son and granted Cilicia to T'oros by written decree and a golden bull, along with many other treasures. Then, he himself departed for Constantinople.³⁴

In this way, not only is the mediation of the King of Jerusalem concealed³⁵ but also the vassalage of the Rubenid lord, which we know resulted from the meeting between the Armenian *ishkhan* and the emperor (1159), is transformed into a recognition of his independence and the Byzantine granting of all of Cilicia. It is precisely here that we encounter the fundamental aspect of the second mode of legitimizing the authority of the Rubenids, and by extension the Het'umids, in Cilicia. Since Manuel granted Cilicia upon T'oros with a gold bullet, Cilicia is now under the control of T'oros, with the approval of the emperor.

As Azat Bozoyan has noted, this narrative in reality implies T'oros' integration into the Byzantine administrative system³⁶. In short, T'oros became the governor of

³⁴ *Colophon of 1286*, էջ 585: «Ընդ որոյ փաշտօնինն եւ առատամտութիւնն զարմացեալ կոչեաց զնա իւր յորդեգրութիւնն, եւ ետ զԿիլիկեա ձեռնագրով եւ ոսկի վոյով Թորոսի եւ այլ զանձս բազումս, եւ ինքն զնաց ի Կոստանդինուպոլիս»». Similarly, in Vahram of Edessa, T'oros' victory at Bardzrberd and the magnanimity he showed towards the Byzantine prisoners were the reasons that led Manuel to decide to engage in talks with the Rubenid prince, see **Vahram Rabuni**, էջ 204-205 [**Vahram Raboun**, *Chronicle*, p. 36].

³⁵ For the mediation of King Baldwin, see e.g. **Martin Marko Vučetić**, *Zusammenkünfte byzantinischer Kaiser mit fremden Herrschern (395–1204): Vorbereitung, Gestaltung, Funktionen*, vol. 1, Münster, 2021, p. 219. The Armenian sources not only confirm the mediation of the King of Jerusalem but also testify that T'oros had hoped for this from the very beginning, see **Grigor Erets'**, *Continuation*, էջ 417 (**Gregory the Priest**, "Continuation", p. 272). According to John Kinnamos, T'oros had unsuccessfully attempted to contact the emperor before Baldwin's mediation, see **John Kinnamos**, *Epitome Rerum*, p. 181. For the role of the religious-military orders in this mediation, see **Marie-Anna Chevalier**, *Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne*, p. 98-100. The meeting between the two occurred in the spring of 1159, see e.g. **Friedrich Hild** and **Hansgerd Hellenkemper**, *Kilikien und Isaurien*, vol. 1 (Tabula Imperii Byzantini 5), Wien, 1990, 72.

³⁶ **Azat A. Bozoyan**, «Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները և Ռուբինյան իշխանությունը XII դարի 40—70-ական թվականներին» [*"The Byzantine Rulers of Cilicia and the Rubenid Principdom in the fifth to eighth decades of the 12th Century"*], *PBH*, 3, 1984, pp. 80–81, 85. This view is also supported by other historians, see e.g. **Natasha Hodgson**, "Conflict and Cohabitation: Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians, c.1097-1253", *The Crusades and the Near East*, ed. **Conor Kostick**, London, 2011, p. 92. Ter-Petrosyan accepts Bozoyan's position, although he considers it more accurate to see T'oros as the governor of only the mountainous part of Cilicia, rather than the entire region, see **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները եւ հայերը: Հատոր Բ* [*The Crusaders and Armenians*, vol. II],

the Byzantine province of Cilicia, or at least its mountainous part. This is further supported by the absence of a Byzantine Duke of Cilicia between 1159 and 1162.³⁷ Bozoyan's thesis is strengthened by evidence that T'oros had received the title of *sebastos*.³⁸ According to Gregory the Priest's account, T'oros aimed to be recognized as a vassal of the emperor even before his victory over Andronikos Komnenos.

The Armenians, in turn, because of their affection for and fear of the Greek emperor, did not dare battle against him, but rather ceaselessly pleaded with him to be allowed to maintain their allegiance to him [and to empire]...Now Toros beseeched him with many entreaties, saying: "I am a vassal of the emperor and of you...."³⁹

pp. 126-127. This view has also been proposed by other researchers, see e.g. **Ralph-Johannes Lilie**, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, p. 179. On the other hand, Stepanenko argues against Bozoyan's position, pointing out that T'oros, as a vassal of the emperor, could not have been integrated into the imperial administrative system. He believes that T'oros' relationship with the empire should be studied within the context of relations between the empire and client neighbouring states, "whose rulers recognize the suzerainty of the basileus," see **Valerij Stepanenko**, "Торос II Рубенид и византийская администрация равнинной Киликии (1158–1160)" ["Toros II Rubenid and the Byzantine Administration of the Cilicia Plain (1158–1160)"], *Vizantijskij vremennik*, 56, 1995, p. 132.

³⁷ **Azat A. Bozoyan**, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը* [*The Eastern Policy of Byzantium*], pp. 203, 214. In contrast, see: **Valerij Stepanenko**, "Торос II Рубенид и византийская администрация равнинной Киликии (1158–1160)" ["Toros II Rubenid and the Byzantine Administration of the Cilicia Plain (1158–1160)"], p. 127-133.

³⁸ See **Smbat Sparapet**, *Տարեգիրք* [Chronicle], pp. 179, 186 [**Sparapet Smbat**, *Chronicle*, p. 81, 85]. In general, scholars associate the title received by T'oros with the recognition of Byzantine suzerainty, see e.g. **Sirarpie Der Nersessian**, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades. II. The Later Crusades 1189-1311*, ed. **R.L. Wolff** and **H.W. Hazard**, Madison, p. 640. Gregory the Priest mentions T'oros II once with the title *pansebastos* and twice with the title *sebastos*, see **Grigor Erets'**, *Continuation*, էջ 409, 423, 428 [**Gregory the Priest**, "Continuation", pp. 267, 276, 280]. For the title *sebastos* during the reign of Manuel I Komnenos, see **Stavros G. Georgiou**, «Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185)», PhD Thesis, Thessaloniki, 2005, 315-401.

³⁹ **Grigor Erets'**, *Continuation*, p. 400 [**Gregory the Priest**, "Continuation", p. 260-261]: «Եւ նո՛ւա առ սէր եւ անի մեծի թագաւորին Յունաց ոչ համարձակէին տալ ընդ նմա պատերազմ, այլ համապագ սիրոյ աղագաւ աղաչէին մնալ նմա ի հնազանդութիւն... Իսկ Թորոս բազում աղաղանօք աղաչէր զնա, թէ «նորս եմ թագաւորին եւ քն»». Jurewicz argues that Andronikos rejected T'oros' peace proposals because he was dissatisfied with the terms offered by the Armenian *ishkhan*, see **Oktawiusz Jurewicz**, *Andronik I. Komnenos*, Warszawa, 1962, 53. On the other hand, Bartikyan, in the context of his argument for the assumption of a royal title by Levon I, contends that here T'oros II was signaling to the Byzantines that he would not repeat his father's actions, see **Hrach M. Bartikyan**, «Միհայել Իտալիկոս Ներքողյանը և հայոց առաջին թագավորի խնդիրը» ["The Panegyric of Michael Italicus and the Issue of the First Armenian King"], *PBH*, 4, 1984, p. 220. Other scholars, more appropriately in my view,

This seems to have been exactly achieved after the meeting between Manuel and T'oros: the recognition by Constantinople of the Rubenid as a client of the empire⁴⁰. The description by Kinnamos of the outcome of the meeting, though concise, is indicative: “Welcoming him, the emperor enrolled him among the Romans’ subjects and so terminated the war.”⁴¹ In the same vein, Gregory the Priest presents T'oros after 1164 as governing Cilicia “by the authority and the friendship of the emperor” (հրամանաւ եւ սիրով թագաւորին)⁴², while William of Tyre refers to an “oath of fealty to the emperor.”⁴³ There are other indications that confirm the view that in this meeting T'oros recognized Manuel’s suzerainty: the provision of supplies for the Byzantine army by T'oros⁴⁴, and the granting of a “fortress which the emperor demanded” to Manuel, according to William of Tyre, or “Anazarbus,” according to the Armenian sources⁴⁵, form a picture that consistently appears in the recognition of Byzantine suzerainty by Armenian leaders. As correctly noted, the

suggest that Gregory’s account indicates T'oros wanted to be recognized as a vassal of the emperor, see **F. Chalandon**, *Les Comnène : études sur l’Empire byzantin au XIe et au XIIe siècles. II, Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, New York, 1912, p. 427. **Azat A. Bozoyan**, «Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները», p. 79, idem, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը* [The Eastern Policy of Byzantium], p. 201.

⁴⁰ See e.g. **Georgios Chatzelis**, “Byzantine Strategy (AD 630-1204)”, *The Cambridge History of Strategy*, ed. **Isabelle Duyvesteyn** and **Beatrice Heuser**, vol. 1. From Antiquity to the American War of Independence, Cambridge, 2025, p. 246. As Magdalino notes, the evidence leads to the conclusion that from the outset of his 1158 campaign, Manuel aimed at “imperial restoration based on recognition, rather than abolition, of the status quo,” see **Paul Magdalino**, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, p. 69.

⁴¹ **John Kinnamos**, *Epitome Rerum*, p. 186 (**John Kinnamos**, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, p. 142): «βασιλεὺς δὲ αὐτὸν προσηκάμενος δούλοις τε τῶν Ῥωμαίων ἐνέγραψε καὶ τὸν πόλεμον λοιπὸν ἔλυσεν».

⁴² **Grigor Erets’**, *Continuation*, p. 423 [**Gregory the Priest**, “Continuation”, p. 276]. For why the “Greek suzerainty proved beneficent for the Armenians, particularly for the Rubenids”, see **Claude Mutafian**, “The Brilliant Diplomacy of Cilician Armenia”, *Armenian Cilicia*, ed. **Richard G. Hovannisian** and **Simon Payaslian**, Costa Mesa, 2008, p. 96.

⁴³ **William of Tyre**, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, p. 278.

⁴⁴ **Grigor Erets’**, *Continuation*, pp. 418-419 [**Gregory the Priest**, “Continuation”, p. 273].

⁴⁵ **William of Tyre**, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, p. 278. Barber correctly views the granting of this fortress “as a symbol of submission”, see **Malcolm Barber**, *The Crusader States*, New Haven, 2012, p. 213. **Vahram Rabuni**, Էջ 205 [**Vahram Raboun**, *Chronicle*, p. 37]. **Հեթում Բ**, *Տարեգրությունը* [“The Chronicle of Het’um II”], p. 102. As Bozoyan clarifies, the fact that T'oros is reported to have captured Anazarbus after the assassination of Step’anos leads us to conclude that he indeed granted some territory in 1158, see **Azat A. Bozoyan**, «Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները», p. 81, idem, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը* [The Eastern Policy of Byzantium], p. 205.

fact that T'oros returned to his lands only after obtaining permission from Manuel reveals the asymmetry of power between the two men⁴⁶.

That some kind of agreement was reached between Manuel I and T'oros is also demonstrated by Choniates, who contrasts Manuel's policy with that of his father: "He did not emulate his own father in contesting for control of all of Armenia, nor did he attack those fortresses which he had subdued."⁴⁷ The historian continues, Manuel was "tricked by the duplicity of Thoros's words and taken in by wheedling treaties."⁴⁸

In contrast to the narrative of T'oros' subjugation, the author of the colophon describes Cilicia as fully ceded to T'oros with the granting of a golden bull. Some point rightly that T'oros' obligation to provide certain territories to the Byzantine emperor could not be reconciled with the cession of the entire Cilicia to T'oros⁴⁹.

Byzantine historical narratives and other Armenian sources do not mention a chrysobull granted to T'oros by Manuel. This absence strongly implies that the chrysobull might be a literary invention by the author of the colophon. Given that Byzantine chrysobulls significantly influenced diplomatic practices in Cilician Armenia⁵⁰, it is plausible that the Het'umid historiography found it natural to assert that an imperial chrysobull had sealed the agreement. However, a reference in the work of Manganeios Prodromos clarifies that such a chrysobull existed: "He [i.e., T'oros] is reinstated as a shepherd, not an owner, and receives the grazing rights of his tenure more securely than before, authorized by you [i.e., Manuel I] in red syllables."⁵¹ This reference, however, also compels us to reject the notion that the

⁴⁶ **Martin Marko Vučetić**, *Zusammenkünfte byzantinischer Kaiser mit fremden Herrschern* (395–1204), p. 278.

⁴⁷ **Nicetas Choniates**, *Historia*, ed. **J. L. van Dieten** (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11), Berlin, 1975, p. 102–103 [English Translation: **Nicetas Choniates**, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, tr. **Harry J. Magoulias**, Detroit, 1984, p. 59: «οὐδὲ περὶ τῆς ὅλης Ἀρμενίας διαγωνίζεται τὸν οἰκεῖον πατέρα ἐξηλωκώς, ἢ γοῦν, ὅσα ἐκεῖνος ὑπηγάγετο φρούρια πολεμῶν».

⁴⁸ **Nicetas Choniates**, *Historia*, p. 103 (**Nicetas Choniates**, *O City of Byzantium*, p. 59): «ἀλλὰ τῇ διπλῇ τῶν λόγων τοῦ Τορούση φενακισθεὶς καὶ τῇ αἰμυλίᾳ τῶν συνθηκῶν ἀπαλυνθεὶς».

⁴⁹ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչափիրմեքը եւ հայերը: Հատոր Բ* [*The Crusaders and Armenians*, vol. II], p. 126.

⁵⁰ See e.g. **Jean Richard**, "La diplomatie royale dans les royaumes d'Arménie et de Chypre (XIIe-XVe siècles)", *Bibliothèque de l'école des chartes*, 144, 1986, p. 76. **Marco Bais**, "Documents de la chancellerie du royaume d'Arménie en Cilicie : traductions et traducteurs", *La Méditerranée des Arméniens: XIIe-XVe siècle*, ed. **Claude Mutaftian**, Paris, 2014, p. 246.

⁵¹ **Manganeios Prodromos**, no. 8, 711–25, cited in **Paul Magdalino**, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, p. 70. For the identification of the "red syllables" with a chrysobull "by

chrysobull transferred ownership of Cilicia to T'oros. Instead, it affirmed the terms of the Armenian *ishkhan's* vassalage to the emperor. The document explicitly emphasized that T'oros was made *shepherd* of the region, not its owner.

Regardless of the historical reality, for the author of the colophon, after 1158, Cilicia was Armenian—by the will of both God and the Byzantine emperor, who had been its former legal owner.

Final Act

This transfer of ownership of Cilicia to the Armenians was definitively sealed by the Byzantine Emperor, sending a crown to the first king of Armenian Cilicia, Levon I.

Hearing of his benevolence, the kings of the world urged him to take the crown and among them the overlord of the Franks and the Emperor of the Greeks sent him a crown and many treasures.⁵²

The events surrounding the sending of the crowns to the Armenian king have been examined by scholars⁵³; however, what is most significant for our study is that after this mention, the colophon no longer refers to the Byzantines. This omission must undoubtedly be attributed to the rarity of Byzantine-Armenian relations after 1204 (though not entirely severed⁵⁴). Just as with Byzantium, where after the reign

which Manuel reinstated T'oros in this territory, and conferred (or reconferred) on him the imperial dignity of *sebastos*,” see *ibidem*, p. 70, note 159.

⁵² *Colophon of 1286*, էջ 586: «Զոր բարեգործութիւն նորա լուեալ թագաւոր երկրի՝ ստիպելին զնա թագ առնող, յորոց եւ ուրբորն Ֆռանգաց, կայսրն Ֆռնաց, առաքեցին նմա թագ եւ զանն թագում».

⁵³ See, e.g., **Azat A. Bozoyan**, «Կիլիկիայի Հայկական Պետությունը. Իշխանապետությունից թագավորություն» [“The Armenian State of Cilicia. From Principedom to Kingdom”], *Etchmiadzin*, 62.12, 2006, էջ 95-96. **Christodoulos G. Ntavonis**, “Further Thoughts on the Byzantine Crown of Lewon I the Magnificent,” *Byzantiaka*, 37, 2022, p. 149-161.

⁵⁴ For Armenian-Byzantine relations in the 13th century, see, e.g., **Alexis G. C. Savvides**, «Το μεσογειακό κράτος της Κιλικιακής ή Μικρής Αρμενίας (Αρμενοκιλικίας) κατά τον ύστερο Μεσαιώνα μεταξύ Βυζαντίου, σταυροφόρων και Ισλάμ», *Ο Ύστερος Μεσαιωνικός Κόσμος (11ος-16ος αιώνες). Βυζάντιο, μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Σλάβοι*, by **Alexis G. C. Savvides** and **Nikolaos G. Nikoloudis**, Athens, 2007, p. 180, 182. **Azat Bozoyan**, “Les relations arméno-byzantines au XIIIe siècle : nouvelles perspectives”, *L'église arménienne entre Grecs et Latins fin XIe-milieu XVe siècle*, ed. **Isabelle Augé** and **Gérard Dédéyan**, Paris, 2009, p. 39-47. On the significant position of Chalcedonian Orthodox Christians (both Greek and Armenian) in the Kingdom of Cilicia in the 13th century, see **Sergei P. Brun**, “Chalcedonian Orthodoxy in the Kingdom of Armenia. The Church Hierarchy, Aristocracy and Communities of the Byzantines and the Chalcedonian Armenians in the 12th-14th Century Cilicia”, *Բանբեր Հայագիտության*, 3, 2018, p. 5-31. In a relatively recent study, Grigoryan has

of Manuel Komnenos, “the official Byzantine historiography seems to gradually forget about Cilicia’s existence,”⁵⁵ so too in the colophon, the Byzantines fade into the background, having fulfilled their role in transferring Cilicia’s rights to the Rubenids. As with Matthew of Edessa, the Byzantines are disregarded once they “have served their prophetic purpose.”⁵⁶

Conclusions: On the Side of Legitimacy

As we have seen, according to the 1286 colophon, the Het'umids were loyal to the Emperor, fighting the Rubenids, the usurpers who attempted to seize control of the province by force. Nerses Lambronats'i in his collection of documents *Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան. թագաւորին հոռոմոց Մանուէլի և սրբոց կաթողիկոսաց հայոց ներսիսի և Գրիգորիսի թուղթքն, զոր գրեցին առ միմեանս* (*Explanation of the Discussion of the Union: the Letters of the King of the Romeans Manuel and the Holy Armenian Catholicoi Nerses and Grigoris, which they Wrote to Each Other*) clearly demonstrates that the Het'umids who were T'oros II's contemporaries regarded his actions as a “riot” (խռովութիւն)⁵⁷. T'oros was viewed as a scoundrel “revolting against the Roman King for various reasons, forgetting what he swore in their treaty and his vassalage.”⁵⁸ Contemporary scholars have already indicated that in the conflicts between the two dynasties, the Rubenids were always the aggressors⁵⁹. Therefore, the Het'umids had no reason to conceal the fact that, unlike

convincingly argued that one branch of the Het'umid family, that of Halkam, uncle of King Levon I, adhered to the Chalcedonian doctrine, see **Samvel Grigoryan**, “The lineage of Adam (Siratan), regent for Zapēl, Queen of Armenia”, *Élites chrétiennes et formes du pouvoir en Méditerranée centrale et orientale. (XIIIe-XVe siècle)*, ed. **Marie-Anna Chevalier** and **Isabelle Ortega**, Paris, 2017), p. 231, 238, 240.

⁵⁵ **Azat Bozoyan**, “Cilician Armenia as Perceived by the Byzantine Empire (Komnenoi Period)”, *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays)*, ed. **Azat Bozoyan**, tr. **A. Martirosyan**, Yerevan, 2019, p. 42.

⁵⁶ **Tara L. Andrews**, *Matt'ēos Urhayec'i and His Chronicle*, Leiden, 2017, p. 75-76. **Eadem**, “Matthew of Edessa (Matt'ēos Urhayec'i)”, *Franks and Crusades in Medieval Eastern Christian Historiography*, ed. **Alex Mallett**, Turnhout, 2020, p. 171.

⁵⁷ *Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն ներսիսի Շնորհաւոյ* [*Encyclical Letter of S. Nersēs Shnorhali*], p. 86. This collection is discussed in A.A. Bozoyan, «Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում» [“The History of Cilician Armenia in the Archives of Mediterranean States”], էջ 126ff.

⁵⁸ *Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն ներսիսի Շնորհաւոյ* [*Encyclical Letter of S. Nersēs Shnorhali*], p. 86: «քէկն ածէր ընդդէմ թագաւորին Հոռոմոց պէսպէս պատճառաւ, մոռացեալ զերդմնակոտ դաշինսն՝ որ ի միջի, և զմնազանդութիւն նորա».

⁵⁹ See e.g. **Sirarpie Der Nersessian**, “The Kingdom of Cilician Armenia”, p. 634-635.

the Rubenids, they were faithful vassals of Byzantium, thus showing that the Het'umids were always on the side of legitimacy⁶⁰.

In the selective memory of the Het'umids, however, T'oros II had been the man to whom the Emperor ultimately transferred the ownership of Cilicia, legitimizing their own authority. It may not be a coincidence that it was during the time of T'oros II that the slow and difficult but steady normalization of relations between the Rubenids and Het'umids began⁶¹. What is certain is that since the region passed to T'oros II by the will of both God and the Emperor, and thus Cilicia rightfully belonged to the Rubenids, the Het'umids, as the successors of the Rubenids, had inherited the right to rule the region.

ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՍ ՏԱԿԻՐՏԱԿՕԳԼՈՒ

ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՄԻ ՄԵՉ. ՀԵԹՈՒՄ Բ-Ի ՃԱՇՈՑԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿԸ (1286 թ.)

Բանալի բառեր՝ Բյուզանդական կայսրություն, հայ-բյուզանդական հարաբերություններ, Հեթում Բ-ի ձաշոցը, հիշատակարաններ, Թորոս Բ, Հեթումյաններ, Ռուբինյաններ, Կոմենեններ, Կիլիկիա:

Հոգվածում լուսաբանվում է այն խնդիրը, թե ի՞նչ կերպ է ներկայացվում հայ-բյուզանդական հարաբերությունների անցյալը Հեթում Բ-ի ձաշոցի հիշա-

⁶⁰ It is worth noting Evans' position that this "long loyalty" of the Het'umid dynasty likely underpinned the choice of the Cilician royal court in the 13th century to express its royal power through Byzantine symbols of power, despite the fact that, during this period when Byzantium was weakened, one would have expected "the Cilicians to choose Latin models for their portraits," see **Helen Carney Evans**, "Imperial Aspirations: Armenian Cilicia and Byzantium in the Thirteenth Century", *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. **Antony Eastmond**, Aldershot, 2001, p. 248. The Cilician coins of the period also reflect "Armenia's continuing connection with Byzantine artistic tradition," see e.g. **Eurydice Georganteli**, "Transposed Images: Currencies and Legitimacy in the Late Medieval Eastern Mediterranean", *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, ed. **Jonathan Harris, Catherine Holmes**, and **Eugenia Russell**, Oxford, 2012, p. 159-160.

⁶¹ With the marriage of Oshīn's son, Het'um, to a daughter of T'oros, see e.g. **Smbat Sparapet**, *Տարեգիրք* [Chronicle], p. 171 [**Sparapet Smbat**, *Chronicle*, p. 77]. Mutafian characteristically describes this marriage as "une première tentative d'alliance des deux grandes familles rivales," see **Claude Mutafian**, *Le Royaume Arménien de Cilicie*, 28.

տակարանի կարճ գրության մեջ, որը հստակորեն բացահայտում է Հեթումյանների՝ պատմագրության կիրառումը քարոզչական նպատակներով: Հետագոտության հիմնական հարցն այն է, թե ինչո՞ւ է քարոզչական այս պատումի մեջ ներառվել այն վկայությունը, թե Հեթումյանները բյուզանդացիների կողքին կռվել են Ռուբինյան իշխան Ռորոս Բ-ի դեմ: Սա իրապես տարօրինակ մի քայլ է, քանի որ Հեթումյանները Ռուբինյանների իրավահաջորդներն էին: Հոգվածում ցույց է տրվում, որ Ճաշոցի հիշատակարանի այդ տեղեկությունն ունի առաջնային մի նպատակ՝ ձևավորել այն պատկերը, ըստ որի՝ Հեթումյանները միշտ կանգնած են եղել օրինականության կողմում: Քանի դեռ Բյուզանդիան համարվում էր Կիլիկիո տարածքի օրինական տիրակալը, Հեթումյանները նրա հետ էին ընդդեմ նվազ օրինապաշտ Ռուբինյանների: Բայց արդյո՞ք այս ընկալումը չի հակասում այն փաստին, որ հենց Հեթումյաններն էին դարձել Ռուբինյանների իրավահաջորդները Կիլիկիայում: Արդյո՞ք սա չէր թուլացնում նրանց իշխանության օրինականությունը: Փաստերի հանգամանալից ուսումնասիրությունն այս կարևոր հարցին ժխտական պատասխան է տալիս. Հեթումյանների արքունիքում ձևավորված պատմագրական հարացույցի համաձայն՝ Ռորոս Բ-ն հետագայում դարձել էր Կիլիկիայի օրինական տերը, և դա տեղի էր ունեցել ոչ միայն Աստծո, այլև հենց Բյուզանդիո կայսեր կամոք, որը Ռորոս Բ-ին էր փոխանցել Կիլիկիայի տարածքը: Հետևաբար, Հեթումյանները դարձել էին Ռուբինյանների իրավահաջորդներն այն բանից հետո, երբ իրենց իշխանությունն օրինականացվել էր թե՛ Աստծո, թե՛ նախկին օրինական տիրոջ՝ կայսեր կողմից: Ռուբինյանների իշխանության ճանաչումը վերջնականապես ամրագրվեց ու հաստատվեց, երբ կայսրը Ռուբինյան առաջին թագավորին բյուզանդական թագ ուղարկեց:

КОНСТАНТИНОС ТАКИРТАКОГЛУ

ЛЕГИТИМАЦИЯ АРМЯНСКОЙ ВЛАСТИ В КИЛИКИИ В ПРОПАГАНДИСТСКОМ НАРРАТИВЕ ХЕТУМИДОВ НА ПРИМЕРЕ КОЛОФОНА ЛЕКЦИОНАРИЯ ХЕТУМА II (1286 Г.)

Ключевые слова: Византийская империя, армяно-византийские связи, Лекционарий Хетума II, колофоны, Торос II, Хетумиды, Рубениды, Комнины, Киликия.

Статья посвящена представлению прошлого армяно-византийских отношений в тексте колофона Лекционария Хетума II, в котором очевидно пропагандистское использование историографии династией Хетумидов. Почему в этот пропагандистский историографический нарратив было включено свиде-

тельство о том, что Хетумиды сражались на стороне византийцев против князя Тороса II из династии Рубенидов? Это действительно странный ход, если учесть, что именно Хетумиды стали преемниками Рубенидов. В статье показано, что данным пассажем Хетумиды стремились продемонстрировать, что они всегда находились на стороне законности. До тех пор, пока Византия оставалась законным владельцем региона, Хетумиды выступали на её стороне против менее законопослушных Рубенидов. Но как такое представление соотносится с тем фактом, что сами Хетумиды впоследствии стали преемниками Рубенидов в Киликии? Не подрывает ли это легитимность их собственной власти в регионе? Всестороннее исследование дает на этот важный вопрос отрицательный ответ. Ведь в историографической парадигме, разработанной при дворе Хетумидов, подчеркивалось, что Торос II впоследствии стал законным правителем региона. Эта эволюция произошла не только по воле Бога, но и самого императора, который передал Торосу II Киликию во владение. Таким образом, Хетумиды стали преемниками Рубенидов после того, как их власть была легитимирована как Богом, так и бывшим законным владельцем региона – василевсом, что и было окончательно утверждено отправкой византийской короны первому царю из рода Рубенидов.

THE WAR OF THE ARMENIAN SUCCESSION IN CILICIAN ARMENIA (1219-1222/1226?)

Keywords: *Cilicia, Kostandin the Constable, Honorius III, war of succession, John of Brienne, Raymond-Ruben, Het'um I, Zabel.*

In 1219, Lewon I's life came to an end. He was crowned king in a time when the power of the Crusader states was severely diminished by Saladin's attacks and the conquest of Jerusalem in 1187. While Outremer was in disarray, the Armenians from Cilicia were regarded as potential allies by the Holy See. In 1189, Clement III sent letters to the catholicos Grigor IV Tgha and the Rubenid prince Lewon II, asking them to get involved in the ongoing crusade that would fight for the liberation of the Holy Land¹. After his coronation in 1198, Lewon spent most of his reign fighting to place his great-nephew, Raymond-Ruben, on the throne of the Antiochene principality². As strong relations with the Holy See were a vital asset in this war, the letters exchanged between Lewon I and Innocent III indicate how the Armenian king skilfully used the matter regarding the union between the Catholic and Armenian churches to gain Rome's support³. Lewon won this war, albeit his victory was a bitter one. Soon after installing his great-nephew on the throne of Antioch, a quarrel broke

* Institute for South-East European Studies, Researcher neagulinus@gmail.com , հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 14 մայիսի, 2025:

¹ **A. Ter-Mikelean**, «Միջին դարերի կաթոլիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղության համար» [“The efforts of medieval catholicos for ecclesiastic peace”], *Ararat*, 2, 1893, pp. 140-145. For the French translation of the letter sent to the catholicos, see **Leonce Alishan**, *Léon le Magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Arménocilie*, traduit par le **P. George Bayan**, Venise, St. Lazaire, 1888, pp. 162-165, n. 2. For a short analysis on this letter and its implications for the Armenians, see **Peter Hälfter**, *Das Papsttum und die Armenien im frühen und hohen Mittelalter*, Köln, Weiman, Wien, 1996, pp. 172-177.

² **David-Linus-Emanuel Neagu**, “The War of the Antiochene Succession. Lewon I's Game of Diplomacy”, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 57, 1-4/2019, pp. 221-250. See also **Azat Bozoyan**, «Անտիոքի դերը Լևոն Մեծագործի փառափալանության մեջ» [“Antioch's role in the Policy of Lewon the Magnificent”], *Banber Matenadarani*, 34, 2022, pp. 5-21.

³ There are several letters where Lewon I and the catholicos Grigor VI and Hovhannes VI insisted on acknowledging the primacy of the Holy See, see *Acta Innocentii PP. III (1198-1216)*, **Theodosius Haluščynskyj** (ed.) (CICO II), Vatican, 1944, pp. 559, 565-568, 568-569, 586-587 (Henceforth: *Acta Innocentii PP. III*).

out between Lewon and Raymond-Ruben, and the Armenian king barely escaped from the city with help from the Templars⁴. Raymond-Ruben thought he could rule alone, without Lewon's support, but he was forced out of Antioch in 1219. All of Lewon's efforts were in vain, as the count of Tripoli, Bohemond IV, regained control over the Latin principality. One relevant aspect of this war for the present discussion is that Lewon can be considered accountable to a certain degree for the war of succession that started in Cilicia after his death. His desire to win the War of the Antiochene Succession led him to make decisions that opened the way to the Armenian throne for several pretenders: John of Brienne, Raymond-Ruben, and Zabel. Although Lewon made the nobles from Cilicia swear that they would recognize Zabel as his heir, things got complicated after his death, as we will see.

Besides analysing the pretenders to the Armenian throne and how this war unfolded, we will argue that this conflict can be considered a turning point for the relations between Cilicia and Rome. While Lewon was keen to maintain close connections with the Holy See, the ascension of the Het'umids to the Armenian throne will mark a change regarding the foreign policy of the Armenian kingdom. This change was influenced directly by Rome's involvement in this war and the developments that occurred on the political stage from Cilicia.

Lewon invested significant efforts in the War of the Antiochene Succession and used many political and diplomatic instruments, trying to gather as many allies as possible. One of the most important political tools was the matrimonial alliances⁵, and Natasha Hodgson characterized Lewon's attitude towards marriages "as aggressive as his expansionist activities elsewhere"⁶. After imprisoning Bohemond III of Antioch in 1193, a year later Lewon managed to conclude a matrimonial alliance between Ruben III's daughter, Alice, and the son of the Antiochene prince, Raymond, and the boy that was born out of this union was the heir of both Cilicia and Antioch⁷. Raymond-Ruben presented Lewon with an excuse to fight against

⁴ **Bar Hebraeus**, *The Chronography*, **E.A. Wallis Budge** (trans.), vol. I, London, 1932, p. 370 (Henceforth: **Bar Hebraeus**); **Claude Cahen**, *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, p. 630; **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], vol. II, Yerevan, 2007, pp. 225-256.

⁵ For a survey of the marriages arranged by the Armenians from Cilicia, see **Claude Mutafian**, "La diplomatie matrimoniale de l'Arménie cilicienne", *Banber Matenadaran*, 21, 2014, pp. 79-88.

⁶ **Natasha Hodgson**, "Conflict and cohabitation: marriage and diplomacy between Latins and Cilician Armenians, c. 1097-1253", *The Crusades and the Near East*, ed. **Conor Kostick**, London, 2011, p. 95.

⁷ **Gérard Dédéyan**, *La chronique attribuée au connétable Smbat*, Paris, 1980, pp. 68, 71-72 (Henceforth: **Smbat le connétable**); **Smbat Sparapet**, *Տարեգրք (Chronicle)*, ed. **Serobē Aglian**, Venice, 1956, p. 206-207 (Henceforth: **Smbat Sparapet**); "Annales de

Bohemond IV, count of Tripoli and Bohemond III's son, to extend his control over the Principality of Antioch. A double matrimonial alliance was concluded in 1210, when Lewon I married Sybilla, Amaury I's daughter, and Raymond-Ruben, Sybilla's sister⁸. At the beginning of the War of the Antiochene Succession, the Armenian king had strong connections with Innocent III. Still, after some Templar knights were wounded following an attack ordered by Lewon, the pope decided to adopt an intransigent stance towards the Armenians: the king was excommunicated⁹. Innocent also asked the king of Jerusalem, John of Brienne¹⁰, and the Latin patriarch of Antioch¹¹ to abide by this excommunication. In this context, the Armenian king understood that he had to establish close links with the Kingdom of Jerusalem. Therefore, he arranged a marriage between his older daughter, Rita/Stephania, and John of Brienne¹². Towards the end of his reign in 1218, Lewon arranged another marriage between his daughter, Zabel, born in 1214, and Andrew, Prince of Halych, son of the Hungarian king, Andrew II¹³.

The Hungarian Matrimonial Project

It seems that Lewon's decision to marry Zabel to Andrew had not been planned, but instead was an opportunistic decision, dictated by Andrew II's presence in Cilicia. The Hungarian king did not spend much time in the East, where he arrived in the summer of 1217, and after only three months, he decided to return home. Instead of travelling by sea, as he had done on his way to Syria, Andrew chose to

Terre-Sainte", ed. **R. Röhrich**, **G. Raynaud**, *Archives de l'Orient Latin*, tom II, Paris, 1884, p. 434 (Henceforth: "Annales de Terre-Sainte"); "Chronique de Terre-Sainte", *Les Gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises*, ed. **Gaston Raynaud**, Geneve, 1887, p. 15; *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier*, ed. **M.L. de Mas Latrie**, Paris, 1871, p. 321 (Henceforth: *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier*); *La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, ed. **Margaret Ruth Morgan**, Paris, 1982, pp. 165-171; **Bar Hebraeus**, pp. 343-344; **Samuël Anets'i ew sharunakoghnerĕ**, *ժամանակագրություն (Chronicle)*, ed. **Karen Matevosyan**, Yerevan, 2014, p. 232 (Henceforth: **Samuël Anets'i**); **Mik'ayel Asori**, *ժամանակագրություն (Chronicle)*, Jerusalem, 1871, p. 501 (Henceforth: **Mik'ayel Asori**).

⁸ **Smbat le connétable**, pp. 86-87; **Smbat Sparapet**, p. 217; **Kirakos Gandzakets'i**, *Պատմություն Հայոց (History of Armenia)*, ed. **K.A. Melik-Ohanjanyan**, Yerevan, 1961, pp. 159-160 (Henceforth: **Kirakos Gandzakets'i**).

⁹ **Reinhold Röhrich**, *Regesta regni Hierosolymitani*, Oeniponti, 1894, doc. 851, p. 227 (Henceforth: *Regesta regni Hierosolymitani*).

¹⁰ *Patrologia Latina*, tom. 216, p. 432; *Acta Innocentii PP. III*, pp. 404-405.

¹¹ *Patrologia Latina*, tom. 216, pp. 431-432; *Acta Innocentii PP. III*, pp. 404-405.

¹² **Smbat le connétable**, p. 89; **Smbat Sparapet**, p. 218-219.

¹³ **Smbat le connétable**, pp. 91-92; **Smbat Sparapet**, pp. 221-222; **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, Paris, 2012, p. 113.

follow the Pilgrim's Road. The king stopped in Tripoli to take part in the wedding of Bohemond IV, prince of Antioch, who married Melisende, half-sister of Hugh I of Cyprus. Then, he entered the Armenian kingdom, met with Lewon, and continued to travel towards Nicaea, where he concluded a matrimonial alliance between his eldest son, Bela, and Maria Laskarina, Theodor I Laskaris's daughter¹⁴. There might be several explanations for Lewon's decision to marry his daughter to Andrew, Prince of Halych.

One explanation is provided by a letter sent by Andrew II to Rome: Lewon wanted to protect his kingdom against the neighbouring Muslim rulers. Therefore, he arranged to marry his daughter to the son of the Hungarian king¹⁵. However, as Levon Ter-Petrosyan emphasized, it seems that Andrew II misinformed the pope regarding the details of this marriage: in another letter which Honorius III sent to the Hungarian ruler in March 1219 it is written that Andrew, Prince of Halych, will rule in Cilicia even if Zabel dies before the marriage is concluded¹⁶. In the first letter, the Hungarian ruler emphasized that the barons of the Armenian kingdom agreed to this matrimonial project, and they even took oaths to accept the authority of his son and, subsequently, of the latter's heirs¹⁷. Therefore, the royal court of the Armenian kingdom could not have agreed to such a condition, which could have led to serious troubles in the future. This only means that Andrew II added this stipulation without Lewon's knowledge¹⁸.

In 1213¹⁹, Lewon I concluded a marriage between Ruben III's daughter, Philippa, and Theodor I Laskaris²⁰. The marriage was annulled in 1215, and the

¹⁴ **Thomas C. Van Cleve**, "The Fifth Crusade", *A History of the Crusades*, ed. **Kenneth M. Setton**, vol. II, *The Later Crusades*, ed. **Robert Lee Wolff**, **Harry W. Hazard**, Madison, Milwaukee, and London, 1969, pp. 388-389, 393.

¹⁵ **Ghewond Alishan**, *Սիսուան (Sissouan)*, Venice, 1885, p. 513, n. 4: "Illustris enim Leo Rex Armeniae, ut nostrae gentis et suae glutinata in unum commercio ad confringendos vicinos atque juges Turcorum insultus, robustior existeret..."; **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը [The Crusaders and the Armenians]*, vol. II, p. 238.

¹⁶ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը [The Crusaders and the Armenians]*, vol. II, p. 238. For Honorius's letter, see **Ghewond Alishan**, *Սիսուան (Sissouan)*, p. 513, n. 5.

¹⁷ **Ghewond Alishan**, *Սիսուան (Sissouan)*, p. 513, n. 4: "juxta plenum suorum Baronum consensum atque juramentum in perpetuum jurisdictionem eidem filio nostro et suis heredibus, subjugavit".

¹⁸ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը [The Crusaders and the Armenians]*, vol. II, p. 238.

¹⁹ The child who resulted from this marriage was eight years old in 1221. Therefore, he had been born around 1213. See **George Akropolites**, *The History*, **Ruth Macrides** (trans.), Oxford, 2007, pp. 150-151, n. 5; **Smbat le connétable**, p. 92, n. 12.

²⁰ **George Akropolites**, p. 148. According to Byzantine canon law, the emperor was not allowed to marry a heretical princess, see **D.M. Nicol**, "Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century", *Studies in Church History*, 1, 1964, p. 160.

emperor divorced Philippa a year later²¹ and concluded another matrimonial alliance with the Latin Empire of Constantinople, which brought him more benefits²². Theodor's wife, Maria of Courtenay, had a sister, Yolanda, who had already married Andrew II²³. The emperor of Nicaea continued to consolidate his links with the Latins. He negotiated another matrimonial alliance, this time between his daughter Eudokia and Bela, Andrew II's son, the future king Bela IV²⁴. In this context, by marrying Zabel to Andrew, Prince of Halych, Lewon would have strengthened his ties with the Latins and, indirectly, with the Empire of Nicaea, especially against the Seljuk Sultanate of Rum.

Lewon could have decided to marry Zabel to Andrew, Prince of Halych, to avoid a possible war of succession²⁵. In this context, a marriage that would bring a foreigner to rule Cilicia could be considered a better option than choosing a local prince as Zabel's future husband. This hypothesis could be further developed if we consider the existence of various factions in Cilicia, which Lewon controlled. The primary sources lead us to believe that he ruled with an iron hand. Soon after being crowned king, Lewon imprisoned Het'um Heghi and released him only after he agreed to become a monk²⁶. The Het'umid prince stayed loyal to the king: he was dispatched to Otto VI to ask for a royal crown for Raymond-Ruben²⁷, and he translated into Armenian two historical works brought from Germany to Cilicia²⁸. Smbat Sparapet and Kirakos Gandzakets'i present possible explanations for Lewon's attack on Het'um Heghi²⁹. According to Smbat, "Lewon avait présent à l'esprit les méfaits des Lambruniens qui étaient entrés en lutte contre les chrétiens

²¹ **George Akropolites**, p. 148; **Smbat le connétable**, p. 92, n. 12.

²² **Michael Angold**, "The Latin Empire of Constantinople, 1205-1261: Marriage Strategies", *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. **Judith Herrin, Guillaume Saint-Guillain**, Farnham, 2011, pp. 50-51.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, p. 52.

²⁵ **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 113.

²⁶ **Smbat le connétable**, p. 81; **Smbat Sparapet**, p. 211. The author of a colophon written in 1205 bemoaned Het'um Heghi's imprisonment and the occupation of Lambron by Lewon: «Ի շորրորդումն ամի գրկելոյ եղբար սորա Հեթմոյ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանի, և մեր և բովանդակ զարմից մերոց, ի սեպհական բնակութենէ մերմէ, ի դղեկն Լամբ[ր]ան կոչեցելոյ», **A. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար* [*Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.*], Yerevan, 1984, p. 52.

²⁷ **Smbat le connétable**, p. 87; **Smbat Sparapet**, p. 217.

²⁸ **Gevorg Ter-Vardanian**, "La littérature des milieux unificateurs (XIIe-XVe siècle)", *Arménie entre Orient et Occident*, ed. **Raymond Kevorkian**, Paris, 1996, p. 63.

²⁹ Gérard Dédéyan has convincingly argued that Smbat Sparapet is not the author of either of the three manuscripts of the Chronicle preserved in the archives from Ējmiatsin or Venice (see **Smbat le connétable**, pp. 17-26). However, as most historians still refer to the author of this historical work as "Smbat Sparapet," I also use this name in the present paper.

de Cilicie et contre la famille des Rubēniens”³⁰. Kirakos noted that Het‘um wanted to rebel against Lewon. Therefore, the king imprisoned him and captured the fortress of Lambron. As a warning for the future rulers of Cilicia, he wrote the following words: “Do not give this [fortress] to any other prince, but let it be only under the king’s authority, for it is said that their lords are always rebellious due to its strength”³¹. However, Het‘um Heghi was not the only prince who had to deal with Lewon’s violent behaviour. The two T‘ornikian brothers, Het‘um and Shahnshah, were killed most likely because Alice, Ruben III’s daughter and Het‘um’s wife, had to be married to Raymond, Bohemond III’s son. Therefore, the two T‘ornikians had to be eliminated to fulfill Lewon’s plan of uniting Cilicia and Antioch³². We can also add the case of Henri *Sebastos* and his sons, whom the Armenian king imprisoned without a proper reason³³. Also, a certain prince named Gorg, Mleh’s illegitimate son, was killed around 1210 because he was perceived as a threat to Raymond-Ruben, who, at that time, was Lewon I’s heir³⁴. Although the Armenian medieval historians and chroniclers could find various explanations for Lewon’s acts, it seems that he had the habit of eliminating any possible threat to the crown and making sure that everyone accepted, willingly or not, his authority. I did not find any primary sources that would talk openly about various factions inside Cilicia, but they may have existed. Maybe Lewon understood that the country could plunge into war between various pretenders, so he decided that a foreign prince would be a suitable partner for Zabel. However, this matrimonial project did not materialise, as Andrew II found a better match for his son, this time with a Russian princess³⁵.

The Regency

Before his death, Lewon organized a regency for his daughter, Zabel, who was still a child³⁶. There are various opinions regarding the members of this regency. Mik‘ayel Chamchcan noted that Lewon appointed the catholicos Yovhannēs VI

³⁰ *Smbat le connétable*, p. 81.

³¹ *Kirakos Gandzakets‘i*, p. 286: «Ո՛հ եւ տալ զնա այլ ումեք իշխանին, բայց միայն արհունի լիցի, զի հանապազ, ասէ, տեարմն նորա ապստամբ են լեալ վասն ամրութեանն». As Het‘um Heghi had convinced Bohemond III to attack Ruben III in 1185 (*Samuel Anets‘i*, p. 226-227), probably Lewon understood that as long as the Het‘umid prince controls the fortress of Lambron, he could pose a real threat to the newly founded Armenian monarchy.

³² *Smbat le connétable*, pp. 69-70; *Smbat Sparapet*, p. 205.

³³ *Smbat le connétable*, p. 85; *Smbat Sparapet*, p. 215.

³⁴ *Smbat le connétable*, p. 87; *Smbat Sparapet*, p. 216.

³⁵ *Engel Pál, The Realms of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526, Tamás Pálosfalvi* (trans.), London and New York, 2011, p. 91.

³⁶ Zabel was five years old when Lewon died, see *Claude Mutafian, L’Arménie du Levant*, vol. I, p. 114.

Ssets'i, Adam of Gaston, and Kostandin the Constable as Zabel's guardians³⁷. Ghewond Alishan also shared this opinion³⁸. Both historians slightly emphasize that the catholicos had a certain degree of primacy above Adam and Kostandin³⁹, an opinion that is motivated, most likely, by the idea that Yovhannēs Ssets'i could preserve the balance of power in the event of a conflict between the princes. Maghak'ia Ormanean also wrote that this regency was formed by three members: the catholicos, Kostandin the Constable, and Adam of Gaston⁴⁰. Levon Ter-Petrosyan has a different opinion on this matter: Lewon appointed Adam as regent, while the catholicos and the other nobles, including Kostandin the Constable, took an oath to be loyal to Zabel and take care of her⁴¹. According to Claude Mutafian, Adam was the main regent, eventually assisted by the catholicos⁴². Davit Tinoyan wrote that due to the enmity between Adam of Gaston and Kostandin the Constable, Lewon I decided to entrust the regency to both, so that neither could dominate the other⁴³.

³⁷ **Mik'ayel Chamchean**, *Պատմութիւն հայոց* [*History of Armenia*], vol. III, Venice, 1786, p. 192.

³⁸ **Ghewond Alishan**, *Սիսուան* (*Sissouan*), pp. 523-524.

³⁹ Mik'ayel Chamchean placed the catholicos at the head of the regency: «Կոչեալ ապա Լևոնի անդ զդուստր իւր զԶապէլ՝ յանձն արար զնա ի ձեռս կաթողիկոսին, եւ եւ ի ձեռս երկոց երեւելի իշխանաց. որոց մին կոչիւր Սիրադան կամ Ատան պալլ. եւ միւսն Կոստանդին աւագ պատոն գոնդստապլ՝ տէր բարձրերոյոյ ազգական Լևոնի յազգէ ռոբինեանց», **Mik'ayel Chamchean**, *Պատմութիւն հայոց* [*History of Armenia*], p. 192. Ghewond Alishan noted that Lewon entrusted the catholicos with the mission of leading the regency: «յանձն առնէր եւ հայրապետին Յովհաննոս՝ հայրաբար առաջնորդել ամենեցուն՝ ի կարևոր յայնմ ժամանակին», **Ghewond Alishan**, *Սիսուան* (*Sissouan*), pp. 523-524.

⁴⁰ **Maghak'ia Ormanean**, *Ազգապատում* [*History of the Armenian Nation*], vol. I, Constantinople, 1912, p. 1592.

⁴¹ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները եւ հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], pp. 239-241.

⁴² **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 114.

⁴³ **Davit Tinoyan**, «Կոստանդին Բարձրերոյցու արծառակալումը եւ մասնակցությունը Կիլիկիայում ընդհատված 1220-ական թթ. զահակալական պայքարում» [“The Enthronement of Kostandin Bardzrberdts'i and His Participation in the Struggle for the Throne in the 1220s”], *Պատմության հարցեր 3. Տարեգիրք՝ Անհատը պատմության հոլովույթում II* [*Problems of History 3. Eminent Actors of History II*], 2016, pp. 76-77. According to Tinoyan, the divergences between the two nobles had political roots, but the war with the Seljuks from 1217 could have played a significant role. According to the Ējmiatsin manuscript of Smbat Sparapet's *Chronicle*, Kostandin of Paperon was captured by the Seljuks because Adam could not come to his aid, as the lord of Gaston was also fighting against the enemies and could not abandon his post, see “Chronique du Royaume de la Petite Arménie”, in *Recueil des historiens des croisades. Document arméniennes*, ed. **Édouard Dulaurier**, tom I, Paris, 1869, pp. 644-645 (Henceforth: “Chronique du Royaume de la Petite Arménie”). In the Venice manuscript, Kostandin the Constable was captured by the Seljuks due to the works of a traitor, see **Smbat**

The primary sources also disagree about the individuals who constituted the regency. Firstly, we will begin analyzing the Armenian chronicles and histories. According to Smbat Sparapet, Lewon named Adam of Gaston as his daughter's regent and entrusted the *bailli* (Kostandin the Constable), the catholicos, and the other nobles to care for Zabel⁴⁴. Kirakos Gandzakets'i wrote that Lewon entrusted his daughter to the catholicos, and to the grandest nobles from Cilicia, Kostandin (the constable), the king's relative, and Adam of Gaston, who was a Chalcedonian⁴⁵. One of the continuators of Samuel Anets'i's *History* (M1899) mentioned that Adam was appointed as *bailli* by Lewon, and together with the catholicos, they had to take care of Zabel⁴⁶. At the same time, according to another manuscript (E 3701), after the king's death, Cilicia was ruled by princes⁴⁷. Smbat Sparapet and Kirakos Gandzakets'i described Zabel's regency as composed of Adam and the catholicos, while the other nobles could have played quite an active role in tutoring the young heiress, whereas Vahram Rabuni depicted this episode from another perspective. In his *Rhymed History of the Rubenids*, the Armenian philosopher and historian mentioned that Lewon named Adam as *bailli* and appointed him as Zabel's tutor. Kostandin the Constable became *bailli* and regent for the young heiress only after Adam was assassinated⁴⁸. The continuator and translator of Michael the Syrian's

le connétable, p. 92. Although Adam is not named, perhaps he was the one who was perceived as a traitor.

⁴⁴ **Smbat le connétable**, p. 93; **Smbat Sparapet**, p. 222: «դնէր և դաստիարակս տղային իւրոյ զմեծ իշխանն Սիրատան, որ էր տէր բազում բերդից և գաւառաց, ի Սելեկիոյ մինչեւ մերն ի Կալօնօրօս, որ անուամբ նորա կոչի մինչեւ ցայսօր՝ աշխարհ Սիրատնայ: Եւ էր սա աստիճանաւ սենեսկալ Հայոց, որում յանձն առնէր թագաւորն զդուստրն իւր, հանդերձ պայլիւն, Յոհաննոս հայրապետին և իշխանացն ամենեցուն»». As Levon Ter-Petrosyan argued, there is only one way to understand this paragraph from Smbat's *Chronicle*: Lewon named Adam as regent, while the catholicos and the other nobles took an oath to be loyal to Zabel. A regency formed by all the nobles from Cilicia would be an anomaly, see **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], p. 241.

⁴⁵ **Kirakos Gandzakets'i**, p. 187: «Եւ ետ զնա ի ձեռս կաթողիկոսին և երկու մեծամեծ իշխանացն Կոստանդնի ազգականին իւրոյ, և սիր Ատանայ, որ էր Հոռոմ դաւանութեամբ».

⁴⁶ **Samuēl Anets'i**, pp. 239-240: «[...] դնէ պալլ Հայոց իշխան մի որում անուն էր Սիր Ադան՝ Հոռոմ դաւանութեամբ: Զդուստրն իւր ի նա յանձնէ եւ ի կաթողիկոսն տէր Յովհաննէս եւ ինքն փոխի առ Քրիստոս».

⁴⁷ *Ibidem*, p. 240: «Մեռանի թագաւորն Լեւոն, եւ Բ ամ իշխանքն տիրէն»». Those two manuscripts were written later, the first in the second half of the 17th century and the second in the 18th century. Therefore, their authors could have used other histories and chronicles as sources to write about the events of the 13th century.

⁴⁸ **Vahram Rabuni**, *Ռտանաւոր Պատմութիւն Ռուբենեաց* [*History of the Rubenids in Verse*], ed. **K.V. Shahnazarean**, Paris, 1859, p. 217: «Յորում վանխան կենացն եկեալ / Զիշխանսն առ ինքն ժողովեալ / ԶԱտան իշխան մի պալլ եղեալ / Զդուստր իւր ի նա յաւանդ տուեալ / Ինքն ի Քրիստոս փոխադարձեալ [...] Ապա Ատանն եղև սպանեալ/Եւ Կոստանդին ըն պալլ

chronicle, Vardan Arewelts'i, wrote that Lewon left Zabel in Adam's hands, who was supposed to marry her to the son of the Hungarian king. The lord of Gaston, a Chalcedonian, wanted to assume power in the Armenian kingdom; however, the Assassins killed him as a punishment for his ambition⁴⁹. Only now did Kostandin the Constable become Zabel's regent⁵⁰. In the end, Het'um Patmich' also mentioned that after Lewon's death, Adam became the *bailli* of the kingdom. After a short time, the Assassins killed him, and Kostandin the Constable assumed his position as regent⁵¹.

The Latin chroniclers wrote about Zabel's regency from a different perspective. In the French translation and continuation of William of Tyre, we can read that Lewon left Adam as Zabel's regent. However, the lord of Gaston was killed by the Assassins and was replaced by Kostandin the Constable, whom some considered the main suspect in the case of Adam's death⁵². Another essential primary source for the war of the Armenian succession is Bar Hebraeus's *Chronography*. The Syrian historian wrote that the Armenian king entrusted Adam of Gaston with the mission to care for Zabel. After the death of the first bailli, this position was occupied by Kostandin the Constable⁵³. Thus, although the Armenian sources tried to offer as few details as possible regarding Adam's death and, in general, this war, the foreign chroniclers filled this void and often provided a much clearer picture of what happened in Cilicia between 1219 and 1226.

Smbat Sparapet could have insisted on presenting his father as a member of the regency to smooth up the transition from Lewon I to Het'um I. After Lewon's death and as co-regent for Zabel, Kostandin could have played an essential role in the kingdom's affairs. Therefore, he was not just a prince from Cilicia who took advantage of the war of succession that broke out in 1219. Undoubtedly, Kostandin

նստեալ/Որ արալիմ էր ազգ եղեալ / Զդուստր նորին առ ինքն առեալ». See also **Vahram d'Edesse**, "Chronique rimée des rois de la petite Arménie", *Recueil des historiens des croisades. Document arméniennes*, ed. **Édouard Dulaurier**, tom I, Paris, 1869, p. 514 (Henceforth: **Vahram d'Edesse**).

⁴⁹ **Mik'ayel Asori**, p. 505. In this case, the Armenian continuator and translator emphasized the causal relation between Adam's religious choice and his ambitions: «[...] զի դեռ երախայ էր, որոյ նենգել Ատնին ըստ բնական ատելութեանն Յունաց ընդ ազգիս Հայոց, քանզի Հոռոմ էր ազգաւ, խորհէր ի միտս յինքն առնուլ զիշխանութիւնն».

⁵⁰ *Ibidem*, p. 517.

⁵¹ **Het'um Patmich'**, «Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց» ["History of the Rubenids, How they Ascended the Cilician Throne"], *Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVII դդ.* [Minor Chronicles, 13th-18th cc.], ed. **V.A. Hakobyan**, vol. II, Yerevan, 1956, p. 104 (Henceforth: **Het'um Patmich'**).

⁵² "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Oltre mer", ed. **Arthur Beugnot**, **A. Langlois**, *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, vol. II, Paris, 1859, p. 347.

⁵³ **Bar Hebraeus**, pp. 375-376, 379-80.

was one of the grandest nobles from the Armenian kingdom⁵⁴. However, Smbat's account seems to contradict all the other chronicles and histories that mention only Adam as Zabel's regent. Thus, we may assume that Smbat altered various episodes regarding this war of succession to portray his father flawlessly. In Kirakos's case, explaining why he mentioned a regency of three members is difficult. As the author noted, until Lewon I's reign, he used other sources to write his history, while from that moment on he relied on eyewitness accounts⁵⁵. In this context, it is difficult to explain why Kirakos presented the regency in such a manner. Claude Mutfian noted⁵⁶ that one of the most essential accounts that mention Adam's appointment as Zabel's regent is a colophon from 1221, published by Anna Sirinian⁵⁷. It is written that the lord of Gaston was entrusted to protect Lewon's daughter⁵⁸. As some sources noted⁵⁹, most likely the catholicos also played an essential role in tutoring Zabel. At the same time, Kostandin the Constable did not seem to hold any official position regarding the regency of Lewon's daughter.

Adam of Gaston was Zabel's first regent. Samvel Grigoryan argued that there were a few reasons that determined the Armenian king to appoint the lord of Gaston as his daughter's tutor, including the relationship between them: Adam was, perhaps, the most powerful noble in Cilicia, but, most importantly, the lord of Gaston was Lewon's cousin⁶⁰. The Armenian sources did not mention the connection between

⁵⁴ Since 1210, Kostandin appears as constable in Cilicia, see **Victor Langlois**, *Le trésor des chartes d'Arménie*, Venice, 1863, p. 116, 123, 125, 134, 136.

⁵⁵ See **Kirakos Gandzakets'i**, p. 154. As Levon Ter-Petrosyan noted, Kirakos could have used Smbat Sparapet's chronicle as a primary source, which could explain the presence of similar information in the works of these two historians, see **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], p. 241.

⁵⁶ **Claude Mutfian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 114.

⁵⁷ **Anna Sirinian**, "Da Drazark a Roma: una pagina di storia ciliciana nel colofone del manoscritto Arch. Cap. S. Pietro B 77", *Dall'Italia e dall'Armenia, Studi in onore di Gabriella Uluhogian*, ed. **Valentina Calzolari**, **Anna Sirinian**, **Boghos Lewon Zekiyan**, Bologna, 2004, pp. 68-95.

⁵⁸ Ibidem, p. 74: «[...] եւ զի չէ նորա որդի / որ լինէր ժառանգ այսմ աշխարհի / Ապա աղջիկ մի իւր ցանկալի / տղա գոյով եւթն ամի / գոր եղ ժառանգ այսմ արքոյի / եւ էր իշխան մի իւր սիրելի / որո անունն Ատոմ ի[ւր] նանայի / ազգաւ էր հայկազնի / բայց հաւատովն յոյն. ընդ ժողովոյն Քաղկեդոնի / զմա եղ իւր պալլի / եւ տեսուչ տղաոյն որ ասացի». There is another colophon which mentions Adam as Zabel's regent, albeit a later one, written in 1286, see **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [*Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.*], p. 587.

⁵⁹ **Smbat le connétable**, p. 93; **Smbat Sparapet**, p. 222; **Kirakos Gandzakets'i**, p. 187; **Samuël Anets'i**, pp. 239-240.

⁶⁰ **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan), regent for Zabel, Queen of Armenia", *Élites chrétiennes et formes du pouvoir. (XIIIe-XVe siècle)*, ed. **Marie-Anna Chevalier**, **Isabelle Ortega**, Paris, 2017, pp. 227-232.

Adam and Lewon. The most plausible reason would be that their authors (Smbat Sparapet, Kirakos Gandzakets'i, Vardan Arewelts'i, or Vahram Rabuni) had a close relationship with Het'um I and Kostandin the Constable, therefore they wanted to depict the latter in the best possible way⁶¹. Many sources mentioned that Adam was a Chalcedonian Christian⁶², but without explaining the importance of this aspect: the Armenian continuator and translator of Michael the Syrian's chronicle is the only one who made a connection between Adam's religious options, his ambitions to rule in Cilicia and his assassination, which was regarded as a punishment.

Why did Adam die at the hands of the Assassins? As Davit Tinoyan emphasized, Kostandin the Constable most likely ordered this assassination⁶³. The main argument supporting this idea is a paragraph written by one of Samuel Anets'i's continuators: "and after some days, Sir Adan was killed through the counsel of the princes"⁶⁴. This means it was a collective decision, but we can suspect Kostandin had a hand in this affair. None of the sources points to Kostandin as the culprit in Adam's killing. Levon Ter-Petrosyan wrote that the Armenian sources did not want to spoil Kostandin's image. Therefore, he was presented as well as possible⁶⁵. Thus, we cannot find any information in the primary sources that could indicate that the constable was behind the regent's assassination. However, we can compare Adam's killing with the death of Conrad of Montferrat.

On 28 April 1192, two Assassins killed Conrad of Montferrat in Tyre. Historians have tried to find various individuals who could have been behind Conrad's death: Sinan, the leader of the Nizari Isma'ili sect, Saladin, the Ayyubid sultan, or Richard I the Lionheart, the English king⁶⁶. Patrick A. Williams pointed to

⁶¹ Ibidem, pp. 241-244; **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], p. 253.

⁶² **Kirakos Gandzakets'i**, p. 187; **Samuēl Anets'i**, p. 239; **Mik'ayel Asori**, p. 505; **Anna Sirinian**, "Da Drazark a Roma", pp. 74-75. According to Samvel Grigoryan, the Armenian historians avoided connecting Adam, a Chalcedonian, to Lewon, see **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan)", p. 242. It is worth mentioning also how Vardan Arewelts'i, as the continuator and translator of Michael the Syrian's chronicle, emphasized that Lewon I died as an orthodox (i.e. Armenian Apostolic) Christian: «[...] հանգեաւ ի Քրիստոս բարի անուամբ և ողորպիսոյ հաւատող կենցաղակարեալ», **Mik'ayel Asori**, p. 505.

⁶³ **Davit Tinoyan**, «Կոստանդին Բարձրբերդտէսի արքայաւորութիւնը» ("The enthronement of Kostandin Bardzrberdts'i"), p. 77. See also **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan)", p. 228.

⁶⁴ **Samuēl Anets'i**, p. 239: «Ապա յետ ատուց ինչ Սիր Ադանն սպանեալ եղեւ խորհրդով իշխանացն».

⁶⁵ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], p. 253.

⁶⁶ **Steven Runciman**, *A History of the Crusades*, vol. III, *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, New York, 1995, pp. 64-65; **Nasseh Ahmad Mirza**, *Syrian Ismailism. The Ever Living Line of the Imamate, AD 1100-1260*, London and New York, 1997, pp. 36-37.

another possible culprit, Henry of Champagne, arguing that to find the man behind Conrad's assassination, historians should look at the person who got the most out of it. After Conrad's death, the count of Champagne married Isabella of Jerusalem and was acknowledged by the nobles from Tyre as the proper successor to the throne of Jerusalem after Conrad⁶⁷. If we apply the same methodology here, we may conclude that the person who made the most out of Adam's assassination was Kostandin the Constable, who became Zabel's regent⁶⁸. And, later, he also managed to place his son Het'um on the Armenian throne, which could also mean that he played an essential role in the fall of Philip of Antioch, Zabel's future husband and king of Cilicia.

The War

The first pretenders to Lewon's throne were John of Brienne and his wife, Rita. The king of Jerusalem had a dispute with Pelagius, papal legate and leader of the Fifth Crusade. John wanted to govern Damietta as part of the Kingdom of Jerusalem. Still, faced with Pelagius's opposition, he left the crusade and travelled to Cilicia, hoping to place his wife, Rita, on the Armenian throne. However, the barons of the Armenian kingdom did not want to accept him. His wife and child died around the same time; thus, John returned to Acre as his plans of ruling in Cilicia were no longer justified⁶⁹. Honorius III supported John's plan to place his wife on the Armenian

⁶⁷ **Patrick A. William**, "The Assassination of Conrad of Montferrat: Another Suspect?", *Traditio*, 26, 1970, pp. 387-389.

⁶⁸ "Chronique du Royaume de la Petite Arménie", pp. 645-646; **Samuël Anets'i**, p. 239; **Vahram Rabuni**, p. 217; **Vahram d'Edesse**, pp. 513-514; **Mik'ayel Asori**, p. 515; **Het'um Patmich'**, p. 104; **Bar Hebraeus**, p. 379. It is important to note here that the word *payl* referred to the French *baillie*, meaning that this was a dignity meant to replace the king in his absence, see **Claude Mutfian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 433; **Hrach'eay Acha'ean**, Հայերէն արմատական բառարան [Armenian Etymological Dictionary], tom. IV, Yerevan, 1979, p. 17. For the lack of this title among the nobles from Cilicia who appeared as witnesses in various documents issued by Lewon I, see **Victor Langlois**, *Le trésor des chartes d'Arménie*, p. 116, 123, 125, 133, 136. This means that, most likely, there were not two regents for Zabel, as only one could have been *bailli*. Even in a regency made up of Adam of Gaston and Kostandin the constable, the former would enjoy a greater degree of authority than the latter due to his office.

⁶⁹ **Thomas C. Van Cleve**, "The Fifth Crusade", pp. 420-421; **Oliver of Paderborn**, "The capture of Damietta", *Crusade and Christendom. Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187-1291*, ed. **Jessalyn Bird**, **Edward Peters**, **James M. Powell**, Philadelphia, 2013, pp. 197-199 (Henceforth: **Oliver of Paderborn**); **Oliver Scholasticus**, "Historia Damiatina", ed. **Dr. Hoogeweg**, *Bibliotek des Litterarischen Vereins in Stuttgart*, tom. CCII, Tübingen, 1894, pp. 248-250 (Henceforth: **Oliver Scholasticus**).

throne⁷⁰, but as soon as Rita died, the pope forbade the king of Jerusalem from fulfilling his plans through war⁷¹. It is obvious why the Holy See hoped that John and his wife would rule Cilicia: the king of Jerusalem was a Catholic, and he could unite the Latin and Armenian kingdoms. However, Honorius did not want to encourage John to wage war against the Armenians while the crusaders were still fighting in Egypt. Therefore, he commanded the king to abandon his plan. As the pope had acknowledged previously, John's actions were motivated by the need to enforce Rita's right to inherit the Armenian throne; therefore, when the latter died, the king could not fight against the Armenians as his actions would not be legitimate anymore. Father Ghewond Alishan mentioned that in 1220 the Armenians also wrote a letter to Honorius III about Lewon's wish to have Zabel acknowledged as his rightful heir.⁷² I could not find this letter, but in case it existed, it marked a critical moment, because the Armenians felt the need to inform the pope about Lewon's wishes and, most likely, to convince the Holy See to stop John of Brienne from waging war against the Armenians.

Who was the pretender to the Armenian throne? John of Brienne, or Rita? Ghewond Alishan⁷³, Maghak'ia Ormanean⁷⁴, Levon Ter-Petrosyan⁷⁵, and Davit Tinoyan⁷⁶ named the king of Jerusalem the primary pretender. At the same time, Claude Mutaftian⁷⁷ wrote that it was Rita who tried to conquer the Armenian throne with the help of her husband. Lewon's daughter, not John of Brienne, could claim Cilicia, and the latter could only be king consort. The Armenian sources are silent on this topic. Still, from Honorius's letter and the writings of Latin authors, we understand that it was John who wanted to use his wife's claim to be able to rule in Cilicia. Curiously, Honorius III supported John of Brienne's attempt to seize the

⁷⁰ **Petrus Pressutti**, *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, Rome, 1888, p. 385, doc. 2320 (Henceforth: *Regesta Honorii Papae III*); **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient (1216-1227)*. Étude et publication de sources inédites des Archives vaticanes (ASV), Leiden, Boston, 2013, p. 355-356.

⁷¹ *Regesta Honorii Papae III*, p. 433, doc. 2610; **Thomas C. Van Cleve**, "The Fifth Crusade", pp. 103-104; **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient (1216-1227)*, pp. 358-359. It is necessary to mention that Honorius considered the Armenians as part of a family of Christians from Outremer, which was under his authority: "[...] ipsos Armenos, aut quoslibet alios Christianos, sed studeas ut tota Christianitas ultramarina in unitate consistat". Therefore, the pope did not want to disturb the Armenians in any way.

⁷² **Ghewond Alishan**, *Սիսուան* (Sissouan), p. 525.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ **Maghak'ia Ormanean**, *Ազգապատում* [History of the Armenian Nation], vol. 1, p. 1595.

⁷⁵ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], p. 242.

⁷⁶ **Davit Tinoyan**, «Կոստանդին Բարձրբերդցու արքայալուսը» ("The enthronement of Kostandin Bardzberdts'i"), pp. 79-80.

⁷⁷ **Claude Mutaftian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 115.

Armenian throne. Raymond-Ruben had been crowned *iunior rex* in Cilicia 1210⁷⁸, and the pope knew that the former prince of Antioch was supposed to inherit the Armenian throne⁷⁹.

In August 1220, Honorius III commanded John of Brienne not to attempt to conquer the Armenian throne by force. A few months later, in December, the pope dispatched a letter to Pelagius, asking him to investigate Raymond-Ruben's claim to the Armenian throne⁸⁰. If the king of Jerusalem failed in acquiring the support of the Armenian barons, the situation would be different for Lewon I's great-nephew: he managed to secure the aid of some of the greatest barons from Cilicia and, eventually, would fight against Kostandin the Constable, Zabel's regent.

Raymond-Ruben embodied Lewon I's hopes of uniting Cilicia and Antioch. The Armenian king invested much effort into placing his great-nephew on the throne of the Latin principality, and, for a short time, it seemed that his plan was fulfilled: in 1216 Raymond-Ruben became the ruler of Antioch. The young prince enjoyed the support of some Latin nobles from the principality⁸¹ and, most importantly, of the Holy See: both Innocent III and Honorius III addressed Raymond-Ruben as *princeps Antiochenus*⁸². At the same time, Bohemond IV appeared in papal documents only as *comes Tripolitanus*⁸³. In 1217, Honorius III informed Pelagius that Raymond-Ruben and his family were under the protection of the Holy See⁸⁴. He also instructed the Hospitallers and the Templars to be faithful to the new prince of Antioch⁸⁵, and encouraged Lewon I to support his great-nephew as successor of the Armenian crown⁸⁶. Besides the support of the Holy See, Raymond-Ruben had also other

⁷⁸ **Smbat le connétable**, p. 87; **Smbat Sparapet**, p. 217; **Wilbrandus de Oldenburg**, "Peregrinatio", *Peregrinatores medii aevi quatuor*, ed. **J.C.M. Laurent**, Leipzig, 1864, pp. 174, 178.

⁷⁹ *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 118, doc. 677.

⁸⁰ *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 476, doc. 2876; **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, p. 362.

⁸¹ For the nobles who left Antioch and moved to Cilicia, see **Smbat Sparapet**, p. 211; **Smbat le connétable**, p. 81. In a letter dispatched to Rome by the papal legate Soffredus, cardinal of Santa Prassede, we can read that these nobles had sworn an oath of fealty to Raymond-Ruben and did not want to break it as Antioch was occupied by Bohemond IV. See *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, ed. and trans. **James M. Powell**, Washington D.C., 2004, p. 221.

⁸² See *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, pp. 118, 476.

⁸³ See *Patrologia Latina*, tom. 215, pp. 698-699; tom. 216, pp. 18-19, 54-56, 510, 792-793; *Regesta regni Hierosolymitani*, pp. 214, 215, 225.

⁸⁴ *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 118, doc. 675; **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, p. 305.

⁸⁵ *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 118, doc. 676; **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, pp. 306-307.

⁸⁶ *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 118, doc. 677; **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, pp. 307-308.

advantages: he had been baptized as a Catholic by the archbishop of Mainz, Conrad, in 1198⁸⁷, had been crowned as *iunior rex* in 1210⁸⁸, and in the same year he married Helvis of Cyprus, Aimery I's daughter⁸⁹. We can also add a strong relationship with the Hospitallers through the donations that Raymond-Ruben, as prince of Antioch, made to the Order⁹⁰ and that he had been acknowledged both as his father's⁹¹ and Lewon I's heir⁹².

Raymond-Ruben was ousted from Antioch by Bohemond IV in 1219 and hoped that Lewon I would forgive him for the conflict between them in 1216. Therefore, he travelled to Cilicia. However, the Armenian king did not want to forgive his great-nephew. Having lost both the Principality of Antioch and the Armenian kingdom, Raymond-Ruben had nothing left to do but travel to Damietta. There, he asked Pelagius to help him recover Antioch and Cilicia. The legate gave him troops, and Raymond-Ruben came to Cilicia⁹³. He landed in Korykos and secured Vahram the marshal's support⁹⁴. However, the lord of Korykos would not help Raymond-Ruben for free: he demanded to marry his mother, Alice, Ruben III's daughter and widow of the deceased Raymond of Antioch⁹⁵. Many other nobles sided with Raymond-Ruben: Joscelin, Vahram's brother⁹⁶, and Lewon of Kapan and Kersak⁹⁷; Lewon,

⁸⁷ See *Patrologia Latina*, tom. 214, p. 1005; *Acta Innocentii PP. III*, p. 560; *The Deeds of Pope Innocent III*, pp. 211.

⁸⁸ See **Wilbrandus de Oldenburg**, "Peregrinatio", p. 178.

⁸⁹ **Smbat le connétable**, pp. 86-87; **Smbat Sparapet**, p. 217; **Kirakos Gandzakets'i**, pp. 159-160. See also **Claude Mutafian**, "La diplomatie matrimoniale de l'Arménie cilicienne", pp. 82-83.

⁹⁰ See **Victor Langlois**, *Le trésor des chartes d'Arménie*, pp. 130-136. According to Marie-Anna Chevalier, Lewon I made donations to the Hospitallers to reward them for their political support, see **Marie-Anna Chevalier**, "L'ordre de l'hôpital et la défense de l'Arménie : Enjeux d'une présence et moyens mis en œuvre", *La Méditerranée des Arméniens XIIe-XVe siècle*, ed. **Claude Mutafian**, Paris, 2014, p. 55. Based on Marie-Anna Chevalier's idea, we may assume that Raymond-Ruben also made donations to the Hospitallers in exchange for their political support.

⁹¹ *Acta Innocentii PP. III*, p. 557.

⁹² **Smbat Sparapet**, p. 216; **Smbat le connétable**, pp. 86-87.

⁹³ "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Outre mer", p. 347. See also **Bar Hebraeus**, p. 371.

⁹⁴ **Vahram Rabuni**, p. 217; **Vahram d'Edesse**, pp. 513-514; **Mik'ayel Asori**, p. 515-516; **Karen Matevosyan**, *Հեթում պատմիչ Կորիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը* [*Historian Het'um of Korikos and His Chronicle*], Yerevan, 2011, p. 50; **Het'um Patmich'**, p. 104; **Bar Hebraeus**, p. 380.

⁹⁵ **Het'um Patmich'**, p. 104; **Bar Hebraeus**, p. 380.

⁹⁶ See **Victor Langlois**, *Le trésor des chartes d'Arménie*, p. 123: "[...] Vaaram marescalcus, Jozulinus frater ejus [...]"; p. 125: "[...] Iozulinus, frater marescalci [...]"]

⁹⁷ **Mik'ayel Asori**, p. 517

another brother of Vahram and lord of Berdkan and Mōkhrstin⁹⁸. Raymond-Ruben and his allies moved to Tarsus, occupied the city, and gathered the support of other nobles from there⁹⁹. They also occupied Adana and moved towards Msis, but were intercepted by Kostandin the Constable, who defeated them. Raymond-Ruben retreated with the remnants of his army to Tarsus and asked Pelagius and the Hospitallers to send help¹⁰⁰. However, the reinforcements arrived too late: Kostandin entered the city and imprisoned Raymod-Ruben, Vahram of Korikos, and their allies¹⁰¹.

Raymond-Ruben's war weakened Cilicia. According to a colophon written in Tarsus in 1221, many regions and churches were destroyed because some nobles broke their oath to Lewon regarding Zabel's acceptance as heiress¹⁰². In another colophon, from 1222, we can read that Raymond-Ruben's enterprise encouraged the Seljuks to profit from this situation and conquer some territories from Cilicia¹⁰³. Some Armenian sources insisted that Kostandin the Constable had only a few troops, while Raymond-Ruben's army numbered around 5000 soldiers¹⁰⁴. However, in the French continuation of William of Tyre, we read that Kostandin had a great army at his disposal¹⁰⁵. According to Oliver of Paderborn, after the fights against the Seljuks, Cilicia's army was reduced to about 20,000 troops¹⁰⁶. It is very difficult, if not

⁹⁸ **Het'um Patmich'**, p. 104.

⁹⁹ Among other nobles, **Het'um Patmich'** named two families that supported Raymond-Ruben: **Mōlewonts'k'** and **Aplhasnank'**, see **Het'um Patmich'**, p. 104.

¹⁰⁰ "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Outre mer", p. 347.

¹⁰¹ **Smbat Sparapet**, pp. 223-224; **Smbat le connétable**, pp. 94-95; **Vahram Rabuni**, pp. 217-218; **Vahram d'Edesse**, pp. 513-514; **Mik'ayel Asori**, p. 517; **Het'um Patmich'**, p. 104; **Bar Hebraeus**, p. 380; **Oliver of Paderborn**, pp. 198-199; **Oliver Scolasticus**, p. 250. In another chronicle, **Het'um Patmich'** presented this episode in a brief manner, see **Karen Matevosyan**, *Հեթում պատմիչ Կորիկոսցին [Historian Het'um of Korikos]*, p. 50: «Պարոն Վահրամ մարաշախտն Հայոց եւ այլ իշխանն կամեցան պարոնցնել Հայոց զփոքն բրինձն, եւ պայլն Հայոց Կոստանդին կոտորեաց զնոսա մերձ ի Մսիս եւ կալալ զբրինձն զփոքնն եւ զիշխանսն ի Բաղն Տարսուս».

¹⁰² **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար [Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.]*, p. 124. Although Zabel is not mentioned explicitly, it is most likely that the "oath" mentioned in this colophon is the one the nobles had taken while Lewon was on his deathbed, namely to accept Zabel as his successor.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 129. The author of the colophon wrote that the Muslims from all around entered Cilicia, while Oliver of Paderborn noted that it was the Seljuks who took advantage of the weakness of the Armenian kingdom, see **Oliver of Paderborn**, p. 222; **Oliver Scholasticus**, p. 279.

¹⁰⁴ **Smbat Sparapet**, p. 223; **Smbat le connétable**, p. 94.

¹⁰⁵ "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Outre mer", p. 347: "Constans, qui estoit bail, trova moult de gent qui se tindrent a lui, dont il assembla grant ost et asseja Rupin deden Torso".

¹⁰⁶ **Oliver of Paderborn**, p. 222.

impossible, to check these numbers. In this context, Raymond-Ruben's army does not seem so big. However, it would have been challenging for Kostandin to be victorious with only a bunch of soldiers. As many Armenian historians from the 13th century had close connections with Het'um I and his family, naturally they wanted to portray Kostandin the Constable as good as possible¹⁰⁷, therefore they insisted that the latter had commanded only a few troops against Raymond-Ruben to exacerbate the greatness of his deeds and to present him as the saviour of the Armenian kingdom.

Raymond-Ruben's capacity for gathering as many allies as possible, including crusaders and Hospitallers, could indicate a significant discontent among the nobility from Cilicia towards Kostandin the Constable, and also that Honorius III wanted to see a Catholic on the Armenian throne. According to the colophon written in 1221 and published by Anna Sirinian, Vahram of Korykos was Adam of Gaston's father-in-law¹⁰⁸. Therefore, after Lewon's death, the three greatest nobles from Cilicia jousted for power. Adam was the first eliminated, while Vahram seized the opportunity of Raymond-Ruben's claim on the Armenian throne to fight his opponent, Kostandin the Constable¹⁰⁹. Also, as Claude Mutfian noted, Lewon of Kapan was one of the leaders of the Armenian troops who fought against the Seljuks in 1216, while Vahram's brother, Joscelin of T'il, was sent by Lewon I to Hungary on a diplomatic mission in 1218¹¹⁰. Therefore, if John of Brienne failed to convince the Armenian barons to support his and his wife's claim to the Armenian throne, Raymond-Ruben gathered supporters among some of Cilicia's highest-ranking and most powerful nobles.

In his book *Honorius III et l'Orient*, Pierre-Vincent Claverie analysed the interests of the Holy See regarding Cilicia and argued that Honorius III and Pelagius were very concerned about Raymond-Ruben's fate. Both the pope and his legate invested significant efforts in supporting his campaign in Cilicia, and in the event of a victory, Pelagius would have crowned him king of Armenia and prince of Antioch¹¹¹. It is not difficult to understand why the Holy See was so preoccupied with the war of succession in Cilicia. The answer can be found in Honorius III's

¹⁰⁷ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], vol. II, p. 253; **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan)", pp. 241-242.

¹⁰⁸ **Anna Sirinian**, "Da Drazark a Roma", pp. 74-77; **Claude Mutfian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 114; **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan)", p. 229.

¹⁰⁹ In the privilege given to the Genoese by Lewon I in 1215 some areas are excluded from this agreement, namely those belonging to Adam of Gaston, Vahram of Korykos, and the gorge of Kaban, which was under the control of Leo of Kapan. See **Victor Langlois**, *Le trésor des chartes d'Arménie*, pp. 126-127. This may indicate that these nobles enjoyed a certain amount of power in convincing Lewon to exempt them from this agreement.

¹¹⁰ **Claude Mutfian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 115.

¹¹¹ **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, p. 98.

correspondence with Pelagius or John of Brienne. In a letter from 16 December 1220 addressed to the papal legate, Raymond-Ruben is named “crucesignatus, princeps Antiochie”¹¹². To these, we can add that Lewon’s great-nephew was a Catholic, married to a Latin princess, and we can understand that the Holy See regarded Cilicia as a kingdom which could have played a crucial role in the reconquest of Jerusalem. As Pierre-Vincent Claverie underlined, “le sort de la «terre rougie par le sang du Christ» était un sujet d’inquiétude constant pour Honorius III, qui ne pouvait se résoudre à voir la cite de Jérusalem occupée durablement par les musulmans”¹¹³. After the Crusaders conquered Damietta, the Ayyubid sultan of Damascus, al-Mu‘azzam, attacked various Christian territories from Syria, conquered the city of Caesarea, and destroyed the Templar castle of Safita¹¹⁴. In August 1220, Honorius commanded John of Brienne to abandon his plans for Cilicia and focus on the Crusader states, as his actions could cause more harm to the Christians¹¹⁵. Therefore, the Holy See wanted this war to finish as fast as possible and hoped that Raymond-Ruben would be crowned king in Cilicia.

Although Raymond-Ruben was captured and died in prison, Honorius III continued caring for his mother, Alice, Ruben III’s daughter, who came to enjoy Pelagius’s protection¹¹⁶. Kostandin the Constable emerged victorious from this confrontation: if Raymond-Ruben had won the war, the Het‘umid prince could have lost his influence in Cilicia¹¹⁷. For the moment, it seemed that everything worked well for him. As Bar Hebraeus noted, Kostandin probably thought the nobles would ask him to place one of his sons on the Armenian throne¹¹⁸. However, his plan was not fulfilled.

In the Armenian continuation and translation of Michael the Syrian’s history, we can read that after Raymond-Ruben’s death, the barons from Cilicia did not agree on who should become king¹¹⁹. As Maghak‘ia Ormanean noted, it is most likely that Kostandin had already tried several times to convince the nobles that one of his

¹¹² Ibidem, p. 362; *Regesta Honorii Papae III*, tom. I, p. 476, doc. 2876.

¹¹³ Pierre-Vincent Claverie, *Honorius III et l’Orient*, p. 93.

¹¹⁴ Thomas C. Van Cleve, *The Fifth Crusade*, p. 422; Oliver of Paderborn, p. 195.

¹¹⁵ Pierre-Vincent Claverie, *Honorius III et l’Orient*, p. 97.

¹¹⁶ Ibidem, pp. 98-99, 376.

¹¹⁷ Speaking about Raymond-Ruben’s planned consecration at the hand of the papal legate, Pelagius, Pierre-Vincent Claverie noted that if it had happened, Kostandin’s authority could have suffered a blow, see Pierre-Vincent Claverie, *Honorius III et l’Orient*, p. 98.

¹¹⁸ Bar Hebraeus, p. 380.

¹¹⁹ Mik‘ayel Asori, p. 517. See also A. S. Matevosyan, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար [Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.], p. 129: «[...] զի քազաւոր ոչ գոյր, և իշխանսն անհրճազանդ իւրեանց[...]».

family members could ascend the throne but failed to gather enough support¹²⁰. It is worth mentioning that the constable extended his influence over the catholicosial see. After Yohannes VI Ssets'i died in 1221, Kostandin the Constable managed to impose his candidate, Kostandin Bardzrberdts'i, on the catholicosial see, although his brother-in-law, Kostandin Lambronats'i, supported another candidate, Grigor Skewrats'i¹²¹.

As the barons could not decide who would marry Zabel and implicitly become king, the solution came in the person of Philip of Antioch, one of Bohemond IV's sons¹²². Lewon I spent most of his reign fighting against Bohemond IV, only to have his daughter married to Philip of Antioch in 1222. What were the reasons that stood behind this decision? A colophon from 1222 could indicate that the divergences between the barons could be solved by crowning a foreign prince¹²³. In the Venice manuscript of Smbat Sparapet's chronicle, it is written that the barons decided to conclude this marriage because Andrew II's son did not come to Cilicia¹²⁴. In the other manuscript, from Ējmiatsin, Kostandin the Constable played the most important role in Philip's choosing as king: he asked the barons and clerics to decide Zabel's future¹²⁵. In some continuations of Samuel Anets'i's chronicle, we can read

¹²⁰ **Maghak'ia Ormanean**, *Աղգապատում* [History of the Armenian Nation], vol. 2, p. 1603. See also **Davit Tinoyan**, «Կոստանդին Բարձրբերդցու արքունակալումը» ("The enthronement of Kostandin Bardzrberdts'i"), p. 80.

¹²¹ **Smbat Sparapet**, p. 224-225; **Smbat le connétable**, p. 95; **Kirakos Gandzakets'i**, pp. 190-191; **Mik'ayel Asori**, p. 516. Vardan Arewelts'i underlined that Kostandin I did not become catholicos because he had blood connections with the ruling elite, a powerful family, or enjoyed great wealth, see **Robert W. Thomson**, "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", *Dumbarton Oaks Papers*, 43, 1989, p. 213. Vardan's need to provide us with explanations regarding Kostandin's ascension to the catholicosial see could be interpreted as the exact opposite of what the Armenian historian wanted to do: the catholicos enjoyed a great deal of support from Kostandin the constable, but also from other barons.

¹²² **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.], p. 129, 133; **Smbat Sparapet**, p. 225; **Smbat le connétable**, pp. 95-96; "Chronique du Royaume de la Petite Arménie", p. 647; **Kirakos Gandzakets'i**, pp. 188-189; **Samuel Anets'i**, pp. 240-241; **Mik'ayel Asori**, p. 517; **Karen Matevosyan**, *Հեթում պատմիչ Կորիկոսյին* [Historian Het'um of Korikos], p. 80; **Het'um Patmich'**, p. 104; **Nerses Palients'**, «Հայոց թագավորների և իշխանների կարգը» ["The Order of Armenian Kings and Princes"], *Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.* [Minor Chronicles, 13th-18th cc.], ed. **V. A. Hakobyan**, vol. II, Yerevan, 1956, p. 205; "Annales de Terre-Sainte", pp. 437-438; *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, ed. **René de Mas Latrie**, vol. I, Paris, 1891, p. 115; "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Outre mer", p. 348; **Bar Hebraeus**, p. 380.

¹²³ **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.], p. 129.

¹²⁴ **Smbat Sparapet**, p. 225; **Smbat le connétable**, pp. 95-96.

¹²⁵ "Chronique du Royaume de la Petite Arménie", p. 647.

that Lewon did not have a son. Therefore, the barons married her to Philip¹²⁶. Vardan Arewelts'i wrote in the continuation of Michael the Syrian's history that the barons did not reach an agreement regarding Zabel's husband. Therefore, they decided to marry her to Philip¹²⁷. Het'um Patmich' only mentioned that the barons discussed marrying Zabel to Philip and agreed to act accordingly¹²⁸. In *L'estoire de Eracles empereur*, we read that Kostandin mediated this matrimonial alliance¹²⁹.

Besides the reasons presented by the primary sources, historians have also found other motives behind the barons' decision to conclude a marriage between Zabel and Philip. Ghewond Alishan argued that it was determined, willingly or not, by the logic of the Armenian diplomacy, following in Lewon I's footsteps: to unite against common enemies, like the Muslims. After all, at the beginning of his reign as prince, Lewon also married an Antiochene princess¹³⁰. Maghak'ia Ormanean¹³¹ and Claude Cahen also shared this opinion. The French historian wrote that this matrimonial alliance was concluded due to the danger posed by the Seljuks. Kaykubad I conquered the fortress of Kalonoros and the whole province of Isauria. Therefore, the barons from Cilicia decided to ally with the Principality of Antioch against the Sultanate of Rum¹³². Pierre-Vincent Claverie viewed the marriage between Zabel and Philip as a means to end the conflicts between the barons from Cilicia¹³³. If we combine the information from primary sources and the analyses of modern historians, we understand that several factors stood behind Zabel's marriage to Philip: the lack of unity among the barons and the impossibility of finding a suitable husband among the Armenian princes; the necessity to find an ally that would help the Armenians to contain the danger posed by the Seljuks.

There is little information about Philip's reign, as most sources were interested in portraying him as badly as possible to justify Kostandin's and Hethum's ascension to power¹³⁴. Soon after his coronation, the Armenians repelled an attack of the

¹²⁶ Samuel Anets'i, p. 241.

¹²⁷ Mik'ayel Asori, p. 517.

¹²⁸ Het'um Patmich', p. 104.

¹²⁹ "L'Estoire de Eracles empereur et la conquest de la terre d'Outre mer", pp. 347-348.

¹³⁰ Ghewond Alishan, *Սիսուան* (Sissouan), p. 527.

¹³¹ Maghak'ia Ormanean, *Ազգապատում* [History of the Armenian Nation], vol. 2, p. 1603.

¹³² Claude Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, p. 632. Levon Ter-Petrosyan agrees with Claude Cahen's explanation, see Levon Ter-Petrosyan, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], vol. II, p. 248. Oliver of Paderborn also emphasized that the conflicts between the barons weakened the kingdom and encouraged the Seljuks to launch a campaign into Cilicia, see Oliver of Paderborn, p. 222; Oliver Scholasticus, p. 279.

¹³³ Pierre-Vincent Claverie, *Honorius III et l'Orient*, p. 99.

¹³⁴ See Levon Ter-Petrosyan, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], vol. II, p. 253. For example, Philip's name was erased from a manuscript copied in 1223, as a

Seljuks with Bohemond IV's aid¹³⁵. Thus, the strategy of crowning a Latin as king in Cilicia proved successful for the moment. Although Philip ruled for two or three years, his only memory preserved in Armenian sources was how he attempted to steer the kingdom towards a path of Latinisation. However, according to some colophons written during Philip's reign, life returned to its normal pace and peace was restored¹³⁶. In another colophon from 1223, he is named "the great king Philip"¹³⁷, which may indicate that not everyone was against the new monarch. However, the manuscript of a gospel was written in Tarsus, in the year 1225, "during the rule of our God-loving and pious prince of princes and Armenian constable Kostandin, nephew of the Armenian king Lewon"¹³⁸. Therefore, in 1225, Philip was no longer the ruler of the Armenian kingdom¹³⁹. Some historians thought that Kostandin remained in power, as guardian for the young couple, given that Philip was eighteen, while Zabel was only eleven¹⁴⁰. He could have continued to lead the regency until the king became an adult, but after that point, he was indeed removed from power. Some primary sources mentioned that he was reinstated as *bailli* after Philip's death¹⁴¹. There could be another possibility: according to the customs in force in Cilicia, a man would become an adult only when he reached twenty years old¹⁴²; among the accusations brought against Philip, there was one according to

punishment for his actions against the Armenians, see **Khachik Harutyunyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները* [*Colophons of Armenian Manuscripts*, Yerevan, 2019, pp. 191-192.

¹³⁵ **Oliver of Paderborn**, p. 223; **Oliver Scholasticus**, pp. 279-280.

¹³⁶ **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [*Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.*], p. 129: «զի թագաւոր ոչ գոյր, և իշխանսն անհրնազանդ իւրեանց, մինչ Աստուած կամեցաւ և թագաւոր ետ, և սակաւ մի խաղաղացաւ յայս դառն ամբս».

¹³⁷ *Ibidem*, p. 139: «[...] ի ժամանակս մեծի արքային Փիլիպպոսի».

¹³⁸ *Ibidem*, p. 144: «ի յիշխանութեանս աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանիս մերոյ և սպարապետիս Հայոց Կոստանդեայ քեռորդոյ թագաւորին Հայոց Լեոնի».

¹³⁹ Philip's imprisonment is dated either in 1224 or 1225, see **Samuel Anets'i**, pp. 240-241; **Mik'ayel Asori**, pp. 517-518; **Karen Matevosyan**, *Հեթում պատմիչ Կորիկոսցին* [*Historian Het'um of Korikos*], p. 50; "Annales de Terre-Sainte", pp. 437-438.

¹⁴⁰ See **Davit Tinoyan**, «Կոստանդին Բարձրբերդտի արքունակալութիւնը» ("The enthronement of Kostandin Bardzrberdts'i"), p. 82. Maghak'ia Ormanean wrote that the lord of Paperon continued to lead the regency until Philip was twenty years old, see **Maghak'ia Ormanean**, *Ազգապատում* [*History of the Armenian Nation*], vol. 2, p. 1604.

¹⁴¹ "La chronique du royaume de la petite Arménie", p. 648. Curiously, only this source mentions Kostandin's reinstatement as *bailli*. A possible explanation would be that Philip did not manage to remove Kostandin from this office, as he was captured before doing so.

¹⁴² **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], vol. II, p. 255, n.3.

which the Latin king despised the Armenian barons¹⁴³. It is only a mere supposition, but what if, despite his vows to respect the Armenians¹⁴⁴, Philip did not accept the custom regarding the age when a man would become an adult and decided to rule all by himself soon after assuming the Armenian crown? The only argument supporting this idea would be two colophons from 1222-1223, where only Philip is mentioned¹⁴⁵. For example, Kostandin the Constable appears alongside Het'um in some colophons¹⁴⁶, and we know, as Levon Ter-Petrosyan argued¹⁴⁷, that the *bailli* was the actual ruler in Cilicia after 1226¹⁴⁸. In this case, it is possible that soon after becoming king, Philip removed Kostandin from his position as regent and tried to rule all by himself.

From all the accusations brought against Philip, it seems that his desire to surround himself with Latin advisers, diminish the power of the Armenian barons (Kostandin the Constable included), and send parts of the royal treasure to Antioch were the leading causes of his fall and death. As in Raymond-Ruben's case, Kostandin the Constable took matters into his own hands. With the help of his cousin, Geoffrey of Servandikar, and Trdat, the *proximos*, the constable captured the king in Tell-Hamdun and imprisoned him in the fortress of Bardzrberd¹⁴⁹. Bohemond wanted to free his son, therefore he asked the pope for permission to attack Cilicia, and even concluded an alliance with the Seljuks of Rum, but his plan failed.

¹⁴³ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], vol. II, p. 250. According to a letter discovered only in 2007, Philip sent Lewon's crown to Antioch. From there, it was stored in the castle of Montfort, which was under the control of the Teutonic Knights. It was Conrad IV who asked the Teutonic Knights to return the crown to the Armenians, see **Peter Halfter**, "La couronne d'Arménie: un document récemment découvert illustrant les relations entre l'empereur Frédéric II et le roi Hét'oum Ier", *Les Méditerranée des Arméniens XIIe-XVe siècle*, ed. **Claude Mutafian**, Paris, 2014, pp. 101-120.

¹⁴⁴ **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 116.

¹⁴⁵ **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [*Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.*], p. 133, 139.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 198, 201, 236.

¹⁴⁷ **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], vol. II, pp. 255-256.

¹⁴⁸ See, for example, how Kirakos Gandzakets'i portrayed *Kostandin the Constable* as the source of all goodness in Cilicia, see **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190.

¹⁴⁹ For a list of these accusations, see **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [*The Crusaders and the Armenians*], vol. II, p. 250. For Philip's capture, imprisonment, and death, see **Het'um Patmich'**, pp. 104-105; **Mik'ayel Asori**, pp. 517-518. Foreign historians also mentioned Philip's actions against the Armenian barons, see **Bar Hebraeus**, pp. 380-381. Ibn al-Athir noted that the Armenians feared the Franks would take over Cilicia, **Ibn al-Athir**, *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh*, trans. **D.S. Richards**, part 3, London and New York, 2016, pp. 279-280 (Henceforth: **Ibn al-Athir**).

Honorius III commanded the prince of Antioch not to attack the Armenians¹⁵⁰. As Pierre-Vincent Claverie emphasized, the pope did not want to get involved in the conflict between Bohemond IV and the Armenians, as he considered the prince of Antioch to be illegitimate and an enemy of the church¹⁵¹. Therefore, without the support of the Holy See and facing also an alliance between Armenians and the Ayyubids of Aleppo¹⁵², Bohemond had to accept his son's death and refrain from attacking Cilicia.

After all these fights for the Armenian crown, Kostandin the Constable finally emerged victorious. However, as Levon Ter-Petrosyan pointed out, he still had to convince the barons of Cilicia to accept his son as king. Kostandin wanted to place Het'um on the throne, not Smbat, because the former was still only ten years old, so his father could still concentrate his power in his hands. The barons understood that Kostandin would be the actual ruler of Cilicia; therefore, at least initially, they opposed him, but after the constable spent a great deal of energy convincing them to accept his proposition, they finally gave in. Het'um was married to Zabel and crowned king¹⁵³. The marriage was problematic, as the young heiress was forced to marry the Het'umid prince. Although Zabel resisted Kostandin and attempted twice to flee from Sis¹⁵⁴, she eventually accepted her fate¹⁵⁵.

Conclusions

As “father of the king” (*թագաւորսհայր*), Kostandin continued to rule the kingdom in the name of his son and his daughter-in-law. The first step of Kostandin's plan to bring the Het'umids on the Armenian throne was to eliminate Adam of Gaston. Then, he managed to defeat Raymond-Ruben and his allies, placed Kostandin Bardzrberdts'i on the catholicosial see and, in the end, proved to the Armenian barons that a foreign prince was not suitable for them¹⁵⁶. Kostandin put his sons in the highest royal offices to ensure that no one would be able to contest

¹⁵⁰ Mik'ayel Asori, p. 518; Ibn al-Athir, pp. 279-280.

¹⁵¹ Pierre-Vincent Claverie, *Honorius III et l'Orient*, pp. 99-100.

¹⁵² Ibn al-Athir, p. 280.

¹⁵³ Levon Ter-Petrosyan, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], vol. II, pp. 254-255.

¹⁵⁴ “La chronique du royaume de la petite Arménie”, p. 648; Smbat Sparapet, p. 226; A. S. Matevosyan, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար* [Colophons of Armenian Manuscripts, 13th c.], p. 166; Bar Hebraeus, pp. 381, 389-390.

¹⁵⁵ According to Bar Hebraeus, it took Zabel 10 years to accept her fate, see Bar Hebraeus, p. 390.

¹⁵⁶ Davit Tinoyan argued that the *bailli* and the catholicos left Philip to do all these lousy things that led to his deposition, because they wanted to convince the barons that it was dangerous to place a foreigner on the Armenian throne, Davit Tinoyan, p. 82.

his authority¹⁵⁷. And also, as some of the sources emphasize, he pressured the barons to obey him¹⁵⁸. Somehow, Kostandin acted as Lewon had done: both of them controlled the church, subdued the nobles, and eliminated any possible competitor¹⁵⁹. However, there is one fundamental difference between them: Lewon sought foreign support to become king. Of course, he did so because he had to receive a crown. Nevertheless, if we analyse Lewon's correspondence with Innocent III during the war of the Antiochene Succession¹⁶⁰, we would see how he insisted on accepting the primacy of the Holy See to get Innocent III's support against Bohemond IV. On the other hand, Kostandin did not seek the Holy See's or anyone else's support. It is also worth mentioning that Honorius III did not congratulate Het'um on being crowned king, as the pope's plan to see a Catholic king in Cilicia was not fulfilled. Therefore, the war of the Armenian succession and the involvement of the Holy See in Armenian affairs could be considered the beginning of a period when relations between Rome and Cilicia started to grow cold. In the Ējmiatsin manuscript of Smbat Sparapet's chronicle, we can read that after Het'um I's coronation, the Armenians cultivated good relations with Rome, the German Empire, and the Seljuk Sultanate of Rum¹⁶¹. This could only mean that the connections with the Holy See were broken at some point in the past. And indeed, in 1224, Honorius III asked the bishops who were suffragans of the Latin patriarch of Jerusalem to contribute to the return of the bishops of Tarsus and Mamistra to their sees¹⁶². Almost two years later, the pope asked Kostandin the Constable to reinstate the archbishop of Tarsus in his see¹⁶³. Some historians have considered that the lack of a strong relationship with Rome

¹⁵⁷ **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190.

¹⁵⁸ **Vahram Rabuni**, p. 217: «Զայն որ ժառանգ էր մնացեալ / Զապէլ անուն վերաձայնեալ / Որոյ իշխանինն հնազանդեալ / Երդմամբ պարոն ըզնա եղեալ»; **Vahram d'Edesse**, pp. 513-514; **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190: «Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրև առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդոյ իւրում Հեթում, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, և զոչ հնազանդսն բառնայր ի միշոյ՝ զոմանս փախստական առնելով և զայլս մահուամբ».

¹⁵⁹ As we discussed earlier, Lewon made sure that no one would contest his power and made sure that everything would go according to his plans: Het'um Heghi was forced to become a monk; the T'ornikian brothers, Shahnshah and Het'um were killed because the latter's wife, Alice, Ruben III's daughter, was supposed to marry Raymond of Antioch.

¹⁶⁰ See note 3.

¹⁶¹ "La chronique du royaume de la petite Arménie", p. 648. Kirakos noted that Kostandin of Papeçon cultivated and maintained good relations with the Seljuks and the neighbouring rulers, see **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190.

¹⁶² **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, pp. 401-402; *Regesta Honorii Papae III*, tom. II, p. 290, doc. 5222.

¹⁶³ **Pierre-Vincent Claverie**, *Honorius III et l'Orient*, pp. 462-463; *Regesta Honorii Papae III*, tom. II, p. 440, doc. 6027.

was caused by a century-old anti-Latin tradition of the Het'umids¹⁶⁴. However, it is unlikely that Kostandin regarded politics from a confessional point of view. Lewon maintained good relations with the West, especially with Rome, because he had two objectives: to become king and to place his great-nephew on the throne of Antioch. Kostandin had different goals: to crown his son as king and to keep his family in power. We can also add to these the Seljuk threat. Therefore, Rome was no longer necessary for the constable. Instead, the connections with the pope could have weakened his grip on power. Het'um I was crowned king by the catholicos, not by a Latin bishop¹⁶⁵, and the Armenian medieval historians emphasized that in Cilicia, confessionalization played an important role¹⁶⁶, albeit only on a rhetorical basis, as individuals belonging to various confessions continued to live unhindered and in harmony¹⁶⁷. His actions against the archbishop of Tarsus and Mamistra were not

¹⁶⁴ **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 120. For Steven Runciman, Kostandin's actions represented an evolution from his ancestors' pro-Byzantine diplomacy to his nationalistic programme against the Latinization of Cilicia, see **Steven Runciman**, *A History of the Crusades*, vol. III, p. 171.

¹⁶⁵ There were two ceremonies during Lewon's coronation in 1198: one according to the Latin rite and performed by Conrad, archbishop of Mainz, and another one led by the catholicos Grigor VI Apirat, which followed the Armenian traditions, see **Maghak'ia Ormancian**, *Ազգապատմութիւն [History of the Armenian Nation]*, vol. I, pp. 1546-1547; **Sirarpie Der Nersessian**, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades*, ed. **Kenneth M. Setton**, vol. II, *The Later Crusades*, ed. **Robert Lee Wolff**, **Harry W. Hazard**, Madison, Milwaukee, London, 1969, p. 648; **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, vol. I, p. 98. Conrad's role in Lewon's coronation is noted in a letter dispatched by Grigor VI to Rome in 1199: "[...] sapiens et sublimis archiepiscopus Maguntinus, qui nobis attulit ex parte Dei, et ex parte sublimitatis Ecclesiae Romanae, et ex parte magni imperatoris Romanorum, sublimem coronam et coronavit regem nostrum Leonem, et nobis reddidit coronam, quam nos perdidimus a longo tempore", *Acta Innocentii PP. III*, p. 554. Some Armenian sources mention that the Catholicos crowned Lewon, see **A. S. Matevosyan**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԺ դդ. [Colophons of Armenian Manuscripts, 5th-12th cc.]*, Yerevan, 1988, p. 293; **Samuel Anets'i**, p. 233.

¹⁶⁶ Andrew II's son had to be baptised according to the Armenian rite to be able to marry Zabel, see **Mik'ayel Asori**, p. 505. A part of the agreement between the Armenian nobles and Bohemond IV stipulated that his son, Philip, would adopt the Armenian faith to marry Zabel, see "La chronique du royaume de la petite Arménie", p. 647. During his coronation, Lewon I had to swear an oath to protect the Armenian Church and its clerics, see **Ghewond Alishan**, *Սիսուան (Sissouan)*, p. 548, n. 473; **Abraham Terian**, "Church-State Relations at the Dawn of Kingship in Cilician Armenia", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 13, 2003-2004, pp. 10-11. See also **Peter Cowe**, "The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal Ideology", *Armenian Review*, vol. XLV, 4/1992, p. 54.

¹⁶⁷ As Samvel Grigoryan argued, some branches of the Het'umid family belonged to the Greek Church, while others to the Armenian Apostolic Church. However, the members of these families had close relationships with each other despite their confessional options, see **Samvel Grigoryan**, "The lineage of Adam (Siratan)", p. 238.

motivated by their confession but by their support for Philip of Antioch. Thus, their expulsion was dictated solely by political reasons. Cilicia was faced with a powerful enemy against whom Rome could not provide the Armenians with any help: the Seljuks. In this context, Kostandin realized that the foreign policy had to be changed to contain the Seljuk threat. As the Holy See and the West generally could not help the Armenians fighting against the Sultanate of Rum, Kostandin sought a new ally: the Empire of Nicaea¹⁶⁸.

Officially, the war of the Armenian succession ended in 1222, when Philip married Zabel and became king. However, some of the Armenian medieval historians would disagree. Peace was re-established only when Kostandin ousted Philip from Cilicia and placed his son on the Armenian throne¹⁶⁹. Therefore, a foreign ruler could not take care of Cilicia and its inhabitants. Unlike the situation from 1198, when the bishops from Cilicia had to accept the union with Rome¹⁷⁰, Kirakos Gandzakets'i, Smbat Sparapet, Vardan Arewelts'i, or Vahram Rabuni were no longer open to another compromise. As Davit Tinoyan emphasized, Philip's reign was used by Kostandin the Constable and the catholicos Kostandin I to convince the barons that a foreign ruler was not an option for Cilicia. Although what Kostandin the Constable did was, actually, an usurpation¹⁷¹ and he made sure that he would be able to control the kingdom even after Het'um would become king¹⁷², Kirakos viewed the appointment of Het'um's brothers in the most highest offices of Cilicia not as a means to consolidate the Het'umids' grip on power, but as part of the process which brought peace back to Cilicia¹⁷³.

¹⁶⁸ For the negotiations between the Armenian kingdom and the Empire of Nicaea, see **Hrach' Bartikyan**, «Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները» [“Armenian-Byzantine Ecclesiastical Relations”], *Gandzasar*, VII, 2002, pp. 53-55; **Azat Bozoyan**, “The Evidence of the Byzantine Sources”, *Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities*, ed. **Azat Bozoyan**, Yerevan, 2019, pp. 59-62. For the negotiations that took place between 1247-1248, see **Kirakos Gandzakets'i**, p. 365.

¹⁶⁹ **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190; **Smbat Sparapet**, p. 225; **Smbat le connétable**, p. 96.

¹⁷⁰ Lewon I had to convince the Armenian bishops from Cilicia to accept Celestine III's demands in exchange for the royal crown, see **Kirakos Gandzakets'i**, pp. 156-157.

¹⁷¹ **Samvel Grigoryan**, “The lineage of Adam (Siratan)”, p. 226.

¹⁷² **Levon Ter-Petrosyan**, *Խաչակիրները և հայերը* [The Crusaders and the Armenians], vol. II, pp. 254-255.

¹⁷³ See **Kirakos Gandzakets'i**, p. 190.

ԴԱՎԻԹ-ԼԻՆՈՒՄ ՆԵԱԳՈՒ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԻՐԱՎԱՀԱՉՈՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1219-1222/1226)

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիա, Կոստանդին Գունդստաբլ, Հոնորիոս Գ, պատերազմ իրավահաջորդության համար, ժան դը Բրիեն, Ռուբեն-Ռայմոնդ, Հեթում Ա, Զաբել:

Հոգվածը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավահաջորդության համար մղված պատերազմի զանազան կողմերի՝ Կիլիկիայում Լևոն Ա-ի մահից հետո քաղաքական իրավիճակին, հայոց աթոռի հավակնորդներին և Հռոմի մասնակցությանն այս պատերազմին: 1219-ից մինչև 1226 թ. շատ կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան Կիլիկիայում, որոնցից ամենակարևորը Հեթումյանների իշխանության գալն էր: Սույն ուսումնասիրությունն առնչվում է Կոստանդին Գունդստաբլի՝ իր որդիներից մեկին հայոց աթոռի նստեցնելու ծրագրին: Կոստանդինի առաջին քայլը Սիր Ատանի սպանությունն էր: Հետո, նա հաղթեց Ռայմոնդ-Ռուբենին և գահընկեց արեց Փիլիպպոս թագավորին: Ի վերջո, 1226 թ. Կոստանդինի որդին՝ Հեթումը, թագավոր դարձավ: Կոստանդինի իշխանության գալու ծրագիրը նույնական էր Լևոնի ծրագրի հետ՝ ենթարկել Կիլիկիայի իշխաններին և իր ազդեցությունը տարածել կաթողիկոսի աթոռի վրա: Ի տարբերություն Լևոնի, որն իր թագավորելու տարիների մեծ մասը պատերազմել էր Բոհեմոնդի դեմ և ամրապնդել իր կապերը Հռոմի հետ, Կոստանդինը ձգտում էր համագործակցել տեղական խաղաղողների հետ. Հոնորիոս Գ-ն աջակցել էր ոչ թե Կոստանդինին, այլ Ռայմոնդ-Ռուբենին և Կիլիկիան ուներ նոր թշնամի՝ սելջուկ-թուրքերը, որոնց դեմ պայքարում Հռոմի պապերը ոչ մի կերպ չէին կարող օգնել: Հեթում Ա-ի գահակալումը 1226 թ. նշանավորեց կիլիկյան արտաքին քաղաքականության փոփոխություն. թագավորն ու նրա հայրը նոր դաշնակիցներ էին փնտրում Ռումի սուլթանության դեմ, ինչպես նիկիայի թագավարությունն էր:

ДАВИД-ЛИНУС НЕАГУ

**ВОЙНА ЗА ПРАВО НАСЛЕДОВАНИЯ В КИЛИКИЙСКОЙ
АРМЕНИИ (1219-1222/1226?)**

Ключевые слова: Киликия, Константин Коннетабль, Гонорий III, война за наследование, Жан де Бриенн, Раймонд-Рубен, Хетум I, Забел.

Статья посвящена разным аспектам войны за право наследования в Киликийской Армении: политической ситуации после смерти Левона I, претендентам на армянский трон и участию Рима в этой войне. С 1219 по 1226 год в Киликии произошло много изменений, самым важным из которых был захват власти Хетумидами. Данное исследование касается программы Константина Коннетабля посадить одного из своих сыновей на армянский престол. Первым шагом Константина было убийство сира Адама. Затем он победил Раймонда-Рубена и сверг с престола царя Филиппа. Наконец в 1226 году воцарился сын Константина Хетум. Программа прихода к власти Константина была идентична программе Левона – подчинить киликийских князей и распространить свое влияние на престол католикоса. В отличие от Левона, который большую часть своего царствования воевал с Боэмундом и укреплял связи с Римом, Константин стремился к сотрудничеству с местными игроками. Гонорий III поддержал не Константина, а Раймонда-Рубена и у Киликии появился новый враг, турки-сельджуки, в борьбе против которых римские папы никак не могли помочь. Воцарение Хетума I в 1226 году ознаменовало поворот в киликийской внешней политике: царь и его отец искали новых союзников, таких, как Никейское царство, против Румского султаната.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORY OF ARCHITECTURE

ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ

MARTA ZERBINI*

DOI:10.57155/IFRH2890

ARCHITECTURE AND LANDSCAPE OF THE HISTORICAL PROVINCE OF TASHIR IN NORTHERN ARMENIA¹

Keywords: Historical Tashir, Gugark', Lori region, Armenian Medieval Architecture, Cultural Landscape, Cultural Heritage.

Abstract:

The paper focuses on a reading of the built landscape of the territory of northern Armenia, formerly known as the Tashir region, within the province of Lori. The region is characterised by a large plateau dotted with religious buildings, including churches and monasteries. According to scholars, these were built between the 6th and 12th centuries, making the region an active centre of architectural production for centuries. The highland has an agricultural tradition, while the infrastructure system is clearly hierarchical: it is bordered to the west by Lori Berd, and to the east by the Akht'ala Monastery. The route between these fortified vertices is marked by a monastic-type architectural infrastructure within an agricultural landscape, where the fields display various patterns reflecting different agrarian practices and land use. Monastic centres mark out the territory by isochrones and constitute a real network

* Università degli studi di Firenze – Dipartimento di Architettura, Post-doc research fellow, marta.zerbini@unifi.it , հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 3 հունիսի, 2025:

¹ Versions of this paper were presented by the author at the “ASIAC Conference 2024, Connectivity and Movement in Ancient and Early Medieval Central Asia and the Caucasus: People, Goods, Knowledge”, Cà Foscari Venice, 10 December 2024, with a contribution entitled ‘From Trebizond to Baku. The Medieval Compound in the Historical Region of Tashir, Armenia’, and at the “XVIe Conférence générale de l'Association Internationale des Études Arméniennes”, University of Genève and Lausanne, 9-11 January 2025, with a presentation entitled ‘The Classical Heritage in the Land Pattern of the Ancient Tashir Region in Northern Armenia’.

along the route serving the agricultural vocation of the place. The historical layering of the Tashir settlement is today an important repository of Intangible Cultural Heritage. The paper proposes a multiscale reading of the architectural elements in conjunction with the infrastructural-territorial hierarchy, thus offering a framework within which to interrogate the functions and roles of certain buildings within monastery complexes and the development of the territory over the course of centuries.

Historical cartography reveals that the region of Tashir, situated within the contemporary Armenian province of Lori, corresponds to a geographical nexus between the Black Sea and the Caspian Sea. Tashir is characterised by many religious buildings, churches and monasteries, which, according to scholars, were built between the 6th and 12th centuries². They are all located on a large plateau that marks the area along the Dzoraget River. The highland has an agricultural tradition, while the infrastructure system is clearly hierarchical. It is bordered to the west by Lori Berd, a medieval fortress with archaeological evidence of a Roman oppidum, and to the east by the Akht'ala Monastery, built on an ancient fortified settlement dating from the Byzantine era. The path connecting these fortified points is characterized by a monastic-type architectural infrastructure, set within an agrarian landscape. The rural fields exhibit a distinctive pattern that evokes the principles of Roman centuriation. The monastic centres mark out the territory by isochrones and constitute a network along the route serving the agricultural vocation of the place. In the early Christian period, this region was an active centre of architectural experimentation that remained alive for centuries. In fact, the architectural diachronicity testifies to the vitality of the whole area and to the monastic activity that settled in the Middle Ages on older foundations, while their diversity suggests a medieval reorganisation in response to new agricultural and social needs. The

² The timeframe mentioned in this work is considered to include buildings that were constructed and established, rather than modifications or extensions carried out in later centuries. This is intended to indicate that there were essentially two main periods of construction: one ending in the 7th/8th century, and the other beginning in the 10th century.

In this paper, we refer to the following sites (the page numbers and dates given can be found in **P. Cuneo**, *Architettura armena dal IV al XIX secolo*, Roma, 1988): Tziranavor-Tzaghkavank' in Odzun (6th, 8th), p. 286; Kurt'an (5th-6th), p. 274; Tormak (or Tormakavank') in Gyulagarak (7th), p.269; Gtevan'k' (6th), p.276; Jgrashen in Vardablur (7th), p.268; St. Gevorg in Sverdlov (6th, 12th-13th, 19th), p. 272; Hobardzi (6th) p. 277; Odzun (7th), p. 282-5; Akht'ala (10th, 13th), p. 311-3; Hnevank' (7th, 11th-13th), p. 275; K'obayr (12th-13th), p. 288-89; Horomayr (12th-14th), p. 278; Barjrakas (10th-13th), p. 280; Sanahin (10th-13th), p. 290-98; Haghp'at (10th-13th), p. 302-9.

historical layering of the Tashir settlement is today a repository of Intangible Cultural Heritage and cultural constants. This paper presents a multiscale analysis of the region, tracing the development of the territory from the ancient to the medieval period. It highlights the connections between routes that intersect with the major trade pathways of the northern region.

The research investigates through an analysis of the architecture and the landscape the historical layering of the Armenian historical province of Tashir, which is now within the Lori region, in northern Armenia (fig. 0)*. Indeed, the northern border of Lori region represents also the border between Armenia and Georgia, and the region is today divided into five districts (Stepanavan, Tashir, Vanadzor, Alaverdi, and Spitak)³. In order to achieve a more profound understanding of the structural characteristics of Tashir, it is worth considering two key aspects: the morphological characteristics and the historical context.

In the Armenian Tashir⁴, the term is used to refer to the plateau situated between the main Debed river and its two tributaries, the Dzoraget and the P'ambak. The Debed river has its source in Armenia, and then flows into Georgia, forming a natural boundary between Armenia and Georgia. The topography of the area extends from east to west along the Dzoraget River, which traverses and bisects the highland, and from south to north along the Debed River (fig. 1)⁵. The highland displays a notable potential for agricultural development, rich in springs and rivers and in natural and mineral resources⁶. The morphological conformation of the area not only facilitates agricultural activities but also plays a pivotal role in the emergence of urban settlements and villages. Indeed, the area is rich in fascinating and, above all, profoundly ancient buildings.

* For the images see the insert.

³ **M. Herles, R. Davtyan**, "Neue Untersuchungen in der Provinz Lori (Armenien)," In *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 149, 2017, p. 10.

⁴ The region has been divided between modern-day Armenia and Georgia since the 11th century, and this division has persisted to the present day, with the Armenian Lori Province and the Georgian region of Kvemo Kartli.

⁵ Geographical outline of the part of the territory corresponding to the historical province of Tashir in northern Armenia, specifically the area occupied by the Dzoraget and Debed river segments, including the castle of Lori on the left and the monastery of Akht'ala on the upper right. Image source: Google Earth.

⁶ See **A. Gevorkyan, A. Bobokhyan**, "Metallurgy of Ancient Armenia in Cultural and Historical Context", *Journal of Armenian Studies* 1, 2014, p. 49.

In terms of its historical background, the Tashir region is said to have belonged to one of the cantons of the Lords of Gugark', a former province of Greater Armenia⁷. From the fifth century onwards both Armenian and Iberian lords asserted their claim to the territory of Tashir, transferred between them in accordance with the shifting political circumstances. The region served as the Kingdom of Tashir-Dzoraget (tenth–twelfth century), also referred to as the Kingdom of Lori or the Kiurikian Kingdom, which was ruled by the Kiurikian dynasty, a branch of the Bagratids⁸. During this period of relative tranquillity, the region underwent a cultural renaissance, emerging as a prominent hub of Armenian culture. As asserted by Michael Herles and Ruben Davtyan in their 2017 paper “Neue Untersuchungen in der Provinz Lori (Armenien)”, the region functioned as a pivotal trade route between the Byzantine Empire and the Northern Caucasus region, as evidenced by the existence of the renowned monasteries of Sanahin and Haghbat⁹. During the expansion of David IV of Georgia in the years 1118–1123, the Kingdom of Lori fell into Georgian hands and “Lori and its province” were assigned to the Orbelian family¹⁰, who, in later years, became relatives of the Kiurikians¹¹. Over the following years, the region experienced a period of cultural and economic prosperity closely linked to construction¹². However, this period of tranquillity came to an end when the Tartars invaded the region in the first quarter of the thirteenth century (1214)¹³.

What we do have from this brief historical overview is an understanding of a number of specific aspects. Primarily, it underscores the vitality of the region, its historical layering and the fact that the territory has remained vital and unchanged for a considerable duration. Consequently, despite the region's susceptibility to political instability, it was a prominent cultural centre, at least until the twelfth

⁷ As mentioned in the book *Ashkharats'uyts' (Armenian Geography)*, probably written by Anania Shirakatsi (610-685) (see **Herles & Davtyan**, *op. cit.* p.12). The term Tashir is mentioned by Movsēs Khorenats'i in his 5th-century monumental work *History of Armenia*, as one of the cantons of the lords of Gugark', a former province of Greater Armenia. See **R. W. Thomson**, *History of the Armenians / Moses Khorenats' i*, Michigan, 2006, pp. 138, 329; *Ibid.*, Map II.

⁸ **L. Movsesian**, « Histoire des rois Kurikian de Lori », trans. **Frédéric Macler**, *Revue des Études Arméniennes*, 7, Pt. 2 (1927), p. 222.

⁹ See **Herles & Davtyan**, *op. cit.*, p. 13.

¹⁰ **Movsesian**, *op. cit.*, pp. 246-247.

¹¹ *Ibidem*, p. 248.

¹² *Ibidem*, p.259. The author refers to the 12th century as the Golden Age of the Kiurikian Kingdom. A scientific hub in northern Armenia, it was also the focus of ecclesiastical organisation, with new churches being built and old monasteries repaired.

¹³ See *Ibidem*, p. 258; **Herles & Davtyan**, *op. cit.*, pp. 14-15; **L. Pubblici**, *Storia dei Mongoli. Dalle steppe all'impero (secoli XIII-XV)*. Roma, 2023, p. 96.

century. And thirdly, from the fifth century onwards, the region has consistently served as a border between two factions, serving as unchanged northern border of Armenia for as long as one can speak of it. This preserved integrity and authenticity enable the study of buildings and landscapes that maintain their original structures and reflect the historical legacy of the region.

Focusing the study on the building and landscape system in the region of Tashir, we recognize a complex and multifaceted hierarchical organisation, where a number of archaeological sites can be identified, beginning at the eastern side with the Fortress d Lorī¹⁴, a few kilometres away from the city of Stepanavan (fig. 2). The castle, known in Armenian as Lorī Berd, was the capital of the Kingdom of Tashir-Dzoraget and it was constructed in the eleventh century. It is currently undergoing archaeological excavation, during which evidence of the classical period has been discovered¹⁵. It functions as an entrance control for the plateau, regulating the access to the Dzoraget river, as the sole viable ford. On the far western side, however, where the plateau reaches its conclusion, the Monastery of Akht'ala is located at the upper

¹⁴ Regarding the history and some photographs of Lorī Berd, refer to the official web page of the Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-reservations SNCO (<https://hushardzan.am/en/archives/721>) [last access 13/03/2025].

¹⁵ The most recent archaeological excavations of the Lorī Fortress, resumed in 2022 with a special grant from the RA MoESCS, were carried out by the SNCO's Historical and Cultural Heritage Research Centre. The archaeological expedition of the Scientific Research Centre of Historical and Cultural Heritage (expedition leader: A. Nalbandyan, archaeologist: M. Khechoyan, assistant: S. Bislamyán) revealed significant results both in terms of architecture and the study of cultural layers. See the official website (<https://hushardzan.am/en/archives/27096>) [last access 20/03/2025] and Nalbandyan 2024. For an overview of archaeological excavations in Lorī Berd, see: **A. Nalbandyan**, *New Discoveries Intowards the Water Use Systems of the Medieval Baths of the Lore Berd Fortress*, 2024; **S. Devedjyan**, *Lorī Berd II, Bronze Moyen*, Yerevan, 2006; **S. Devedjyan**, *Լորի բերդ III. Ուշբրոնզեդարյան դամբարաններ* [Lorī Berd III. Late Bronze Age Burials], Yerevan, 2022; **S. Devedjyan, S., Hobosyan**, «Դամբարանների պեղումներ Լորու մարզի Կուրբան գյուղում» [“Excavations of Burials in the village Kurt'an of the Lorī Region”], in: **P. Avetisyan, A., Kalantaryan, R. Badalyan** (eds.), *Հին Հայաստանի մշակույթը* [The Culture of Ancient Armenia], XIV, Yerevan 2008, pp. 113–127; **R. Davtyan**, *Between Near East and Eurasian Nomads: Representation of Local Elites in the Lorī Berd Necropolis during the First Half of the First Millennium BC*, Halle-Wittenberg, 2022; **R. Davtyan, S. Arnhold, R. Kunze**, “Sondageuntersuchungen an der Siedlung Lorī Berd 2022”, In *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin mDOG 155*, pp. 5-33, 2023; **I. Gharibyan**, *Լորե բերդաբաղաբը և նրա պեղումները* [The Lore Castle and its Excavations], Yerevan, 2009.

For a comprehensive overview of Archaeological excavations in the province of Lorī, refer to the bibliography of relevant excavations explained in **Herles & Davtyan**, *op. cit.*, pp. 15-16.

point of the ridge (fig. 3)¹⁶. The religious edifice was founded circa twelfth century¹⁷ and it is located within the tenth century fortress of Akht'ala, which was constructed with the aim of strengthening defensive positions by the Bagratids and the Kiurikians¹⁸. The history of the site is indeed very ancient. The ruins of the ancient fortified settlement include a circular tower dating back to the Byzantine era, and archaeological findings¹⁹ discovered between 1887 and 1889 by Jacques de Morgan provide evidence that the fortress was almost certainly constructed on top of Bronze and Iron Age foundations²⁰.

The route between the fortified peaks of Lori Castle and the Monastery of Akht'ala is situated within an agrarian environment, the field design of which is clearly visible and it is interspersed with a monastic architectural infrastructure. Indeed, along the Dzoraget river, there is a significant concentration of churches and monasteries in close proximity to one another (fig. 4)²¹. However, on a closer architectural analysis, these churches and monasteries reveal both similarities and differences.

Among these, a particularly significant series of buildings originates from the sixth or seventh century²². As suggested by Murad Hasratyan in *Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du Haut Moyen Age de l'Arménie*, these early Christian buildings seem to belong to the same architectural

¹⁶ Akht'ala Monastery. The photo shows the older fortress and the religious building inside. Credits to Soghomon Matevosyan, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons. [<a title="Soghomon Matevosyan, CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0> via Wikimedia Commons" href="https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akhtala_monastery_110.JPG">].

¹⁷ In 1188, Princess Mariam commissioned the construction of the Monastery of the Holy Virgin, which functioned as a site for spiritual contemplation. See **H. Tarverdyan**, *Ախթալայի Մուրթ Աստվածածին Վանքը* [The Monastery of the Holy Mother of God in Akt'ala], 2018.

¹⁸ About the history of the monastery, see *ibid*.

¹⁹ Findings such as 576 rectangular stone sepulchres, and cultural, bronze and iron items dated back to the 8th century BC.

²⁰ **M. Castelluccia**, "The Evolution of the Archaeological Landscape of the Armenian Highland during the Iron Age," In *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 21 (2), 2015, pp. 354-355; **J. De Morgan**, *Mission scientifique au Caucase: études archéologiques & historiques, Recherches sur les origines des peuples du caucase*, vol. 2. Paris, 1889.

²¹ Diagram of Tashir religious buildings along the Dzoraget and Debed rivers, starting at Lori Berd on the left and arriving at Akht'ala Monastery on the top right. Drawing by the author.

²² Paolo Cuneo identifies the 6th and 7th centuries as the second phase in the formative period of Armenian architecture (See **Cuneo**, *op. cit.*, p. 27).

school²³. These buildings notably share similarities in decoration and masonry, while also featuring a consistent architectural design, such as the single-nave church with an external porch. This specific building type is first attested in historical Armenia during the initial phase of church construction²⁴. To date, only a limited number of examples have been identified, with seven situated in the Tashir region, all within close proximity to one another. These buildings are Tziravor, Tzaghkavank' in Odzun, Kurt'an, Tormak (or Tormakvank) in Gyulagarak, Gtevak', Jgrashen in Vardablur, and St. Gevorg in Sverdlov²⁵. To this day, these buildings remain in a state of severe damage (fig. 5)²⁶.

In 2022, the author conducted a research mission focused on studying these sites and undertook architectural surveys to document their current condition and update the graphical records available in the literature, particularly for the sites of Tormak (in Gyulagarak) and Gtevak'.

In recognition of the importance of this type of building in the history of Christian architecture, the concentration of such buildings in Tashir²⁷, dating back to the sixth and seventh centuries, provides evidence of the region's social and cultural activity. They also offer an opportunity to reconsider the process of architectural experimentation in religious buildings, providing a chance to reframe the role of this territory. It seems reasonable to state that a centre of architectural production could

²³ See **M. Hasratian**, « Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du haut Moyen Age de l'Arménie », *Revue des Etudes Arméniennes*, XII, Paris, 1977, p. 227.

²⁴ For further reading on this topic, see: Ibid., p. 215-242; **M. Hasratian**, « Les églises à nef unique avec portique de l'Arménie paléochrétienne », in *Atti del Primo simposio internazionale di arte armena*, Venise, 1975/78, p. 227-245; **F. Gandolfo**, *Chiese e cappelle armene a navate semplice dal IV al VII secolo*, Rome, 1973; **P. Donabédian**, « Les premiers édifices chrétiens d'Arménie (IVe-VIe siècle) », *Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe-XVIIIe siècle)*, Paris, 2007, pp. 48-59 and bibliography cited by the author in the article. **A. Kazaryan**, *Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции* [Church architecture of the 7th century in Transcaucasian countries. Formation and development of the tradition], vols. 1-4. Moscow, 2012.

²⁵ See **Hasratian**, *op. cit.*, pl. XIX- XX.

²⁶ Seven churches date back to the 6th century in the historical region of Tashir. The churches are: Tziravor Tzaghkavank' in Odzun, Kurt'an, Gtevak', Tormak (or Tormakvank') in Gyulagarak, Jgrashen in Vardablur, St. Gevorg in Sverdlov, and Hobardzi in Stepanavan. The sheet is made by the author. The photographs were all taken by the author in 2022, except for the photograph of the Church of St. Gevorg in Sverdlov, which was taken from the work by Hasratian (ibid.) cited in the text.

²⁷ See **Hasratian**, *op. cit.*, p. 242: “Les monuments à nef unique de Tachir [...] présentent les monuments dans lesquels on voit, d'une manière évidente le passage des formes architecturales du IVe au Ve siècle de l' Arménie aux formes «classiques» du VIIe siècle”.

not have existed in isolation, but was part of a mutual circle of exchange and development. Indeed, these observations lend further support to the hypothesis of an architectural and landscape network to which they belong.

The other religious buildings in this area date from the Middle Ages (fig. 6)²⁸.

In contrast to the single-nave churches with porch, these are larger and demonstrate more complex architectural compositions. Among these, we count the two monasteries of Sanahin and Haghpat, from the period of prosperity during the Kiurikian dynasty: important centres of learning, both of which are inscribed within the list of UNESCO World Heritage properties²⁹. In addition to them, reading the territory from Lori Berd to Akht'ala monastery and following the Dzoraget river, we encounter the monastic complex of Hnevank' (seventh-twelfth century), the monastery of Horomayri (twelfth century), the monastic complex of K'obayr³⁰ (twelfth century) and the monastery of Odzun (first construction attested in the 6th century, but rebuilt in the 8th century).

The positioning of the structures in question within the Tashir highlands mirrors the logic of the placement of the aforementioned more ancient structures, thereby supporting the hypothesis of an environmental network that encompasses all of the structures. Indeed, acknowledging the existence of a well-established landscape-architectural system, an analysis was conducted of the isochronous relationships between more recent and older buildings. This analysis revealed that they adhere to a common system (fig. 7)³¹.

Evidence suggests that a well-defined network had been established, thereby establishing a direct connection between Berd Castle (Lori Berd) and the site of Tormak monastery. This site, situated approximately 10 kilometres from the fortress, has been found to have an isochronous system of 8-10 kilometres around it. This is equivalent to half a day's walk or two hours on horseback carrying loads. The monastery of Tormak constitutes a twin structure with Hnevank', from which it is

²⁸ Diagram of Tashir religious buildings along the Dzoraget and Debed rivers, with distinctions between the older (6th - 7th century) and the more recent ones (8th-13th century). Drawn by the author.

²⁹ The monasteries were inscribed in 1996. For further information and documentation see the official webpage <https://whc.unesco.org/en/list/777/> [last access 21/03/2025].

³⁰ K'obayr was an important spiritual, cultural and literary centre of northern Armenia in the Middle Ages. Of particular interest are the frescoes of Christ and the Twelve Apostles, the Church Fathers and other Christian figures on the ruins of the main church.

³¹ Diagram of the isochronous relationships between the religious buildings of the Tashir region along the Dzoraget and Debed rivers. The diagram, drawn by the author, links the sites in different colours according to the kilometres to be travelled to reach them. Same colours represent same distances.

15-16 km away, which in turn becomes the centre of an isochrone of up to 15 km with the monasteries of Hořomayri, K'obayr and Odzun to the north, the latter oriented towards the north-south Debed River. Departing from the monastery of Odzun, the topography of the region undergoes a transition, descending towards Sanahin after a further 14 kilometres. The distance between Sanahin and Haghpāt is 14 kilometres, equivalent to the distance from the latter to Akht'ala. This configuration engenders the impression that the system is self-contained and self-sufficient with respect to both maintenance and control. The observed diachronic diversity of the buildings indicates the continued vitality of the entire area, as well as the establishment of monastic activity during the Middle Ages, which was built upon the foundations of older buildings. It is of particular interest to note that the architectural evidence supports the hypothesis that the region was particularly active and productive for a long period of time.

It is imperative to consider the architectural network within the territory's strong agricultural vocation. The system created by these buildings can be defined as belonging to a monastic sphere that is inextricably linked with its territory. The area is used as a well-organised rural centre that serves as a hub for extensive open-field cultivation. Indeed, the architectural diversity indicates that during the Middle Ages, the area and its buildings underwent reorganization in accordance with the evolving agricultural needs, forming a system of reciprocal relations. A more detailed examination of the field layout reveals the presence of a discernible pattern. It becomes evident that the layout reflects a familiar spatial configuration from the ancient era, which we trace as a matrix. It may be observed that field management practices in Tashir during the medieval period appear to have been influenced by those coming from the ancient period. It is indeed challenging to alter the configuration of a territory, as the existing use, topography, orientation, irrigation systems and fields layout are often deeply entrenched. However, further analysis is required to confirm this hypothesis.

The landscape and architectural structures of Tashir exhibit a strong interconnection, highlighting a correlation between fortified structures, religious centres, and agricultural buildings.

It is noteworthy that there may be vestiges of "civil architecture" within the monastic structure, built and managed in accordance with the principles of subsidiarity, which effectively exploit and organise the territory. Indeed, we have some clues about these buildings seen in light of the rural use of the territory. We could refer to the monastic complex of Haghpāt, where it is still possible to visit a room on the ground floor, identified as a library, where the floor level is characterised

by buried jars,³² and that could have been used as a storeroom, as was the case in Roman *villae fructuariae*, such as the *Villa Augusta* at Boscotrecase. An additional topic for discussion is the monastery of Hnevank', which shows diachronicity (7th-12th century) in its structural elements and a distinctive characterisation of the surrounding environment. The analysis of the openings and the volumetric shape of some of the buildings unveil the presence of agricultural service facilities, such as rural warehouses. Indeed, the presence of a sizable rectangular edifice, which would have had a double-pitched roof, is detached from the monastic complex (fig. 8)³³. Its shape and position suggest that its function is dedicated to the agricultural utilisation of the territory rather than to a religious purpose.

The idea of finding such an organised network on a territorial scale, and the evidence of such an active and productive centre, raises the question of the role of this region in a wider context of trade routes and exchanges. Religious activity is no less important. It is also important to note that, during the early Christian period, the architectural design of religious buildings was driven by liturgical rite, which was discussed at ecumenical councils. This implies an impressive intercultural exchange of communication and knowledge beyond the Armenian borders. Indeed, as the architectural evidence and the historical stratigraphy attest, strong links were established with the western and southern side of the world, within the former Roman Empire. In the light of the above, the transnational connections with a wider context and the historical evidence push the research to look for a much larger frame. Such a result would encourage further research into the territorial structure, which undoubtedly remained within the deeply rooted ancient territorial and planning logic.

The current state of research and existing literature does not list the towns within Tashir as declared stops on the claimed trade routes³⁴. Nevertheless, a study of

³² See **P. Cuneo**, *op. cit.*, p. 305.

³³ Within the site of the Hnevank' monastery, but separate from the monastery complex, is this large rectangular building on the right built by *spolia*. The building no longer has a roof. The photographs were taken by the author in 2022 and show the exterior and interior of the building. For the sake of completeness, it should be noted that in the photograph of Paolo Cuneo the building is also clearly visible in relation to the monastic architectural complex. See *Ibid*, p. 275.

³⁴ See **H. A. Manadian**, *The trade and cities of Armenia in relation to ancient world trade*. (translated by **N. Garsoïan**). Livraria Bertrand. 1965. The author mentions the ancient Armenian province of Gugark', giving the geographical reference of the Debed River when he tries to identify the circuit route from Artaxata Sanora to the Anonymous Station (pp. 114-15). He also mentions the natural elements of Debed and P'ambak rivers, within the section "An Armenian Itinerary of the Bagratid Period", when – referring to Markwart's work *Das Itinerar von Artaxata* – he mentions the three roads linking Leninakan to Tibilisi, and specifically the

literary sources confirms that the region was settled in ancient times³⁵. The study of the correlation between architecture and landscape provides an opportunity to question and redefine the region's position, and it offers clues for its redefinition and the attribution of its historical importance. The paper proposes a multiscale reading of the region, offering a change to retrace the development of the territory according to principles of the Cultural Landscape.

ՄԱՐԹԱ ԶԵՐԲԻՆԻ

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱԾԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌԻ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ և ԲՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Պատմական Տաշիր, Լոռու մարզ, միջնադարյան հայկական ճարտարապետություն, հռոմեական ուղին, մշակութային լանդշաֆտ, մշակութային ժառանգություն:

Հոդվածը նվիրված է Լոռու մարզի պատմական Տաշիր գավառի ճարտարապետական բնապատկերին: Տարածքը գտնվում է ընդարձակ սարահարթի վրա՝ բազմաթիվ կրոնական շինություններով, որոնք հետազոտողների կարծիքով, կառուցվել են VI և XII դարերի միջև: Եվ իրոք, վաղ քրիստոնեական շրջանում այդ տարածքը ճարտարապետական ակտիվ փորձարկումների կենտրոն է եղել, և դրանց արդյունքները պահպանվել են դարերի ընթացքում: Բարձրավանդակը հարուստ է գյուղատնտեսական ավանդույթներով, իսկ ենթակառուցվածքը բացահայտ հիերարխիկ կառուցվածք ունի: Նրա արևմուտքում Լոռի բերդն է, իսկ արևելքում՝ Ախթալայի վանքը: Այդ բարձունքների միջև ընկած տարածքին բնորոշ է ճարտարապետական ենթակառուցվածքը գյուղատնտեսական միջավայրում (դաշտերի

eastern one, along the P'ambak and Debed rivers (pp. 169-170). These indications help us to define the area as the one we are studying.

³⁵ Regarding this topic, see the maps published in **Robert H. Hewsen**, *Armenia: A Historical Atlas*, University of Chicago Press, 2001. In map n. 40, "Armenia as known to the Romans. 63-299 A.D." we see the traces of the road linking the capitals of Caenepolis and Mescheta. The road crosses the Tashir region, crossing the Dzoraget river, and following the Debed river. In map n. 55, "Roman Itineraries through Armenia" we see that the cities of Tashir region are named in the *Peutinger Table* and are both placed along the Debed River, along the route from Artaxata (Artashat) to Tephiladus (Philado) (Tbilisi) and cross the Dzoraget river along the route from Artaxata (Artashat) to Caspiae (Xospi). This confirms the hypothesis of an ancient settlement in the region. See also Movsesian, *op. cit.*, pp. 213-14.

ուրվագծերը տեսանելի են մինչև օրս): Վանական կենտրոնները գյուղատնտեսական տարածքով անցնող ճանապարհի երկայնքով մի իսկական ցանց են կազմում: Տաշիր բնակավայրի պատմական շերտերն այսօր այդ վայրի ոչ նյութական արժեքների և մշակութային մշտական հատկանիշների շտեմարան են: Հողվածն առաջարկում է ճարտարապետական տարրերի բազմաստիճան քննություն՝ ենթակառուցվածքային-տարածական հիերարխիայի զուգադրմամբ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրելու վանական համալիրների որոշ շինությունների գործառույթը և դարերի ընթացքում տեղանքի կրած փոփոխությունները:

МАРТА ЗЕРБИНИ

АРХИТЕКТУРА И ЛАНДШАФТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОВИНЦИИ ТАШИР В СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ

Ключевые слова: Исторический Ташир, провинция Лори, армянская средневековая архитектура, римский путь, культурный ландшафт, культурное наследие.

Статья посвящена изучению архитектурного ландшафта территории северной Армении, ранее известной как Таширская область в составе провинции Лори. Регион характеризуется обширным плато с множеством культовых сооружений, церквей и монастырей, которые, по мнению исследователей, были построены между VI и XII веками. Действительно, в раннехристианский период этот регион был активным центром архитектурных экспериментов, результаты которых сохранялись на протяжении веков. Нагорье имеет сельскохозяйственные традиции, а его инфраструктура очевидным образом иерархична. С запада оно граничит с Лори-Бердом, а с востока – с монастырем Ахтала. Маршрут между этими укрепленными вершинами отмечен архитектурной инфраструктурой монастырского типа в аграрной среде, очертания полей которой видны до сих пор. Монастырские центры размечают территорию изохронами и образуют настоящую сеть вдоль маршрута, служащую сельскохозяйственному назначению местности. Исторические слои Таширского поселения сегодня являются хранилищем нематериальных ценностей и культурных констант этого места. В статье предлагается многоступенчатое прочтение архитектурных элементов в сочетании с инфраструктурно-территориальной иерархией, что дает возможность исследовать функции и роли некоторых зданий в монастырских комплексах и развитие территории на протяжении веков.

CECILIA MARIA ROBERTA LUSCHI*

ALESSANDRA VEZZI**

DOI:10.57155/JKFZ9984

ST. SION OF ARATES ALONG THE MARTUNI STREAM IN VAYOTS' DZOR

Key words: *Armenian church, Cultural Heritage, Armenian architecture, St. Sion, Vayots' Dzor, architectural survey, architectural composition, site techniques.*

The study posits a reading of the ancient part of the Arates Monastery. The complex was the subject of a study and survey conducted from 2015 to 2020 by the Department of Architecture at the University of Florence, as part of the MAECI Making Silk Road mission¹. The study yielded a three-dimensional model and a territorial contextualisation.

The analysis suggests that the territory in question may have been organised and managed from the 4th to the 7th centuries, a period defined by scholars as formative with respect to a particular type of settlement characterised by an apsidal hall and portico². The study provides a rationale for the potential inclusion of the church of St. Sion within this typology, thereby establishing a link between the area of Vayots' Dzor and the region of Lori, situated in the far north of Armenia, where numerous examples of this architectural composition are observed.³ The architectural structure

* University of Florence, Department of Architecture, PhD researcher , cecilia.luschi@unifi.it, հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 3 հուլիսի, 2025:

** University of Florence, Department of Architecture, PhD post Doc, alessandra.vezzi@unifi.it , հոդվածը ստանալու օրը՝ 5 ապրիլի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 3 հուլիսի, 2025:

¹ Graphic elaborations and photographs presented herein have been executed by the authors of this study.

² **P. Cuneo**, *Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, Roma 1988, pp. 102-105; **M. Hasratian**, *Early Christian Armenian Architecture*, Moscow: Incombook, 2010; pp. 48-85.

³ **M. Hasratian**, *Histoire de l'architecture arménienne des origines à nos jours*, Yerevan, 2010 ; pp. 9-13, 45-86; **M. Hasratyan**, « Les églises a nef unique avec portique de l'arménie paleochrétienne », *Atti del primo simposio internazionale di arte Armena (Venezia, 1975)*, Venezia, S. Lazzaro, 1978; pp. 227-236.

of the monastery was built during a long period of time, and the different building technologies delineate a rearrangement activity in various historical periods up to the Middle Ages, denoting an original layout clearly visible thanks to the foundation crepidoma of the church of St. Sion, the earliest building corpus. The ancient monastery of Arates is located in a valley of the Martuni River, a tributary of the Arpa that forms the Vayots' Dzor region of southern Armenia (fig. 1)*. Renowned for its scriptorium, the monastery has withstood earthquakes and volcanic eruptions that have previously devastated the area, with the effects of the 9th-century eruptions still visible in the form of eruption fronts that extend as far as Yeghegis. Local residents have reported that there was a road to the high plateau of Lake Sevan that reached the village of Martuni, the sake of the stream that flows on the slopes of Arates.

The monastery's territorial context is of particular interest, as evidenced by the presence of an ancient stone bridge downstream from the monastery that connects the two banks of the stream, as well as the ruins of structures to the north that suggest the existence of a fortified structure (figs. 2, 3). Proceeding further north, along the route that presently leads into the adjacent woodlands, a substantial stone bears the inscription of a floral cross in vivid red and white, denoting the entrance to the monastic territory (fig. 4). Further research has revealed additional finds on the slope facing Arates, and in direct visual relation to it; these appear to be evidence of a second monastery destroyed by the local population. The historical occurrence remains ambiguous; however, the presence of doorways, architrave tympanums, and tombstones indicates the site's historical architectural significance. The abundance of compelling evidence suggests that Arates has experienced prolonged periods of activity across several centuries. The primary nucleus of the site consists of a hall church, situated on crepidoma, directly supported by a covered room. This is positioned on a lower terrace between the first church and the final structure, designated St Astuatsatsin, which completes the monastery's architectural sequence.

It is noteworthy that the settlement diachronicity follows an accretion from north to south, characterised by three primary terraced planes. The arrangement of churches and chapels was situated at the forefront of an area equipped with structures that have since been engulfed by the forest, suggesting the potential location of monastic residences. Given the increasing population, it is plausible that these structures were constructed to welcome the expanding monastic community, in addition to the surrounding caves. However, further research is required to ascertain

* For the images see the insert.

the full scope of the site, which appears to be considerably more extensive and significant than initially apparent.

In the most ancient portion of the Arates structure, which consists principally of the hall-like body of the church of St. Sion, one can discern a phase that can be traced back to the so-called formative period, as reported in the work of Paolo Cuneo (1986). A thematic reading of the architectural structure has identified a proportional rule that organised the construction phase and defined the morphology of the building body (fig. 5)⁴.

The geometric structure appears to reveal a deliberate construction and design will to dimension precise and successive steps that, with simple alignments, allow for the control of the construction and fidelity to the project. The study, conducted on the Arates site, encompassed an environmental reconnaissance that delineated the nature of the settlement in its entirety. It also sought to investigate the structure of the ancient portion of the Church of St. Sion, dating from the 4th to 6th centuries, but never precisely identified in its original form.

The thematic observations made in order to better understand the genesis of the early church of St. Sion have been divided into four major themes:

A – Crepidine; B - Geometric relations; C - The masonry technique; D - Observations

A - The crepidoma.

This is a direct foundation system, whereby a plane is created that rests on top of the natural rock and is regularised by means of successive horizontal bedding, generally tapered according to three planes, from which the masonry is raised. This technical podium is advantageous in avoiding excavation on basaltic outcropping rock, which is renowned for its tenacity and difficulty in regularisation over large areas. This technique has been employed in various late antique sites and in most Armenian sites, with a few exceptions, including the three-ship church at the entrance to the settlement in the city of Yeghegis.

The foundation area, thus delineated, exhibits a square pattern divided into ten equal scans of 105 cm. This delineation identifies the gross of the crepidoma, which is gradually reduced through two internal tapering processes, each approximately 11 cm in width, to ensure the foot of the wall is supported on a well-bedded and horizontal plane, as previously mentioned (fig. 7). The basement plane, composed

⁴ In the oldest portion of the structure of Arates, consisting mainly of the hall body of the church of St. Sion, a phase should be traced back to the period of the so-called Formative period as reported in Cuneo's work.

of meticulously arranged cobblestones, is revealed beneath, serving as a foundation for the groundfloor obtained and as a drainage system. This expedient ensures the effective drainage of water, thereby preventing the foundation plane from slipping.

The outer edge of the foundation exceeds the outer line of the wall according to the perimeter plinth, thereby effectively forming a true-to-life iconography of the structure to be planted. The structure is defined by a 10x10 graduated square, which delineates the maximum width and length of the structure to be built (fig. 6)⁵. This is the finding of the proportional study of the structure in plan, and it is possible to recognise this operation according to classical or late antique usage. The height of the structure is adjusted according to a 1:1 proportion of the width of the hall, equal to 5 modules (fig. 8)⁶. To illustrate this concept, one may envision two cubes positioned adjacent to each other in accordance with the length of the hall, accompanied by three transverse cubes with the larger one situated centrally and two smaller ones of 3x3 dimensions in place of 5x5 on the lateral sides. It is important to note that these dimensional relations guarantee the stability of the construction, and the proportions of length, width and height, which can often be traced back to Pythagorean triplets, are practically static calculations. The foundation structure, situated at the level of the first terrace, exhibits a 'T' profile, with primitive chapels – or the space dedicated to them – situated on either side of the church hall in the apsidal part. This configuration forms a compact east front, extending beyond the edge of the church wall for its entire width on both the north and south fronts.

B - Geometric relationships

Regarding the structure thus 'designed', a further recognition can be made of a palindromic and non-symmetrical geometric structure, which suggests the use of two groups of workers, mirroring each other and performing the usual operations simultaneously. Consequently, control was not self-referential, but reciprocal, and the construction progressed in all its components with continuous alignment control. The alignment was therefore constantly checked by the two builder teams, as is the evolution of the height. This approach served to mitigate the likelihood of errors being compensated for towards the centre of the structure, particularly in the vicinity of the door, window, and vault brain. An operation of this nature facilitated the pre-fabrication of stone elements, with a single central element undergoing modification.

⁵ The geometric protocol appears to unveil a simple orientation of the modules. It facilitates the control of the construction process and ensures fidelity to the project.

⁶ It is evident that the geometry is congruent for a proportion of the elevations. The height is constructed in accordance with a 1:1 proportion of the width of the church.

The information started at the quarry, and the cutting of the ashlar on site was consistently carried out.⁷ It can thus be assumed that the extraction of materials from the quarry and the processing of the sack liner slabs or ashlar were carried out by a different team, most likely comprising specialised stonemasons. These individuals ensure that the laying work was executed with greater efficiency, avoiding the accumulation of material and achieving a more economical use of resources. The layout presented here presupposes an awareness of wall sections. The space shows a modular rhythm⁸, which can be expressed as a sequence of 3 - 4 - 3, where the Pythagorean tern, completed by the 5, is discernible in the diagonal measurement. The module of width 3 was allocated for the chapels, while the module of width 4 was designated for the church hall. The configuration of the walls was determined by scans of one-third of the fundamental module, thus resulting in a length of 35 centimetres. For the external perimeter, the wall segment is 70 centimetres, equivalent to two-thirds of the module (figs. 6, 8). It is evident that the focus here is not on mere measurements, but rather on modules, and consequently, each operation and building element within a module is inherently proportionate to the entire structure. It is evident that the workers did not perform arithmetic calculations; instead, they had been coordinated by a magister who determined the proportional geometric protocol and organised the composition.

C - The masonry technique

Three different construction technology realities can be distinguished (fig. 9)⁹. The first of these is composed of well-squared stone ashlar, which occupy the entire section of the wall. The second technology is composed of a kind of basement along the entire perimeter. This is found in the lower part of the building where all the openings are located: the main one, the one on the south side and the three of the chapels. The second technique is referred to as the sack technique and consists of a core and an ashlar facing. The core consists of course but neatly bedded aggregates and a small amount of binder, which should be better analysed in its components. The sectional portions of this masonry can be summarised as follows: 1/3 ashlar inner liner, 1/3 core, and 1/3 ashlar outer liner. The third technique involves the use

⁷ U. Menicali, *I materiali dell'edilizia storica*, Roma: Nuova Italia scientifica, 1992; pp. 37 ss.

⁸ M. Zerbini, "Il rilievo grafico per il restauro degli edifici antichi: osservazioni metrologiche e tracciati di cantiere nell'architettura medievale armena", *Restauro Archeologico*, vol. 2, 2024, pp. 340-345.

⁹ Three distinct technological realities are identified. The first of these is composed of cut stones, the second consists of filled cavity walls covered with cut stones, as like *opus cementitium*, and the third is a partially filled cavity wall covered with slab stones.

of a core and liner, with the core occupying three-quarters of the total wall section and the liner consisting of slabs approximately 9 cm thick. A notable feature is evident in the north-west chapels, and at the extremity of the church hall, in proximity to the impost of the arch. The presence of three distinct technological types indicates a sequential order of construction, thereby precluding the possibility of contemporaneous execution of the various phases. The diversity of site work and material supply on site suggests the occurrence of at least three distinct reorganisation activities at different times. It is noteworthy, however, that the masonry equipment show formal homogeneity, as if the various techniques employed at different times nevertheless yielded a formal outcome that could be considered within the *Opera Quadra*¹⁰ of the classical tradition. A particular element of masonry directs research towards a more thorough investigation of the dynamics of technical radiation.¹¹ This, in turn, enables the delineation of the architectural-technological evolution of the Armenian area.

D – Observations

The walls delineating the chapels on the north side exhibit an augmentation of half a module, a feature that is also manifest in the north-west chapel situated further from the church entrance. It is noteworthy that only two wall section anomalies remain out of the geometric proportioning described above, which serves to confirm the diachronicity of the construction site. It is evident that the chapels have all been remodelled and modified both in plan and elevation. The first of the two chapels on the north side is well positioned within the foundation perimeter represented by the crepidine, which is why one can easily think of a reorganization of the same probably synchronous with the construction of the second which is located in front of the first; this one, however, is completely outside the base platform, so much so that the last tapering that runs along the outside of the church wall and continues under the apse of the chapel is visible (fig. 7).

In both aforementioned chapels the apse is anchored to the walls according to a narrowing towards the apse basin whose impost is underlined by a moulding composed of a strip, a torus and a small, reversed groove. This stylistic annotation is totally absent both in the small chapel located at the far north and in the church. The

¹⁰ G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, vol. 2, ed. Giovanni Bardi, 1957, pp. 169-182, G. Carbonara, *Atlante del restauro*, Torino, UTET, 2004, tomo II; pp. 19-81.

¹¹ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, Wien 1918, pp. 108-118, 421-427.

chapel located to the south flanking the apse of the church has a window that opens inside the covered room between the two churches, revealing a later reorganization.¹²

The access located in the southern part of the main hall stands out from the internal floor and has steps in the thickness of the wall that reach the lower level of the crepidoma (figs. 10¹³, 11¹⁴).

On this front, originally external, we see a series of blind arches, which at the top identify a plane underlined by a frame-bracket that does not seem to have any structural function. The succession of blind arches proceeds from the front of the southern chapel and reaches the opposite front which however intercepts the arch, cutting it. In geometrically reconstructing the light of the last span, one is surprised to note that this would have exceeded the line of the facade of the church, to which it directly abuts (fig 12)¹⁵.

Reading the structure

The first entry concerns a series of erratic stone slabs located in the immediate vicinity of the site. In addition to the stones of the *gavit*, well documented and studied in the last decades of the last century, there are interesting stone elements that report on a mirror a white and red painted grid, and a series of columns with octagonal section that are not currently placed in the surviving structure.

The traces of the side portico can be seen both in the layout of the southern façade of the church of Saint Sion, and in the internal traces to the wall that now closes the area between the two churches.

The details of reuse today placed on the north front of the church to central plant of St Astuatsatsin, and the traces of the tax of the barrel vault, or of the arcades that were to characterize the ancient portico gallery. The portico then leaned for all the southern front of the church of Saint Sion, and aligned to the south chapel, with which it constituted a single front. The porch was set at a lower level of the church

¹² See **S. Mnacakanjan**, *Звартноц, памятник армянского зодчества VI-VII веков* [Zvart'nots', a Monument of Armenian 7th-8th Centuries Architecture], Moskow, 1971.

¹³ The anomalies of the side chapels remain visible to this day, with the side chapels overlooking the interior of the north chapel of the second phase. Furthermore, another anomaly is present within the covered room between the two churches, which still exhibits the single light window of the south chapel.

¹⁴ The reused details are now located on the north front of the central-plan church of Saint Mary Mother of God. In addition, the presence of barrel vaulting is indicated by the traces that are evident on the portico.

¹⁵ The presence of the side portico is evident in the layout of the south façade of the St. Sion church, as well as in the traces within the wall that currently delineates the area between the two churches, thereby also enclosing the final arch.

floor and probably pushed beyond the limit of the west facade of the church itself. It cannot be excluded that the portico area affected the three perspectives, going to with the two little chapels, on north and south.

According with the studies of Hasratian¹⁶, the above proposes a compositional derivation of the church of Saint Sion, as part of that experimental group of churches with a single apse and portico of the ancient period¹⁷, and qualifies it as one of the first buildings constructed as a result of the cultural irradiation that also informs the area south of Sevan, making Saint Sion one of the oldest architectural nuclei of Vayots' Dzor. The lateral portico that joins the "T" body of the church of Saint Sion could therefore be an example of compositional experimentation of the formative period. The cultural connection with the Lori region, recognized by Hasratian, as a place, the Tashir, of an architectural school and of the same period, should be better investigated (figs. 13, 14)¹⁸.

ԶԵԶԻԼԻԱ ՄԱՐԻԱ ՌՈՖԵՐՏԱ ԼՈՒՍԿԻ

ԱԼԵՍԱՆԴՐԱ ՎԵՅՅԻ

ԱՐԱՏԵՍԻ ՍՈՒՐԲ ՍԻՈՆԸ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐՈՒՄ՝ ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ԳԵՏԱՓԻՆ

Բանալի բառեր՝ Հայկական եկեղեցի, մշակութային ժառանգություն, հայկական ճարտարապետություն, Սուրբ Սիոն, Վայոց ձոր, ճարտարապետական հետազոտություն, ճարտարապետական կազմ, շինարարական տեխնիկա:

Հոգվածում հետազոտվում է Արատեսի վանքի հնագույն հատվածը: Համալիրն ուսումնասիրվել է 2015-ից մինչև 2020 թվականը Ֆլորենցիայի համալսարանի ճարտարապետության ամբիոնի կողմից՝ MAECI Making Silk Road առաքելության

¹⁶ M. Hasratian, « Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du Haut Moyen Age de l'Arménie », *Revue des études arméniennes*, t. 12, 1977, pp. 215- 242.

¹⁷ M. Zerbini, *Chiese armene della prima cristianità (IV-VII secolo): Sapienza e Forma*, PhD Thesis. University of Florence, Department of Architecture, 2023.

¹⁸ St. Sion church is indicative of the formative period of single-apsidal churches with a portico. This can be attributed to the cultural influence that originated in the northern Lori region. The image on the left has been created by the authors, while the image on the right is a reference to Marta Zerbini's Phd thesis.

շրջանակներում: Ուսումնասիրության ավյալների հիման վրա մշակվել է եկեղեցու եռաչափ մոդելը, և զետեղվել տարածքի համատեքստում:

Ուսումնասիրությունը փաստում է, որ խնդրո առարկա տարածքը պետք է որ ձևավորված լիներ և օգտագործվեր 4-7-րդ դարերի միջև: Այդ շրջանում ի հայտ են եկել որոշակի տեսակի՝ սյունասրահով և ապսիդային սրահով բնակավայրեր: Աշխատության մեջ բացատրվում է, թե ինչու է հնարավոր Ս. Սիոնի եկեղեցին դասել այս տիպի շինությունների թվին, այսպիսով կապ հաստատելով Վայոց ձորի տարածքի և Հայաստանի հյուսիսում գտնվող Լոռու շրջանի միջև, որտեղ կան այսօրինակ ճարտարապետական կառույցների բազմաթիվ օրինակներ: Վանքի ճարտարապետության առանձնահատկությունները ձևավորվել են դարերի ընթացքում. տարբեր շինարարական տեխնոլոգիաների առկայությունը վկայում է տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում, ընդհուպ մինչև միջնադար, տարածքը վերակազմակերպելու հետ կապված գործունեության մասին, իսկ նախնական հատակագիծը հստակ տեսանելի է Ս. Սիոնի եկեղեցու՝ առաջին շինության հիմքի շնորհիվ:

ЧЕЧИЛИЯ МАРИЯ РОБЕРТА ЛУСКИ

АЛЕССАНДРА ВЕЦЦИ

ЦЕРКОВЬ СВ. СИОНА МОНАСТЫРЯ АРАТЕС В ВАЙОЦ ДЗОРЕ НА БЕРЕГУ РЕКИ МАРТУНИ

Ключевые слова: Армянская церковь, культурное наследие, армянская архитектура, Святой Сион, Вайоц Дзор, архитектурное исследование, архитектурная структура, строительная техника.

В статье анализируется древнейшая часть монастыря Аратес. Комплекс исследовался с 2015 по 2020 годы кафедрой архитектуры университета Флоренции, в рамках миссии MAECI Making Silk Road. На основе полученных данных была создана трехмерная модель церкви, и проведена ее контекстуализация на данной территории.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что эта территория сформировалась и использовалась с 4-го по 7 век. В этот период возникает особый вид построек с абсидным залом и портиком. В статье объясняется, почему церковь св. Сиона может быть включена в число таких строений: тем самым намечается связь между территорией Вайоц Дзора и областью Лори на севере

Армении, где имеется множество зданий подобного типа. Архитектурная структура монастыря постепенно складывалась на протяжении веков; различные строительные техники свидетельствуют о деятельности по реорганизации пространства в разные исторические эпохи, вплоть до средневековья; первоначальный же план ясно представлен в фундаменте церкви Св. Сиона – первого строения комплекса.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ REPORT СООБЩЕНИЕ

ՆԱԲԻՆԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ*

DOI: 10.57155/VBBM3512

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊԱՐԶ ՎԵՐԾԱՆՈՒՄ, ԹԵ՛ ...^{*1}

Բանալի բառեր՝ Ձեռագիր, ընդարձակ նկարագրություն, հարցակարգ, հղման եղանակ, Մայր ցուցակ, գիտական բացահայտում, երեմիա Քյոմուրճյան, ինքնագիր:

«... բազմապատիկ աղետներն անցած և հային վշտակից մագաղաթները կամ Ձեռագիրները ցուցակագրելն ուրիշ բան չէ, ըստ իս, բայց եթե տալ անոնց ոսկր, մարմին և շունչ, նամանաւանդ կանգնեցնել զանոնք իբրեւ մի

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ., nvardanyan7@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 17 մայիսի, 2025, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 6 հունիսի 2025:

* Սույն հոդվածը երիտասարդական 8-րդ (նվիրված Արտաշես Մաթևոսյանի 100-ամյակին, Երևան (Մատենադարան), 1-3 դեկտեմբեր, 2022 թ.) և Միջնադարագիտական 10-րդ (Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբեր, 2024 թ.) միջազգային գիտաժողովներին ներկայացրած «Ձեռագրերի նկարագրությունը և գիտական բացահայտումները» և «Հայերեն ձեռագրերի նկարագրությունը երեկ, այսօր և վաղը» զեկուցումներիս նյութերի մեկտեղումն է:

¹ Հոդվածը հարգանքի տուրք է այն նվիրյալների հիշատակին, որոնց անխնայ ջանքերի շնորհիվ տասնամյակներ շարունակ նկարագրվել են հայերեն ձեռագրերը, կազմվել և ամբողջացվել են ձեռագրացուցակները՝ ընդարձակ թե համառոտ, տպագիր թե անտիպ, մասնավորապես՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի երկարամյա (1978-1995, 2001-2023 թթ.) գլխավոր ավանդապան, 2011-2023 թթ. Ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ **Գևորգ Տեր-Վարդանյանի** հիշատակին: Գիտական բազմաբեղուն վաստակից զատ, նրա կարևորագույն ձեռքբերումներից են Մատենադարանի հիմնադրումից ի վեր գործող Ձեռագրագիտության բաժնի վերակազմակերպումը, երիտասարդ մասնագետների վերապատրաստումը և դրա շնորհիվ նաև «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անունի Մատենադարանի» բազմամատուցակի՝ հաստատված ավանդույթների ու սկզբունքների պահպանմամբ և վերամշակմամբ օր օրի առավել կատարելագործված հատորների տպագրությունը:

նոր եւ խօսուն վկաներ՝ հայի անցեալ մեծագործութեան եւ փառքին, եւ եթէ մարթ է՝ անոր պատմութիւնը ամբողջացնել ինչ ինչ փուլերովը»²:

Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան (1852-1921)

Աշխարհով մեկ սփռված հայերեն ձեռագրերից յուրաքանչյուրը (առանց բացառության) յուրովի կարեւոր է հայոց բազմադարյա պատմության և մշակույթի արժեւորման ու ուսումնասիրման համար:

Յուրաքանչյուր ձեռագիր, լինի դա բարձրարժեք նկարագրողումներով առատ Աստվածաշունչ կամ Ավետարան, փիլիսոփայական, աստվածաբանական, տոմարագիտական, բժշկագիտական և տարաբնույթ այլ նյութեր պարունակող ժողովածու, Ախթարք, Հմայիլ կամ Ժէ-ԺԹ դարերի անկանոն, խառնի-խուռն հավաքածու³, հայոց պատմության, հոգեւոր ու նյութական մշակույթի անսպառ շտեմարանի անքակտելի մասնիկն է: Ձեռագրերում ամփոփված, երբեմն նաև թաքնված անթիվ ու անհամար տեղեկությունների վերհանման ամենագործուն ու արդյունավետ միջոցը, իհարկե, այդ գրչագրերի նկարագրությունն է, մասնավորապես ընդարձակ կամ լեռն խաչիկյանի բնորոշմամբ՝ «գիտական նկարագրությունը»⁴: Յուրաքանչյուր գրչագրի, այդ թվում նաև պատա-

² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ (այսուհետ՝ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ), Կ. Ա., յօրինեց՝ Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, «Ներածութիւն», Վենետիկ, 1914, էջ Թ:

³ Հարկ է ընդծել, որ չկան առավել կամ պակաս արժեքավոր ձեռագրեր: Կարևոր են անգամ Ախթարքներն ու Ժէ-ԺԹ դարերի անկանոն, խառնիխուռն ժողովածուները, որոնց նկարագրությունը երբեմն տաժանակիւր աշխատանքի է վերածվում: Սակայն դրանք պարունակում են ուշագրավ, բացառիկ նյութեր ժողովրդական՝ անգամ մինչև նախաբիրստոնեական շրջանն հասնող սովորույթների, հավատալիքների և աշխարհընկալման վերաբերյալ: Նշենք հմայական և ախթարական ձեռագրերում հերանոսական շրջանի սովորույթներին, հավատալիքներին, նախամեսրոպյան գրին առնչվող արձագանքների, վկայությունների ուսումնասիրության ընդամենը մեկ օրինակ. Լ. Խաչիկյան, «Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը», ՊԲՀ, 1963, № 4, էջ 145-157:

⁴ Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենն իր հոդվածներում խիստ կարևորում է ձեռագրերի գիտական նկարագրությունն ու ցուցակագրումը՝ որպես ուղեցույց ընդունելով միջնադարյան գրչի «Գիրք փակեալ կոտմ են» արտահայտությունը: Ներկայացնելով Մատենադարանում տվյալ պահին կատարված ձեռագրերի ցուցակագրման նախնական արդյունքները՝ գույքամատյաններ, փառաբաններ, քեմատիկ ուղեցույց ցուցակներ, թեկուզ և նախնական, ոչ ամբողջական այդ նկարագրությունների հիման վրա իրականացված գիտական հսկայածավալ աշխատանքները՝ ընդգծում է «ձեռագրերի տպագիր Մայր ցուցակ» ունենալու հրամայականը. տե՛ս Լևոն Խաչիկյան, «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին», ԲՄ, 4, 1958, էջ 16-22, նաև Ռույնի՝ «Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեր գիտահետազոտական ինստիտուտ «Մատենադարանը»», ՊԲՀ, 1959, № 2-3, էջ 381-384, 387:

ռիկի նկարագրություն հարստացնում է մեր հոգևոր շտեմարանի գունապնակը նորանոր գույներով ու մասնավոր պատկերներով, որոնց միմյանց սոսնձելու, պատկերն ամբողջացնելու դերը վերապահված է գիտական ուսումնասիրություններին: Այդ ուսումնասիրությունների գերխնդիրն է հատկապես լրացնել, գունավորել սույն շտեմարանի դատարկ կամ վնասված հատվածները, որ առաջացել են մեր գրավոր ժառանգության՝ պատերազմների, բնական աղետների, ինչու չէ նաև մեր իսկ անփութության և անուշադրության պատճառով դարեր շարունակ տեղի ունեցած անդառնալի կորուստներով⁵: Հետևաբար, ձեռագրերի գիտական նկարագրության մեջ արտացոլված համակողմանի տեղեկությունները, բնագրագիտական, աղբյուրագիտական նորանոր բացահայտումները հնարավորություն են ընձեռում ուսումնասիրողներին վերհանել մեր պատմության ու մշակույթի դեռևս անհայտ էջերը, վերարժեքել արդեն հայտնի կամ վիճահարույց փաստերը: Ձեռագրերի նկարագրության ընթացքում անգամ մեկ նոր բառի հայտնաբերումը կամ արդեն իսկ «ծանոթ» բառի վերաբացահայտումն ունակ է լիովին փոխելու մեր պատկերացումներն ու ընկալումները, մինչ այդ ընդունված գիտական տեսակետները⁶:

Իհարկե, անհնարին է մեկ հոգվածի սահմաններում ներկայացնել ժԸ-ԺԹ դարերից սկիզբ առած և հետագա դարերում պարբերաբար փոփոխված հայերեն ձեռագրերի նկարագրության և ցուցակագրման ողջ պատմությունը,

⁵ Մատենագրական երկերում, հիշատակարաններում և արխիվային փաստաթղթերում արձանագրված այդ կորուստների մասին ուսումնասիրողների որոշ անդրադարձներ տես **Լ. Խաչիկյան**, «Մատենադարանը անցյալում և սովետական իշխանության տարիներին», էջ 7-9, 13-15, **Սուրեն Քոչանյան**, «Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները», էջմիածին, 1965, Բ-Դ, էջ 96-107, Ե-Է, էջ 133-144, 1966, Ը, էջ 27-37, Թ-Ժ, էջ 88-93, 1967, Ե, էջ 46-57, Զ, էջ 50-55, **Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի** (այսուհետ՝ **Յուզակ ձեռագրաց**), հ. Ա, կազմ.՝ **Օննիկ Եգանյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Փայլակ Անթաթյան**, «Ներածություն»՝ **Օննիկ Եգանյանի**, Երևան, 1965, պլոմ. 20-27, 31, 43-44, 93-99 և այլուր, **Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի** (այսուհետ՝ **Մայր ցուցակ ձեռագրաց**), հ. Ա, կազմ.՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան**, «Ներածություն»՝ **Ասատուր Մնացականյանի**, Երևան, 1984, էջ Է-Թ, ԺԹ-ԻԶ, ԼԱ-ԼԲ, ԼԴ-ԼԷ, **Սուրեն Գոյանենեան, Յովհաննէս վարդապետ Հիսեան, Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս Կիլեսերեան, Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Նդեռնր** և մեր ձեռագրերի կորուստն ու փրկությունները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, **Լուսինե Թումանյան**, **Վանա լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները**, Երևան, 2019, էջ 284-305 և այլն:

⁶ Կարծում եմ, առավել քան խոսում են Հ. Բարսեղ Սարգիսյանի՝ հայերեն ձեռագրերի նկարագրության և ձեռագրացուցակների կարևորությունն ընդգծող հետևյալ տողերը. «... Եթե ժԸ. դարում առձեռն պատրաստ ունենային տպագրուած այժմու ազգային Ձեռագրաց ցուցակները, Չափեաններ, Իննիսեաններ եւ ամէն բան մանր պրպտող ու տաղանդաւոր ուրիշ մեծ վաստակատուներն, անշուշտ յոյժ այլազգ պիտի գրէին իրենց Պատմագրութիւնները, Հնախօսութիւններն եւ այլ գործերը» (**Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Վենետիկ**, հ. Ա., «Ներածություն»՝ **Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեանի**, էջ ԺԱ):

առանձնահատկությունները և դժվարությունները: Ուստի Մաշտոցյան Մատենադարանի «Մայր ցուցակ ձեռագրաց» բազմահատորյակի համար կատարվող ընդարձակ նկարագրությունների օրինակով, անցյալից եկող զուգահեռներով կփորձեմ ցույց տալ ձեռագրերի գիտական նկարագրության որոշ առանձնահատկություններ՝ ընդգծելով այդօրինակ նկարագրությունների դերն ու նշանակությունը գիտական արդյունավետ աշխատանքի և նոր բացահայտումների գործում:

Հայերեն ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրության առանձնահատկություններ

Ձեռագիր մատյանների և դրանցում մեկտեղված տարատեսակ նյութերի առաջին ուսումնասիրողներն այդ մատյանների նկարագրողներն են: Հակոբոս Տաշյան⁷, Բարսեղ Սարգիսյան⁸, Նորայր Պողարյան⁹, Օննիկ Եգանյան, Անդրանիկ Զեյթունյան, Փայլակ Անթաբյան, Ասատուր Մնացականյան¹⁰ և բազում այլ նվիրյալներ. անվանի գիտնականներ, որոնց կազմած ձեռագրացուցակներն անկունաքարային նշանակություն ունեն հայագիտության տարբեր բնագավառների հետազոտության համար:

Մաշտոցյան Մատենադարանի «Մայր ցուցակ ձեռագրաց» բազմահատորյակի համար կատարվող ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունն այս

⁷ Հ. Տաշյանի կազմած *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա* (Բ. Ա., Վիեննա, 1895) ձեռագրացուցակը Ա. Մնացականյանն անվանում է «կոթողային աշխատություն» և հավելում, որ այն ձեռագրերի նկարագրության համար մշակված հարուստ հարցակարգի և հեղինակի մանրակրկիտ աշխատանքի ու բազմաբնույթ ծանոթագրությունների շնորհիվ «ոչ միայն իրենից առաջ, այլև իրենից հետո եղավ ու մնաց չգերազանցված»՝ դառնալով «հայ ձեռագրացուցակաստեղծման բարձրակետը» (տե՛ս *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*, Բ. Ա., «Ներածություն»՝ Ա. Մնացականյանի, էջ ԽԲ-ԽԳ):

⁸ Բ. Սարգիսյանի կազմած ձեռագրացուցակներից առանձնացնեմ հատկապես Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի ձեռագրացուցակի Բ հատորը: Այս հատորում նկարագրված ձառընտիրների միավորների մեծ մասը օժտված է ծանոթագրություններով, որտեղ վաստակավոր գիտնականը նշում է ոչ միայն բնագրի հայերեն տարբերակի տպագրված լինել կամ չլինելու հանգամանք, այլև տեղեկություններ է հաղորդում տվյալ բնագրի հումարեն, ասորերեն, լատիներեն տարբերակների մասին և պարզաբանում, թե հայերեն բնագիրը որ տարբերակից է թարգմանվել (տե՛ս *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Վենետիկ*, Բ. Բ., յօրինեց՝ Հ. Բ. Վ. Սարգիսյան, Վենետիկ, 1924, սիւն. 2-576):

⁹ Վաստակաշատ գիտնականի տփնաշան աշխատանքի արդյունքն են Երուսաղեմի Սբրոց Հակոբյանց վանքում պահվող գրչագրերի ձեռագրացուցակի՝ 1966-1991 թվականները տպագրված տասնմեկ ստվարաձավալ հատորները:

¹⁰ Ձեռագրագետների այս խումբն իր անուրանալի ավանդն ունի Մաշտոցյան Մատենադարանի թե՛ համառոտ, թե՛ ընդարձակ ձեռագրացուցակների կազմման, հարցակարգերի մշակման և հրատարակման գործում (առավել մանրամասն տե՛ս *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*, Բ. Ա., «Ներածություն»՝ Ա. Մնացականյանի, էջ ԽԵ-ԾԳ):

պահին իրականացվում է մի քանի փուլով. նախ կատարվում է ձեռագրի առաջին նկարագրությունը, որի ընթացքում նկարագրողը հնարավորինս մանրամասն արձանագրում է ձեռագրին առնչվող բոլոր տվյալները, ապա տպագրությունից առաջ իրականացվում է երկրորդ նկարագրությունը, որի ընթացքում, ըստ անհրաժեշտության, սրբագրվում, ուղղվում, լրացվում են առաջին նկարագրության ժամանակ արձանագրված տեղեկությունները¹¹:

Ստորև թվարկեմք ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրության մի փամի առանձնահատկություն.

1. Առաջինը և գլխավորը, մշտապես սովորելու, նոր գիտելիքներ ձեռք բերելու չընդհատվող, շարունակական գործընթացն է:

Ձեռագրերի ընդարձակ, գիտական նկարագրության ժամանակ նկարագրողը հաղթահարում է բազմաթիվ դժվարություններ, կատարում ձեռագրագիտական, աղբյուրագիտական, բնագրագիտական տարաբնույթ հետազոտություններ և բացահայտումներ: Նկարագրության շնորհիվ մենք առնչվում ենք հայագիտության տարբեր ճյուղերի հետ, ուսումնասիրում, ծանոթանում ձեռագրերում ընդգրկված բազմաբովանդակ նյութերին, որոնց այլ հանգամանքներում դժվար թերևս անդրադառնալինք, և սովորում: Սովորում ենք ձեռագրի գրչից, ստացողից, նորոգողից, ձեռագրում ընդօրինակված նյութերի բազմաշնորհ հեղինակներից: Եվ իհարկե, սովորում ենք միմյանցից՝ թե՛ ավագ¹², թե՛ կրտսեր մեր գործընկերներից: Ձեռագրագիտության բաժինը Մատենադարանի ամենամեծ գիտական բաժինն է. այստեղ աշխատում են բանասերներ, աստվածաբաններ, արվեստաբաններ, մշակութաբաններ: Նկարագրության ընթացքում առաջացած յուրաքանչյուր խնդրահարույց հարցի դեպքում լինում են քննարկում-

¹¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց-ի հետքական հատորի տպագրությունից առաջ առկա ընդարձակ նկարագրության՝ ժամանակի ընթացքում փոփոխված սկզբունքների համաձայն տվյալ ձեռագրի հետ համեմատությամբ վերանայումը, խմբագրումը, հաճախ նաև վերանկարագրումը եղանկանիշատակ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի ներմուծած դրույքներից մեկն է (առավել մանրամասն տե՛ս Գ. Տեր-Վարդանյան, «Լեոն հաշիկեանի սկզբունքները եւ Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակի պատրաստման ներկայ ընթացքն ու հետանկարները», Լեոն հաշիկյան. Հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լեոն հաշիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի 2018 թ.), Երևան, 2019, էջ 51):

¹² Առիթից օգտվելով՝ խորին շնորհակալությամբ պետք է նշեմ, որ ես, օրինակ, նախ սովորել, ձեռագրագիտական հիմնական գիտելիքներ ստացել եմ Մատենադարանի ավագ գիտաշխատողներ Արփենիկ Ղազարոսյանից, եղանկանիշատակ Վարդան Դերիկյանից, բաժնի նախկին վարիչներ Հակոբ Քեռսեյանից, Գևորգ Տեր-Վարդանյանից:

ներ, պարզաբանումներ, որոնց շնորհիվ ևս հարստանում է գիտելիքների մեր պաշարը:

Նկարագրության ընթացքում, ձեռագրերում առկա, անցյալից վերհանող պատկերներն ու իրողությունները երբեմն իրենց արտացոլումն են գտնում ներկայում:

Այսպես՝ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում մենք հաճախ ենք հանդիպում գրիչների պարզաբանող բացատրությունների, թե ինչ խոչընդոտների են իրենք բախվել, ինչ դժվարություններ են հաղթահարել այս կամ այն գրչագիրն ընդօրինակելիս:

Օրինակ՝ նկարագրածս կանոնադրական ժողովածուներից մեկի՝ ՄՄ 6496 (Ագուլիս, 1637 թ.)¹³ ձեռագրի գրիչ Գրիգոր դպիրը հիշատակարանում մանրամասն ներկայացնում է նմանատիպ դժվարություններ: Ձեռքի տակ ունենալով երկու գաղափար օրինակ, որոնցից մեկը սխալաշատ է, մյուսը՝ եղծված և գրչի խոսքերով «խիստ խառնաբերթոշ է, ինչպէս որ մածոնն, թանն և չորթանն (այս և հետագա ընդգծումները մերն են - Ն. Վ.)»¹⁴, փորձում է այդ երկու գրչագրերի համեմատության միջոցով հնարավորինս անսխալ ընդօրինակել իր ձեռագիրը՝ ինչպես ինքն է նշում, ողջ ընթացքում «վարանելով, կսկծալի արտասուքով և տառապելով»:

Առդ, աղաչեմ զձեզ, եղբայրք, լուարոյք ինձ եւ ունկնդիր լերոյք իմոյ բանիս... **Նոր կիրակէին սկիզբն արարաք, Յայտնութեան պահոց շաբաթօրն յազի կարացաք աւարտել, շնի թէ մեղադրէք կամ պարսաւք անդարձ [տարագր]եալս, անգղջական զառա[ծեալս], անմխիթար տրամեալս, իմֆնագրաւ գերեալս Ես այնպէս վարանէի, կսկծալի արտասուքի, բայց մարդոյ ոչ յա[յտնէ]ի, ես իմում անձին գլորէի եւ յԱստուած ապաւին[էի], նոր արինակն ձախ կողմս դնէի, ի գիրն հայէի, շատ սխալ ի միջի տեսան[է]ի, յերեսս դարձուցանէի դէպ յԱստուած ակնարկէի, հին օրինակն աջակողմս դնէի, ստուգութիւն ի միջի տեսանէի, սրտով սատաթ (= ուրախ, երջանիկ)¹⁵ լինէի...**¹⁶:

¹³ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուցակ ձեռագրաց*, հ. Բ, կազմ.՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1970, սյուն. 331-332, նկարագրող՝ Փայլակ Անթաթյան, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

¹⁴ ՄՄ 6496, 110բ-1ա:

¹⁵ Բառի բացատրությունն Անի Ժ. Ավետիսյանի:

¹⁶ ՄՄ 6496, 424բ, հմմտ. *Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարանները (1621-1640 թթ.)*, հ. Բ, կազմ.՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 684-685:

Ձեռագրագիտության բաժնի յուրաքանչյուր աշխատակից կարող է բազմաթիվ օրինակներ բերել, երբ ինքը ևս հայտնվել է սույն ձեռագրի տառապյալ գրչի իրավիճակում: Երբ ձեռագրերում ընդօրինակված բնագրերը, առկա տեղեկությունները կասկածի, մտորումների տեղիք են տվել, երբ հարկ է եղել դրանք պարզաբանելու, ճշգրտելու համար կարդալ, պրպտել ոչ միայն տպագիր ուսումնասիրություններ ու բնագրեր, այլև համեմատել նույնաբովանդակ մի քանի գրչագիր: Եվ ինչպես վերոնշյալ ձեռագիրը գրիչն ընդօրինակել է ամիսներ շարունակ՝ մոտավորապես ութ ամիս¹⁷, այնպես էլ ձեռագրի նկարագրությունը, նույնիսկ եթե դա Ավետարան է, Սաղմոսարան կամ Ժամագիրք, կարող է տեղի օրեր, շաբաթներ և անգամ ամիսներ: Քանզի շատ դեպքերում հարկ է լինում վերանայել նկարագրության որոշ սկզբունքներ և առանձին ձեռագրերի դեպքում մշակել նկարագրության նոր ձև, նոր մոտեցում:

Այսպես՝ ՄՄ 4376 ձեռագրի (Կ. Պոլիս (Ա), 1636 թ. (Ա), Ժէ դ. (Բ))¹⁸ երկրորդ նկարագրության ընթացքում, որ տեղի է մեկուկես ամիս, մեր գործընկեր Տաթևիկ Ստեփանյանը բախվեց մի իրողության, որ յուրահատուկ լուծում էր պահանջում այնպիսի կանոնավոր բնագրերի պարագայում, ինչպիսիք են Ժամագիրքն ու Սաղմոսարանը: Այս ձեռագրում տվյալ միավորները ընդօրինակել էին երկու տարբեր գրիչներ: Երկրորդ գրիչը (անունը չի պահպանվել), Ժամագրքի որոշ հատվածներում սաղմոսներն ընդօրինակելու փոխարեն, գերադասել էր պոկել առաջին գրչի՝ Յակոբ սարկավագի ընդօրինակած Սաղմոսարանի համապատասխան թերթերը և տեղադրել իր ընդօրինակած Ժամագրքի ընթերցվելիք հատվածներում՝ լվանալով անգամ տեղափոխվող թերթերի բնագրային՝ իր կարծիքով «ավելորդ» տողերը: Առաջացած երկընտրանքը՝ պոկված թերթերը նկարագրել որպես Սաղմոսարանի՞, թե՞ Ժամագրքի բաղկացուցիչ մաս, հանգուցալուծվեց հետևյալ կերպ: Տ. Ստեփանյանը խնդրո առարկա թերթերի բովանդակությունը որոշեց արտացոլել թե՛ Ժամագրքի, թե՛ Սաղմոսարանի հատվածում՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, քանզի ձեռագրերի նկարագրության առանցքային նպատակն է հնարավորինս անխաթար արտացոլել ձեռագրի առկա վիճակը:

¹⁷ Ըստ Ժէ դարի հիշատակարանների 2-րդ հատորի կազմողների կատարած տումարական հաշվարկների՝ գրիչը ՄՄ 6496 ձեռագրի ընդօրինակությունը սկսել է 1636 թ. ապրիլի 24-ին և ավարտել 1637 թ. հունվարի 1-ին. տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարանները, հ. Բ, էջ 684, ծնթ. 7, էջ 685, ծնթ. 8:

¹⁸ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուդեական ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 1201, նկարագրող՝ Փ. Անթաթյան, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրացի* համապատասխան հատորում:

Ինչ խոսք, ձեռագրացուցակներից օգտվելիս դժվար է պատկերացնել, որ կես կամ մի քանի էջ նկարագրությունն օրեր, շաբաթներ և նույնիսկ ամիսներ տևած աշխատանքի, պրպտումների, ուսումնասիրությունների արդյունք է, արձանագրված տվյալներն էլ շատ դեպքերում նկարագրողի բացահայտումներն են¹⁹:

2. Երկրորդ, կարևորագույն առանձնահատկությունը՝ ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունը գիտական տարաբնույթ բացահայտումների անվերջանալի շղթա է:

Ընդգծենք՝ եթե նույնիսկ ձեռագիրը բնագրագիտական մեծ արժեք չունի, ապա ընդարձակ նկարագրության ընթացքում արձանագրված աղբյուրագիտական, պատմագիտական կարևորագույն տեղեկությունները հնարավորություն են ընձեռում նոր լույսի ներքո իրականացնելու այս կամ այն նյութի ուսումնասիրությունը: Եթե անգամ ձեռագիրը տասնամյակներ շարունակ եղել է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, այնուամենայնիվ, ընդարձակ նկարագրությունը նոր պարզաբանումների աղբյուր կարող է հանդիսանալ, քանզի մեկ բառի արձանագրումն անգամ վճռորոշ դեր կարող է ունենալ վիճահարույց այս կամ այն խնդրի հանգուցալուծման համար:

Օրինակ՝ այդ նկարագրությունների շնորհիվ է, որ ՄՄ 2375 թվահամարի ձեռագիրը (Ժ դ.)²⁰ ժամանակի և հողի փոշու շերտի մեջ քարացած ցուցանմուշից վերածվեց Թեոդորիտոս Կյուրացու (Դ-ե դդ.) Սաղմոսաց մեկնության հայերեն թարգմանության փրկված պատառիկի²¹. նկարագրող՝ Լուսինե Թումանյան: Կամ՝ պարզվեց, որ ՄՄ 4744 ձեռագրի (Ծպատ, 1546 թ.)²² պատառիկ-պահպանակը Հեթում Բ թագավորի (1286-1306 թթ.՝ ընդհատումներով) պատվերով ըն-

¹⁹ Հարկ է ընդգծել, որ եթե գիտական այլ աշխատանքների դեպքում նշածս հանգամանքներն օրինաչափ և հասկանալի են, ապա ձեռագրի նկարագրության պարագայում նկարագրողի բացահայտումները շատ հաճախ ընկալվում են որպես ձեռագրում արդեն իսկ առկա տեղեկությունների պարզ վերծանություն:

²⁰ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Ցուցակ ձեռագրաց, հ. Ա*, սյուն. 790, նկարագրող՝ **Անդրանիկ Զեյթունյան**, ընդարձակ նկարագրությունը՝ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. է*, խմբ.՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Երևան, 2012, սիւն. 1123-1124: Մեկ ամբողջական ձեռագրից պահպանված այս բարացած պատառիկը Հաղպատի ձորի Բարանձավներից մեկում 1873 թ. հայտնաբերել է հնագետ Աղեմսանյոր Երիցյանը (տե՛ս նույն տեղերում):

²¹ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի է հատորի սրբագրական աշխատանքների ընթացքում կատարված սույն բացահայտման վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս **Շահեն աբղ. Անանյան, Լուսինե Թումանյան**, «Մատենադարանի Բարացած ձեռագիրը (ՄՄ Հ^մ 2375)» Թեոդորեոս Կյուրացու Սաղմոսաց մեկնության հայերեն թարգմանության մի նոր վկայություն», *ԲՄ*, 19, 2012, էջ 321-340:

²² Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Ցուցակ ձեռագրաց, հ. Ա*, սյուն. 1276, նկարագրող՝ **Փ. Անթարյան**, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

դորինակված Հայսմավուրքից փրկված եզակի թերթեր են²³։ նկարագրող՝ Քնար Հարությունյան։ Մատենադարանի 2079 թվահամարի ձեռագրի (ժողովածու, Լիմ, Ժէ դ.)²⁴ 410բ-413ա թերթերին ընդօրինակված հիշատակարան-բանաստեղծությունը համալրեց Մարտիրոս Մոկացու (Ժէ դ.) չափածո երկերի շարքը²⁵։ նկարագրող՝ Տաթևիկ Մանուկյան։ ՄՄ 7734 գրչագրի (Ավետարան, Բարջանճա անապատ, 1219 թ.) պատառիկ-պահպանակը Դանիել մարգարեի Տեսիլի մեկնությունից²⁶ վերածվեց Կյուրեղ երուսաղեմացու (~ 313 — ~ 386 թթ.) «Կոչումն ընծայութեան» երկի՝ Թ-Ժ դարերի ընդօրինակության մի փրկված մասունքի²⁷։ նկարագրող՝ Մարինե Սարգսյան։ Ընդարձակ նկարագրության ժամանակ 290 թերթից բաղկացած ՄՄ 4890 ժողովածուում (Աղթամար, 1313 թ.)²⁸ ընդօրինակված «Ծխանի» բառի արձանագրումը թույլ տվեց վերաքննել բառի մինչ այժմ ընդունված իմաստային նշանակությունը և ապացուցել, որ Ծխանին հայոց նախաքրիստոնեական շրջանից եկող, այդ ժամանակշրջանի տոմարի ու ծեսերի հետ սերտորեն փոխկապակցված և դարեր շարունակ «թաքնված» արձագանքն է²⁹։ նկարագրող՝ Նարինե Վարդանյան։

Նմանատիպ բացահայտումներ կամ պարզաբանումներ արվում են գրեթե յուրաքանչյուր ձեռագրի ընդարձակ նկարագրության ժամանակ։ Շատ դեպքերում դրանք առնչվում են հետազոտական այն աշխատանքներին, որ Ձեռագրագիտության բաժնի աշխատակիցները կատարում են ձեռագրերի նկարագրությանը զուգահեռ։ Շատ հաճախ էլ նկարագրության ընթացքում արված «պատահական» բացահայտումներն են դառնում մեր հետազոտության առարկան՝ երբեմն նաև պատճառ դառնալով շղթայական նորանոր բացահայտումների։

²³ Առավել մանրամասն տե՛ս Քնար Հարությունյան, «Հերոս Բ. արքայի մի անյայտ Յայսմատուրի նորայայտ մատուցը (ՄՄ Հ^մ 4744 ձեռագրի պատառիկ-պահպանակը)», *Էջմիածին*, 2016, Թ, էջ 96-115։

²⁴ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 714, նկարագրող՝ Ա. Զեթունյան, ընդարձակ նկարագրությունը՝ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մշտոցի անուան Մատենադարանի*, հ. 2, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, սյուն. 1377-1404։

²⁵ Տաթևիկ Մանուկյան, «Ժէ դարի տաղասաց Մարտիրոս Մոկացու մի չափածոն», *ԼՀԳ*, 2011, № 1-2, էջ 383-391։

²⁶ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Բ, սյուն. 600։

²⁷ Մարինե Սարգսյանի կատարած ընդարձակ նկարագրությունը լույս կտեսնի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում։

²⁸ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 1310, նկարագրող՝ Փ. Անթաբյան, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում։

²⁹ Նարինե Վարդանյան, «Ծխանի. Հայոց տոմարի մոռացված ամսանունը», *Նուրբ և լայն գրեանք. Տոնագիր. նվիրված է. Մ. Շիրինյանի 70-ամյակին*, Երևան, 2024, էջ 469-494։

Այսպես՝ Անի Առաքելյանը ՄՄ 3751 ձեռագիրը (Տփղիս, 1846-1859 թթ.)³⁰ նկարագրելիս պարզել է, որ ԺԹ դարի գրական, հասարակական գործիչ Գևորգ Ախվերդյանի (1818-1861 թթ.) շուրջ մեկուկես տասնամյակ տևած բանահավաքչական գործունեության արգասիք այս երգարանում կան միայն սույն ձեռագրում պահպանված անտիպ խաղեր և բանաստեղծություններ: Այս բացահայտումն էլ առիթ է հանդիսացել սկսել «Գևորգ Ախվերդյանի երգարանը (ՄՄ 3751). նորահայտ երգեր» խորագրով թեմայի հետազոտությունը³¹:

ՄՄ 2878 ձեռագրի (1869 թ, Թեոդոսիա)³² երկրորդ նկարագրության ընթացքում Հասմիկ Իրիցյանի ուշադրությունը գրավեց Գաբրիել Այվազյանի (Գ. Այվազովսկի, 1812-1880) «Բառազննութիւն աշխարհիկ լեզուի» երկի՝ մինչ այդ չուսումնասիրված բնագիրը, որն հետաքրքրություն առաջացրեց նաև հեղինակի նմանատիպ այլ գործերի հանդեպ: Այս պահին Հ. Իրիցյանը «Գաբրիել Այվազյանի (Այվազովսկի) լեզվագիտական ժառանգությունը» թեմայի շրջանակներում իրականացնում է հայագիտության և լեզվաբանության բնագավառում հեղինակի տպագիր և ձեռագիր նյութերի հավաքումն ու ուսումնասիրությունը, ինչն էլ հնարավորություն կընձեռի համակողմանի ներկայացնելու Գաբրիել Այվազյանի ներդրումը հայերենագիտության մեջ³³:

«Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի գործունեությունը և նորահայտ ստեղծագործությունները» խորագրով թեման Արմինե Մելքոնյանի համար ուսումնասիրության նյութ դարձավ ՄՄ 4677 Ճառքնորի³⁴ ընդարձակ նկարագրությունից հետո, երբ Ա. Մելքոնյանը Ժե դարում ընդօրինակված ձեռագրի ազատ թերթերից մեկին բացահայտեց բազմավաստակ վարդապետի ձեռքով գրված ինքնակենսագրական-հիշատակարանը, ուր արձանագրված էին Ղևոնդ Փիրղալեմյանի կյանքին ու գործունեությանը առնչվող և այլ աղբյուրներում բացակայող ուշագրավ տեղեկություններ: Այս փոքրիկ ինքնակենսագրականի շնորհիվ և պահպանված այլ վկայությունների հետքերով Ա. Մելքոնյանին հաջողվել է բա-

³⁰ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 1075-1076, նկարագրող՝ Փ. Անթաթյան, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարկվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի ԺԲ հատորում:

³¹ Թեմային առնչվող ուսումնասիրությունների և բնագրերի մի մասն ամփոփված է Ա. Առափելյանի մի շարք հոդվածներում և զեկուցումներում, տե՛ս Հավելված:

³² Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 894, նկարագրող՝ Ա. Զեյթունյան, ընդարձակ նկարագրությունը՝ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հ. Թ, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2017, սիւն. 1063-1068:

³³ Հ. Իրիցյանի՝ թեմային վերաբերող հոդվածներն ու զեկուցումները տե՛ս Հավելված:

³⁴ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուզակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 297, նկարագրող՝ Փ. Անթաթյան, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարկվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

ցահայտել Փիրղալեմյանի մինչ օրս կորած համարվող, ավելին, նույնիսկ անհայտ մի շարք աշխատություններ³⁵:

ՄՄ 6333 գրչագրի (Կտուց, Լիմ, Վարագ, 1906-1907 թթ.)³⁶ ընդարձակ նկարագրությունից հետո Դավիթ Ղազարյանը ձեռնամուխ եղավ ձեռագրի գրիչ և հեղինակ Հովհաննես (Օնիկ) Բարաղամյանի «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի» 475 միավորից բաղկացած անտիպ ձեռագրացուցակի բնագրի կազմման և հրատարակության պատրաստման աշխատանքներին: Իրականացվող հետազոտության շրջանակում Գ. Ղազարյանը, շարունակելով Օնիկի եզանյանի սկսած գործը, փորձում է նույնականացնել ցուցակում օգտագործված ձեռագրերը Մատենադարանում և այլ պահոցներում գտնվող գրչագրերի հետ, պահպանված վկայությունների հիման վրա հաստակեցնել նաև Օնիկ Բարաղամյանի կենսագրական որոշ տվյալներ (օրինակ՝ ծննդյան և մահվան թվականները և այլն):

Գայանե Խաչատրյանն իր նկարագրած ՄՄ 9132 ձեռագրի (Շուշի, 1851 թ.)³⁷ հիման վրա կազմում է ժԺ դարի հեղինակ, ուսուցիչ Հարություն քահանա Մելքոնյանցի «Փոքր քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատության բնագիրը: ՄՄ 9132 գրչագիրն այս երկի միակ ընդօրինակությունն է, հեղինակի ինքնագիր օրինակը: Բնագրի մանրամասն քննությունից հետո Գ. Խաչատրյանը պարզել է, որ ժԺ դարում հարց ու պատասխանի տեսքով կազմված դասագրքի հետաքրքիր այս նմուշի էական-տարբերակիչ առանձնահատկությունը հեղինակի՝ Հարություն Մելքոնյանցի ուշագրավ ծանոթագրություններ և մանկավարժական ցուցումներ պարունակող ամփոփումներն են³⁸:

Գիտական նմանատիպ բացահայտումների թվարկումը կարելի էր երկար շարունակել. սրանք ընդամենը մեր առանձնացրած հատուկենտ օրինակներն են:

Հարկ է նշել նաև, որ թեև նկարագրության ընթացքում արված բացահայտումների աննշան մասն են նկարագրողներն օգտագործում որպես սեփական ուսումնասիրության նյութ, այնուամենայնիվ, դա ևս բավականին ծանրակշիռ արդյունք է: Այսպես՝ 2010 թվականից մինչ օրս Ձեռագրագիտության բաժնի

³⁵ Ա. Մելոնյանի բացահայտումներն արտացոլող հոդվածներն ու զեկուցումները տե՛ս Հավելված:

³⁶ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց, հ. Բ, սյուն. 1260-1261, նկարագրող՝ **Փ. Անթաբյան**, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի Մայր ցուցակ ձեռագրացի համապատասխան հատորում:

³⁷ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց, հ. Բ, սյուն. 877, նկարագրող՝ **Օ. Եզանյան**:

³⁸ Ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը և Գ. Խաչատրյանի ուսումնասիրության որոշ արդյունքներն արտացոլող համապատասխան հոդվածը տե՛ս Հավելված:

երիտասարդ աշխատակիցները³⁹ բացառապես ձեռագրերի նկարագրության ընթացքում ի հայտ եկած նոր տվյալների և տեղեկությունների հիման վրա հրատարակել են մի շարք մենագրություններ և բնագրեր, հեղինակել մոտ ութսուն հոդված, ներակայացրել հինգ տասնյակից ավել զեկուցումներ հայաստանյան և միջազգային գիտաժողովներում⁴⁰:

Այսու՝ ընդարձակ նկարագրության ժամանակ կատարված բացահայտումների հիմնական մասը նկարագրության հետ միասին տպագրվում և ներկայացվում է ուսումնասիրողներին՝ հնարավորություն ընձեռելով այս կամ այն թեմայի հետազոտողին ունենալ առավել ամբողջական, համապարփակ պատկեր ուսումնասիրվող նյութի վերաբերյալ:

3. Ընդարձակ նկարագրության երրորդ, ուշագրավ առանձնահատկությունը համատեղ աշխատանքն է:

Ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունը Մատենադարանի տարբեր բաժինների, հայագիտական տարբեր կենտրոնների աշխատակիցների հետ համագործակցության, միասնական աշխատանքի լավագույն օրինակ է:

ա. Սերտ համագործակցություն Մատենադարանի Վերականգնման բաժնի մեր գործընկերների հետ: Եթե նախկինում՝ հատկապես Ի դարի կեսերին (1950-1960-ական թթ.) կատարված վերականգնումները, հիմնականում, միայն արտաքին թերությունների վերացումն էին ենթադրում (ուներնք անգամ գլխիվայր կամ հակառակ փակցված թերթեր), ապա այսօր Վերականգնման բաժնի մեր փորձառու գործընկերների և Ձեռագրագիտության բաժնի աշխատակիցների համագործակցության շնորհիվ վերացվում են ոչ միայն ձեռագրերի ֆիզիկական թերությունները, այլև շտկվում են բնագրային խառնաշփոթները, որ առաջացել են ժամանակի ընթացքում թերթերի ոչ ճիշտ դասավորվածությունից, սխալ տեղադրումից:

³⁹ Մատենադարանի, այդ թվում նաև Ձեռագրագիտության բաժնի՝ սերնդափոխության մի կարևոր փուլ սկսվեց 2007 թվականից՝ Մատենադարանի բարեփիշատակ տնօրեն **Հրաչյա Թամրազյանի** ջանքերով: Սույն հոդվածի բովանդակությունը կառծես հավաստումն է նրա՝ Մայր ցուցակ ձեռագրացի Դ հատորի Առաջաբանում արտահայտած հետևյալ մտքի. «Մայր Յուզակի կազմման աշխատանքներին հին ձեռագրագետների հետ մասնակցում են բազմաթիվ նոր երիտասարդ աշխատակիցներ, որը վկայում է **աանդրոյթի պահպանման և զարգացման նոր ընթացքի մասին**» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, հ. Դ, կազմ.՝ Ա. Քեռշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեռսեան, «Ներածութիւն»՝ Հր. Թամրազյան, Երեւան, 2008, սիւն. 8):

⁴⁰ Ձեռագրագետների նոր սերնդի՝ նկարագրությունների ընթացքում կատարած բացահայտումների հիման վրա իրականացված ուսումնասիրությունները (տպագիր աշխատություններ և զեկուցումներ) մեկտեղված են հոդվածին կից ներկայացված **Հավելվածում**: Շնորհակալություն գործընկերներին համապատասխան տեղեկություններ տրամադրելու համար:

Վերականգնվող յուրաքանչյուր ձեռագիր, եթե արդեն նկարագրված չէ, ապա կամ նկարագրվում է, այնուհետև վերականգնվում, կամ էլ վերականգնողը, թերթերը դասավորելուց հետո, խորհրդակցում է Ձեռագրագիտության բաժնի աշխատակիցների հետ, այնուհետև կազմում ձեռագիրը:

Վերոնշյալ համագործակցության վառ օրինակներ են ՄՄ 6295 և ՄՄ 4674 գրչագրերը:

Առանձին թերթերից և այդ թերթերի ծվեններից բաղկացած ՄՄ 6295 ճաշոցը (1436 թ.)⁴¹ նախ մանրամասն նկարագրել է Ձեռագրագիտության բաժնի գիտական աշխատող Հասմիկ Իրիցյանը, ապա այն վերականգնել է ավագ վերականգնող Լիլիթ Բաշաշյանը: Սույն գրչագրի պարագայում հստակ կարելի է ասել (տե՛ս նկար 4, 5), որ նկարագրող Հ. Իրիցյանի և վերականգնող Լ. Բաշաշյանի կատարած ոսկերչական աշխատանքի շնորհիվ ՄՄ 6295 գրչագիրը վերածնվել է⁴²:

ՄՄ 4674 մեծագիր գրչագրի (Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն Թղթոցն Կաթուղիկեայց, Աղթամար, 1333 թ.)⁴³ դեպքում էլ ավագ վերականգնող Նարինե Քալանթարյանը ձեռագրի թերթերը նորոգելուց և դասավորելուց հետո խորհրդակցել է Ձեռագրագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, այս գրչագրի ապագա նկարագրող՝ Արմինե Մելքոնյանի հետ, և ապա նոր սկսել ձեռագրի կազմման աշխատանքները:

բ. նկարագրվող ձեռագրերում հաճախ հանդիպում են այլալեզու ձեռագրերի պատառիկներ, այլալեզու գրառումներ, որոնք վերծանում են տվյալ լեզվի գիտակ մեր գործընկերները. հին հունարենի, լատիներենի դեպքում մեզ օգնում են մեր ավագ գործընկերներ Գոհար Մուրադյանը, Օլգա Վարդազարյանը, պարսկերեն, արաբերեն, օսմաներեն, քրդերեն, ղփչաղերեն գրառումների պա-

⁴¹ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուցակ ձեռագրաց*, հ. Բ, սյուն. 289-290, նկարագրող՝ **Փ. Անթաբյան**:

⁴² Փ. Անթաբյանը 1970 թ. ձեռագրի համառոտ նկարագրությանը կից թողել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Քայքայված լինելու պատճառով առայժմ հնարավոր չէ թերթերի փանակն ու հիշատակարանի էջերը ստույգ ցույց տալ» (տե՛ս *Յուցակ ձեռագրաց*, հ. Բ, սյուն. 290): Այսու, կարծում եմ ձեռագրի վերածննդի վերաբերյալ մեր պնդումն ամենևին էլ չափազանցված չէ, քանզի ժե դարում ստեղծված ձեռագրից մեզ հասած հատվածները երկար տարիներ առանձին թղթապանակում պահվելուց հետո, ԻՍ դարում վերադասավորվել, թերթակալվել և կրկին կազմվել են՝ «ի մի տփի» (արտահայտությունը փոխառված միջնադարյան կազմողներից): Ձեռագրի ընդարձակ, գիտական նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

⁴³ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուցակ ձեռագրաց*, հ. Ա, սյուն. 1259, նկարագրող՝ **Փ. Անթաբյան**, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

րագայում՝ Մատենադարանի Արևելագիտության բաժնի աշխատակիցները, մասնավորապես Անի Ժ. Ավետիսյանը, Քրիստինե Կոստիկյանը, Վեներա Մակարյանը, Հասմիկ Կիրակոսյանը և ուրիշներ, ռուսերենի դեպքում՝ Լուսիկ Ստեփանյանը, իսկ վրացերեն պատառիկներն ու գրառումները վերծանում է Ֆրանսիացի հայագետ Բեռնար Ուտինեն:

Ք. Նկարագրության ընթացքում առաջացած խնդրահարույց հարցերի դեպքում խորհրդակցում, համագործակցում ենք նաև Մատենադարանի գիտական այլ բաժինների աշխատակիցների հետ, քանզի այս կամ այն թեմայի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետի հետ խորհրդակցությունը ոչ միայն առավել ճշգրիտ, գրագետ նկարագրություն է ապահովում, այլև նորանոր բացահայտումների, ճշգրտումների աղբյուր դառնում:

Օրինակ՝ ՄՄ 8458 Ժողովածուի (Ժէ դ.)⁴⁴ նկարագրության ժամանակ ԺԲ դարի ասորի բժիշկ Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» բնագրի՝ մարդու բերանի և ատամների ստեղծմանը նվիրված ենթագլխի համեմատության ժամանակ պարզվեց, որ սույն ձեռագրում առաջին տողն է միայն վերոնշյալ բնագրի մաս կազմում, շարունակությունը՝ բոլորովին այլ բովանդակությամբ մեկ այլ բնագրից է⁴⁵ (տե՛ս նկար 6): Մարդու կազմությանը նվիրված տպագիր հնարավոր բոլոր գործերի հետ համեմատությունն ապարդյուն էր: Մեր խնդրանքով Մատենադարանի Բժշկագիտության և բնագիտության պատմության խմբի աշխատակից Կարինե Մոսիկյանը բնագրի այդ հատվածը բաղդատեց նմանատիպ երկերի՝ իր ձեռքի տակ եղած անտիպ բնագրերի հետ և հստակեցրեց, որ վերոնշյալ ենթագլխի շարունակությունը Գրիգոր Նյուսացուն (~ 335 – ~ 394) վերագրվող «Ի չորից գոյացեալ» բնագրի մի մասն է: Այն այստեղ ընդօրինակվել էր Աբուսայիդի երկին կից, միակտուր, որպես մեկ ամբողջական բնագիր: Պատճառը թերևս, գաղափար օրինակի թերթերի թափվածությունն էր եղել, ինչն էլ ՄՄ 8458 ձեռագրի գրիչը, չնկատելով, մեխանիկորեն ընդօրինակել և իրար էր կցել այս երկու գործերը:

Այսպիսով վերոնշյալ համագործակցության շնորհիվ գրչի այս շփոթը պարզաբանվեց, և հետագոտողները հնարավորություն ստացան ուսումնասիրելու «Ի չորից գոյացեալ» բնագրի՝ ՄՄ 8458 ձեռագրի էջերում թաքնված այս տարբերակը ևս:

⁴⁴ Զեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Յուլյակ ձեռագրաց*, հ. Բ, սյուն. 749, նկարագրող՝ Օ. Եգանյան, ընդարձակ նկարագրությունը՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատրում:

⁴⁵ ՄՄ 8458, ք. 35ա-44ա:

Համագործակցության շնորհիվ մեկ այլ բացահայտում էլ կատարել ենք ՄՄ 8455 գրչագրի (Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն, Կ. Պոլիս (), Ժէ դ.)⁴⁶ նկարագրության ժամանակ: Այստեղ գրչի՝ Մարկոս Ջըմշկեծեկցու հիշատակարանի հետևյալ տողերը՝ «ցանկացա ուսանել զգիրս կատարեալն... ուսեալ եղէ վերակացութեամբն... բարեգործ որդի հարազատ քահանաեապետին տէր Մարտիրոսի էրէմիա Չէլէպիս...»⁴⁷ հուշեցին, որ Մարկոսը խոսում է Ժէ դարի մշակութային, հասարակական-քաղաքական գործիչ Երեմիա Քյոմուրճյանի (1637-1695) և նրա հոր՝ Կոստանդնուպոլսի Ս. Սարգիս եկեղեցու հոգևոր հովիվ Մարտիրոսի մասին: Այս տեղեկության շնորհիվ հստակեցվեց ոչ միայն ձեռագրի գրչության վայրը և մոտավոր թվականը, այլև բացահայտվեց ձեռագրում առկա այլ ձեռքով գրված 3 թերթերի (13աբ, 28ա-28բ (1-10-րդ տող), 136բ (12-րդ տողից)-137ա) գրիչը: Ենթադրությունը, որ նշված թերթերն ընդօրինակել է Մարկոսի ուսուցիչ Երեմիա Քյոմուրճյանը հաստատվեց Փրզ. 338 ձեռագրի որոշ թերթերի⁴⁸ և ՄՄ 8455 գրչագրի վերոնշյալ 3 թերթերի համեմատությամբ: Փարիզի Ազգային գրադարանի նշված ձեռագրից որոշ թերթեր տրամադրեց Մատենադարանի Միջնադարյան սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման բաժնի⁴⁹ նախկին աշխատակից Գայանե Այվազյանը, որ զբաղվում էր Երեմիա Քյոմուրճյանի կյանքի, գործունեության ուսումնասիրմամբ:

Այս բացահայտման շնորհիվ էլ այսօր Մատենադարանում ունենք ոչ միայն Երեմիա Քյոմուրճյանի ինքնագիր ևս մի քանի թերթ, այլև Երեմիա Քյոմուրճյանի և Մարկոս Ջըմշկեծեկցու օրինակով ուսուցչի և աշակերտի համագործակցության հետաքրքիր նմուշ:

4. Ձեռագրերի նկարագրության սկզբունքների վերանայումը՝ ժամանակի և նկարագրվող ձեռագրի յուրահատկությունների թելադրանքով:

Թեև ձեռագրերի նկարագրությունը կատարվում է տասնամյակներ շարունակ մշակված և հաստատված սկզբունքների և հարցակարգերի հիման վրա⁵⁰,

⁴⁶ Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը տե՛ս *Ցուցակ ձեռագրաց*, հ. Բ, սյուն. 748, նկարագրող՝ **Օ. Եգաճյան**, ընդարձակ նկարագրությունը կհրատարակվի *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի համապատասխան հատորում:

⁴⁷ ՄՄ 8455, ք. 139բ:

⁴⁸ Նշենք, որ Մատենադարանում չկա Երեմիա Քյոմուրճյանի ընդօրինակությամբ ամբողջական որևէ ձեռագիր:

⁴⁹ 2019 թ. վերանվանվել է «15-19-րդ դարերի հայ մատենագրության բաժին»:

⁵⁰ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*-ի նկարագրությունների համար մշակված սկզբունքների և հարցակարգերի վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*, հ. Ա, «Ներածություն»՝ **Աս. Մնացականյանի**, էջ ԽԲ-ԾԳ, նաև **Լ. Խաչիկյան**, «Ընդհանուր սկզբունքներ Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակի», *Հեռն հաշիկյան. Աշխատություններ*, հ. Գ., կազմ.՝ *Շուշանիկ Խաչիկյան*, խմբ.՝ *Պարույր Մուրադյան*, Երևան, 2008, էջ 1073-1078:

սակայն ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր, ելնելով յուրաքանչյուր ձեռագրի առանձնահատկությունից կամ ժամանակի ընթացքում փոփոխվող հանգամանքներից, այդ սկզբունքներն ըստ անհրաժեշտության փոփոխության են ենթարկվում:

Օրինակ՝ Ի դարավերջին «Մայր ցուցակ ձեռագրաց»-ի առաջին հատորի բազմավաստակ կազմողները, ելնելով տպագրության ժամանակ թղթի խնայողության հրամայականից, որոշ ձեռագրերի պարագայում գործածեցին նկարագրության հղման եղանակը, երբ մանրամասն նկարագրվում էր թվահամարով առաջ գտնվող կամ միևնույն շարքում առկա առավել ամբողջական մեկ ձեռագիր միայն, իսկ հաջորդիվ կամ նախորդիվ առկա նույնաբովանդակ նյութերը հղվում էին դրան⁵¹: Այսօր՝ ԻԱ դարում, երբ չկա վերը նշված խոչընդոտն, այս սկզբունքը ենթակա է վերանայման:

Այսպես՝ 2011 թվականին Ձեռագրագիտության բաժնի մի քանի աշխատակիցների առաջարկով և բաժնի վարիչ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի համաձայնությամբ այնպիսի կարևորագույն ծիսական ժողովածուներ՝ ինչպիսիք են Ճաշոցն ու Հայսմավուրքը, սկսեցին նկարագրվել ամբողջական նկարագրության սկզբունքով: Քանզի հղման համակարգի անվերջ ձգվող թվերի, «չիք»-երի և «ունի»-ների շարքում խիստ կարևոր տեղեկություններ ուղղակի կամ չէին արտացոլվում, կամ աննկատ էին մնում⁵²:

Կազմվեցին նշված ծիսամատյանների ուղեցուցային, կաղապարային նմուշները. միավորների վերտառություններում, համապատասխան ծանոթագրությամբ, սկսեցին արտացոլվել նաև լուսանցային նշումները, որ այս ժողովածուների դեպքում այդ խորագրերի տրամաբանական մասն են կազմում: Այսուհետև՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց»-ի Ը հատորից սկսած Հայսմավուրք և Ճաշոց ծիսական ժողովածուները հրատարակվում են ամբողջական նկարագրության սկզբունքով⁵³:

Ավելին, 2024 թվականին կայացած բաժնի հերթական նիստերից մեկում ընդունվեց Ձեռագրագիտության բաժնի աշխատանքները համակարգող Գուրգեն Գասպարյանի առաջարկը. այսուհետ բոլոր ձեռագրերը նկարագրել ամբող-

⁵¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց, Բ. Ա., «Ներածություն»՝ Ա. Մնացականյանի, էջ Ծ:

⁵² Նշված ծիսամատյանների բովանդակության՝ հղման եղանակով կատարված նկարագրությունների օրինակներ տես Մայր ցուցակ ձեռագրաց, Բ. Գ., կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Երևան, 2007, սիւն. 1609-1610, 1612 և այլուր, Բ. Ե., կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Երևան, 2009, սիւն. 10-15, 21-26 և այլուր:

⁵³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց, Բ. Ը, խմբ.՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Երևան, 2013, սիւն. 1219-1262 (ՄՄ 2695), նկարագրող՝ Յ. Իրիցեան, Բ. Թ., խմբ.՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Երևան, 2017, սիւն. 525-531 (ՄՄ 2781), նկարագրող՝ Տ. Մանուկեան:

ջական նկարագրության սկզբունքով: Այսինքն՝ հավանաբար սկսած «Մայր ցուցակ ձեռագրաց»-ի ԺԴ հատորից, հղման եղանակով նկարագրություններ այլևս չեն լինի⁵⁴:

Հնդգծեմ, որ նշված օրինակներն ԻԱ դարում ձեռագրերի նկարագրության սկզբունքերի և հարցակարգերի փոփոխության ընդամենը մեկ-երկու նմուշ են: Կատարված յուրաքանչյուր փոփոխություն մանրամասն արձանագրված է «Մայր ցուցակ ձեռագրաց»-ի համապատասխան հատորի առաջաբանում: Շեշտեմ միայն, որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր այդ փոփոխությունները կատարվում են մասնագիտական քննարկումների, փոխհամաձայնեցման միջոցով⁵⁵:

Վերջաբան

«Ձեռագիրը ոչ միայն բարդ և դժվարին, այլև համատեղ գործունեության արդյունք է»⁵⁶:

Սույն հոդվածն անվանի գիտնական, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի վերոբերյալ միտքը զարգացնելու/շարունակելու համեստ փորձ է. նպատակն է՝ ցույց տալ, որ ձեռագրի նկարագրությունը ևս ոչ միայն բարդ և դժվարին, այլև համատեղ, փոխլրացվող աշխատանքի արդյունք է, որ ձեռագրերի նկարագրությունը դրանցում առկա տեղեկությունների, նյութերի մեխանիկական վերծանություն չէ, այլ մանրակրկիտ, պատասխանատու աշխատանք է՝ պրպտում, ուսումնասիրություն: Անշուշտ, նման բազմաշերտ, մեծածավալ աշխատանքի ընթացքում բացառված չեն նաև սխալներ, թյուրընկալումներ ու վրիպումներ: Այսուհետ հետևելով միջնադարյան գրիչների օրինակին՝ ուղղակի նշեմ. «անմեղադիր լերուք սխալանաց մերոց» և «յիշման բարույց արժանի արարէք» մեզ՝ նվաստներին:

Հարկ է ընդգծել, որ եթե հայոց բազմադարյա մշակույթն ու պատմությունը, հավատալիքներն ու սովորույթները, բանավոր ու գրավոր ողջ ժառանգությունն ամփոփված է հայերեն ձեռագրերում, ապա դրանց վերհանման, ուսումնասիր-

⁵⁴ Հղումների եղանակով կատարված նկարագրությունների հիմնական թերությունների և «գիտական անօգտակարության» մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Խաչիկյան, «Մատենադարանի Մայր ցուցակի «հին» ու «նոր» տարբերակների հարաբերակցությունը և մեր գիտական խնդիրը», *Լեոն Խաչիկյան. Աշխատություններ*, հ. Գ, էջ 1046-1056:

⁵⁵ Մասնագիտական ֆննարկումների, 2008-2019 թթ. ընթացքում հարցակարգերի ու սկզբունքների փոփոխությունների մասին տե՛ս նաև Գ. Տե-Վարդանեան, «Լեոն Խաչիկեանի սկզբունքները եւ Մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի Մայր ցուցակի պատրաստման ներկայ ընթացքն ու հետանկարները», էջ 35-59:

⁵⁶ Ա. Մաթևոսյան, «Հայերեն ձեռագիր մատյանը և հայ գրչության արվեստը», *Էջմիածին*, 1997, Բ-Գ, էջ 185:

ման և վերարժևորման բանալիները թաքնված են ձեռագրացուցակներում: Շեշտեմ նաև, որ օրինակ Մաշտոցյան Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի նկարագրության երեք համառոտ⁵⁷ և տասնմեկ ընդարձակ հատորները⁵⁸, և ապագա տասնյակ հատորները, որ դեռ պիտի տպագրվեն, վերը նշված արժեքների յուրահատուկ պահոցները լինելուց զատ, իրենց մեջ են խտացնում նաև Մատենադարանի անցյալը, ներկան և ապագան: Այսպիսին է «Մայր ցուցակ ձեռագրաց»-ի անցած ուղին՝ գույքամատյաններ, Մայր քարտարան, թեմատիկ քարտարաններ, ձեռագիր ուղեցույց ցուցակներ⁵⁹, տպագիր համառոտ ցուցակներ և վերջապես 1984 թվականից ի վեր լույս տեսնող ընդարձակ հատորներ: Յուրաքանչյուր նոր հատորի լույսընծայումը ոչ միայն գիտական նոր բացահայտումների աղբյուր է, այլև «ձեռագրերի հնադարան Մատենադարան»-ի (ձևակերպումը՝ Լ. Խաչիկյանի)⁶⁰ հազարամյա պատմության հերթական շրջափուլի ամբողջացումն ու հավերժացումը:

Հավելված⁶¹

(Ձեռագրերի նկարագրության հիման վրա կատարված աշխատանքների ցանկ)

Անի Առափեյան

Հոդվածներ

1. «Հակոբ երեց Ամասիացի (Էմասիացի). հայկական ու միջնադարի նորահայտ բանաստեղծը», *ԲՄ*, 33, 2022, էջ 445-475:

⁵⁷ *Ցուցակ ձեռագրաց*, հ. Ա, հ. Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, հ. Գ, կազմ.՝ Արմեն Մախասյան, Երևան, 2007:

⁵⁸ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հ. Ա, հ. Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1984, 2004, հ. Գ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Երևան, 2007, հ. Դ, կազմ.՝ Ա. Քեօղկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Երևան, 2008., հ. Ե, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Երևան, 2009, հ. Զ-Ժ՝ խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012, 2012, 2013, 2017, 2019, հ. ԺԱ, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Գուրգէն Գասպարեան, Երևան, 2024:

⁵⁹ Թվարկված միավորների կազմողների, բովանդակային ընդգրկման վերաբերյալ ամփոփ տեղեկություն տես *Ցուցակ ձեռագրաց*, հ. Ա, «Ներածություն»՝ Օ. Եգանյանի, սյուն. 210-212, նաև *Մայր ցուցակ ձեռագրաց*, հ. Ա, «Ներածություն»՝ Աս. Մնացականյանի, էջ ԽԵ:

⁶⁰ Լ. Խաչիկյան, «Հայկական ՍՍՌ Միմիստրների Սովետին առընթեր գիտա-հետազոտական ինստիտուտ «Մատենադարան»», էջ 384:

⁶¹ Յանկում ներառված չեն մեր գործընկերների տարաբնույթ, արժեքավոր այլ ուսումնասիրություններ, անգամ ձեռագրագիտական այնպիսի կարևոր աշխատանքներ, ինչպիսիք են, օրի-

2. «Սուլեյման Դարաշամբեցի կատակերգակը և նրա նորահայտ երկերը», *ԲՄ*, 34, 2022, էջ 233-267:

3. «Պետրոս Մադաթյանը (աշուղ Սեյադ) և Ամադուի Նորավանքի վիմագրերի առաջին ընթերցումը», *ԲՄ*, 39, 2025, էջ 161-188:

Զեկուցում

«Պետրոս Մադաթյանը (աշուղ Սեյադ) և Նորավանքի վիմագրերի առաջին «ընթերցումը»», *Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2024:

Լուսինե Թումանյան

Հոդված

«Մատենադարանի ֆարացած ձեռագիրը (ՄՄ Հ^մ 2375)», *ԲՄ*, 19, 2012, էջ 321-340 (համահեղինակությամբ Շահե արդ. Անանյանի):

Հասմիկ Իրիցյան

Բնագիր

«Ներսէս Շնորհալու՝ Քրիստոսի գալստեանը նուիրում ֆարոգը», ՄՀ, ԻԲ հ., ԺԲ դար, *Ներսէս Շնորհալի, Գիրք Բ*, Երևան, 2022, էջ 671-685:

նակ, Թամարա Մինասյանի Արցախի և Ոսիքի գրչության կենտրոններին (**Թ. Մինասյան**, *Արցախի գրչության կենտրոնները*, Երևան, 2015, 220 էջ, **նույնի՝ Ոսիքի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2020, 288 էջ (ներդիր 24)), Խաչիկ Հարությունյանի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններին (**Խ. Ա. Հարությունյան**, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, Երևան, Մատենադարան, 2019, 432 էջ, **նույնի՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն (Թ-Ժճ դարեր), գիրք Ա, *հիշատակարանների բառապաշարը (ուսումնասիրություն և բառարան)*, Երևան, Մատենադարան, 2022, 400 էջ) նվիրված աշխատություններ: Նշենք նաև, որ այս պահին ևս բաժնի աշխատակիցները ձեռագրերի նկարագրությանը զուգահեռ իրականացնում են բնագրագիտական, ձեռագրագիտական, աղբյուրագիտական, արվեստաբանական տարատեսակ հետազոտություններ, օրինակ՝ Վարդան Արևելցու (~ 1198 - 1271) երգ երգոցի մեկնությանը (**Ալիք Հովսեփյան**), ԺԲ դարի առաջին կեսին Վենետիկում տպագրված աշխարհաբար գրքերի լեզվաբանական բնութագրին (**Թամարա Պողոսյան**), Հակոբ Սրենցու երկերի հայերեն քարգմանություններին (**Սառա Ղազարյան**), Գևորգ Կաղի (ԺԱ դ.) Պողոսի ԺԴ թղթերի մեկնությանը (**Գայանե Թեղյան**), հայերեն գրառաջներին (**Օվսաննա Խաչատրյան**), Կիպրոսի հայկական գրչօջախներին (**Արևիկ Արաբյան**), պատկերագրության մեջ լույսի միջնադարյան ընկալմանը (**Ռայա Սարգսյան**), եվատրատիոսյանց վկայաբանության հայերեն տարբերակին (**Տաթևիկ Ստեփանյան**) նվիրված ուսումնասիրություններ:****

Հոդվածներ

1. «Հայր Գաբրիել վրդ. Այվազեանը (Այվազովսկի) միաբան Մխիթարեան միաբանութեան», *Բազմավէպ*, 2017, 3-4, էջ 140-162:
2. «Գաբրիել Այվազյանը (Այվազովսկի) Մխիթարյան միաբանության անդամ», *Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն-300. միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու*, Երևան, 2018, էջ 383-409:
3. «Գաբրիել Այվազյանի «Բառագնություն աշխարհիկ լեզուի» ձեռագիր երկը՝ որպես աշխարհաբարի տարածմանը նպաստող աշխատություն», *ԲՄ*, 27, 2019, էջ 371-387:
4. «Լեզվի կանոնարկման խնդիրները Գաբրիել Այվազյանի «Խանգարմունք հայկաբանութեան...» աշխատության մեջ», *ԲեՀ. Հայագիտություն*, 2020, 1, էջ 67-81:
5. «A Newly Discovered Work of Nersēs Shnorhali in Ms M3839», *ԲՄ*, 36, 2023, էջ 166-178:
6. «Գավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՛չ, թե՛ նոր սփանչեղագործ միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուր)», *ԲՄ*, 38, 2024, էջ 94-109:
7. «Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմեանի նորայայտ Գաւառական բառարանը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 45/1 (2025), էջ 123-142 (համահեղինակությամբ Արմինե Մելֆոնյանի):
8. «Մինաս արեպս. Վաղարշկերտցին՝ մատենագիր, գրիչ և փարզների հեղինակ», *ԲՄ*, 39, 2025, էջ 46-64:

Զեկուցումներ

1. «Գաբրիել Այվազյանը (Այվազովսկի) Մխիթարյան միաբանության անդամ», *Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն-300. միջազգային գիտաժողով*, Երևան (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ), 23-25 հոկտեմբերի, 2017:
2. «Գաբրիել Այվազյանի (Այվազովսկի) «Բառագնություն աշխարհիկ լեզուի» ձեռագիրը (ՄՄ 2878) որպես աշխարհաբարի տարածմանը նպաստող ևս մեկ օղակ», *Երիտասարդական 4-րդ գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2018:
3. «Գաբրիել Այվազյանի փերականագիտական ըմբռնումները հայոց լեզվի ուղղագրության շրջանակներում», *Երիտասարդական 5-րդ գիտաժողով՝ նվիրված Մաշտոցյան Մատենադարանի հիմնադրման 60-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2019:

4. «Գաբրիել Այվազյանի՝ Դրիմի բարբառով գրված առակները. բարբառի կիրառման նպատակը», *Երիտասարդական 6-րդ գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 26-28 նոյեմբերի, 2020:

5. “The Manuscript ‘Word-Study of the Secular Language’ (Ms M 2878),” *Gabriel Ayvazyan, Armenian through the Ages: Linguistic and Philological Perspectives* (online), Oxford University, 22 January, 2021.

6. «Գևորգ Վարդապետ Փիրղալեմյանի նորահայտ բարբառային բառաբանը», *Երիտասարդական 7-րդ գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 25-27 նոյեմբերի, 2021:

7. «Գրչի հարցը և նրա առաջարկված համառոտագրությունների բառացանկը Եփրեմ կթղ. Ջորագեղցու պատվերով գրված ՄՄ 3809 ձեռագրում», *Երիտասարդական 8-րդ գիտաժողով՝ նվիրված պատմաբան, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի ծննդյան 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 1-3 դեկտեմբերի, 2022:

8. «Ներսես Շնորհալու նորահայտ բնագիրը ՄՄ 3839 ձեռագրում», *Ներսես Շնորհալի՝ բազմաշնորհ հայրապետը. հայագիտական միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 21-23 հունիսի, 2023:

9. «Դավիթ եպս. Գեղամեցու Հայսմավուրբը (ՄՄ 3812). գրի՞չ, թե՞ նոր սփանչելագործ միևնույն ձեռագրում», *Երիտասարդական 9-րդ գիտաժողով՝ նվիրված Հրաչյա Թամրազյանի ծննդյան 70-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 23-25 նոյեմբերի, 2023:

10. «Մինաս արեպս. Վաղարշկերտցին՝ մատենագիր, գրիչ և փարզների հեղինակ», *Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2024:

Գայանե Խաչատրյան

Հոդված

«Հարություն Բահանա Մեղնոյանցի Քերականությունը՝ գրված Շուշիում», *Էջմիածին*, 2024, է, էջ 143-153:

Արսեն Հարությունյան

Գիրք

«Զորավոր Ավետարանը» (պատկերագիրք-ուսումնասիրություն), Երևան, 2016, 64 էջ (համահեղինակությամբ Արփիմե Սիմոնյանի):

Հոդվածներ

1. «Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ 7821 ձեռագրի)», *Էջմիածին*, 2015, ժ, էջ 117-159:
2. «XVII դարի երկու նորահայտ ձեռագիր եւ մի ձեռագիր խաչ», *ԲՄ*, 24, 2017, էջ 209-221:
3. «Ս. Էջմիածնի տապանագրերի՝ Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի նորահայտ ժողովածուն», *Էջմիածին*, 2021, Զ, էջ 141-161 (համահեղինակությամբ Արմինե Մեղնոյանի):
4. «Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութեան» յաւելուածն իբրեւ Տաթևի վանքի ֆոթոլ», *Սիռն*, 2023, 8-12, էջ 368-393:

Գառնիկ Հարությունյան

Հոդվածներ

1. «Հովհաննես Բոնա կարդինալին վերագրված «Կերակուր ֆահանայից» երկի հայերեն թարգմանությունը եւ Հովհաննես Բոնայի Միքայայն Վանանդեցու խմբագրությունը», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2017 թ., 28-30 նոյեմբերի)*, Երևան, 2018, էջ 96-106:
2. «Ստեփանոս սարկավագ Տիգրանեցու (Թիֆլիզեցու) «Կտակ սուրբ չարչարանացն Քրիստոսի փրկչին մերոյ» երկը եւ «Կտակ չարչարանաց...»-ի ժանրը», *Սեն Արևշատյան 90. Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի նյութեր (22-23 մայիս, 2019 թ.)*, Երևան, 2020, էջ 218-231:

Զեկուցումներ

1. «Յովհաննէս Բոնա (Յովհաննէս Պօնա, Giovanni Bona) կարդինալին վերագրված «Կերակուր ֆահանայից» երկի հայերեն թարգմանությունը եւ Հովհաննես Վանանդեցու խմբագրությունը», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2017:
2. «Ստեփանոս սարկավագ Թիֆլիզեցու «Կտակ սուրբ չարչարանացն Քրիստոսի...» երկը (ձեռագրագիտական եւ աստվածաբանական ուսումնասիրություն)», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով նվիրված Սեն Արևշատյանի ծննդյան 90-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 22-23 մայիսի, 2019:

Խաչիկ Հարությունյան

Գրքեր

1. Միքայել անվամբ ժե դարի երկու գրիչ, Երևան, 2016, 272 էջ (ներդիր 16):

2. *Il «vangelo armeno» (ms.3290) della biblioteca universitaria di Bologna: uno sguardo al manoscritto e alla sua storia.* Ediz. critica, Imago, Rimini, 2022, 152 p (Coautore: Anna Sirinian).

Հոդվածներ

1. “L’attività del copista Mikhayēl di Thochath (Tokat), 1606-1658”, *Rassegna degli armenisti italiani*, vol. XVII, 2016, pp. 39-50.

2. «Մինաս Ամդեցու մի եզակի դիմանկարի մասին», *Սիռն*, 2017, 1, էջ 54-60:

3. «Գրիգոր Երևանցի՝ ժե դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Ա. գրիչը և նրա ձեռագրական ժառանգությունը», *ՔՄ*, 29, 2020, էջ 57-80:

4. «Գրիգոր Երևանցի՝ ժե դարի երկրորդ կեսի մի արդյունաշատ գրիչ. Բ. գրչի հիշատակարանները», *ՔՄ*, 30, 2020, էջ 365-386:

5. “Il Vangelo della Biblioteca Universitaria di Bologna (ms. 3290), un capolavoro dell’arte armena / The Bologna University Library Gospels (ms. 3290), a Masterpiece of Armenian Art,” *Tracce armene nella Biblioteca Universitaria di Bologna e in altre biblioteche d’Italia. Cartografia, manoscritti, libri a stampa*, a cura di A. Sirinian, P. Tinti (Biblioteca Universitaria di Bologna. Analisi e strumenti, 1/1), Bologna, 2020, pp. 108-131.

5. «Երևանցի խոշա Գրիգոր Մոծակենցը և Մաշտոցյան Մատենադարանի Հ^մ 6231 Հայսմավուրբը», *ԼՀԳ*, 2021, 2, էջ 67-98:

Քնար Հարությունյան

Հոդվածներ

1. «Հեթում Բ. արքայի մի անյայտ յայսմավուրբի նորայայտ մասունքը (ՄՄ հմր 4744 ձեռագրի պատառիկ-պահպանակը)», *էջմիածին*, 2016, Թ, էջ 96-115:

2. «Հովհաննես Արքեպիսկոպոսի գրչական գործունեության անդրադարձի առիթով», *ՔԵՀ. Հայագիտություն*, 2021, 1, էջ 62-71:

3. «Երկու նորահայտ ծածկագիր», *ՔՄ*, 25, 2018, էջ 218-232 (համահեղինակությամբ Տաթևիկ Մանուկյանի):

Զեկուցումներ

1. «Հովհաննես արքեպիսկոպոս Գողթնացու մատենահավաքական գործունեությունը (ԺԸ դար)», *Ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 հունիսի, 2018:

2. «Մատենադարանի Հ^{մր} 4012 Ավետարանի գրչության վայրը», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Բաբկեն Զուգասպյանի 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 17-18 նոյեմբերի, 2023:

3. “From Manuscript Descriptions to ‘Discoveries’: Early Versions of Known Texts and Newly Identified Manuscripts,” AIEA, 16th General Conference, 9-11 January, 2025.

Դավիթ Ղազարյան

Գրքեր

1. *Ժապավենաձև Հմայիլներ*, Երևան, «Նաիրի», 2013, 32 էջ:

2. *Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում*, Երևան, 2016, 120 էջ (համահեղինակությամբ Սեյրանուշ Մանուկյանի):

Հոդվածներ

1. «Հայ մանրանկարչական ժառանգության նոր էջեր», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական հինգերորդ նստաշրջան (դեկտեմբեր 2-3, 2010)*, *Նստաշրջանի նյութեր*, Երևան, 2011, էջ 151-157:

2. «Նարեկ Մկրտչյանի մասնավոր ձեռագրական հավաքածուն», *Էջմիածին*, 2011, Ը, էջ 118-137:

3. «15-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական վեցերորդ նստաշրջան (նոյեմբեր 26-27, 2011)*, *Նստաշրջանի նյութեր*, Երևան, 2012, էջ 147-161:

4. «Ակների գրչութեան կենտրոնը և 1331 թուականի նորահայտ Նարեկը», *Էջմիածին*, 2012, Գ, էջ 118-142 (համահեղինակությամբ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի):

5. «Մի ձեռագիր հմայիլ Ախալցխայից», *Էջմիածին*, 2012, Ը., էջ 141-146:

6. «16-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական յոթերորդ նստաշրջան (նոյեմբեր 19-21, 2012)*, *Նստաշրջանի նյութեր*, Երևան, 2013, էջ 292-309:

7. «Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 7976 ձեռագրի Աստվածամոր նկարի շուրջ», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական ութերորդ նստաշրջան (նոյեմբեր 15-17, 2013)*, Նստաշրջանի նյութեր, Երևան, 2014, էջ 153-158:

8. «Մի նորահայտ Շարակնոց», *էջմիածին*, 2013, ժԱ, էջ 120-139:

9. «Կիպրիանոս հայրապետը և Հուստիանե կույսը 15-16-րդ դարերի ժապավենաձև Հմայիլների գեղարվեստական հարդարանում», *ԲՄ*, Երևան, 2014, էջ 243-264:

10. «Կարո և Թամար Նարեկյանների մասնավոր հավաքածուի ժապավենաձև Հմայիլը», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական իններորդ նստաշրջան (նոյեմբերի 14, 2014)*, Նստաշրջանի նյութեր, Երևան, 2015, էջ 184-192:

11. “Amulet ormiański ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej”, *Lehahayer* 3, Krakow, 2015, pp.115-128.

12. «Տայֆի Մամրվան երկրում 1665 թ.ին ստեղծված ժապավենաձև Հմայիլը», *Պատմական Տայք. Պատմություն, Մշակույթ, Դավանանք. Հիմնադրույթներ*, Երևան, 2015, էջ 80-82:

13. “Some Armenian Amulets in Scroll from the Romanian Collections (Part I),” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome LIV, 2016, 1-4, pp. 13-42 (Co-author: Lusine Sargsyan).

14. «Կարիկ և Վարվառա Պատմաբանների ժապավենաձև Հմայիլների մասնաւոր հավաքածուն», *էջմիածին*, 2017, Թ, էջ 124-151:

15. «История одного колофона», *Лику памяти (сборник статей)*, Ереван, 2017, сс. 12-15.

16. “Some Armenian Amulets in Scroll from the Romanian Collections (Part II),” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome LV, 2017, 1-4, pp. 203-223 (Co-author: Lusine Sargsyan).

17. “Armenian Manuscript in Scroll,” *Manuscripts & Early Printed Books*, Bookvica Russian Antiquarian Books, 2018, March, Moscow, pp. 3-5.

18. “The Armenian Manuscript of The Strahov Library (Stephanyan’s Gramatice),” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome LVII, 2019, 1-4, pp. 251-258.

19. «Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի ժապավենաձև հմայիլների հավաքածուն», *Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն*

հաշիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի, 2018), Երևան, 2019, էջ 460-467:

20. “An Amulet in Scroll Made in 1665 in the Mamravan Region of Tayk’,” *Պատմական Տալք. Պատմութիւն, Մշակույթ, Դավանանք, Հոգևածների ժողովածու*, Ս. Էջմիածին, 2019, էջ 416-419:

21. «Մի եզակի մագաղաթյա տպագրություն (Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. Հմր 10665)», *ԲՄ*, 29, 2020, էջ 189-197:

22. «Научная реставрация как важнейший этап возрождения исторического памятника», *Исследование и реставрация рукописей: материалы конференции 2019 (Санкт-Петербург, 17–18 сентября, 2019 г.)*, Санкт-Петербург, 2020, стр. 8-14. (Соавторы: Сусанна Барсегян, Гаяне Элиазян).

23. “Armenian Amulets from the Collection of Armenian Orthodox Diocese in Baghdad,” *Incantatio: An International Journal on Charms, Charmers and Charming*, Tartu, Estonia, 2020, pp. 42-79 (Co-author: Lusine Sargsyan).

24. «Армянские амулеты в виде свитка», *Scriptorium slavicum*, 2024, 2, 87–97.

Զեկուցումներ

1. «Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգությունը», *Հայկական տպագրության հիմնադրման 500-ամյակի շրջանակում. գիտաժողով նվիրված երջանկահիշատակ Տ.Տ. Սիմեոն Ա Երևանցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ծննդյան 300-րդ տարեդարձին*, Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածին, 23 դեկտեմբերի, 2010:

2. «Յուրօրինակ հորինվածքով զարդագրերը 18-19-րդ դարերի հայերեն ձեռագրերում (Մաշտոցյան Մատենադարանի հավաքածու)», *Գրանշան. Ոչ լատինատառ տառատեսակների միջազգային համաժողով*, Երևան, 6-8 հոկտեմբերի, 2017:

3. «Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանի» եզակի, փրկված օրինակ (1308 թ, գրիչ՝ Մխիթար Սասնեցի)», *Նարեկացիական ընթերցումներ. 5-րդ միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 23-24 հոկտեմբերի, 2019 (համահեղինակությամբ Սուսաննա Բարսեղյանի և Գայանե Էլիազյանի):

4. “Armenian Amulets in Scroll at the Collections of Paris”, *Colloque international - A la mémoire de Sirarpie der Nersessian (1896-1989)*, Paris, 13-14 December, 2019.

5. «Армянские рукописи из собрания М. Н. Тихомирова (ГПНТБ СО РАН, г. Новосибирск)», *Наука, технологии и информация в библио-*

теках (LIBWAY-2023), *Международная научно-практическая конференция, посвященная 105-летию ГПНТБ СО РАН*, Новосибирск, 20–22 марта, 2023.

6. «Ներսես Շնորհալին հայերեն ժապավինաձև Հմայիլներում», *Ներսես Շնորհալի՝ բազմաշնորհ հայապետը. հայագիտական միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 21-23 հունիսի, 2023:

7. “The Prayer “In faith I confess” of Nerses Shnorhali in Armenian Amulets in scroll”, *Nerses le Gracieux Nerses Shnorhali Ange celeste*, Maison de l’UNESCO (Paris), 27 June, 2023.

8. «Армянские амулеты в виде свитка», *Источниковедение литературы и языка: Международная научная конференция, посвященная памяти доктора филологических наук, профессора Е. И. Дергачевой-Скопа*, Новосибирск, 18–20 октября, 2023.

9. «Թեհրանի Արտակ Մանուկյան թանգարանի հավաքածուների ուսումնասիրման շուրջ», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Բաբկեն Զուգասյանի 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 17-18 նոյեմբերի, 2023 (համահեղինակությամբ Իվեթ Թաշարյանի, Մարիամ Վարդանյանի, Գրետա Գասպարյանի):

10. «Գրիգոր Նարեկացու Մատյանը Հովհաննես Բաբադանյանի Զեռագրացուցակում», *Նարեկացիական ընթերցումներ՝ նվիրված Հրաչյա Թամրազյանի 70-ամյակին*, Մատենադարան, 5-6 դեկտեմբերի, 2023:

11. “The Features of Armenian Amulets in Scrolls”, *Armenia and Armenians in the Global Middle Ages: Texts and Manuscripts (International Workshop)*, Yerevan (Matenadaran), 13-14 June, 2024.

12. «Մատենադարանի 2023-2024 թթ. ձեռագրական համալրումները», *Հայագիտական միջազգային կոնգրես*, Երևան (Մատենադարան), 19-22 հունիսի, 2024:

Սեդա Մանուկյան

Հոդվածներ

1. «Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցի նորահայտ երկու պատառիկ», *էջմիածին*, 2017, 9, էջ 97-100 (համահեղինակությամբ Արփինե Սիմոնյանի):

2. “Newly Discovered Miniature Fragments of the “Etchmiadzin Gospel Group”, *Matenadaran: Medieval and Early Modern Armenian Studies (MEMAS)*, 2024, 1, pp. 159-181.

3. “Fragments of Armenian Miniature Art of the Ninth Century (Bagratid Kingdom Era)”, *Scrinium*, 20, 2024 (Co-author: Gohar Chatyan).

Զեկուցում

«Անիի մանրանկարչական դպրոցի նորահայտ պատառիկը. Անիի պարիսպների հարցի ֆննդություն», *Անիի հնագիտական դպրոցը. միջազգային գիտաժողով*, Երևան (ՀՀ Պատմության թանգարան), 29-31 մայիսի, 2024 (համահեղինակությամբ Գոհար Չատյանի):

Տաթևիկ Մանուկյան

Հոդվածներ

1. «Մատենադարանի N 5389 ձեռագրի պատառիկ-պանպանակները», *ՊԲՀ*, 2010, 2, Երևան, էջ 252-256:

2. «Ժէ դարի տաղասաց Մարտիրոս Մոկացու մի շափածոն», *ԼՀԳ*, 2011, 2, Երևան, էջ 383-391:

3. «Երկու նորահայտ ծածկագիր», *ԲՄ*, 25, 2018, էջ 218-231 (համահեղինակությամբ Քնար Հարությունյանի):

4. «Տեր Խաչատուր Քուրտֆանցին և նրա փերականությունը», *ԲՄ*, 33, 2022, Երևան, էջ 476-503:

Զեկուցում

«Տեր Խաչատուր Քուրտֆանցին և նրա փերականությունը», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 հունիսի, 2018:

Արմինե Մեֆոնյան

Հոդվածներ

1. «Պետրոս Մաղաթյանի (Աշուղ Սեյադ) գրական ժառանգությունը», *Էջմիածին*, 2016, 2, էջ 62-73:

2. «Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի գործունեությունը և գրական ժառանգության խնդիրը (նորահայտ ինֆակենսագրականի առթիվ)», *ԲՄ*, 30, 2020, էջ 408-420:

3. «Ս. Էջմիածնի տապանագրերի՝ Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի նորահայտ ժողովածուն», *Էջմիածին*, 2021, 2., էջ 141-161 (համահեղինակությամբ Արսեն Հարությունյանի):

4. «Մանչեստրի հայ համայնքը Ղետնոյ վարդապետ Փիրղալեմեանի հոգևոր առաջնորդութեան տարիներին», *Սիոն*, 2022, 8-12, էջ 402-411:
5. “The Literary Heritage of the Philosopher, Theologian, and Philologist Hovsep‘ Arts‘akhets‘i (18th -19th century),” *Das Kulturelle Erbe von Arzach*, ed. **A. Muller, G. H. Harutyunyan, D. Heller, M. Tamcke**, Kiel University, 2024, pp. 511-524.
6. “Łevond Vardapet P‘irġalēmean’s Pastoral and Scholarly Activities in Manchester (1873-1878) and the Armenian Community,” *Armeniaca*, 3/2024, pp. 180-196.
7. «Ղետնոյ վարդապետ Փիրղալեմեանի նորայայտ գաւառական բառարանը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 45/1 (2025), էջ 123-142 (համահեղինակությամբ Հասմիկ Իրիցյանի):
8. «Հովսեփի վարդապետ Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» երկը և դրա հրատարակության արգելքը», *ԲՄ*, 39, էջ 189-201:

Զեկուցումներ

1. “Biblical Themes in an Armenian Homiliary Written in 1401 and its Colophon,” *Pen, Print & Pixels: CSNTM (The Center for the Study of the New Testament Manuscripts) Forum-Conference*, Dallas, 19-20 May, 2022.
2. “Medieval Armenian Homiliaries as Evidence of Cross-Cultural and Literary Interactions,” *Eastern Christian Homiletic Manuscripts - International Online Workshop*, University of Warsaw, Research Group for the Study of Manuscripts SIGLUM, 15 March, 2023.
3. “Manuscripts Produced in Vaspurakan by the Scribe Tserun and His Wife Arghun (End of the 14th and Beginning of the 15th Centuries)” (Vebinar), Budapest (Pázmány Péter Catholic University), 17 April, 2024.
4. “From the 5th to the 21st Century: matenadarans and the Matenadaran Repositories of Armenian Manuscripts,” *Manuscript Collections Across Eurasia*, Vienna (Austrian National Library), 7-8 November, 2024.
5. “Colophons of Armenian Manuscripts as a Historical Source. Ghevond Vardapet Pirghalemyan: The First Compiler of Armenian Colophons (lecture-seminar),” Budapest (Pázmány Péter Catholic University), 13 November, 2024.
6. «Դավանաբանական խնդիրներ 19-րդ դարում. Հովսեփի վարդապետ Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» անտիպ երկը», *Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2024:

Գոհար Չատյան

Հոդված

“Fragments of Armenian Miniature Art of the Ninth Century (Bagratid Kingdom Era)”, *Scrinium*, 20, 2024 (Co-author: Seda Manukyan).

Զեկուցում

«Անիի մանրանկարչական դպրոցի նորահայտ պատառիկը. Անիի պարիսպների հարցի ֆննդություն», *Անիի հնագիտական դպրոցը. միջազգային գիտաժողով*, Երևան (ՀՀ Պատմության թանգարան), 29-31 մայիսի, 2024 (համահեղինակությամբ Սեդա Մանուկյանի):

Մարինե Սարգսյան

Հոդվածներ

1. «Գևորգ Դպիր Պալատեցին լեզվաբան-բառարանագիր», *ԲՄ*, 20, 2014, էջ 203-221:
2. «Աբրահամ Կրետացու «Հաշվատետր-օրագիրը»», *Բազմավէպ*, 2016, 3-4, էջ 64-104:
3. «Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ. տպագրված տարբերակները», *ԲՄ*, 35, 2023, էջ 33-43:

Զեկուցումներ

1. «Լեզվական ֆննդություն Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայության» երկի մի նորահայտ պատառիկ-պահպանակի», *Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական 5-րդ գիտաժողով*, Երևան (ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտ), 18 սեպտեմբերի, 2014:
2. «1742-1744 թթ. Ղազար Ջահկեցու տպագրած «Գիրք աղօթից» գրքի տարբերակները», *Երիտասարդական 8-րդ գիտաժողով նվիրված պատմաբան, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի ծննդյան 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 1-3 դեկտեմբերի, 2022:
3. «Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց» աշխատության նախնական տարբերակը և ՄՄ 3616 ձեռագրի առանձնահատկությունները», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով նվիրված Բաբկեն Չուգասոյանի 100-ամյակին*, 17-18 նոյեմբերի, 2023:

Նոննա Սարգսյան

Հոդված

«Միֆայել Սեբաստացի (Բրգնիկցի) նոր նահատակը», *ԲՄ*, 24, 2017, էջ 189-208:

Արփինե Սիմոնյան

Գիրք

«Զորավոր Ավետարանը» (պատկերագիրք-ուսումնասիրություն), Երևան, 2016, 64 էջ (համահեղինակությամբ Արսեն Հարությունյանի):

Հոդվածներ

1. «Ոսկանեան Աստվածաշնչի և Ժէ դարի հայերեն ձեռագիր Աստուածաշնչերի պատկերագրական աղեսւնները», *էջմիածին*, 2016, Ժ, էջ 61-72:

2. «Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցի նորահայտ երկու պատառիկ», *էջմիածին*, 2017, Զ, էջ 97-100 (համահեղինակությամբ Սեդա Մանուկյանի):

3. «Մաշտոցյան Մատենադարանի Հ^մ 3708 Ավետարանի մանրանկարչական արվեստը», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներկուերորդ նստաշրջան (նվիրվում է Հովհաննես Այվազովսկու ծննդյան 200-ամյակին)*, *Նստաշրջանի նյութեր (22-23 նոյեմբերի, 2017)*, Երևան, 2018, էջ 136-146:

4. «Մաշտոցյան Մատենադարանի Հ^մ 3807 Խորհրդատետրի տերունական մանրանկարների փոխառնությունները Վանանդեցիների հրատարակությունների փորագրանկարների հետ», *Հայագիտական հանդես*, 2020, 1, էջ 123-136:

5. «Հայրապետ Զուղայեցու նկարագրողական զույգ Աստվածաշունչ մատյանների մանրանկարների և Ոսկանյան փորագրապատկերների պատկերագրական աղեսւնները», *էջմիածին*, 2022, Բ, էջ 69-85:

Զեկուցումներ

1. «Մաշտոցյան Մատենադարանի Հ^մ 3708 Ավետարանի մանրանկարչական արվեստը», *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական XII նստաշրջան՝ նվիրված Հ. Այվազովսկու ծննդյան 200-ամյակին*, Երևան, 22-23 նոյեմբերի, 2017:

2. «Մաշտոցյան Մատենադարանի Հ^{մր} 36 և 39 հայերեն ձեռագիր պատիկների ուսումնասիրություն», *Հայագիտության արդի խնդիրները և զարգացման հեռանկարները. միջազգային գիտաժողով*, Երևան, 9-11 հոկտեմբերի, 2024:

Նարինե Վարդանյան

Հոդվածներ

1. «Գևորգ Երզնկացին և «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն», *ԲեՀ. Հայագիտություն*, Երևան, 2015, 2, էջ 50-60:

2. «ՄՄ 3919 ձեռագրի գրչության վայրի ու թվականի հարցի շուրջ», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2017 թ., 28-30 նոյեմբերի)*, Երևան, 2018, էջ 291-305:

3. «Գևորգ Սկևռացին և «Կանոն գգուշատուր Բահանայից» երկը», *Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի, 2018)*, Երևան, 2019, էջ 295-311:

4. «Հայոց կանոնական ժողովածուն մատենագրական աղբյուրներում և հիշատակարաններում», *ԲՄ*, 32, 2021, էջ 145-157

5. «Ծխանի. Հայոց տոմարի մոռացված ամսանունը», *Նուրբ և լայն գրեանք. Տոնագիր՝ նվիրված Է. Մ. Շիրինյանի 70-ամյակին*, Երևան, 2024, էջ 469-494:

Ձեկուցումներ

1. «Մի ձեռագրի պատմություն», *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2017:

2. «Գևորգ Սկևռացին և «Կանոն գգուշատուր Բահանայից» երկը», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով նվիրված ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 հունիսի, 2018:

3. «14-րդ դարի մի համադիր դասագիրք. քնդհանուր բնութագիր (ՄՄ 8481 ձեռագիր)», *Հայագիտական միջազգային գիտաժողով նվիրված Սեն Արեշատյանի ծննդյան 90-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 22-23 մայիսի, 2019:

4. «Հայոց կանոնական ժողովածուն մատենագրական աղբյուրներում և հիշատակարաններում», *Մխիթար Գոշի ծննդյան 900-ամյակին նվիրված առցանց գիտաժողով*, 10-11 դեկտեմբերի, 2020:

5. «Ներսես Շնորհալուն վերագրվող կանոնախմբերը Կանոնագիրք ժողովածուներում», *Ներսես Շնորհալի՝ բազմաշնորհ հայրապետը. հայագիտական միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 21-23 հունիսի, 2023:

6. «Ձեռագրերի նկարագրությունը և գիտական բացահայտումները», *Երիտասարդական Ց-րդ գիտաժողով՝ նվիրված պատմաբան, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի ծննդյան 100-ամյակին*, Երևան (Մատենադարան), 1-3 դեկտեմբերի, 2022:

7. “The Armenian Lectionary (Čašoc‘) and Explanation of Some of the Readings and Feasts Contained Therein”, *The Word of the Lord. Reading the Gospels in Liturgies from Christian East and West (until 1453)*, Regensburg, 22-25 November, 2023.

8. “The Reflection of Inter-Religious and Inter-Dogmatic Relations in the ‘Armenian Canon Book’”, *Armenia and Armenians in the Global Middle Ages: Texts and Manuscripts (International Workshop)*, Yerevan (Matenadaran), 13-14 June, 2024.

9. «Հայերեն ձեռագրերի նկարագրությունը երեկ, այսօր և վաղը», *Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողով*, Երևան (Մատենադարան), 28-30 նոյեմբերի, 2024:

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ

1. Ներկայացվող հոդվածի ծավալը չպետք է գերազանցի 40.000 նիշը՝ ներառյալ բացատները, հրապարակումներինը՝ 80.000 նիշը:
2. Հոդվածին և ամփոփումներին վերնագրից հետո պետք է նախորդեն բանալի բառեր՝ թվով 8-10:
3. Հոդվածին պետք է հետևի ամփոփում՝ անգլերեն (ֆրանսերեն, գերմաներեն) և ռուսերեն՝ 100-300 բառ ծավալով: Այլալեզու հոդվածների դեպքում ամփոփումները համապատասխանաբար հայերեն են և երրորդ լեզվով: Ամփոփման վերնագիրն ու հեղինակի անունը ձևավորել ինչպես հոդվածի հիմնական բնագրում՝ առանց «Ամփոփում», “Резюме”, “Summary” և նման նշումների:
4. Հայերենի համար օգտագործել AMM MairTcutcak (unicode) տառատեսակը: Ռուսերեն և լատինատառ մասերը շարել Times New Roman տառատեսակով: Հիմնական բնագրի տառերը՝ շեղ (italic), չափը՝ 12, տողատակինը՝ ուղիղ, չափը՝ 10:
5. Հայերեն հատուկ անուններն ու եզրերը լատինատառ տառադարձելիս հետևել Library of Congress Romanization Table-ին՝

ա – a	բ – b	գ – g	դ – d	ե – e	զ – z	է – ē	ը – ě	թ – t‘	ժ – zh
ի – i	լ – l	խ – kh	ծ – ts	կ – k	հ – h	ձ – dz	ղ – gh	ն – ch	մ – m
յ – y	ն – n	շ – sh	ո – o	չ – ch‘	պ – p	ջ – j	ր – r	ս – s	վ – v
տ – t	ր – r	ց – ts‘	ւ – w	փ – p‘	ֆ – k‘	եւ – ew	օ – ō	ֆ – f	

6. Աշխատությունների տողատակի հղումներում կիրառել միջազգայնորեն ընդունված հետևյալ ձևերը.
 - ա. Գրքերի և պարբերականների վերնագրերը գրել *շեղատառ* (italic):
 - բ. Հոդվածների (և գրքերի գլուխների) վերնագրերը՝ ուղիղ (ոչ շեղ), չակերտների մեջ:
 - գ. Շարքերի վերնագրերը գրել փակագծերում ուղիղ՝ հրատարակման վայրից առաջ:
 - դ. Աշխատությանը վերաբերող տվյալներն իրարից բաժանել ստորակետով:
 - ե. Նույն աշխատության կրկին վկայակոչման դեպքում նշել միայն հեղինակին և վերնագիրը կամ հանաչելի ձևով այն համառոտել:

- գ. Եթե կրկին վկայակոչումն անմիջապես հաջորդում է առաջինին, գրել «նույն տեղում» և էջահամարը (եթե փոխվել է): Եթե հաջորդաբար նույն հեղինակի տարբեր աշխատություններ են նշվում, գրել՝ «նույնի» և աշխատության տվյալները:
- է. Մրանց գումարվում է *ՔՄ*-ում ավանդական դարձած՝ **հեղինակի անունը թավ** (bold), իսկ *խմբագրի, կազմողի, թարգմանչի անունը թավ և շեղ* (bold + italic) գրելու պահանջը:

Օրինակներ՝

Դափթ Անյաթթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան*, համահավաք ֆննական քննադիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, պրակ ԺԷ., էջ 132:

Paul J. Alexander, “Medieval Apocalypses as Historical Sources,” *American Historical Review*, 73, 1968, p. 998:

Մովսես Կաղանկատացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի* (ՄՀ¹, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար), Երևան, 2011, էջ 27-437

Philonis Alexandrini *Quaestiones in Genesim et in Exodum. Fragmenta Graeca*, ed. F. Petit (Les oeuvres de Philon d'Alexandrie 33), Paris, 1978

7. Հանախակի հղվող աղբյուրների համար մշակել համառոտագրություններ, որոնց ցանկը կցել հոդվածի վերջում:

8. Գլխավոր հավաքածուներում պահվող հայերեն ձեռագրերը հիշատակել հետևյալ հապավումներով.

ՄՄ 1746 (Մաշտոցի անվան Մատենադարան):

Եղմ. 1903 (Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանք):

Վնտկ. 456 (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն):

Վիեն. 2159 (Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն):

Փրգ. 58 (Փարիզ, Ֆրանսիայի Ազգային գրադարան):

(Մնացած հավաքածուների համար հապավումներ կմշակվեն ըստ անհրաժեշտության: Առաջարկում ենք ծանոթանալ հետևյալ կայքէջում գետեղված և միջազգայնորեն կիրառվող հապավումներին՝ Coulie, *Liste des sigles utilisés pour désigner les manuscrits* (Coulie – 2002), <http://sites.uclouvain.be/aiea/wp-content/uploads/2014/03/Sigles.pdf>):

¹ = Մատենագիրք հայոց: Այլ հանրահայտ հապավումներ են ՊՔՀ = Պատմաբանասիրական հանդես, ՔՄ = Բանբեր Մատենադարանի, ՀԱ = Հանդես ամսօրեայ, ԼՀԳ = Լրաբեր հասարակական գիտությունների, ՔԵՀ = Բանբեր Երևանի համալսարանի, REArm = Revue des Études Arméniennes:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչիկ Հարությունյան

Միջնադարագիտական 10-րդ միջազգային գիտաժողովի մասին 5

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Էլյա Հր. Սարիբեկյան

«Քարոզ»-ը և առնչակից որոշ բառեր 6

Լուրենցո Կոլոմբո

*Բանասիրական գիտարկումներ Կեղծ-Նոննոսի՝
Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի մեկնության
հին հայերեն թարգմանության վերաբերյալ (անգլերեն)*..... 32

Հասմիկ Իրիցյան

*Մինաս արքեպիսկոպոս Վաղարշկերտցին մատենագիր,
գրիչ և քարոզների հեղինակ*..... 46

ԱՐՎԵՍ

Արսեն Հարությունյան

*Տաթևի վանքի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթի քանդակային
հարդարանքը և թվագրումը* 65

Լուսինե Բաբեղյան

*Պողոս Կիլիկեցին և կիլիկյան մանրանկարչական ավանդույթների
արտացոլումը Վայոց Ձորի ձեռագրերում (13-14-րդ դդ.)* 81

Ինգա Դուդուկյան

*«Սամույր»՝ արքայական վերնագգեստ. Մրենի եկեղեցու պատվիրատուների
հանդերձանքի շուրջ* 99

ՎԱՐՔԵՐԸ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

Գևորգ Ղազարյան

*Ե-է դարերի հոռնարեն վարքագրական աղբյուրներ
Հայաստանի և հայերի մասին* 113

Շավարշ Ազատյան

*Սահակ և Հովսեփ Կարնեցի եղբայրների
վկայաբանության պատմագիտական արժեքը* 139

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Անի Առաքելյան

Պետրոս Մադաթյանը (աշուղ Սեյադ) և
Ամադուի նորավանքի վիճագրերի առաջին ընթերցումը 161

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Արմինե Մելոնյան

Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» երկը և դրա
հրատարակության արգելքը 189

Կոնստանտինոս Տակիրտակոյու

Կիլիկիո հայոց իշխանության օրինականացումը
Հեթումյանների քարոզչական պատումի մեջ.
Հեթում Բ-ի Ճաշոցի հիշատակարանի օրինակը (1286 թ.) (անգլերեն) 202

Դավիթ-Լինուս Նեպու

Կիլիկյան Հայաստանում իրավահաջորդության
համար մղվող պատերազմը (1219-1222/1226) (անգլերեն) 221

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մարթա Զերբինի

Հյուսիսային Հայաստանի Տաշիր պատմական գավառի
ճարտարապետությունը և բնապատկերը (անգլերեն) 249

Զեյիլիա Մարիա Ռոբերտա Լուսկի, Ալեսանդրա Վեցցի

Արատեսի Սուրբ Սիոնը Վայոց ձորում՝ Մարտունու գետափին (անգլերեն) 261

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

Նարինե Վարդանյան

Հայերեն ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունը.
Պարզ վերծանո՞ւմ, թե՞ 271

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող
պահանջներ..... 304

CONTENTS

Khachik Harutyunyan

About the 10th International Conference on Medieval Studies	5
---	---

PHILOLOGY

Elya Saribekyan

K'aroz (Sermon) and Related Words	6
---	---

Lorenzo Colombo

Philological Observations on the Armenian Translation of Pseudo-Nonnos' <i>Commentary</i> to Gregory of Nazianzus	32
--	----

Hasmik Iritsyan

Archbishop Minas Vagharshkertts'i - Scribe, Author of Sermons and Other Works	46
--	----

ART

Arsen Harutyunyan

The Sculptural Decoration and Dating of the Dome of the Holy Apostles Church of Tatev Monastery	65
--	----

Lusine Barseghyan

Poghos of Cilicia and Reflection of Cilician Miniature Traditions in the Manuscripts of Vayots' Dzor (13 th -14 th Centuries)	81
--	----

Inga Dudukchyan

Sable Royal Dress: on the Garments of the Patrons of Mren Church	99
---	----

LIVES AS HISTORICAL SOURCES

Gevorg Kazaryan

Greek Hagiological Sources of V-VII Centuries about Armenia and Armenians	113
--	-----

Shavarsh Azatyan

The Historical Significance of the Martyrdom of Brothers Sahak and Yovsep' Karnets'i	139
---	-----

PROSOPOGRAPHY

Ani Arakelyan

Petros Madat'yan (Ashugh Seyad) and the First Reading of the Inscriptions of Noravank' in Amaghu.....	161
--	-----

HISTORY

Armine Melkonyan

The <i>Shield for the Orthodox</i> by Hovsep' Vardapet Arts'ahkets'i and the Prohibition of its Publication.....	189
---	-----

Konstantinos Takirtakoglou

The Legitimation of Armenian Rule in Cilicia in Het'umid Promotional Narrative: the Case of the Colophon of Het'um II's Lectionary (1286)	202
---	-----

David-Linus Neagu

The War of the Armenian Succession in Cilician Armenia (1219-1222/1226?).....	221
--	-----

HISTORY OF ARCHITECTURE

Marta Zerbini

Architecture and Landscape of the Historical Province of Tashir in Northern Armenia	249
--	-----

Cecilia Maria Roberta Luschi, Alessandra Vezzi

St. Sion of Arates along the Martuni Stream in Vayots' Dzor.....	261
--	-----

REPORT

Narine Vardanyan

The Detailed Description of Armenian Manuscripts. Mere Reading, or?.....	271
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Хачик Арутюнян

О 10-й международной конференции медиевистов.....	5
---	---

ФИЛОЛОГИЯ

Эля Сарибекян

К'ароз (Проповедь) и некоторые производные от него слова.....	6
--	---

Лоренцо Коломбо

Филологические заметки относительно древнеармянского перевода комментария Псевдо-Нонна к речам Григория Назианзина.....	32
---	----

Асмик Ирицян

Архиепископ Минас Вагаршкертци - писец, автор проповедей и других произведений.....	46
--	----

ИСКУССТВО

Арсен Арутюнян

Скульптурное убранство и датировка купола церкви Святых Апостолов Татевского монастыря	65
---	----

Лусине Барсегян

Погос Киликеци и отражение традиций киликской миниатюры в рукописях Вайоц Дзора (13-14 вв.)	81
--	----

Инга Дудукчян

Соболиный царский наряд: об облачении ктиторов Мренской церкви жития как исторический источник.....	99
--	----

Геворг Казарян

Греческие агиографические источники V-VII веков об Армении и армянах.....	113
--	-----

Шаварш Азатян

Историческая ценность мученичества Братьев Исаака и Иосифа Карнеци.....	139
--	-----

ПРОСОПОГРАФИЯ

Ани Аракелян

Петрос Мадатян (ашух Сеяд) и первое прочтение надписей Амагинского Нораванка	161
---	-----

ИСТОРИЯ

Армине Мелконян

«Щит православных» Овсеп Варапет Арцахеди и запрет на его публикацию	189
---	-----

Константинос Такиртакюгу

Легитимация армянской власти в Киликии в пропагандистическом нарративе Хетумидов на примере колофона Лекционария Хетума II (1286 г.)	202
--	-----

Давид-Линус Неагу

Война за право наследования в Киликийской Армении (1219-1222/1226?)	221
--	-----

ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ

Марта Зербини

Архитектура и ландшафт исторической провинции Ташир в Северной Армении	249
---	-----

Чечилия Мария Роберта Луски, Алессандра Вецци

Церковь св. Сиона монастыря Аратес в Вайоц Дзоре на берегу реки Мартуни	261
--	-----

СООБЩЕНИЕ

Нарине Варданян

Пространное описание армянских рукописей - просто прочтение, или?	271
--	-----

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 39

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 39

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 39

Զևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթ, ՄՄ 4096, 254ա, 1280 ք.:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում, Երևան, Ներսիսյան 1
Զախար՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 19.5, տպաքանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հիմնադրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/